821(477)'06
М-62

Віктор Міняйло

2

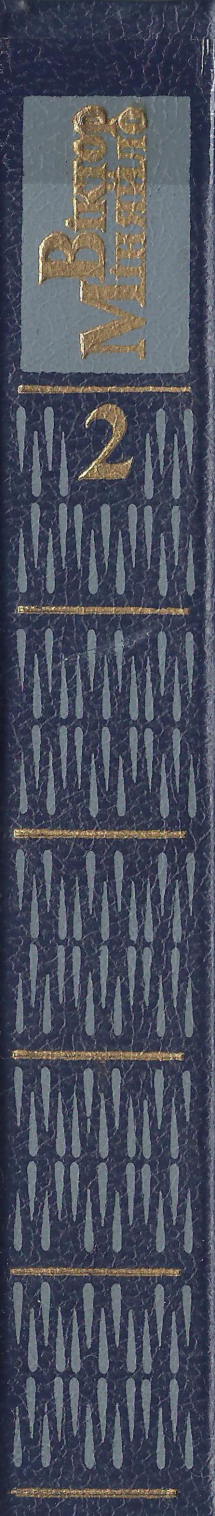
Dikiyo
Mihailo
2

Віктор Міняйло

Вибрані твори в двох томах

Том 2

Зорі й оселедці

На ясні зорі

Дилогія

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1989

ББК 84Ук7-44
М 62

...Кінець громадянської війни. В лісах ще лютують контрреволюційні банди. Червоні бійці повертаються до мирної праці. Серед них і Степан Курило, людина складної долі й гарячого серця. Велика любов приходить до нього, проте щастя йому не приносить.

Мудрий сільський літописець Іван Іванович Лановенко допомагає авторові простежувати складні долі героїв романів «Зорі й оселедці» та «На ясні зорі».

В романах багато любові, зворушливого кохання, протиборства і благородного гніву проти зла земного — таке життя...

...Конец гражданской войны. В лесах еще неистовствуют контрреволюционные банды. Красные бойцы возвращаются к мирному труду. Среди них и Степан Курило, человек сложной судьбы и горячего сердца. Большая любовь приходит к нему, но счастья не приносит.

Мудрый сельский летописец учитель Иван Иванович Лановенко помогает автору следить за сложными судьбами героев романов «Звезды и сельди» и «К ясным зорям»

В романе много доброты, трогательной любви, противоборства и благородного гнева против зла земного — такова жизнь...

Редактор *Н. Д. Олександренко*

М $\frac{4702640201-084}{M205(04)-89}$ 84.89

ISBN 5-308-00353-X (т. 2)
ISBN 5-308-00354-8

© Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989

Зорі й оселедці

або Книга Добра і Зла,
яку автор написав
разом із покійним нині вчителем
Іваном Іваповичем Лановенком

КНИГА ПЕРША

ТИХА ПРИСТАНЬ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

у якому читач довідається про Івана Івановича Лановенка, його законну дружину Єфросинію Петрівну, біженку Ядзю та ще інших, не менш потрібних персонажів

Сиджу оце за столом, розколочую учнівським пером «86» бузинове чорнило, туманію, з чого почати. Ванькирчик у мене невеличкий, вибілений густо підсиненою глиною. Дерев'яне ліжко під картатою ковдрою, стіл, дзиглик, що я сам собі змайстрував, і ще хитка етажерка з лози та дикту,— оце й усі меблі. А мені затишно. Цвіркун під піччю виживає мене з хати, та все ніяк не виживе, смачно пахне горілою олією від черепочка, що править за каганець. А в хаті сплять мої домашні: законна дружина Єфросинія Петрівна — на лежанці, а на полу — біженка Ядзя — прибилася до нас аж із Польщі, як у війну почав був наступати германець. Чи молодиця вона, чи дівчина — сам бог знає. А Єфросинія Петрівна гадає, що мені дуже кортить про це дізнатися. Та й у ванькир мене вигнали, бо Ядзя спить надто розкішно, розкидається, а спідничка її підсмикується ген-ген куди...

А скажу вам — та Ядзя дуже гарна. Коси — як спіла пшениця, очі — як ранньої стиглості сливки, рум'яне обличчя трохи довгасте, а риси його — як у Марії Магдалини, але не під той час, як та була веселою і щедрою дівкою, а вже пізніше, коли сподобилась Божої благодаті. Служила Ядзя, каже, помічницею економки в самого пана ксьондза. Й така-от святість у лиці, що й не скажеш — чи то їй під двадцять, а чи й під сорок...

Напочатку й кортіло мені вщипнути її за круте стегно, та стримувала її святенність,— а що, думаю, як і друга рука всохне (одну мені німець прострелив на війні). Маєтність у неї невелика — клуночок, а в ньому переміна та панчохи строкаті вовняні, а на самім споді — образ Божої Матері.

А Єфросинія Петрівна моя, хоч і не свята, та вже надто сувора. До цього часу не розумію — чи вона при мені, а чи я при ній. Очі в Єфросинії Петрівни сірі, строгі, брови рівні, як стріли, широкий лоб, а на ньому зморшки рясні, як у святого Миколая. І шия горда, як у римського центуріона. Вказівний палець довгий і прямий, і коли Єфросинія Петрівна допомагає ним собі в розмові, то здається, що не-

похитно й спокійно розстрілює шеренгу ворогів. Плечі в неї широкі й округлі — козачка, а от у стані, дарма що літня, а тоненька, нижче схожа на туза пік. Може, саме через свою пишність та непохитність вона дуже рідко мерзне. Тільки коли-не-коли спокійно скаже тобі: «А йди-но, Ваню, до мене, щось мені сю ніч холодно». А коли спитаю я, то тільки буркне: «Сьогодні я добре вкрилася!»

І як уже сама така холоднотривка, то їй і на думку не спаде, що я можу мерзнути і, боронь Боже, щоб пішов грітися до чужої хати.

Така вона, подруга мого вже не молодого життя, кохана моя дружина й повелителька, сувора та справедлива Єфросинія Петрівна!

І не нарікаю я на неї навіть тоді, коли тихенько плачу. Та й іншим чоловікам постійно навіюю думку, що жінка — не ворог, а либонь друг людини.

Та то, звичайно, жарт, а прийде біда — з вогню витягну, на руках понесу, як святиню! Вірите?..

Отак шаную я кохану свою дружину, бо син наш Віталій народився, по-моєму, не внаслідок вияву моєї творчої енергії, а як вираз мудрості Єфросинії Петрівни.

І якщо я і був на війні артилерійським прапорщиком, то не сам воював, а Єфросинія Петрівна, що невидимо, але відчутно керувала всіма моїми вчинками,— мені дозволяла робити розрахунки, а сама непохитно подавала команду «Вогонь!»

І жити вона теж дозволяє мені, а як уже прийде час, то й помру з її дозволу. От тільки, правду кажучи, не знаю, чи довго вона вагатиметься, перш ніж виректи: «Ну, йди вже, Ваню, йди!..»

І от сиджу я над папером (Єфросинія Петрівна не знає, про що я тут обписую), сиджу та слухаю, як сплять мої домашні. Тоненькою сопілкою виграє святі хорали Ядзя, Єфросинія ж Петрівна зрідка зневажливо пухкає на ту Ядзину віру в існування непогрішної сили. Це так воно повинно було б бути. Бо насправді нічого того не чути за густим хропінням моїх невільних гостей Тадея Балана та Талимона Прищепи. Сплять вони на підлозі покотом, дарма що дружина стелила їм кожухи на лавах. Тадей, ображений своїм становищем майже заложника, зі злим смиренням рипів: «Христос терпів і нам велів», а чемніший і освіченіший Талимін пояснював так: «І опять же гонучі!»

Й от хропуть вони на тій самій соломі, де й наймити їхні сплять. Це тобі не поміщики, що тонули в перинах,

а наймитів тримали в смердючих казармах. Міцні хазяї, вони і їдять разом із наймитами той самий куліш, посмачений згірклим салом. І косять разом із ними, й сплять по чотири години на добу,— бо ж хазяї. Але й наймит, ледацюга, ні в Тадея, ні в Талимона теж не спатиме!..

Офіційно звуть цих дядьків обхідниками. А насправді,— й вони це добре знають,— правлять за одвітників. Бо як зрубають Шкарбаненкові бандюги мою голову, то і їм лиха не минути. Так сказав їм голова сільради товариш Поліщук,— через плече,— йому ніколи розводити теревені з турками різними, з контриками.

А товариша Поліщука заможні хазяї побоюються. Ось він який: плечистий та кремезний, на великій похнюпленій голові з густою рудуватою гривою захисний кашкет із червоною зіркою, запрана гімнастерка під пояс, обвислі ззаду штани, тупоносі черевики з обмотками. Землисте обличчя з коротким роздутим носом, під негустими бровами гострі крижинки очей. Похмуре обличчя, недобре. Чи покохає його яка-небудь дівчина? Ну, та то її діло. А хазяї з лиця його води не п'ють... Прошила Поліщукові легеню панська куля на білопольському, а то, певно, разом із іншими українськими парубками, яких послали в далекий спекотний Туркестан, рубав би ще й басмачів. І, мабуть, рана та його дуже тривожила, бо злий був на «хазяїв», мало зубами не скреготав. А ті тільки ображено плечима знизують — а ми ж хіба винні, той, що меч підняв, і враженний буде од меча...

І коли й балакає голова з кимось із заможненьких, то аж очі кров'ю наливаються, губи посиніють, а рукою в кишені ціпить солдатський наган. З таким побалакаєш... А в нього й гвинтівка ще стоїть у сільраді напохваті. Влада!.. Ще в чотирнадцятім за підпасича був, щодня харчували його хазяї по черзі. А тепер йому право дане, та наган, та гвинтівка — на наші, мовлялечки, голови!..

Тільки до нього не посилали ночувати одвітників: хата в нього — пустка, ще й розвалюха. Ввалиться на ніч до котрого-небудь хазяїна, буркне: «Стели!», руки на грудях складе, як мрець, ноги розкидає та й хропе, товсті губиська в стелю наставивши... Пух-пух, а пухкало б тебе в нутро!..— це хазяї про нього так. Вивчився в Червоній Армії грамоти — «Нема панів, нема рабів», і розписуватись голінний. Напочатку повністю підписував власне прізвище, а далі вирішив спростити справу, виведе «Полі...» й пружинку накручує.

Кажу йому якось. «Та не присилайте ви, Ригоре Власовичу, тих дядьків мені на ніч. І що я для Радянської влади?..»

— Ні,— каже,— ніяк не можна не присилать. Бо мені що? Мені тільки руки потрібні — гідру, турок тих душити, а ви в нас голова справжнісінька. Ну, хай уб'ють вас, то хто ж тоді пастухів у люди виводитиме? А це ж наша влада, нам і в люди виходити!..

І сиджу я собі в своєму тихому ванькирчику, гризу ручку та думаю про колишнього підпасича, а тепер голову сільради, товариша Поліщука та про цих дядьків, що повкублювались у соломі. Й невтямки мені: яка ж то сила звела їх у такій ненависті, що один аж зуби цідить, а інші жили з нього сотали б?.. Невже тільки те, що в них грунту було десятин по десять, а він — од роду бурлака?

Тадже живуть вони не краще за нього, і їдять той самий куліш, той самий кусень житняка, а віддавши, як кажуть, Богові душу, паритимуть ту саму землю, і кістки пожовкнуть і перетрупіють. Невже вони всі цього не розуміють, невже гострі страждання од тої їхньої взаємної ненависті нічого їх не навчать?

Невже нічого не навчила їх війна, тиф і голод?.. Та, мабуть, ніщо їх і не навчить. Особливо цих дядьків, що ненавидять, здається, і самого Бога. А вже мене — то й не кажіть!..

Це вже вдруге чи втретє вони ночують у мене. А першого разу сталося таке.

Хатина в мене, як ви знаєте, трисвітна. Тільки од комори нема вікон.

Тої ночі я довго не міг заснути. Було душно, парко, високий місяць, оповитий жовтим колом — на дощ. Жовте, липке, як мед, світло стікало з гладеньких вишневих віт, сад був сповнений голубого диму, й тиша мудра й старезна, як світ, в якому жили ще наші пращури. Мене не здивувало б, якби із заростів вишника виступили до мене довгорукі жовтобороді діди з ногами-кореневищами.

Ніч тільки і єднає нас із глибоким минулим, світло дня розбиває чари століть, що обступають людину довкола. Недаремно ж казки та легенди народжуються довгими вечорами біля вогнища в чеканні незвичної, далекої і жорстокої сили, що має прийти з темряви.

І я чомусь чекав появи тої сили.

Я побачив її. І почув.

Загупали кроки на вулиці, почулася стишена розмова, потім затихла. Кроки стали скрадливими, й це цілком відповідало моєму уявленню про ніч. Саме так мали виступати з темряви жовтобороді діди з ногами-кореневищами.

Темний силует заступив моє віконце. Голову мою мов обсипав сніг. Занадто це було реальним, щоб боятися чудес.

Із хвилину стояла тиша. Тільки важкими поштовхами билися живчики в мене на скронях.

І раптом загули вікна — водночас, мов за командою загрюкали кулаками в рами.

— Аткривай!

Усі, хто був у хаті, посхоплювались. Ядзя вереснула й, здається, прикрила рот рукою, бо так само несподівано й замовкла.

Ми заметушилися, проте ніхто не ступив до дверей.

— А-ат-крива-ай! — знову ревнули надворі, а затим хтось залаявся злісно, з вивертом.

— Підождуть! — сказала моя дружина.— Засвітіть!

Я кинувся до кубашки за піччю, обмацав усі кутки, а запальнички, як на гріх, не знаходив. Проте за якусь хвилину вона була вже й непотрібна.

Жовте полум'я за вікном освітило хату, бренькнула розбита шибка, й вогненна куля покотилася по підлозі, замалим не запаливши розстелену коло лави солому. Як виявилось потім, це був клубок сурових ниток, просякнутий гасом, з камінцем усередині.

— Аткривай, розтуди, а то вкинемо бонбу!

Я бігцем подався в сіни, ледь намацав засув, і, коли відчинив сінешні двері, мене турнули назад стволом гвинтівки.

— Р-руки!

З піднесеними догори руками я задки ввійшов до хати, й що мене найбільше бентежило, то це відчуття на собі поглядів моєї дружини та Ядзі.

Першим за мною увійшов здоровенний бандюга з круглим обличчям, з круглими, мов полакованими очима, з чорними татарськими вусами й зі шрамом через усю щоку — від губи до скроні. За плечима в нього висів кавалерійський карабін, по боках теліпалися шабля і маузер у дерев'яній кобурі. Зодягнений він був у чумарку, що своїм кроєм нагадувала черкеску. А вузенький ремінець із потертими мідними бляшками нагадував очкур. Кошлату кубанку із золотим позументом навхрест він насунув мало не на брови. Це й був знакомитий на всю околицю Шкарбаненко. За ним до хати ввійшло з четверо чи з п'ятеро його

поплічників, одягнених менш пишно, в потертих міських пальтах, у сіряках та свитках, у кашкетах із лакованими козирками півмісяцем, у шапках-бирках, а один, схожий на цигана, то й зовсім простоволосий. Скільки їх залишилося надворі, й досі не знаю. Але стовбичили вони коло кожного вікна.

Бандитська освітлювальна шашка страшенно чаділа. Шкарбаненко зморщився і через плече наказав одному зі своїх:

— Викинь ти єту заразу!

Бандит хутенько викрутив шомпол, проткнув ним клубок і вибіг із хати.

В цей час Єфросинія Петрівна вже засвітила олійний каганець.

— Ну,— сказав отаман і картинно взявся в боки.— Почому не аткривали народним приставителям? І хто ще диха в єтой хаті?

Я виступив наперед, та Шкарбаненко відштовхнув мене розчепіреним ручиськом.

— Ти нам, заразо, ізвесний! А ти що за одно? — вказав він пальцем у бік Єфросинії Петрівни.

— Тиць, попів Гриць! — вибухнула моя дружина.— Не тикати мені! Я тут хазяйка!

— Січас тут хазяїн я! — сказав Шкарбаненко й гордовито відкинув постать назад.— А коли тобі надосло буть в єдинственному числе, то я з тебе можу зробить множественне,— поклав руку на ефес шаблі.— Бач,— засміявся він,— і я граматику проходив.— А що ти за одно? — підійшов упритул до Ядзі й пальцем підвів її підборіддя.

— Єстем полька,— прожебоніла Ядзя.

— А почому ти здєся? Чово не пішла за своїми?

— Сирота,— пояснив я.— В неї там нікого немає.

Шкарбаненко мовчки оглянув мене з голови до ніг, усміхнувся якійсь своїй думці й перевів погляд на дядьків.

— А ти? І ти?

— Обходчики ми,— зітхнувши, сказав Тадей і скоса, з неприхованою ненавистю глянув не мене.

— Позаяк вони,— вказав на мене очима Талимін,— мають касательство до нової власті.

— Угу,— підвів губи Шкарбаненко.— Так, так... А ти часом не єврейка? — знову взявся він до Ядзі.

— Цо пан мувіт?! — жахнулася та.— Єстем полька...— І похапцем витягла за шворочку натільний хрестик з-за пазухи.

— А чим ти можеш доказать, що ти єсть полячка? А може, впоперек? — зареготав він. Бандюги його теж аж захлиналися від сміху.

Ядзя злякано закліпала зелено-синіми, в цю хвилину аж придуркуватими очима, а Єфросинія Петрівна зло ковтала слину.

— Худобино! Вона тобі в дочки годиться! — знову прорвало її.

— Он ти кака́! — сказав отаман і пожував губами.— Ти що ж, жилаїш, щоб ми й тебе перевірили на єтот предмет?.. Ти тож комуністка? — І він м'якою ходою наблизився до Єфросинії Петрівни.— Как, реб'ятушки, годна вона ще чи нєт?

— Безсоромні, та ще й безголові! — сказала моя дружина й безстрашно глянула бандитові просто у вічі.— Ми народні вчителі. Вчимо дітей. Може, й ваших, щоб не пішли в батьків!

— До боль-шо-виків найнялись! — мало не проткнув її пальцем Шкарбаненко.

— Ну, й до більшовиків! — затято сказала Єфросинія Петрівна.— До громади, дурню, до народу! А от до кого ти найнявся?!

Я похолов. Зрозумів — усе кінчено.

— Я думаю так само! — чи голосно, чи тихо, а таки сказав.

І, може, вперше відчув, як між мною і дружиною моєю Єфросинією Петрівною, між серцями нашими проскочила іскра-блискавка. Я знаю, що так само вчинила б і вона — найбільша любов завжди готова прийняти долю і муку коханої людини.

Але наш «опонент» таки переміг нас у чесній сутичці.

— Виведіть єтіх антилігентів і випустіть лишок вума з їхніх дурних голів.

Нас потягли з хати.

Чому саме мене з дружиною мали вбивати надворі, а не в нашім домі, я не знав. Так само не знають і ті, що ставлять розстрілювати коло стіни чи прив'язують до стовпа. Хіба людині неоднаково, де помирати? Катюги за багато віків свого існування виробили цілі ритуали вбивства, й порушення їх, тих ритуалів, позбавило б катів насолоди від убивства. Одні з них зганяють тисячні натовпи до ешафота, виставляють садистів у мантіях, і ті під барабанний дріб вирікають: «Смерть!» Інші дають засудженому можливість ще помучитись у чеканні споді-

ваного помилування доти, поки вінценосний кат вирече те саме: «Смерть!» Він, той можновладний катюга, все не може натішитись своєю роллю, його роздирають сумніви, він навіть часто прикладає хусточку до очей, і писарі, висолопивши язики від запопадливості та відданості, записують його сумніви на сувої папірусу чи пергаменту, щоб урешті закінчити тим самим закономірним і лютим: «Смер-р-рть!»

І вдень і вночі пильнують, щоб стратенець часом не вкоротив собі віку, бо це позбавило б катів солодкої втіхи пускати липку слину від видовища, коли голова, бризнувши кров'ю, відскакує вбік, як опука.

Й виводячи на страту, затикають стратенцеві рота, щоб, боронь боже, перед смертю чорно не облаяв всевладного ката.

Нам з дружиною не затикали роти і не зав'язували за спиною руки.

Я не пам'ятаю, що я думав тоді й чим жив. Та не забуду, як пронизливо кричала Ядзя, як їй затикали рота, з яким страхом дивилися на нас хазяї, коли ми спотикалися на власнім порозі.

Отаман із обхідниками залишився в хаті, а ми з Єфросинією Петрівною стояли коло стіни й чекали, поки він вийде й скомандує «Вогонь!»

І ось він випхався, люто лаючись, а за ним викотились дядьки. Вони, як потопаючі, трималися за поли його чумарки.

— Пане гетьмане! — слізно волав Тадей.

— Згляньтеся, добро-о-одію! — підвивав і собі Талимін.

— Вишкребки! — рикав Шкарбаненко.— За вас голови несьош! Отак ви сиділи під жінчиними спідницями й тада, када большовики власть забирали! Зарази! — й по черзі хвицнув одного й другого, бо вчепилися вони до нього, як реп'яхи.

— Змилуйтесь! — заплакали вони обидва й кинулись йому в ноги.

— Тьфу, тьфу! — люто плювався отаман, видираючи ноги з їхніх обіймів, як із твані.— А винтовку за плічо та в ліс! А битися з комуністами! А бит-тися, бит-тися, туди вашу так!

Потім, збезсилений від люті, дихаючи, мов запалений кінь, кинув своїм:

— Ат-ставіть! Прикладами їх, заразів, до хати!

Команду виконували з таким заповзяттям, що я вже думав — не дійду.

— Так вот,— сказав Шкарбаненко майже спокійно, коли нас звели на ноги.— Вийшло вам од народу помилування. Будете пока шо жить. А кару вам народ назнача таку: конхіскація всього імущества. Поталанило вам, заразі!.. Сідай, Степане, роби опись. Ми не грабителі які-небудь. Оставим вам документ із моїм лічним підписом. А ви, реб'ятушки, виносьте барахло на підводи!

Й хата наша почала пустіти. Один із бандитів діловито переглядав шмаття, придатне одкидав убік, там в'язали клунки й виносили надвір. Кілька пар жіночих панталон із мереживом викликали в них таке радісне здивування, що до них підійшов сам отаман.

— З-забирай! — широко махнув він рукою.— Пускай товаришка вчителька ходить як усі женчини. Не так паритиметься.

Зникли з хати й швацька машинка, й самовар, і мармуровий умивальник, і виделки, й ножі, й наш святковий одяг, і все, все. Тільки Ядзиного чомусь не зачепили. Отаман вщипнув її за груди, дівчина сіпнулася.

— Ялівочка...— плямкнув губами Шкарбаненко.— Ходьом, панєнко, з нами, з нами, козаками. Будеш у нас за походну матку боску... Хе-хе... Ну, пойшли... А ви, заразі, сидіть, і тихо сидіть, щоб вас узавтра не покарало громом! — Він помахав у мене перед носом бомбою.— І коли раніш як за два часа хто-небудь вигулькне з хати!.. Цить!..— визвірився він і подався надвір.

І ми сиділи тихо-тихо. Навіть експансивна Єфросинія Петрівна, узявшись рукою за щоку, горбилась мовчки на лаві.

Й хоч ми з дружиною не перемовлялись, знав я, що вона думає. І вона знала про мене все. Й од цього нам стало радісно, мовби ми нічого й не втратили. Ми були майже щасливі.

І я знав також, про що думали дядьки-обхідники. Відчував, які вони нещасні від того, що врятували нас. І які вони щасливі, що це все-таки сталося навіть усупереч їхньому бажанню.

І від повноти почуття раптом я засміявся і навіть невдало пожартував:

— Віднині ти, мамочко, будеш мені більш приступна!

Й вона зрозуміла, й теж засміялася, і замахнулася, але не вдарила мене навіть жартома, а повільно, не так, як колись мати, й не як дружина, а скоріш як старша сестра, погладила мого поріділого чуба.

— Дурненький, їй-богу, дурненький!..

Як уже добре розвиднилось, дядьки покректали, потопталися і пішли.

Тадей, ображений з того, що ми залишилися живі, не попрощався.

Талимін, як завжди чемний, голосом, воркітливим од великодушності, сказав:

— Ну, ви той... добродії... живіть покамість...— І взявся за козирок свого хазяйського, з «церемонією» кашкета.

Ми з Єфросинією Петрівною водночас зітхнули й не відказали нічого.

Й, коли вони вже на воротях стояли й пильно на всі боки озиралися, перехилившись на вулицю, і зі стурбованими обличчями про щось перемовлялися, несподівано для себе я зареготав. І це тривало довго, аж занадто довго, і я це зрозумів, і зрозуміла також і Єфросинія Петрівна, й підійшла, оповила мене ззаду руками, і я стихав у неї на грудях, а потім, щиро кажу, заплакав — мамочко, мамочко! — бо вона й справді була мені матусею, хоч я вже й підстаркуватий, може, навіть старий, і моя рідна мати давно-давно померла й уже не могла приголубити й утішити мене.

Отак, як бачите, й живемо ми з Єфросинією Петрівною!..

І я щасливий з того, що існує на світі любов, що спасає нас од смерті, коли відійшла од нас молодість і починаєш зазирати в яму. Коли б не та любов та відданість, та ще ласка, то, чим животіти в чеканні вироку, радше вкоротив би собі віку. А так і не думаєш, що обминає тебе вічність, не думаєш про те, що вічність — безмежність у часі, вік — сто років, вік — тривалість людського життя — то все поняття одної етимології, а для людини справедливе лише значення тривалості короткого людського існування.

Отож залишається любов — залишається і життя. І я часто думаю: а яка ж то моя роль у нім?

Не ставлю я собі на меті змінювати його чи поліпшувати. «Все йде, все минає, і краю немає...» І все закономірно й незалежно від волі окремо взятої особи. Так я собі гадаю. І не втручатимусь у земні страсті, не творитиму подій, хай вони, скажемо, відбуваються самі по собі. А я тільки чесно зароблятиму свій окраєць та з чесним серцем,— коли сміючись, а коли й плачучи над долями людськими,— складатиму не літопис, ні, а тільки скромні свої коментарі. А чи маю я на це право? Дружина моя кохана Єфросинія

Петрівна частенько взиває мене якщо й не дурнем, то недоумкуватим. Але скажіть мені, люди, чи хоч одна дружина, навіть якщо вона опікає в житті й корифея науки, чи була вона коли-небудь високої думки про розум власного чоловіка?.. І я визнаю за ними всіма це право, бо ж ні один із чоловіків, та хоч він он який мудрагель, не зможе народити дитину, а кожна жінка, навіть не цариця Савська чи Клеопатра, здатна на цей високий божественно-мудрий акт. Та ще й не один раз!.. І я так собі гадаю: серед тих недоумків-чоловіків, що виплодились хтозна для чого, я ж не останній. Та й прожив чимало: давненько розміняв п'ятий десяток... Оце й дає мені право нагострити перо і, як кажуть люди, з Богом!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

із якого, власне, й починається роман і в котрому автор оповідає про Софію Корчук, її дочку Яринку та про Шльому з Голубиної вулиці

— Яринко, а ходь-но сюди! — покликала Софія Корчучка свою доньку.

Чи почула її дівчина, чи не почула, тільки блиснула карим оком на матір, а сама все ще воювала з квочкою, ніяк не могла загнати в сіни. Розпустивши хвоста, ступить клята птиця разів зо два, потім повертається і — шасть попід руками, а жовтенькі курчатка м'ячиками котяться по споришу за нею, аж перекидаються. Дівчина хутенько хапає курчат у пелену, квочка на мить затихає, а потім кидається за своїми дітьми. Яринка затуляється ліктем і одвертає лице од знавіснілої квохтухи, щоб, бува, не вибила очей. А курчата неймовірно пищать у пелені, від них жарко й лоскітно ногам. Задкуючи перед квочкою і сміючись, Яринка заходить у сіни, обережно випорожнює на плату свій поділ, перестрибує через квочку й причиняє двері.

— Ага, ага, одурила! — радіє вона й підстрибом біжить до матері.— Чо' вам?

Софія з усміхом дивиться на дочку.

«Боженько ж мій, яка вигналась!»

Рясна спідниця вище кісточок робить дівчину ще тоншою та гнучкішою, бо перетягнута в стані, як оса. Засмаглі ноги з високим підйомом і довгою худою ступнею миготять, як у водяної курочки, коли та копотить у комиші.

Смагляве лице з рівним рум'янцем на щоках, із ледь помітним темним пушком на верхній губі було відкрите матері ласкою своєю і добротою.

«Батько, викапаний батько...— подумала Софія.— Буде щаслива...»

Тепла, щемлива хвиля хлюпнула їй у серце: «Дай Боже, дай Боже!..»

Височенька, як і батько, з нешироκими плечима, хоч і худенька, та пласка, тернові очі — теж як у батька. Молодим він і сам скидався на соромливу дівчину. Софія і досі не розуміла, як такого могли взяти в солдати. Як він з того ружжа стріляв, людей убивав?.. Чи багнетом колов би, як і мишу не прохромить вилами?.. Софія було забачить сіру, кидається за нею по всіх кутках, а Микола тільки всміхається вимушено та вмовляє: «Та нехай собі... ну, дивись, зі страху на стіну дереться... Таке мале, чи воно кого об'їсть?..» Ну й чудний! Справжній хазяїн одному старцеві подасть, а другого вже й випровадить, а щоб чортову твар шкодувати, ну й ну!..

Чудний був покійник, царство йому небесне!

У мирний час не брали Миколу до війська — одинак у матері, а потім, як загрібали кривих і сліпих, погнали і його на позиції, а Яринці на той час десятий пішов — другу групу кінчала. А там... а там... Горенько моє, вдовина доля гіркая... Тільки й залишилася пам'ять про чоловіка, що кожух його, синім сукном критий, та шапка-бирка, та пояс червоний, та згадка про ночі ніжні й гарячі, та донька-тополька...

— Йди, йди! — вдавано сердито погукала на Яринку. Й не обняла тільки тому, що в одній руці тримала ключ од воза, а в другій — відерце з коломаззю.

— Змасти воза! Не докличешся тебе!..

Налягаючи всім тілом на ключ, одкрутила гайку, підставила широку спину під полудрабок.

— Нумо!

Софія підважила воза, Яринка похитала колесо, стягла на краєчок осі й, жаліючи матір, почала поквапливо водити кописткою зі шмаровидлом по осі, аж язика висолопила від щирості. Так само, похитавши сюди-туди, наділа колесо й задоволено крутнула його.

— Прихопіть гайкою! А тепер давайте я!

— Ще встигнеш і надірватися!

— Та й куди це, мамо? — запитала дівчина, як вони закінчили роботу.

— Завтра до міста. Найняли матушка з учительшею.
— Та в попа ж свої коні.
— Наймит захорував.
— Мам'!
— Чого тобі?
— А щоб мені з вами?
— Ти що — маленька? А хазяйство ж на кого?
— Ай, візьміть!
— Геть і не думай!
— Ба й поїду! — вередливо випнула губи дівчина.— Як вам, то все можна! А я — то що? Поїду, поїду, хрест святий, поїду! — з притиском сказала Яринка. Й голову підвела, й брівки нахмурила.— Так собі й знайте! Ага!
— Говори, говори... Й ще раз поговори,— спокійно пригрозила Софія, підвела губи й подалася до хати.

Але в хаті побурчала якийсь час для годиться і вирішила вволити доччине прохання.

«Ой, тішитиметься!..— подумала вона й осміхнулася сама до себе.— Адже вперше до міста на витрішки...»
— Отак би все роз'їжджати...— затарабанила вона.— А кого ж мені на хазяйстві залишити?.. Йти та кланятись... І яєць не долічишся, і молоко чужі язики вихлебчуть... усе збитки... А то ще сусідські хлопчаки хату спалять... або в криницю падло вкинуть...
— Ну, вже почали!..— з досадою сказала Яринка, напринділась і одвернулась.— Аби мені тіки просвітку не знати на вашім хазяйстві...
— Бо воно й твоє! — строго сказала Софія.— Для кого все приробила?
— Ай!

Довго й сердито мовчали.

Тримаючи шпильки в зубах і випинаючи груди, Софія закручувала у вузол косу, вивчаючи в дзеркалі, вмазанім у стіну, роздосадуване лице доньки. Пригладила волосся, пов'язала косинку й уже аж потім сказала:
— Ходи до баби Зайчихи, спитай, може, завтра прийде... А я їй, скажу, хустину в гостинець привезу.

Не втигла й доказати, як за Яринкою тільки вітер дмухнув.

Вернулася задихана, зі спітнілими від щастя очима, й у голосі її було стільки радості, що аж захлиналася.
— Сказали баба — прийдуть удосвіта...— Й уп'ялася в лице матері очікувально захопленим поглядом. От бачите... от бачите!..

Кинулась до скрині. Викидала одяганки просто на підлогу, шукала святкового.

— Тю, навіжена! — з серцем гримнула Софія. Підібрала розкидану одежу й почала складати одне до одного на лаву.

Майже до півночі не могла Яринка заснути, не давала спати й матері. Трагічним шепотом бідкалася, що немає в неї червоних чобіток, і оксамитової керсетки нема, й зеленої хустки, як у Марії Гринчишин, нема, що гола вона й боса, й соромно їй на люди показатися.

Софія спершу відсварювалась — ото ще завидюща,— бо й черевики в тебе, мовляв, на високих корках є, і намисто бурштинове з дукачами, й хустка біла кашемірова з червоними квітками, й п'ять подушок, і рушники лляні вишивані, й свитка біла, й кожух довгий, ще й кожушок, і на зиму чоботи юхтові, й шість ряден, і вовняні ліжники, й полотна біленого сім сувоїв, і... і...

Бубоніла, бубоніла, поки заснула, так і не перелічивши всього доччиного посагу.

Другого дня, перед від'їздом, Софія при бабі Зайчисі перемацала всіх курей, видоїла корову, віднесла молоко в погріб, позамикала скрізь, де тільки міг замок висіти, й аж тоді, полегшено зітхнувши, залишила хату на догляд чорноликій та широкобровій, глухуватій бабі Зайчисі.

Щоб мати й собі з чим побазарювати, вмостила в соломі на возі козуба з десятьма копами яєць, склала в хустину кілька мільйонів, зав'язала в ріжечок карбованців зо два срібними, сунула за пазуху, перевірила збрую на конях, звично випростала їм гриви під нашильниками, не дуже сердито покартала Яринку за те, що озула черевики — припадуть порохом. І вже аж тоді, високо тримаючи віжки, по-чоловічому зацмокала до коней.

Яринка сиділа в передку поряд із матір'ю гордовито й напружено почасти од усвідомлення важливості хвилини, а ще й од того, що мати всілася розкішно й була така широка в стегнах, що Яринці мало що й залишалося місця, і її хилило матері на плече.

Дівчина скоса позирала на матір і пишалася нею — з-під білої в синій горошок хустки, напнутої на чоло дашком, чорною лискучою п'явкою ворушилась брова, а око було світле й прозоре з цяткою сонця в темній зіниці, молоде око в пухнастих віях, і Яринка навіть позаздрила, бо в неї нема таких вій, в неї, Яринки, вони цупкі й стрілчасті; й лице в матері молоде й туге, аж кортіло його легенько куснути, засмагле, з вишневим рум'янцем

А перса в матері були випнуті й налиті, як горнята-близнюки, і Яринка стидалася своїх грудей, вузьких і худих, із персами, що тільки-но повитикалися хлоп'ячими кулачками.

Десь у глибині свідомості Яринка почувала, що й сама буде жінкою і, можливо, такою самою пишною, як і мати, але не знала, коли ж це воно станеться, і їй було заздрісно, трохи сумно й чомусь радісно.

В учительки довго не забарилися — вона вже чекала на них на воротях із білим пильовиком на зігнутім лікті й з потемнілим від часу диктовим баулом.

Єфросинія Петрівна довго видиралася на воза,— синя суконна спідниця в неї дуже вузька, потім уже заспокоєно поздоровкалась із обома хазяйками. Яринка відповіла, трохи засоромившись,— в пам'ятку й школа, й четвертий гурток, і сердита вчителька Єфросинія Петрівна — дівчаток за непослух смикала за вуха, а хлопчаків частувала «квадратиком» — лінійка така. Й те, що вона зверталася до Яринки з деякою запобігливістю, трохи веселило й присоромлювало дівчину.

В попаді вони затримались довго. Білолиця й моложава матушка припізнилася зі зборами й тому сердилась і кричала на сонну наймичку. На галас кілька разів виходив на ганок затурканий батюшка — високий, сухий і згорблений, із сірими патлами й жовтими загнаними очима. Він був у якійсь засмальцьованій кацавейці й у рудих штанях, і Яринка так пильно розглядала цю останню частину його одягу, ніби штани були крадені.

Нарешті жінки повмощувались, матушка своїм маленьким червоним ротиком дуже гучно лайнула наймичку: «Та ворушись, бодай тебе!.. А заснула б ти навіки!» Зітхнула так скорботно, мов мала в хаті покійника: «Ох-ох... пропаду я з вами!..» Ще похитала скрушно головою і вже потому закивала на запитливий погляд Софії:

— З Богом, серденько, з Богом!

Із села виїхали тихою ступою. На дорозі товстим шаром лежала текуча пилюка, грудочки від кінських копит падали в неї, як у воду, залишаючи по собі сліди, схожі на хвильки.

За цариною починалося пряме, як стріла, шосе, обсаджене тополями. Коні самі пішли в рись, колеса застугоніли, віз затрусився, мов у лихоманці. Й тополі, й пухнасті хмарки над ними теж затрусилися перед Яринчиними

очима, й зуби в неї зацокотіли, й тугі кулачки грудей теж затрусилися, і було лоскітно й боляче стверділим соскам.

Гадаючи, що самій тільки їй так погано їдеться, Яринка зирнула на жінок у задку. Білі щоки попаді тремтіли, мов у великій злості, маленький ротик скривився, а вчителька теж страдницьки морщилась. Яринці стало від того весело, й вона заспівала, й пісня теж трусилася — а-а-а-а! Й теж морщилась.

Нарешті мати помітила колію на узбочині поза тополями, віз заскреготав на бічних каменях шосе й, вильнувши боками, скотився на грунт. Усі полегшено випростались, і підвода покотила й покотила в сиву далеч, то поринаючи в густу тінь дерев, то врізаючись у сліпуче осоння.

Деякий час жінки лінивими голосами перемовлялися, а потім почали куняти, схиливши одна одній голови на плечі.

Яринці теж хотілося спати, але нервова напруга, незвичність світу, що відкрився їй, побоювання пропустити щось надзвичайно радісне, неповторне, на все життя важливе, розганяли дрімоту.

Гливі коні, раді з того, що вирвались на широкий простір, махали головами, форкали на пилюку, щулили вуха, вбираючи звуки весни. А майська земля, сіра й стужавіла, обросла́ густою і пишною бородою зелені в канавах, а дорога линула в далеч хвилясто, як хвіст повітряного змія, і стугоніла й відлунювала під сріблясто-блакитними шинами.

Проїздили одним селом, другим. Була неділя. Святково вбрані дівчата й молодиці стояли, спираючись ліктями на ворини тинів, парубки в накинутих наопашки піджаках, з-під яких виднілися строкаті манишки вишиванок, у синіх кашкетах із лакованими козирками, що якимось чудом трималися на пругких чубах, кидали в рот зернята й пожадливими, гарячими, ласкаво-насмішкуватими поглядами обмацували Яринчину стрункість постать, від чого вона запаленіла на лиці й спітніла під одягом. Дівчина сердито мружила довгі чорні очі й, не витримавши, показала їм язика. Парубки загоготіли, а Яринка ще більш випросталась і витончилась у стані, мов зачарована змійка.

На колодах сиділи статечні дядьки з пухнастими вусами. Насторожені блакитноокі діди суворо дивилися на неї, мабуть, чекали шани. І Яринка вклонялась їм (парубкам не вклонилась би!) й з радістю помічала, як сірі руки дідів повагом тягнуться до брилів.

Проїздили повз високу кам'яну церкву. Брама була навстіж одчинена, лунав звідти тонкий суголосний спів. Багато людей стояло на паперті. Спітнілий чоловік із піваршинними вусами, без кашкета, видно, добре напідпитку, теж підтягав божественне, диригуючи сам собі руками. Руде теля, що якимось робом забрело в огорожу, довго й непорозуміло дивилося на нього, потім мотнуло головою і знову почало пастися.

Мати й попадя, звівши очі на хрест, перехрестилися. Вчителька Єфросинія Петрівна безсторонньо дивилася на хмарки. Яринка теж хотіла перехреститися, та забоялася вчительки й тільки подумки приклала пальці до лоба, до живота й до пліч.

Чи є там Бог, чи нема, а вона боялася, щоб у грозу її не вбило громом.

Припікало.

Дорога вбігла на узлісся.

Підручна кобила занепокоїлася. Софія зупинила коней і почала їм невміло підсвистувати.

Попадя і вчителька зсунулись із воза й, смішно пригинаючись, мов закрадались у баштан (мабуть, зболіли попереки), подалися в кущі.

Яринка соромилася і, облизуючи пересохлі губи, похню пилась собі в коліна.

— Ану, ходи й ти! — сказала Софія Яринці.— А то в місті скрізь на замочку.

Всі хутко повернулися, повеселілі й майже щасливі Вчителька то навіть по-молодечому вистрибнула на підводу

Довго їхали крученою лісовою доріжкою, віз, мов ужалений, підстрибував на кореневищах, було свіжо, вогко й трохи лячно. Тут, кажуть люди, майже щодня Шкарбаненкові бандюги когось та й пограбують. Бува, що й убивають, та то все чоловіків, а над жінками збиткуються... Яринка аж зіщулилася, та мати помітила це й заспокоїла.

— Не бійся, дурненька, вони все вночі. Вдень не переходять... А знаєте,— звернулася вона до вчительки й попаді,— в жінок шукають гроші навіть у косах... І доки ж це воно буде, бодай їм!

— А все революція! — сказала попадя.

— Не революція, матушко, а контрреволюція! — строго поправила її Єфросинія Петрівна.

— А про мене все одно — звичайна чи контра, а все революція,— не вгавала матушка.— Хіба ж за государя

імператора було таке?! Бога забули! Церкву оминають! Старших не поважають! Заповіді не сповняють!

— А що правда, то правда! — підтвердила Софія.— Як у турків яких.

— То й що ж це воно далі буде?! — сплеснула руками матушка.— А властя потурають! Бо це ж недавно, вірні люди переказують, стріляв солдат у хреста, а з того хреста, присяй-бо, кров свята юшить! І вже Божі люди, лірники, таке співають...

Попадя втерла губи й трохи надтріснутим дискантом завела:

При дорозі на горбочку
чистить солдат гвинтівочку,
чистить, чистить, вичищає
та на хрест поглядає...

Далі в пісні йшлося про те, як солдат, уздрівши чудо, впав навколішки й почав каятися.

— Не буде йому прощення, бо гріх той смертельний! — так справедливо присудила матушка.— Та й іншим безбожникам і богохульникам не буде прощення! — Вона насторожено оглянула всіх, чи посміє хто-небудь суперечити. Особливо довго не спускала погляду з Єфросинії Петрівни, але й та змовчала, тільки осміхнулася самими очима.— А то ще було явлення в одній парафії,— розповідала попадя далі.— Пішов косар до кринички, напитися, звісно, а далі скинув постоли та й давай їх у тій криничці розмочувати. Аж надійшла на нього тінь. І чує він глас над собою: «Що ж ти, чоловіче, робиш?! Це ж вода свята, а ти, невірний, у ній постоли мочиш!.. Перед цією криницею люди навколішки стають, а ти, дурню, поганиш її своїми постолами!..»

Обернувся той чоловік, а ззаду стоїть жона гарна-прегарна, ніби й звичайна собі жінка, тільки якесь сяєво від неї, мовби золотим пилочком укрита, мовби горох вибирала, та зовсім не те — бо очі такі скорботні, що чоловіка того аж мороз пройняв. І зодягнена тая жона мовби й по-нашому, та все таке охайне, що не приведи Господи... А в руці тримає чи то баньку, чи інший якийсь сосуд, мовби й черепʼяний, та все не такий. А ручка в жони така тендітна, що аж крівця голуба світиться. І так журно-журно похитала тая жона головою — «свиня ти єси, чоловіче!..» — й пішла собі з яру, й шествувала мовби й по-земному, та все не так, а мовби пливла. Й пойняв той чоловік, що не земна жона до нього глаголила, а небесна. Й пішов той косар до батюшки й покаявся. Отець ієрей криничку тую висвятив, і хрест

на честь явлення Божої Матері воздвигли, й тепер щоб хто там постоли розмочував, то не приведи Господи. От! — закінчила попадя, зітхнула пристойно й двома пальцями втерла свого маленького ротика.

— Коли так,— сказала вчителька,— то хай би коло кожної кринички хрест ставили!

— Атож, атож,— закивала попадя.

Дорога круто йшла вгору й нарешті захекано вибралась на узгір'я. В долині голубим сяйвом блиснула річка, над якою з'юрмилися сліпучо-білі кам'яниці. Й це було так гарно й незвично, що Яринка аж руками сплеснула.

— Ой мамцю!

І блискучими очима вбирала, пестила, дихала тією красою.

І вже й не помічала гуркотливої трясовиці, коли підвода виїхала на шосе.

— А церкóв, мамо! Й бані золоті!

Передмістя трохи розчарувало дівчину. Облуплені хати, вросліе в землю, миршаві дикі грушки за сірими трухлявими тинами, широко розчинені ворота почорнілої кузні, коло якої, похнюпившись, стояла пара згорьованих шкап, закіптюжений коваль-єврей, що стояв коло них із закладеними під шкіряний фартух руками, чорні свині в калюжах і кози, що паслися на розгородженому кладовищі,— все це дуже нагадувало село й мало в'язалося з Яринчиним уявленням про ошатне, чепурне й гордовите місто.

Поминули камінну греблю, переїхали дерев'яний місток.

Із заставок товстими пружними снопами вигиналася зеленава вода, внизу клекотіла білим окропом. Від цього видовища Яринці стало лячно. Проїхали провз високий цегляний млин — ой, вікон же! ой, гуде! — пахло від нього теплим борошном і олією; потім некрутим узвозом знову піднімалися вгору; людей на вулиці стало більше, й серед них багато ошатно вдягнених жінок, яких Яринка вважала паніями, й чоловіків у білих костюмах і в низеньких бриликах — їх Яринка мала за панів. Вона сіпнула матір за рукав:

— А казали, мамó, що панів прогнали!..

Не тільки Софія, а й учительша з попадею дружно засміялися.

— І балакають якось не по-нашому,— зовсім задосадувалась дівчина.

— Де ви будете зупинятися, Сопіє? — запитала матушка.

— У Шльоминої Сари, на Голубиній.

— Туди! — обурилась попадя.— В нехриста?!

Софія знизала плечима.

— Вже одколи там зупиняюсь! Чи ж коням неоднаково, чий овес їдять?

— Ой, недобре! — стисла матушка свій ротик у гузочку й головою похитала.— Недобре ви, Сопіє, чините! Гріх!

Софія нахмурилась.

— Якось уже, матушко, замолю.— Трохи помовчала.— А Бог велить із усіма людьми мирити!..— Найпереконливішим було ще й таке пояснення: — В Сари за постій — четвертак, а в гинших — то всі тридцять копійок. І говес дешевший!

На це вже матушка не знайшла що сказати.

Хоч як приглядалась Яринка, та не помітила над дахами бодай однісінького голубника. Не вгледіла й жодного голуба на Голубиній вулиці.

Заїзд містився в широкому дворі, обгородженому саженним дощатим тином. Стояв там похилений хлівець, що взимку правив за конюшню, влітку ж приїжджі закочували підводи під навіс, коней годували з возів. Ті, що залишалися на ночівлю, мали кожний по тапчану з сінником.

Обох господарів застали вдома. Биндюжник Шльома порався коло свого буланого. Це був здоровенний рудий і червонолиций чоловік у селянському сіряку, незважаючи на спекоту, й у рудих чоботях домашньої вичинки. Маленька, дуже гарна з себе, білолиця й чорноброва молода його дружина Сара стояла посеред двору з руками в боки й голосно його лаяла.

— Мешігене, о мешігене мужлай! Ледачий, да, ледачий!

На гуркіт підводи вона повернула голову, впізнала Софію і, не даючи їй можливості навіть поздоровкатись, почала бідкатись:

— Ви тільки подумайте, Сонічко, що зробив цей дурний мужлай! Нахлебтався пива в броварні Гольдмана так, що потім у пивниці добродія Мірошниченка розбив бочку з пивом. Які там бочки він возив? Ну, возив які там бочки? Двадцять відер. І він знімав їх з воза легенько, наче маленьких кіндер, і ставив собі на землю. Отак — брав їх за поперек, притуляв до свого живота й легенько ставив. А сьогодні, як залив сліпи, наче та погана свиня, то першу ж бочку — бемць об брук, а обручі — квак! Ах, ти ж!..— Тут Сара так закрутила, що в попаді полізли

очі на лоба, вчителька збентежено кигикнула, а Софія запаленіла за дочку.

— Саро!..— мовила вона докірливо.

— Дурна баба і є дурна баба! — сказав Шльома густим гугнявим голосом, набиваючи люльку самосадом.— Мешіге не копф, он на возі кінд слухає твої погані слова!

— Ай! — сказала Сара.— Я почтительно ізвіняюсь!.. Але воно ще мале дітьо. Воно нічого не розуміє... Ну, ти в мене знатимеш, так-неретак! — гримнула вона на чоловіка. Й уже потому звернулася до Софії: — Ви, Сонічко, розпрягайте, закладайте вівса та заходьте до хати зі своїми людьми, хай їм бог дає доброго здоров'я! Ти, мужлай, винеси Соні гарнець вівса! Та налий води в жолоб! Курить, курить, він мені ще курить!.. Ви знаєте,— сказала Сара до жінок,— ну як такого в хаті тримати? Та терпію, бо від того тютюнового духу, од того венгира, блощиці дохнуть.

— Це якийсь анцихрист у спідниці! — жахно округливши очі, прошепотіла попадя до вчительки.

Софію тут вважали за почесну гостю, тож завела їх усіх Сара в світлицю, велику квадратну кімнату з пузатим комодом, веснянкуватим трюмо й таким широким дерев'яним ліжком, на якому могли спочивати зо три шлюбні пари. Проте навряд чи міг хто запідозрити господарів у намірі скористатися з цього розкішного ложа. Бо призначене воно було для виставки Сариного посагу — розкішних перин і десятка подушок із мереживними прошвами, мадаполамових простирадл і тюлевих покривал.

Пишність усього цього набутку довершував мальований килим із задастими русалками та лебедями, поверх якого висіли фотографічні портрети господарів — похмурого, рудого навіть на світлині Шльоми у візитці та при галстуці метеликом і цнотливої, як голубиця, Сари у фаті. Й ще красувалися на килимі пузата мандоліна без струн і важкий, як келеп, кишеньковий годинник у срібній оправі.

На стінці навпроти висіли ще старовинні дзигарі в довгому різьбленому ящику, зі свинцевими гирями на волячих жилах. У той самий час, як зайшли до кімнати гості, годинник подав якийсь сороміцький звук, а потім уже задзвонив.

Цікава попадя підійшла до дверей у ванькир, помацала пальцем молитовний косяк на одвірку й намагалася зазирнути за перкалеву завіску.

— Ша,— сказала Сара,— там мужчина. Мужчина там. Ай-ай, який хворий чоловік!

Вказівними пальцями обох рук вона поманила жінок і виразним шепотом почала пояснювати:

— Ай, який клопіт! Той дурний Шльома їздив на станцію, спіткав там солдата й привіз мені. А той солдат наче мрець. Да, наче мрець. Пустили його додому з Червоної Армії, він поїхав на Поволжя, а там голод. Сім'я в нього вимерла, то він вернув сюди, та по дорозі захворів на тиф. Лежав у лазареті, ледве оклигав. Потім його виписали, а він — як травинка на вітрі. Роботи нема, грошей нема, хати нема. І їхати теж нема куди. Ходить щодня на біржу, а ночує на станції. І от сидить на лаві й думає вже собі помирати. Помирати, да! Так той дурний Шльома каже йому: «Солдате, га, солдате, сідай на мою фуру, я одвезу тебе до своєї Сари». А той солдат каже: «Кому я зараз потрібен? Не захоче мене твоя Сара!» А той Шльома каже йому: «Не безпокойся, солдате, вона мене боїться!» Ви чуєте, що він сказав, той дурний Шльома?! Ну, привіз він того хворого солдата й каже мені отак-о: «Сара! Ти будеш мені годувати цього чоловіка й поїти його козячим молоком, бо він недужий. А потім він найде роботу й піде собі». А я його вивіряю: «Ти дурний мужлай! Нащо мені твій солдат! Хіба мало солдатів на світі?» Як тут він визвіриться, цей Шльома, та як візьме в руки батога, так як почне мене ганяти! Зовсім хотів мене вбити, да! Чи ви бачили, який він, цей Шльома?! «Ти,— каже,— хочеш, щоб знову прийшли їх превосходительство генерал-лейтенант Антон Іванович Денікін, та щоб ти знову ховалася в бур'янах?! Ду, мешігене!» Ну, то я кажу: «А хіба я що?» Й даю солдатові супу, й хліба, й молока козячого, хай одужує. Вже п'ять день, як у мене, та ще хорий, але дасть бог — одужає. А я йому кажу: «Ви, мужчина, ви йшли б у село, та й найнялися до хазяїв, а там молоко, та, прости господи, сало, та так і перебудете чорні часи». А він каже: «Хазяюшко, так я і зроблю, як ви розумно кажете!» Ай, клопіт, клопіт!..

Яринка й прислухалася до того, що говорила господиня, і не чула нічого — у вухах ще й досі стояв гуркіт коліс і гамір міста. Після надвірного сліпучого сонця в хаті було темнувато й прохолодно — у вікна ліз густий бузок, і те, що вона бачила в кімнаті, здавалося їй незвично розкішним, «як у панів». Тому вона й забула про сварку господині зі своїм чоловіком і її надто сміливу мову. Довгими чорними очима озирала Яринка хату й не помічала, що шпалери відстали од стін і в деяких місцях звисають клаптями, що стіни вгрузли в землю і вигнуті сволоки скособочились,

що фарба на підлозі повиколупувалась і між мостинами зяють щілини в палець.

Яринка була дуже стомлена, але не наважувалась сісти на жодне з кріселок, що аж блищали від олії, якою господиня щотижня «поновлювала» їх.

Матушка й учителька приводили до ладу коси, перепинали хустки.

Попадя і забулася про гріховність спілкування з євреями. Вона жваво розмовляла з Сарою, справляючись про ціни в крамницях.

Софія вже встигла спродати господині всі свої десять кіп яєць, сховала гроші за пазуху й, затиснувши хусточку в кулаці, разом із Яринкою і жінками подалася в місто на торги.

Сірувато-білий пух тополь встелив рифлені цементні плитки тротуару, пухнасті клубочки, мов граючись, котилися за ногами жінок.

Пушинки чіплялися до спідниць, снігом влягалися на святкові квітчасті хустки, лоскотали щоки.

Попадя пішла собі до архієрея, вчителька до училища, де навчався її син Віталик, Софія ж із дочкою товклася по крамничках.

Особливо довго стояли в гончарній ятці, де мати прослухала на дзвін цілу гору посуду, поки вибрала одну макітерку та пару горщиків.

— Ну, молодице,— казав червонолиций крамар із вислими вусами та носом, схожим на помідор,— ти й чоловіка так вибирала?

— Нема, нема,— заторохтіла Софія.— Може, збавите на вдовину долю?

В іншій крамниці купили ще двовідерний баняк варити свиням. Мати засунула його в мішок разом із гончарним посудом і йшла собі вільно, кидаючи в рот пряжене насіння і спльовуючи на тротуар.

Яринка почувалася чомусь незручно. Вона трохи відстала од матері й крутила головою, роздивляючись барвисті вивіски. З одного двору її мало не облили нечистотами. Яринка сахнулася, а гладка розпатлана жінка в засмальцьованім фартуху ще й вилаяла її:

— Ходить тут усяке! Дєрєвня!

Дівчина аж зіщулилась. Брало зло на неохайну товстулю і чомусь досада на матір.

Ожвавилась тільки тоді, як зайшли в галантерейну крамничку й мати скинула з пліч свого мішка, збираючись усмак поторгуватися.

Худющий вилицюватий єврей із сивими пейсами, в кашкетику з лакованим козирком, що репнув навпіл, дивився на них жовтими страдницькими очима.

— А подай-но мені оті бинди! — Мати неозначено махнула рукою.

— Я січас! — Похитуючись у попереку в такт крокам, він потюпав у куток.— Хазяйка матимуть те, що треба! — Й, струснувши, розсипав на прилавку шовкову райдугу.— Ой, це такі стрічки! — зацмокав він язиком.— У таких стрічках ваша панночка матиме за жениха самого Пуріца!

— Кажи, кажи!..— бурчала Софія, перебираючи бинди.— Певно, ще твій дід ними торгував!

— Оцю візьміть... оцю візьміть... і оцю... ще й оцю...— аж задихалася від захвату Яринка.

— Панночка, ах, панночка!..— заплющивши очі, похитував головою крамар.

— І оцю ще... й оцю!

— А що заправиш? — показала Софія вибрані стрічки.

— Та що там ціна! Для такої панночки! — Старий довго дивився в стелю, ворушив губами й дуже невиразним голосом, помахуючи піднесеним пальцем, назвав ціну.

— Чи ти, чоловіче добрий, сказився?! Та за такі гроші й вівцю можна купити!

— Ой хазяйко, й що панночці треба — вівця чи краса? За таке гарне можна й більше дати! Ви гляньте, хазяйко, як вони вашій панночці до лиця!

— Ні, ні, ні! — замахала рукою Софія.— Три злоти покладу, а хоч копійку більше!

— Ну, нехай буде п'ять! — погодився крамар.

— Гр-р-ривеників! — з притиском сказала Софія.

— Ай-ай! Та то ж грабіж!

— А хто кого?

Крамар аж за пейси себе скубнув:

— Ай-ай-ай! Та проте хай уже буде по-вашому! П'ять гривеників і п'ять копійок! — І він хутенько клацнув кісточками рахівниці.

Оцього вже Софія не чекала. Раз уже на рахівниці поклав, то й продав! Ну й хитрющий!

— Дідуню! — сказала вона жалібно.

Цього разу затрусив головою крамар.

— Ні, ні, й ще раз ні!

Софія спересердя стукнула дрібними об прилавок.

Як вийшли з крамниці, сказала до дочки:

— Ще не знати, хто кого одурив!..

Вона явно досадувала й спльовувала соняшникове лушпиння дуже гучно.

— Хай би вже тії панії не забарились. А то їхатимемо лісом уночі, то ще лісовики переймуть...— Мати довго мовчала, потім напівзапитливо, напівствердно сказала до Яринки: — Мабуть, ми того солдата, що в Сарки, до себе заберемо. Підгодуємо, а він нам викосить сіножать та толоку. А мо', ще й пашню. А там хай собі йде. Заплатимо йому збіжжям. Га?..

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

у якому Іван Іванович Лановенко подав відомості про гусенят та гусей

Своїх гелготливих гусенят — стрижених сходинками головатих хлопчаків, тупоносеньких та гостроносеньких дівчаток із кісками й червоними від писарської ретельності пальчиками — я сьогодні відпускаю на вакації.

Ось вони востаннє попльовують і труть об камінь фундаменту забруднені в справжнє фіолетове чорнило пальці, доїдають пироги з торб, граються в гудзики на осонні, а найбільш експансивні шепочуться осторонь. Це, мабуть, ті, що збираються бити «класкома» Павлика Титаренка за те, що він їх несправедливо «записував».

Ми з Єфросинією Петрівною ведемо по два класи. Отак працюємо: задаєш самостійну роботу в другому класі, або, як тепер кажуть, у другій групі, а сам ідеш у четвертий. А за порядком стежить «класком» — виборна особа. Вибіжить хлопчак із-за парти — одразу ж його на олівець, запихається хто-небудь пирогом, а класкомові не дає — теж його на записку, заведуться битися ручками — потраплять і ці в список. А вчителеві нема коли розбиратися: того — в куток носом, того за вухо та до дошки, а іншого то й геть із класу, без книжок, звичайно.

Павлик Титаренко класкомом уже три роки. Обирають його більшістю в кілька голосів. Бо до хазяйських дітей горнеться. Самі хазяї вже починають визнавати його батька за справжнього господаря. Де ж, «гамериканець»!

Кузьма Дмитрович Титаренко, Павликів батько, малописьменний, але хазяйновитий мужик, ще до війни виїхав був до Америки. Й знімав він там зірки по-справжньому — мив вікна у хмарочосах. Крім американських індійців та

українців, ніхто на таку роботу й не ставав. Старатливий був робітник, жодного разу не звалився, не пив, не хворів, солодко не їв і за три роки наскладав стільки доларів, що вистачило на зворотну путь ще й привіз додому в гаманці на грудях сімсот ще й п'ятдесят. Одразу поставив собі нову хату на три кімнати під цинковою бляхою, вимурував погреба з сірого каменю, поставив комору на підвалинах, конюшню і хлів, завів скотину й уже й на керат до січкарні накидав оком, а в думці була й молотарка, а до неї ще й нафтовий двигун.

І одразу з Кузьми-мериканця став Кузьмою Дмитровичем, хазяїном, і вже й не дивувалися, що з ним ручкаються господарі, що раніш на його уклін тільки торкалися кийками до козирків.

По тверезому хилився Кузьма Дмитрович до багатирів, а як вип'є добряче, то обнімається і цілується зі сльозою — «ой братику, було ж колись уремля!» — з самою тільки голотою.

А два його старші сини ходили вже не по стежечці, а, вбравшись у неділю в суконні піджаки та галіфе, йшли собі перевальцем посеред вулиці, пострілюючи очима на дівчат, затиснувши в зубах папіроси «Іра».

Найстарший, Тимко, буде, мабуть, добрий хазяїн. Усе з хазяйськими парубками знався. І наречену шукав собі на сусідніх селах — дівчину заможну, добирав прискіпливо, щоб була широка в плечах — лантухи з воза зноситиме, широка в крижах — легко дітей родитиме, не залежуватиметься після пологів, і рука щоб була отака-о — багато пшениці ціпитиме в жмені, коли жатиме ниву.

— А на вроду мені — пхи! — казав Тимко.— Мужик із жінкою бачиться тільки поночі, з лиця її води не питиму!..

Молодший, Данило, на відміну од бамбулуватого Тимка, був веселої вдачі, сущий циган, із карлючкуватим носом, збитим набік у нічних побоїськах із парубками, й кучерявим чубом, схожим на довгу овечу вовну. Цей уже мав смак до гарних дівок і, кажуть, зіпсував чималенько довірливих.

Третій, Андрій, до хазяйства менш вдатний, зате до науки — мудрагель. Закінчив двокласне міністерське, а тепер навчається у ветеринарній школі. Матиме Кузьма Дмитрович власного ветеринара. Ходить Андрій по-іншому — замість вишиванки студентська косоворотка, підперезана шнурком із китичками, чуб «політика», на кирпатому носику — пенсне зі шнурочком.

Андрюшка на вдачу м'якший за обох старших братів. Ставав він Кузьмі Дмитровичу в чималі гроші, та все ж насмілювався іноді й посперечатися з батьком:

— Ні, папа, вам ще далеко до культурного господаря! Треба бути, кажу вам, не селянином, а фермером!

Наша Ядзя Стшелецька працює в школі прибиральницею і сторожихою, хоч вартувати їй в школі нічого.

Так Андрій, бачу, частенько кидає оком на нашу святу діву, а вона, здається, і не помічає того.

— Ядзю,— кажу,— сподобався парубок?.. Той, що вклонився тобі?

— Тота дитина? — робить вона круглі очі й дуже довго, мовби непорозуміло, внутрішньо заглибившись, дивиться на дорогу. А потім мовчки похитує головою. Що це має означати — невідомо, мабуть, і їй самій. Але вираз святості не покидає її прегарного, тонко-рожевого лиця, і я в котрий раз уже починаю сумніватися — а чи не переодягнений це янгол?.. Тож, мабуть, і молодому Титаренкові кортить сподобитись Божої благодаті на гріховній стезі, бо на законний шлюб із безрідною ляхівкою батько ще дав би згоду, а от мати — а вона ж рідна сестра самого Тадея Балана — матері не перепреш...

Павлика Кузьма Дмитрович виділяє серед синів. Мізинчик!.. І змалечку в нього штани крамні, й щороку новий кашкет із лакованим козирком, і чобітки юхтові справні, а теплий піджак хоч із домотканого сукна, та пошитий по-парубоцькому, з косими кишенями на грудях.

Коли виходять школярі на Першотравневу демонстрацію з червоними прапорами та гаслами, то Павлушка йде спочатку попереду, а далі хазяйські синки починають йому посвистувати. Й малий Титаренко здає назад, а там уже й у хвості плентається, і руки в тих косих кишенях, і оглядається то на одного, то на іншого багатирського синка. Вони починають бурчати: «Пролетарія!», а Павлушка й собі тихенько «Пголетагія!» — бо хоч і не дворянин, і не навчався французької, а змалечку шикиряє. І йому вже розтлумачили сенс того паскудного, насмішкуватого хазяйського слівця, бо частенько на перерві походжає перехильці по подвір'ю, а обіч хто-небудь із Баланів чи Прищеп і, забачивши гурт бідно зодягнених хлопчаків, похитує своєю русявою в дрібненьких кучерях головою і кидає крізь щербинку в зубах оте завчене з чужого голосу «Пголетагія!»

Якось на уроці читання трапилось йому комуністичне гасло. Лінькувато протяг: «Пголетагі всіх кгаїн, єднайте-

ся!»,— глянув мені у вічі, мовби я в змові з ним, і хотів читати далі.

— Ні, Павлику,— кажу,— прочитай іншим голосом! Адже пролетарська революція і твоєму батькові землю дала!

Знітився. Почервонів.

Не знаю, чи буду я коли-небудь комуністом — старий уже та й мислення в мене трохи інакше! — а от що мене вже сьогодні єднає з комуністами, то це безкомпромісна, невгамовна ненависть до вандеї!

І я аж кричу внутрішньо, аж кулаки стискаю подумки, як почую оте протяжне, глумливе й у той самий час обережне — «Пролетарія!..», навіть коли воно вимовлене неправоздатним підлітком. І особливо болісно чути його із вуст Павлика-класкома.

Як же так виходить, що малого Титаренка вже три роки обирають на цю почесну посаду? І чи міг би я запобігти цьому, виходячи хоча б зі свого невдоволення його «маятниковою» вдачею?

Будемо говорити відверто. Революція дала найбіднішим селянам землю, та не зуміла дати всім худоби, достатньо грошей, одежі, чобіт. І ті, що одержали землю, бува, що й чимало, десятин по сім, по вісім, не мають чим її обробляти й тихцем, на порушення закону, здають її в оренду або, як у нас кажуть, «з половини» тим самим міцним дядькам, на яких гнули спини й до революції. Трапляється і так, що не прогодує новонаречений господар купу дітей і йде ще й на підробітки до свого «орендаря», сам іде, ще й діток веде,— того в найми по двору, ту дітей глядіти, а того корів пасти — за харчі ще й три карбованці «за літо» — себто од ранньої трави до пізньої сльоти. Чи ж пошле такий господар свою дитину до школи?

От і виходить, що посилають у науку синів своїх та дочок здебільшого люди заможні та середнього достатку. Діти їхні поки що становлять у групах більшість. Тож не дивно, що й проголосують вони за «сина хазяйського».

Ну, а моя в тім участь?

А я вже казав колись — не втручаюсь у життя, не творю історії. Помиляються люди, коли вважають себе здатними на це. В історію може потрапити хіба що один Спартак, один Гай Юлій Цезар, один Нерон. Найлегше пролазять у історію Нерони...

То хіба зміниться щось у третій групі, коли там буде за класкома не Титаренко Павлик, а хто-небудь із бідніших?..

А то підійдемо ще й з іншого боку. Ми, вчителі, як і лікарі-педіатри, не маємо права відмовити дитині в помочі на тій тільки підставі, що вона походить не з бідняцького стану. Ми не можемо усувати її з життя, що тільки й виховує громадянина. Дитина нічого не змінить отим своїм глумливим «Пголетагія!», а життя, середовище вплине на неї, ще і як! Так непомітно, так вірно, так нестримно, як день приходить за днем, як стікає життя. Ось побачите! Ось побачите!..

Отак я думаю про своїх неоперених гусенят.

А з думки не виходить Віталик, син мій.

Невдовзі приїде на вакації.

Через наше село, як ви знаєте, проходить вузькоколійна залізниця. Селяни мало їздять нею — дорогуваті ще квитки. Особливо ж як їхати з вантажем.

Віталик приїде залізницею. Двічі на добу прибуває до нас замурзана «кукушка» з чотирма чи п'ятьма зеленими вагонами. Зустрічає її на платформі низенька й опасиста дружина начальника станції, а збоку двоє білявих, як і мати, діток тримаються за пояс її не дуже чистого фартуха.

Й стрічає і проводжає поїзди сама начальниця. Бо начальник Степан Разуваєв здебільшого спить непробудним сном. Бува, що й прокидається. Тоді виходить на село, а згодом приїздять дядьки з сулією пригорілого самогону, а від'їжджаючи, накладають на віз старі шпали, не багато не мало — як на коні. Й начальник зачиняється в службовій комірчині, довго сидить за столом замислений, потім грюкає кулаком і склянку за склянкою смокче, поки засне, розсипавши на столі свою жовту чуприну. І п'є він, якщо хочете, не од безвідповідальності, а, навпаки, од надлишку відповідальності. Бо за штатом він і начальник, і черговий по станції, і телеграфіст, і стрілочник, і колійний майстер, і десятник, і вагар,— він уже й забув, скільки всіх обов'язків перебрав на себе, як потрапив сюди на роботу. Й од почуття своєї важливості й незамінності він утратив, як кажуть, перспективу й розгубився. І вже рік чи два дружина його Феня чекає, поки розбереться чоловік у складному плетиві своїх обов'язків, і невміло, але чесно переводить стрілки, підмітає перон, приймає поїзди, відсварюється од начальства по телефону, наймає жінок із села на ремонт колії, щодня оглядає її, відпускає вантажі з комори, зі старшим сином Стьопкою-урвителем їздить на ручній дрезині на міст, доглядає трьох меншеньких і чорну козу.

Так само зустрічатиме добра Феня (написав би й «фея», якби її форми не були такі пишні), так само зустрічатиме й той поїзд, яким має приїхати мій син.

Чмихатиме «кукушка», набираючи в тендер воду, помічник машиніста напуватиме олеонафтом із дзьобатої коновки теплі підшипники, застрягаючи в дверях плетеними кошиками та мішками на плечах і пригинаючись для стрибка на платформу, лаятимуться товсті перекупки, й, нарешті, затиснутий між двома чужими мішками, виглянe на світ Божий Віталик зі щасливим веснянкуватим лицем.

Розштовхуючи людей, я кинусь до вагона й простягну руки, щоб зсадити його, як маленького, зі східців. Йому стане від цього ніяково, й він тільки обіпреться рукою мені на плече й стрибне, ляпнувши пересохлими підошвами сандалій об стужавілу й жирну від мастила землю.

Поцілую його у відросле каштанове волосся на маківці, візьму з його спітнілої руки баульчика, він мене обніме за стан, і так, незручно, але згідно ми підемо городами до рідної хати.

І, заздалегідь пишаючись ним, я мовби стурбованим нетерплячим голосом скажу йому:

«Ну, хвалися, сину?»

А він мов недочуватиме й, продовжуючи гру, намагатиметься розповісти, як тісно було у вагоні. А вийшовши на рівну гладеньку стежечку, нагнеться, підніме галузочку й виведе нею на теплій землі «Д. д.».

«О-о! — скажу я.— То тебе треба привітати!..»— Й притисну його до грудей, а він ховатиме обличчя від радісної сором'язливості. Бо те «Д. д.» означає «дуже добре», тобто оцінку, яку в дореволюційній школі визначали найвищим цифровим балом.

Ви можете зрозуміти мене, не вельми вченого сільського вчителя, що колись закінчив учительську семінарію, а за гімназичний курс склав екстерном, що значить мати сина, який і в новій, трудовій школі заслужив за рік оте «Д. д.»!..

Ми — маленькі люди й марнославство наше маленьке. Нас цілком влаштовує кусень житнього хліба, свобода мати дітей, свобода любити їх і пишатися ними, аж поки вони належатимуть іншим. І ще похвала за наші успіхи,— хай навіть скупе слово,— й ми вже вважаємо, що варто жити й працювати. Й забираємо те слово в домовину.

А ті з нас, кому й зовсім не пощастило на розподілі людської ласки, тільки й пишаємось що своїми дітьми.

Я не носитиму радість за сина тільки в собі. Мені кортітиме щодня поділитися з кимось своїми гордощами.

Мене, як завжди, зупинятимуть селяни, питатимуть, що там пишуть у газетах, хто там грозиться іти війною на нас, коли подешевшає крам.

А я все гнутиму на своє,— от приїхав, мовляв, син, і ви знаєте, такий уже розумник, учителі не нахваляться, все в нього «Д. д.»!..

Це буде велике свято. Знатиме про нього й Віктор Сергійович Бубновський, колишній поміщицький син, що закінчив був Петровську академію і готувався прикласти набуті знання в господарстві свого батька, дійсного статського радника у відставці.

В цьому, як ви й здогадуєтесь, Віктору Сергійовичу не пощастило. Бо хоч у революцію дійсного статського радника ніхто й пальцем не зачепив, однак маєтку він позбувся. Зрівнялися з землею подвійні канави, що ними відділялися од селянських наділів його шістсот з чимось десятин, розбрелися по селянських дворах коні й воли, не стало й реманенту. Правда, ще й досі стоять на дворищі два величезних парових трактори,— їх уже ніяк не вколупнеш — пудів шістсот нікому не потрібного залізяччя.

Старий Бубновський, колись високий і опасистий, у золотім пенсне й із сивими вусами з підвусниками, опадав так само хутко, як і підупало колишнє його господарство,— худнув, і горбився, і щезав на очах. Поступово втрачав свій гучний голос, а відтак і пам'ять. Останнім часом сидів собі на призьбі коло хати, яку виділила йому з сином громада, й, суплячи кущуваті біло-голубі брови й ворушачи губами, розглядав своє потаємне, загорнуте в нечисту хустину. Медальйончики, каблучки, камеї. Це було все його багатство.

Якось так склалося, що з приходом денікінців старий не шукав із ними контактів. Мабуть, розумів колишній царський служака, що не довго ходити їм по світі й що доля його цілком залежатиме від ласки односельчан.

Із петлюрівцями теж не знався, бо глибоко зневажав «мазепинців» та «сепаратистів». От за це, мабуть, і одержав хороми, де жив колись його старший воловник.

Віктор Сергійович нове своє становище сприймав із несамовитим самобичуванням.

«Так вам і треба, мерзенні рабовласники, це вам кара від бога й од людей! — ганив він сам себе.— Це вам за приниження і муки народні, це вам одгукується Катерина й Салтичиха!..»

Не знаю, чи щире було каяття, а чи, може, гординя. Але з якою просто садистською насолодою ходив він зараз босий із підкасаними холошами, високий і схудлий, із гострим носом і орлиними очима! Як кректав, налягаючи на чепіги плуга, як захоплено матюкав свою тиху дружину Ніну Вітольдівну, котрій не давалася важка селянська праця! Як ридма ридала колишня інститутка над першим своїм зв'язаним снопом і хотіла вкоротити собі віку, коли дратівливий муж стьобнув її батогом за невправність у роботі!

Я розумію Ніну Вітольдівну. Навіть непохитно-демократична дружина моя Єфросинія Петрівна жаліла її. Ми розуміли весь розпач бідолашної жінки й навіть не засуджували за потворну синю смугу на її прекрасній білій шиї після того, як переляканий Віктор витяг її із зашморгу.

Але вона мусила жити. На цьому сходились не тільки ми з дружиною, а й сама Ніна Вітольдівна — після тверезих роздумів. Бо куди ж прихилить голову її донечка Катя — довгоноге дівча в коротенькій сукенці й з бантом у сплутанім волоссячку?

Каті десятий рік. Вона в третій групі трудшколи. Катя не має гувернантки й учителя музики. Вона ходить із підстрибом і навчилася свистіти в два пальці. Дуже ображається, коли її дражнять «паненям», спочатку плаче, а далі кидається битися. Руки в неї довгі й худі, але рухи на диво плавні. Готуючи якусь витівку, опускає очі долі й закушує нижню губу.

Віктор Сергійович обожнює Катю і боїться її. Мабуть, відчуває перед нею вину за те, що не може найняти для неї гувернантку й учителя музики. Так я собі гадаю.

І, мабуть, для того, щоб знову й знову ранити свою гордість, у пориві самопринижения готує їй долю жертви — чекатиме, поки підростуть наші діти, щоб віддати Катю за нашого Віталика. Ви чуєте, дочка колишнього поміщика, дворянина має увійти в сім'ю сільського вчителя!

Я розумію його й поблажливо посміхаюся. Так, Вікторе Сергійовичу, вам зроблять честь, і ви поріднитеся з народом!

Ніна ж Вітольдівна приймає чоловікову гру за чисту монету. Вона й справді поважає нашу сім'ю, щиро любить

Віталика й, мабуть, бачить у ньому добру душу, якій, відходячи зі світу, тільки й зможе передати свій найбільший скарб.

Певно, й Каті навіяли думку про неабияке значення для неї особи Віталика, й вона ставиться до нього з якоюсь болісною, пустотливо-деспотичною цікавістю.

Але Віталикові підкреслена увага з боку майбутньої дворянської тещі та її безцеремонної дочки явно не до шмиги. Інакше як панікою цей його стан назвати не можна. Що це — інстинкт вільнолюбства, притаманний кожному мужчині, чи так званий класовий інстинкт, чи, може, усвідомлення неминучої закоханості? Хтозна. Але, помітивши, як підстрибує довгоноге дівчисько в коротенькій кльошевій сукенці попереду своїх батьків на стежечці, що веде до нашої хати (а це буває частенько влітку, коли закінчується косовиця на луках, а пашня на ланах ще не достигла), Віталик тікає в бур'яни й не відгукується доти, поки остаточно не впевниться, що майбутньої його дружини вже й слід прохолов. Біда мені з ним, та й годі!..

Й для того, щоб трохи подратувати майбутнього свата, при першій зустрічі, а вона відбудеться скоро, бо Віктор Сергійович тільки й шукає розрядки своєму самоприниженню в нашій сім'ї, я обов'язково похвалюсь йому синовими успіхами. Й може, натякну, що Віталика чекає велике майбутнє,— ну, як політичного діяча — він добре встигає із суспільствознавства, ну, письменника — так гарно декламує Шевченка та Руданського й сам пише вірші, вченого — має світлий і допитливий розум. І так я пишатимусь ним не тому, що Катя навчається хоч і пристойно, але не блискуче, а в такий спосіб промовлятиме мій, так би мовити, класовий егоїзм.

Бо для того, щоб мій син вийшов у люди, вже не потрібні ласка й покровительство ліберального пана Бубновського.

Дійсний статський радник був у своєму колі великим оригіналом. Крім гуральні й крохмально-патокового заводу, побудував у селі церкву з усипальницею для свого роду, церковнопарафіяльну школу й ремісниче училище. На власний кошт посилав кращих учнів у двокласне міністерське, а одного-двох найздібніших — у гімназію, а то й в університет. Сільського Булавенка Петра з великими труднощами влаштував у юнкерське, і той за кілька років став «вашим благородієм». Дуже здібним виказав себе, чортів син, війну почав штабс-капітаном, а в сімнадцятім був уже підполков-

ником. У чині полковника підпирав гетьмана Скоропадського, а там повіявся десь за кордон.

І от тепер, повторюю, син мій вільний не тільки від зла пана Бубновського, а й од його добра.

Але плебейська моя класова гордість не поширюється на Катю. Діти — перш за все діти. Я хочу вберегти її од наслідків патологічного самопринижения її батька, від фаталістичної покори Ніни Вітольдівни. Живи, дитино, щасно і ясно, тобі буде легше, ніж Павликові Титаренку, якому вже сьогодні багацькі синки вдовбали в голову зневагу до «пролетарії». І я щиро хочу бачити тебе своєю дочкою, чистота твоя буде щитом од віковічного зла твого суспільного стану. Вбивайся в колодочки, чисте гусеня моє, синьоока стрибуха, тоненьке мале задирайло!..

Єфросинія Петрівна і Ядзя теж готуються до врочистої зустрічі Віталика. Підіткнувши подоли, місять глину, шпарують стіни, змітають павутиння, мастять хату. Може, нанесуть із Раставиці татариння, а ще гірше — підуть до Софії Корчук і нарвуть барвінку й любистку. А я ж не люблю любисткового духу, він нагадає мені солодко-нудотний запах мертвечини, добре відомий ще з фронту.

Але тут я скорюсь (як завжди).

А спробуй-но не скоритися! Зведе свої брови-мечі Єфросинія Петрівна — гроза насувається! — а далі гряне грім. Навіть янголоподібна Ядзя, чорти б її взяли, й та проспіває щось по-польському шипуче, гречно-в'їдливе. Й похита головою — які, мовляв, ці чоловіки недоумкуваті, хоч у очах її кольору недоспілих слив одсвічуватиметься янгольська доброта.

Приїде Віталик і...

Оце, мабуть, і все щодо гусенят.

А ще треба було б і про гусей.

Згадав оце про Софію Корчук, то треба б і про неї.

Тижнів зо два тому, як ото їздила Єфросинія Петрівна з нею до міста, привезла Софія звідти хорого червоноармійця.

Підгодувала його, довела до ладу, та й залишився він у неї за наймита. Гарний, не старий ще парубок — років двадцяти п'яти чи семи. Такий чорнявий, чисте лице, брови дугами, гостренький прямий ніс, усміхнені очі, повільна весела мова. Невеликий, але, мабуть, дужий чолов'яга.

Ой, здається, буде пожар — од соломи й дрова займуться!...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

де автор оповідає, як Софія Корчук вгамувала чоловічі самолюбства

— Яринко, агов, кінчай плестися та однеси солдатові снідання. На леваду, чуєш!

Облизуючи губи, дівчина стягала кісничком коси. Покрутила головою, розглядаючи своє відображення в дзеркалі, скинула з пліч хустину, що нею прикривала комір, коли розчісувалася, витрусила хустину й аж тоді сказала:

— Доки він там коситиме? Вже третій день.

Софія швидко глянула на дочку, хотіла щось сказати, та стрималася. Вона була згодна з дочкою, але наймита мала за свою власність і, ще не вважаючи дочку за рівню, як усяка хазяйка, не любила, щоб ганили її власність.

— Не твоє діло,— врешті пробурчала вона.— Косить, то хай і косить.— Їй стало трохи ніяково перед дочкою за свою різкість, і вона пояснила: — На силу він ще не справний.

Софія зав'язала в хустину четверо варених яєць, півпаляниці, глечик молока, подала дочці.

— Трохи побудеш, зійде роса, перегорнеш учорашні покоси. Візьми граблі та вила.

Яринка вийшла надвір, узяла з повітки знаряддя і, обминаючи Кудланя, що кинувся до неї з будки гратися, подалася городом на леваду. Молоді соняшники тицькали її кулачками й, шаркаючи, лизали передпліччя шорсткими язиками листу. Яринка щулилась і була дуже сердита. Перестрибнула нешироку канаву, що відмежовувала город од сіножаті, й почала обережно занурювати ноги в росяну прохолоду ледь помітної стежечки серед високої трави, білих і рожево-синіх квіток конюшини, розкішного, мовби олією змащеного листу пшінки. При тому вона пильно дивилася під ноги — дуже боялася вужів та гадюк. І зраділа, коли за кущами побачила наймита — перед новою ручкою стояв і спочивав, зіпершись на кісся.

Він теж помітив Яринку, кілька разів махнув косою, але потім незалежно одвернувся, а затим і сів на траву.

«Боїться...» — подумала Яринка, і їй стало від того приємно.

— Дядьку-у! А вже снідати!..

І, все ще остерігаючись, вона застрибала через покоси, але вже з усвідомленням того, що її, коли до чого, виручать.

— Ох!..— задихана сіла поряд із ним.— Так боюсь тих гужів!..

— Не «гужів», а вужів! — засміявся він.— Та чого б ото я їх боявся? За пазуху візьму!

— То ви ж дядько!..

— Клич мене Степаном.

— Та ви ж старі.

— Ну й ну! — Він знову засміявся.— А якби мені було не двадцять шість, а сорок?

— То вже зовсім дід! Якби я дожила до сорока років, то, певно, вже в труні спала б, як дід Гнат.

— А тобі ж скільки?

— А вже шішнадцять.— Вона трохи замислилась, загинаючи пальці.— На покрову.— Глянула на нього, побачила на грудях під розхристаною сорочкою густе чорне волосся і зніяковіла.— Їжте вже. День не спить, а сонце не пасеться.

— А ти така-а хазяйка! — покрутив він головою, розгортаючи клунок.— О, та тут на двох молотників!

— Як на доброго, то й одному мало.

Він зрозумів і осміхнувся.

— В тебе часом язик не з коси?

— Такий собі.— Яринка несвідомо помацала свого язика пальцем.

Степан із цікавістю і трохи лукаво позирав на дівчину, лупив яйця і наминав їх дай боже!

— Снідай зі мною,— мовив він із повним ротом.

Яринка промовчала. Підвела губи.

— Як усім яйця їсти...— Й ковтнула слину. Їй дуже кортіло пристати на його запросини, хоч удома й дивитися на них не могла. Й оскільки він її більше не припрошував, аж сповнилась неприязні до цього короткостриженого, блідого ще від недуги чоловіка. Сиділа й смикалась — допікали комарі. А йому то байдуже, видно, крові було замало.

— Добра твоя мати.— сказав він щиро.— Оце тільки у вас і од'ївся.

— А вдома що — жінка їсти не давала?

— Голод у нас... У вас теж у південних губерніях, але зовсім не те... А жінки в мене нема. Була дівчина, ждала з війни, та й не діждалася...— Він спохмурнів і довго дивився на кінчик коси. Потім допив молоко, звівся на ноги. Закусив губу й, усе ще дивлячись у одну точку, розмахнувся кіссям — вж-ж! — і трава якось непомітно вилягала кружка й тяглася за косою. І знову, притупуючи вперед і тягнучи за собою яскраво-зелені стежечки, він врізався

косою в стіну трави, а Яринка несамохіть посувалася за ним і навіть не помічала комариних укусів, так любо було їй дивитися на гарну роботу.

— Дядьку! А дайте я!

Степан довго не обертався, а дівчина ступала за ним слідком, як настирна дитина, простягаючи руки в пристраснім нетерпінні.

Степан нарешті зупинився.

— А хлопець у тебе є?

— Пхи! — засоромилась Яринка.— Таке скажете! На біса вони мені здалися!

Обличчя її прибрало такого обуреного вигляду, очі звузились, губи випнулись од непідробної відрази, що Степан уже думав — ось заплаче.

— Дайте, кажу, косу!

— А то що?

— Я... я... матері скажу, он що! Ага!

— А я твоєї матері не боюсь. Денікіна не боявся. Пілсудського не боявся, а вже щоб баби забоявся!..

— Брешете, мої мама — не баба! Вони ще молоді! Їм тридцять штири годи.

— Тридцять чотири роки! — поправив він. І подумав: «А й справді молода!..» А вголос сказав: — Ну, коли я дядько, то твоя мати — стара тітка!

— Ба ні! Ба ні! Ба й брешете!

— Дядькові не можна так казати!

— Дайте ко-о-осу! — мало не заплакала Яринка.

Урочисто, як дарунок він простяг їй на обох руках кісся.

— Отак стань! Отак тримай! Не пускай носок низько. Поступайся вперед дрібненько. Та не гнись!

Став оддалеки, взявся в боки.

— Ну, рраз!

Подавшись уперед всім тілом, вона широко розмахнулася косою, а до кінця не довела — носок наполовину вгородився в мастку вологу землю. Яринка ледве витягла косу, від цього живіт її мало не прилип до спини, довгі гарні очі блиснули злістю, губи звела в рурочку — ну просто гнівна царівна.

Степан замилувався її напівдитячою гнучкою постаттю, тоненькою, несформованою, очима в стрілчатих віях, високими ногами з гострими коліньми, що напинали спідницю, ще позбавлені гострої жіночої принадності, але з обіцянкою великої і невичерпної таємниці.

«Ну й лошичка! — подумав він.— У цих краях дівчата достигають, як диньки... Шістнадцять років — і вже заміж-

ня...» І ще згадав Нюрку, свою любов, дівчину, що померла з голоду. Й про те, як вона була схожа на цю примхливу, випещену...

Зрізавши косою кілька купин, Яринка зовсім знесилилась і, знеможено відкинувши голову, видихнула із заплющеними очима:

— Ай, нате вже! — Потім мотнула головою і сказала самовпевнено: — А я все годно навчусь! Адже мама вміють.

— Ну, ну! — поблажливо всміхнувся Степан, приймаючи в неї косу.

Яринка притихла й одійшла.

Сонце припікало.

На сіножаті ставало парко, комарі поховались, натомість почали дзижчати маленькі райдужні мухи, якісь несамовиті, неймовірно швидкі й дурні — з розгону били в обличчя і щезали безслідно.

Яринка граблиськом перекидала покоси й усе пильнувала, щоб не шугнула звідти гадюка.

Мовби спросоння подавала свій голос зозуля. Яринка лічила свої недожиті літа, зозуля щоразу збивала її з ліку, затиналася, перебріхувала.

Степан почав косити веселіше, частенько мантачив косу, вона дзенькотіла й вжикала, і десь далеко сонно й по-ледачому вторила луна.

Так працювали години зо три. Під обід з'явилася Софія в білій кофтині, в новій картатій спідниці й, це помітила Яринка, в новій сітчастій косинці. Мати кинула схвальний погляд на Яринку, повільно ступила до наймита й, заклавши руки за спину, пішла знічев'я з ним поряд, гордо несучи своє щедре лоно.

— Ну, то як воно, косарику? — вкрадливо-привітно спитала вона.— Чи притомилися?

Степан, від напруження підтягаючи жилу на шиї, непевно посміхнувся, але роботу не припиняв.

— Може, спочили б трохи?

— Треба гнати, поки трава не пересохла...— сказав він обережно.

— Та спочиньте, правду кажу... Сядемо на часинку он там, у холодочку...

Степан зітхнув, скоса глянув на неї і вийшов із покосу.

Софія була дуже широка в крижах, але на диво струнка. Степан відверто оглядав її, і жінка це почувала,— йшла мовби до нього, похитувалась у стані й лікті тримала біля боків, тереблячи крайок кофтини. Й він почував, як гос-

подиня посміхається од його погляду на своє тіло, мабуть, знала, як можуть дивитися на неї чоловіки, і їй, мабуть, було приємно, що інакше дивитися на неї не можуть.

Присіла на стовбур поваленої верби й вказала на місце поряд із собою. Йому випадало сидіти вище за неї, і Степан обережно опустився, спираючись обома руками, щоб не прихилятись до неї.

— Парко,— обізвалася Софія, глянула йому в лице сірими вогкими очима й почала гратися гудзиком кофтини. Потім склала невеликі пухкі руки на коліна.— А я, єй-бо, не можу на спекоті. Хоч що там кажуть сусідки, а я не можу. В грудях спирає і в голові шум.

— Ви ще молоді.... пішли б до фельдшера. Може, зайва кров, абощо... П'явки поставить...

— Тож-бо воно і є, що молода... Ходила я... Обслухав мене, звиняйте, а потім такого наговорив... І сказати сором...

Зам'ялася, чекаючи, щоб він сам її розпитував, але Степан думав про щось своє.

— От він і каже, фершал...— Жінка зітхнула, замовкла й опустила очі. Потім запитала мовби чужим голосом: — А скажіть, чи воно й справді замиреніє?.. Чи, може, знов десь почнуть?

— Гадаю, що на цьому й кінець... Ще в Туркестані ганяють басмачів, бандюг по-нашому, та то недовго, бо головну гідру порубали.

— Так, так,— закивала Софія.— То вас уже на війну не заберуть?

— Та, мабуть, ні.

— Це добре. Авжеж, добре. Доки вже те ружжо носити? Розпустять мужиків, земельку, слава Богові, дали, то хай собі люди роблять. Трохи здихнуть жінки, котрі мужні, а котрі й удови. Гадаєте, мені з медом — всеньку війну сама, усьому раду дай, а літа спливають, а що того щастя Бог дав?

Вона підсунулась трохи, доторкнулася гарячим стегном до його руки.

— А ви не думайте, Степане... Робіть, скільки сили... Та одужуйте. Хіба я вас у шию жену? Мені аби ви здорові. Бо всіх чоловіків, котрі на позиції були, шкодую... От мій так і наклав головою... і ніхто його там не пожалів... ніхто...— Софія коротко задихала й змахнула віями непрошені сльози.

Витягла з-за пояса хустину, приклала до носа.

— То як ваша думка — куди йти?

— Й сам не знаю. Мені й чотирьох років не було, як батько завіз нас аж у степи поволзькі — на переселення. Та так там усі й зосталися в землі. Тільки брат із сім'єю. А жінка в нього — відьма. Так що нема мені чого туди йти. Мабуть, і залишусь на Україні.

— Це добре, єй-бо, добре. А тут вам дівчину або й удовицю добру знайдемо — душа спочине. В нас тлустенькі жіночки, та й ласкаві. Й тут буде, й тут буде,— вона коротко засміялася.— Чуєте? — Й з грубуватою грайливістю легенько штовхнула його в плече.— Такого чорнобривого та молодого, ще й гарного з біса, та щоб не причарували?.. Й носик пряменький, гостренький, і очки, як жарюки, й чуб виросте, бачу, гарний, то чого вам боятися?.. Це нам, бабам, ой треба такого боятися! Щоб не скусив!..— І косила сірим прозорим оком — що ж то скаже.

— Піду я, хазяйко, косити,— підвівся Степан.— Бо й так нікчемний з мене робітник...

— Ну, покосіть трохи, покосіть, та за якусь часину й обідати підемо...

За обідом Софія, налігши грудьми на стіл, сиділа напроти Степана й частувала його як гостя.

Він аж упрів од її гостинності.

Й усе чомусь боявся підвести очі — бентежила й лякала її увага.

Й ще дивувала та обставина, що Яринка обідала не за столом, а влаштувалася на підвіконні.

Після того, як побував у родичів і побачив справжнє лихо, після того, як і сам сьорбнув того лиха, то вже, попавши до Софії Корчук, він шматок хліба цінував понад усе. І його дивувала щедрість господині, що в інших випадках була досить-таки скупенька.

«Та хіба ж я заробив, щоб мене отак годувати?.. Ну, й дивина!» — хотілося сказати йому. Бо нічого іншого не могло спасти йому на думку — після голоду, тривалої хвороби був ще надто кволий тілом, щоб прагнути інших радощів, крім насолоди ситості.

Пообідавши, гучно хукнув, подякував.

— А ви невіруючий? — обережно підсунулась Софія.— Хто як.

— Та як вам сказати...— Він знизав плечима, потім хутенько перехрестився кудись на двері. І йому стало соромно своєї безхарактерності, бо з того часу, як потрапив на війну, не залишилося в його серці ні крихітки віри.

«Отак,— подумав,— чого тільки не зробиш заради шматка хліба... Ех!..»

А Софія тішилась. Хоч сама не була святенницею, але та обставина, що Степан із готовністю вволив її волю, значно піднесла його в її очах.

«Негордющий парубок, слухняний... ой, добре ж!..» — І від цієї думки так розчулилась, що поклала собі завтра ж перепрати його білизну, а переміну дати з чоловікового.

Софія була так захоплена своєю роллю благодійниці, так розчулена власною добротою, що й не помітила, як дочка дикувато дивиться на наймита, як переводить погляд на неї, мовби допитуючись, перевіряючи якісь свої припущення, неясні тривоги, незрозумілий острах.

Хазяйка встигла наготувати Степанові торбину з полуднем, і він із новим для себе почуттям власної важливості повісив її на ручку коси й повагом, як господар, пішов на роботу.

Косив майже до смерку, й робота була йому люба, бо десь краєм свідомості відзначив, що в долі його сталася важлива переміна. Й до хати пішов тільки тоді, як з городу на нього нагукала Яринка. Він гадав, що дівчина зачекає на нього, й був дуже розчарований з того, що та одразу ж зникла.

В обійсті він збив косу, обтер ганчіркою з наміром виклепати її удосвіта.

Софія поралась коло печі, а на лаві сидів якийсь широкоплечий, сутулуватий чоловік, молодий ще віком, у солдатському кашкеті, в захисній одягу й у обмотках.

— Ось вони,— кивнула Софія,— до вас...

Степан стримано привітався.

Чоловік підвівся і, тримаючись за клапан кишені на гімнастерці, спитав строго:

— Ти давно вже тут?

Степан глянув на Софію, знизав плечима й відказав:

— Якщо кого цікавить, то вже з тиждень. А що?

— А те, що я повинен знати, хто в селі тиняється. Документа маєш?

Степан ще раз знизав плечима, але в сварку не спішив встрявати.

— Хазяйко, пошукайте мої папери.

— Документи повинні бути при тобі. Й чого б стороннім особам... Чи жінка, може, йому...

Степанові перехопило віддих. Він підступився до незнайомого ближче.

— А хто ти такий, щоб тут командувати?! Й кого думаєш залякати? Її?

— А ось візьму та й тебе злякаю! Відправлю по етапу у волость!

— Спробуй!

— Та годі вам! — простягла Софія Степанові документи гостеві.

— Віддайте сюди! — перехопив їх Степан.— Хай перш мені доповість, хто він!

— Овва!

— А вже так!

— Стьопо! — трохи упередливо й злякано подалася до нього хазяйка.— Не гарячкуйте, Стьопо! Це ж голова наші... власть...

— А я гадав, що сам воєнком! На! — злісно сказав Степан, майже кидаючи голові складений учетверо папірець.

Той схопив його й хутенько подався до каганця. Ворушачи губами, вчитувався.

— Курило Степан? Дев'яносто шостого? В чисту?

— А там написано. Чи тобі ще прочитати?

— Сам грамотний! Але це не по формі.— Він повернув папірця Степанові.— Завтра ж катай у повіт, хай воєнком випише білий білет. А так для мене ти все одно, що дезертир. Отак.— Голова віддмухався і важким поглядом глянув Степанові просто у вічі.— А ви,— звернувся до Софії,— перш ніж наймати наймита, повинні були заявити в Робземліс *. Це у волості. А так — експлуатація... одне слово, це вам не старий режим!

— Та товаришу Поліщук... та звиніть ви нас...— склала руки на грудях Софія.— Хіба ж ми...

— Сказано!

— Сполнимо, сполнимо, Ригоре Власовичу! — догідливо закивала Софія.

— Ви своє, а він своє.

— Атож, атож... Може б, повечеряли з нами, Ригоре Власовичу?

— Я при виконанні,— буркнув голова й пожував губами.

— Та він ситий своєю печаткою,— обізвався Степан.

Голова глянув на нього важким поглядом. Довго мовчав.

---

* Професійна спілка робітників земельних і лісогосподарських підприємств та батраків.

— Дивак чоловік! — сказав нарешті.— От червоноармієць, а порядку не хочеш знати. Отак приблудиться якийсь турок, «зелений» із лісу, вивідач котрий, наробить тут шелесту, а з кого спитають? Знов таки з мене. Бо я є тут представник Радянської влади на селі. Й повинен строгість тримати. Диктатура, о! Ясно? І з тебе спрос однаковий, бо в усіх нас рівні права! Ну, то ясно, питаю?..

— Та ясно ж! — невдоволено буркнув Степан.

— Ну, от і помирилися! — зраділа Софія.— То зоставайтеся ж, Ригоре Власовичу! Єй-богу. А я вже...— Вона виразисто кліпнула.

— Гм!

— Просіть і ви, Стьопо, по-мущинському,— взяла Софія за лікоть наймита.— Та хай вони не сердяться.

— Ну, чорт з тобою, залишайся! — Степан засміявся і махнув рукою.

Поліщук вичавив із себе якийсь клекіт, що теж мав означати сміх.

— Ну, чорт з тобою, і зостанусь! — Така вже була Поліщукова вдача, що усмішки на обличчі він так і не міг зобразити.— Давай п'ять, червоноармієць! — І врочисто, але з усвідомленням зверхності й влади тицьнув пряму долоню мало не в груди Степанові. Й уже аж тоді скинув кашкета зі своєї великої кучматої голови, пригладив волосся і глянув на Софію поглядом, що мав означати: «А все одно ти мене не купиш!»

— Ось тут сідайте, тутечки,— зітерла Софія стіл на покуті.

— Де піп і кутя...— поблажливо буркнув Поліщук і, зігнувшись під образами, просунувся на лаві на своє місце.

Степан і собі сів.

Доки Софія ставила наїдки, всі мовчали. А коли з'явилася пляшка із жовтавою рідиною і три гранчастих чарочки, Степан перший порушив тишу:

— Ну, що ж, голово, от ми тебе й упоїмо!

Поліщук махнув рукою.

— Я тільки з контрою, з турками різними, не сяду пити. Не сяду їсти. На однім полі... не сяду. Тут нема таких?

— Мабуть, нема,— сказав Степан.

Підняли чарки, цокнулись.

— За світову революцію! — з притиском виголосив Поліщук. Перехиляючи чарку, косив очима на Степана — як питиме.

Про Софію, що, запишавшись, тільки пригубила й одразу поставила, голова сказав:

— Ото ще мені дрібнобуржуазна стихія!

Хазяйка непорозуміло втупилась у нього, але перепитати забоялася.

— Ми, сказати б, жінки...

— Всякі є жінки. Котрі за світову революцію, а котрі за турків різних, за буржуїв, «зелених» та попів з дяками!

— А хіба вам не все одно, які жінки? — напівображено, напівграйливо сказала Софія.— З якого боку не підсунеться, то ви, мужики, не одсуваєтесь. Ще й та миліша, в котрої руки біліші... Ха-ха!

— Тут ви, Сопіє, кажете сущу юринду. Бо справжній революціонер, як одна, приміром, топиться, то витягне, а котра гідра — то й пальцем не кивне.

Софія закліпала своїми великими очима, пожувала губами й присмутилася.

— А мене то витягли б? — запитала з усміхненим і зобиженим викликом.

Поліщук довго мовчав, потім видав горлом довгий клекіт.

— А це ви самі подумайте. Хата справна, земля у відрубі, коні, корова, телиця, вівці, наймит, стало бути... Отак-о... Та ще б сказати, чому б вам тонути? Сама, приміром, казенна часть не дасть потопти... А світова революція любить сухеньких...

— Суха вобла тільки до пива добра,— засміявся Степан.— Бо я от люблю розкішних...

Софія прикрила очі повіками.

— Кушайте, кушайте,— припрошувала обох чоловіків, проте мимохіть підсувала тарілки й миски все до Степана.— А це ви правду кажете,— усміхнулася до наймита,— хто більш має, той більш дає!..

Поліщук довго дивився на неї не кліпаючи.

— Ти, червоноармієць, знай, за кого стояти! Кров проливав за комуну, а не за стихію!..

— А я що... Я ж нічого не кажу такого...

— Й не кажи. А вступай у комнезами, бо тіки на таких, як ми з тобою, наша влада тримається. Бо інакше ті турки — Балани та Прищепи — знов нас у старий режим заженуть, та за восьмий сніп жати станемо та з наймитів не виліземо до скону. Дивись, червоноармієць, гляди, щоб не причарувала тебе вража сила! Гляди. Нам ще воювати — ого! Нам ще війна не скінчилася!

— Коли ж остогидло...— поморщився Степан.

Поліщук довго не спускав із нього погляду.

— Гляди! — і підняв короткого прокуреного пальця.— Гляди, червоноармієць!

Випили ще по одній.

Поліщук їв мовчки, дивлячись кудись убік.

Мовчали й Степан із Софією.

Як кінчили вечеряти, Поліщук подивився на руки, потім обтер їх об штани.

— Ти, Курило, завтра до воєнкома. А потім обоє зайдете в Робземліс, складете там умову. Так що прощавайте.

Він поліз у кишеню за хустиною утерти обличчя, заважав наган. Тримаючи його в лівій руці, мов котеня, що нашкодило, скошлатив хусточкою брови й затис її в кулаку.

— Пішов... десь ночівлі шукати.— Він із неприхованою заздрістю глянув перш на Степана, а потім на широкі крижі хазяйки.

Софія знітилася.

— Заходьте ще, Ригоре Власовичу,— сказала вона винуватим голосом.

— Нема мені чо' сюди йти. На добраніч.

Поліщук пішов.

Софія стелила Степанові на лаві. Поклала в головах чисте спіднє.

— Ходіть до комори, переберетеся. А ваше я завтра виперу.— Помовчала й додала: — Заздрісно людям... А кому заздрите? Бідолашній удові?.. Лю-у-уди!.. Турки!

І спересердя жбурнула подушку на піл, де мала спати сама.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

у якому Іван Іванович Лановенко веде подвійну бухгалтерію, Ядзя Стшелецька поповнює лави пролетаріату, а Єфросинія Петрівна оберігає секрет полішинеля

Ну, їй-богу, добре на світі письменникам — вони можуть читати й перечитувати все, що вийшло з-під їхнього пера. Бо все видрукуване схоже на заміжню дочку, сказав хтось,— і твоя вона й не твоя — коли й приходить у отчий дім, то вносить короткочасну радість гостювання, а там — кличе її нова прив'язаність, тягне її в чужий дім обов'язок, і знову її втрачаєш, і не живеш щодня її болями, не чуєш ні її речей, ні її плачу, й у тому домі чужому, що став для неї рідним, вона й розумніша, ніж у отчім, і чужі для тебе люди миліші їй і рідніші...

Не тягне мене перечитувати всі записи, що їх зробив я в книзі, розлінованій червоними рисами з каліграфічними написами вгорі: «Приход. Расход. Остаток».

Непомітно для себе самого я теж веду в тій книзі свою бухгалтерію: «Добро. Зло. Вирок».

Звірі, як і люди, теж творять добро й зло. Але й те й інше зникає разом із ними.

Й тільки людині, обдарованій розумом і письменством, може, пощастить продовжити своє існування.

Уявіть, що люди захотіли б завести велику книгу добрих своїх і злих справ. І проти йменння кожного з них всі, хто тільки забажає, могли б писати свій вдячний вирок — за працю, за добре серце, за благородство душі,— й найдостойніші не потребували б пам'ятників, споруджених фараонами. Й напроти кожного йменння, хто тільки забажає, писали б свій осудний вирок — за пожадливість, за жорстокість, за властолюбство — й не помогли б тоді ні посилання на добрі нібито заміри, ні пам'ятники, споруджені фараонами.

Та й із тією Книгою Добра і Зла, скажу вам по совісті, не прийшла б повна справедливість — пам'ятали б тільки тих, хто зробив найбільше добра, й ще тих, хто вчинив найбільше зла. Й зовсім не поцікавляться «середніми». Й тут буде, як у школі,— знані тільки перші учні й останні ледарі...

Ну що ж, пропоную «середнім» подумати всім загалом, аби виправити й цю несправедливість з тим, щоб кращі з них теж були відзначені...

А поки що, люди, творіть своє добро й зло, й нехай хоч я запишу їх у свою книгу. А ви, різної пам'яті люди, праведники й душогуби, святі й перелюбники, віддаючи задарма богові душу (перший ваш некорисливий учинок!), шукаючи милостивого суду в самого пантократа, років через п'ятдесят посилатиметесь на цю мою книгу.

«О Боже праведний, звели своїм судовим приставам зробити виписку зі сторінки тамтої, де записано, що я, титар Талимін Прищепа, коли й не подавав старцям, то й не цькував їх собаками!»

«Громадянине Бог! Ригор Поліщук ніколи не визнавав царів земних та небесних і не чекав од них пощади. Я завжди був проти дрібнобуржуазної стихії та світового капіталу. І якщо мені за мою велику муку в наймах судилося бути в раю разом із Баланом і Прищепою, то я вже краще піду собі до дідька в пекло. А про те, що я не мирив із

тими турками й на землі, обписав наш учитель Іван Іванович».

Доведеться мені й себе записати в літопис у графу «Зло». Самооштрафуватись, так би мовити, як практикував це пан Захаржевський, управитель маєтку пана Бубновського. Штрафував він батраків за все: й за зломлений дишель, і за увірвані посторонки, й за спізнення на роботу. І такий уже був справедливий, що за невиконану в строк роботу по маєтку — ну, не заскиртував пшеницю вчасно, чи картопля зогниє в ямі — накладає штраф і на себе — бува, що й по три карбованці. А в революцію хотіли були його порішити за штрафи, але не ті, що на себе накладав, а за ті, що з людей стягав...

Так от, як угамувалися всі наші домашні після приїзду Віталика, як одійшов святковий настрій і винесли з хати все оте клечання та татариння, зустрілись ми якось із Віктором Сергійовичем Бубновським і надумали йти по раки. А було їх у нас в ставку тьма-тьмуща. До революції великий, десятин на триста, став належав Бубновським. Зараз він, здається, лічиться за раднаргоспом.

Старий Бубновський виловлював ту скреготливу живність тисячами й продавав скупникам, а ті в свою чергу — в міські пивниці та ресторани. Скупники тепер хоч і приїздили, та вже не було великих оборудок — скуповували тільки в дядьків, а ті продавали навіть не сотнями, а на десятки.

Й хоч господаря над ставом, по суті, й не було, а сторож, старий Клим Яременко, як і перше, справляв свою службу, хоч ніхто йому за те, здається, і не платив. Він днює і ночує там.

Надто звикли до нього наші дядьки, щоб носити до Клима важке серце й щоб ігнорувати його повністю. Тому вважали за краще рибалити вночі, щоб не вкорочувати віку старому надто відвертим грабунком.

І не встигнуть зайти з рогелями та бовтами у воду, аж Клим тут як тут. Стоячи навпочіпки, лає їх з берега, а дядьки тільки посміюються, заганяючи рибу в снасть.

— Та йдіть уже собі, діду, а то ми без штанів, стидаємось вилазити.

— Ось заберу одіж, підеш безштаньком!

— Не чіпайте, діду, штанів, там у кишені три старорежимні дірки й одна совєцька. Й уже глядіть, як хоч одну згубите!..

— Ось Ригорові скажу.

— Та не кажіть, діду, голові, а краще йдіть по той бік, там із волоком! Оті вже потягнуть!.. Ще й з обрізами вийшли...

— Та бре...

— Хоч вірте, хоч ні...

— Отак, знайшов дурня!..

— Ще третього дня Титаренки сітку лагодили.

— Отак...

— Хрест святий. Кажуть, надійде старий чорт, то ми його, туди-розтуди, встрелимо.

— Ну й ну! — обурюється дід.— Так це не можна оставить!.. Піду гляну й одразу ж до Ригора. Той їх устрелить!.. А вам, хлопці, спасибі... Тільки ж дрібну повикидайте.

— Ми вже, діду, єй-бо!..

Й Клим біжить на греблю, щоб, перейшовши по той бік ставу, застукати там Титаренкових вилупків...

Отож, надумавши ловити раки, ми з Віктором Сергійовичем заздалегідь наготували м'яса, потримали в теплі, щоб протухло, і я за день перед нашими ловами закинув із берега в став ту принаду.

Як добре стемніло, прийшов Бубновський, приніс на плечах невеликий, сажнів на чотири, невід. Я взяв із собою два мішки. Городами подалися до залізниці, перейшли колію і опинилися на березі ставу.

Ми ступали тихо, не перемовляючись. На піщаній мілині нагріта вдень вода взялася бульбашками, від ставу тхнуло тванню та риб'ячим слизом.

Я дуже шкодував, що ми не взяли з собою Віталика, адже такі нічні походи, особливо ж у дитинстві, дуже западають у пам'ять.

Почувалися трохи ніяково, що йдемо ми на став уночі, як таті, але я заспокоював себе тим, що все село грішило й ніхто не вважав себе злочинцем. Мені було трохи й смішно з Віктора Сергійовича — як то йому закрадатися до колишньої своєї власності?.. Й хоч я був зараз таким само браконьєром, але почувався майже господарем становища.

От що то воно зрадлива доля!.. Ви чуєте, Вікторе Сергійовичу?..

Ми дійшли до самого гаю. Хоч берег тут був крутий, та глибина невелика — по груди. Забрели в став одягнені, боялися жалкого куширю. До нижньої частини невода підв'язані гайки, й сітка підгрібала із дна все живе й неживе. Підтягаючи сіть до берега, ми вже відчували, як б'ють нас

гострими шийками по ногах сполохані раки. Попалося в невід того добра стільки, що ми вдвох ледве витягли снасть на крутий берег. У темній рухливій і шарудливій масі раків срібними окрайками скидалися краснопери.

— І рибку зберемо...— спокушав Віктор Сергійович.

— Зберемо й викинем. Для чистоти сумління.

— Гм! Гм!

Аби не підпав він під уплив нечистої сили, я одразу повикидав усю рибу в став.

Раки ми зібрали й повкидали в мішок, хоч робота була не з приємних. Набралося їх по самий гузир. Передбачливо зав'язавши міх, ми забрели вдруге, й раптом із берега почулося трохи насмішкувате, трохи зловтішне:

— Кхе! Кхе! купаємось?.. Вилазьте вже, мабуть, а то сом затягне...

Віктор Сергійович од великої досади вилаявся, і лайка була пущена добірна, дворянська.

— А-а,— зрадів дід Клим,— то це ви, Вікторе Сергійовичу!.. Якби не ваше молебствіє, то нізащо не пізнав би!.. Хіба ж наші дурні мужики так уміють?.. Хе-хе!.. Освіжитися, значця, закортіло?.. Ну-ну... А з вами ж хто?

— Це я, Климе Терешковичу...— обізвався я не дуже весело.

— Атож, атож... Сама, значця, антилігенція... Ну, ви купайтеся собі, а я посидю за кумпанію...— І дід почав кресати вогонь.

— Раки...— сказав я.

— Воно звісно, раки — не риба, а риба — не раки... Освіжайтеся, добродії-граждани...

Мене душив сміх. Віктор Сергійович сопів од пристрасного бажання висловитись.

— Так тобі й треба, дворянське кодло — за муки народні, за піт і кров його! Карайся соромом, приниженням своїм — за підлість царів, за боярську криваву пиху, за всю мерзенну історію Російської імперії!..

— Та не лайтеся, Вікторе Сергійовичу! — сказав Клим.— Так добре почали були, що й мені повчитися закортіло, а тут... Невтямки мені, ей-бо!..

— О великодушний народе!..— почав був знову Бубновський. Та я його перебив:

— Вилазьмо, Вікторе Сергійовичу, час додому.

Мало не падаючи, він потяг свій кінець невода до берега.

Дід мовчав.

Ми виповнили раками й другий мішок.

Дід Клим шкварчав своєю люлькою, сидячи навпочіпки.

— Ще ваш родитель, Вікторе Сергійовичу, казав був мені: «Все, що у воді суще, такожди й у повітрі, й на землі — усе, значця, Боже. А Бог його дає тому, кого любить...» Сьогодні, значця, одним, а взавтра — гиншим. Отак-о...

— О велемудрий народе!..

— Може, вам, добродії-граждани, завдати?

— Ні вже,— сказав я.— Кожен мусить сам нести свій гріх.

— Авжеж,— погодився дід.— Не согрішиш — не покаєшся. Не покаєшся — не спасешся... А рак, значця, хоч і темний, а як спекти його — почервоніє... Отак-то... Тільки, значця, Вікторе Сергійовичу, втлумачте баринi, як їх варити, щоб не розлізлись по черіню. Куховарки, то ті дурні баби, вміють!..

Я не витримав і зареготав. Збезсилівши од сміху, я навіть не зміг підняти з землі мішок. Віктор Сергійович завдав мені його.

Ми тюпали по стежечці. Мокрі холоші били нас по ногах, а вслід котився надтріснутий баритон діда Клима, лагідний, лукаво-воркітливий. Проводжав нас сторож аж до полотна.

— Ну, ви, добродії-граждани, йдіть до своїх женщин, а я потягну злодіїв ловити. Розіпсів народ, отак-о...

Ще й удома я мав прочухана.

— Ну, куди я все оце подіну? — сплеснула руками Єфросинія Петрівна.— Чи ти здурів — цілий міх припер!.. Ну, й недоумки ці чоловіки, та й годі!

А я собі подумав:

«Ох, ці жінки!.. Ні мало їх не вдовольняє, ні багато...»

Й отак її спокушав:

— Мамочко, ти можеш стати благодійницею на весь куток.

На це мамочка відказала:

— А не роби добра нікому, бо потім прокленуть!

От тобі й задача. Аж ніяк це не в'яжеться з моєю подвійною бухгалтерією...

І засмутився я: видно, не спитають нащадки про мене з Єфросинією Петрівною, не намагатимуться збалансувати в моїй Книзі вчинене нами Добро й Зло.

Назавтра, після тої пригоди на ставу, десь уже надвечір прийшов до нас голова Ригор Власович. Разом зі своїм зшитком, що носив за пазухою, приніс він невелику книжечку й простяг мені.

— Кінець дрібнобуржуазній стихії! Бо вже й міряти будемо не по-їхньому. Ме-тер, чуєте?.. Ось чим будем міряти. Вони все аршинами, а ми будемо наміряти крам народові ме-те-рами.

— Спершу треба той крам мати,— зітхнув я.

— Буде! — сказав він переконано.— Коли вже Антанту розбили, то на штани якось стягнемось.

Мені дуже хотілося вірити йому.

— Дай Боже,— всміхнувсь я.— Щоб наше теля їхнього вовка з'їло.

Ригор Власович подивився на мене підозріливо.

— Стихія.— Потім обвів очима хату й спитав: — А де ж ваша панєнка?

— Пішла у волость, до костьолу.

Ригор пожував губами, але не прохопився ні словом. Тільки очі його, світлі й гострі, потемніли.

— Учора в малих Титаренків одібрав снасть. А рибу одвезли до міста на голодуючих.— Він стис зуби, нахмурився.— Турки.— Потім зітхнув: — Я вас, Іване Івановичу, дуже поважаю. То ви не ходіть на став. Бо хоч нічо' й не вловите, ну, може, кілька раків, а турки ті на вас киватимуть.

— Добре, Ригоре Власовичу.

— Ви гадаєте — я б риби не вловив? Ще й ого! Й хто б мені що сказав?.. Та як подумаю, що десь народ голодує, ще не доживши до світової революції, то отак би з себе м'яса нарізав — нате, люди, а з мене й кості доволі.

— Навіщо так? Революціонер повинен і про себе думати. Один раз людина живе на світі.

— Ні! То не революціонер, у котрого з горла преться, коли народ голодує. Такого б я стріляв разом із турками тими, контриками. Ні, не кажіть мені нічого!

Негарне його вугласте лице палало таким благородним гнівом, що він рішуче став мені подобатись. Гадаю, в таку хвилину на нім могла зупинити погляд і перша-ліпша жінка.

— Ой Ригоре Власовичу, ідеаліст ви!..

— А це що таке?

Я пояснив.

— Ні,— похитав головою він.— Живу на землі, як і думаю. А думаю про революцію.

В думці я теж записав його в свою Книгу Добра й Зла.

Але вирок поки що не ставлю — хай пройде всі спокуси — влади, пізнання людської мудрості, пізнання любові. Бо важко втриматися людині в чистоті, коли дано їй найвище щастя — оволодіти цими трьома ознаками особистої могутності.

— Ну, добре,— сказав я, почуваючись у цей час Мефістофелем,— революціонерів дуже багато. Так багато, що їхніх подвигів і їх самих ніхто з нащадків не зможе й пригадати. То яку ж плату ви, комуністи, дістанете за свою жертовність, коли й у саме безсмертя душі не вірите?

Ригор мовчав дуже довго. Тільки плямкав губами від досади на мене чи на самого себе. Потім дуже сердито блимнув:

— От скажіть мені, Йване Івановичу, чия віра краща — наша чи тих турків?

— Ну, звичайно, ваша.

— Й найправильніша, ге ж так?

— Ну, хай так.

— А що ті турки робили з революціонерами, котрі збивали людей із їхньої віри?

Я засміявся.

— От бачите,— докірливо похитав головою Ригор.— Так що ви мене з моєї віри не збивайте! Про душу я зараз нічого не скажу, бо, стало бути, освіта в мене не така. Але взнаю. І якщо її, душі, й нема, то все 'дно робитиму безплатно! — Помовчав трохи.— А ви ту вашу панєнку не експлуатуєте?

Я вирячив очі.

— Тобто як? Я — та в ролі експлуататора? Ну, Ригоре Власовичу!..

— Знаю. Але й спитати — то мій обов'язок. Бо як вона, може, захоче повернутися до Польщі, то щоб не сказала там: «І в Радянській Росії мене, мовлялечки, все 'дно експлуатували».

— Не скаже. Адже вона живе з нами однією сім'єю, а що заробляє в школі, все бере до шага.

— То добре. Перед світовим пролетаріатом ми повинні бути безгрішні... А як ви гадаєте, до кого вона схильна — до турків тих чи до пролетаріату?

— Гадаю, що до пролетаріату, Ригоре Власовичу... Тільки от дуже вона богомільна.

— То пусте. Як залишиться в нас, ми їй швидко виб'ємо Бога з голови.

— Хтозна, хтозна...

— То ви скажіть їй, Іване Йвановичу, хай у нас лишається, а не їде в Польщу. Все більше буде нашого пролетаріату...

Я в душі всміхнувся. «Он воно що!» Вголос сказав:

— А ви б самі з нею побалакали, Ригоре Власовичу. Вам, партійному, вона пойме віри більше.

— Тра подумать,— одразу погодився він.— Звісно, як партійний та ще влада...

— Ну, от як надійде з костьолу, то я її одразу й направлю до вас. На політичну бесіду.

Ригор зрозумів. Докірливо похитав головою, плямкнув губами.

— Ой Іване Йвановичу, скільки ще стйхії у вас в голові!..

Я засміявся, підвів руки:

— Ну, не буду! Пожартував.

— Зі світовою революцією, Іване Йвановичу, не жартують.

І пішов, похнюпивши свою велику голову в червоноармійському кашкеті, тримав праву руку в кишені, де в нього, мабуть, нагрітий од тіла солдатський наган.

Коли надійшла з городу Єфросинія Петрівна, я розповів їй про Ригорові одвідини.

З непорушним обличчям вона вислухала про ставок. Про Ригорів альтруїзм слухала з сардонічною посмішкою — «прикидається!» А коли почула про те, що наша Ядзя має поповнити собою лави пролетаріату, дуже розвеселилася:

— Ну, старий, готуй посаг, породичаємось і ми з керівним класом!

Сміялася, а сама, мабуть, ревнувала: «От покидаєш нас, от проміняєш нас на когось, от, мабуть, і не завернеш до нас у двір!..»

Чекали ми обоє панну Ядзю з великою нетерплячкою. Якось аж моторошно було, мов у передчутті великої біди.

Янголоподібна діва з'явилась якось непомітно. В руках тримала собі черевики-півсаложки, котрі, як завжди, надівала в кущах безу біля огорожі костьолу. Блакитна хустка дуже вигідно підкреслювала її біляву вроду. Від розчулення на службі Божій очі її затягло ще густішою поволокою. Мені аж холодно стало, коли я заглянув у них. І почуття мої, їй-богу, міг зрозуміти хіба що євнух. Я проклинав і свої поважні роки, й невсипущу пильність моєї коханої дружини, й тиху цноту Ядзі, й прокляті закони життя, що й з неї зроблять висхлу, почорнілу на виду, із загнутим уперед підборіддям відьму.

Ядзю, дурненька теличко, тебе, таку тиху й незлобиву, повинен вислухати сам пан Бог. То чому ж ти не вимолиш у нього безсмертя хоча б не для себе, а для своєї краси?!

Нехай би й ти померла кінець кінцем, доживши свого віку, але щоб і поховали тебе таку от, як сьогодні, рожеву, свіжу, гожу на завидки старому Богові, що й сам не зміг уберегти своєї молодості.

Дитино моя, може, ти в глупоті своїй прагнеш старечої мудрості, то одхрестись од неї, як од чорта, заради своєї немудрої молодості!..

Нехай не вклоняються тобі шанобливо статечні сусідки, нехай не питають у тебе ради молодиці, коли в якоїсь із них не прийде слід на сорочці, нехай не питають, як доглядають дитя, коли в нього ріжуться зуби,— хай краще парубки й чоловіки пасуться на тобі поглядами, хай кожному, навіть найтихішому кортить ущипнути тебе, поцілувати в уста, щоб аж розпухли!

Оцього я бажаю тобі навічно!..

Й от випровадив я її до сільради.

Бачу в уяві своїй, як іде вулицею, оминаючи ситих корів, що, помахуючи хвостами, плентаються з толоки, бачу, як од хвилювання вона щоразу перепинає хустку, як стиха здоровкається з очікувально-мовчазними молодицями, що стоять на воротях і чекають овечок, як боязко здригається від виляску підпасичевого батога, як білозубо сміється їй услід сухолиций, брунатний на виду хлопчисько, як докірливо дивиться вона на нього своїми широко розплющеними очима, схожими кольором на хмару, що ось-ось проллється рясним дощем.

Невеликі її ступні майже по кісточки тонуть у прохолодній пилюці, й ця прохолода мовби ріднить її з землею, і вона почувається бездумно щасливою, я б сказав, по-дурному, й тому по-справжньому щасливою людиною, що ніколи навіть подумки не зазирне в майбутнє.

Ось вона сходить на ганок, як і всі інші, тримаючись за стовпчик, вигляцюваний мозолястими руками, чомусь оглядається на всі боки, добру хвилину стоїть у сінях, прислухаючись до гомону за дверима й до власного серця, і аж тоді береться за клямку.

В передній хаті за довгим столом сидять кілька дядьків, чекаючи своєї черги до самого голови. Навпроти них за канцелярським столиком, накритим пожовклими газетами, наш писар, а по-теперішньому секретар. Тріщить двадцяти-

лінійна бронзова лампа, взята сюди із колишніх покоїв Бубновського.

Незважаючи на духоту, дядьки пріють у теплих сіряках. Так велить давній звичай — на очі влади з'являтися солідно зодягненими. Босі немиті ноги в рахунок не йдуть — озутими влітку дядьки з'являються тільки перед очі самого Бога.

Ядзя несміливо поздоровкається і, сховавши руки за спину, стане в кутку.

Мужики, може, й не почують її вітання, а може, почувши, й не зважатимуть на нього. Давній звичай передбачає і це. Ядзя ще надто молода, щоб її поважати сорокарічним дядькам, яких удома й на вулиці вже кличуть дідами.

Дядьки розповідатимуть веселі бувальщини, а писар довго крутитиме пером у повітрі перш ніж вивести заглавну літеру й, безперечно, чутиме все оте смішне, але й вухом не поведе. А закінчивши свою роботу, аж тоді почне розгонисто реготати.

Відчиняться двері з другої хати й, проводжаючи відвідувача, з'явиться на порозі Ригор Власович. Навмисне голосно прочитає відомості з продовольчого паспорта.

— Стало бути, у вас, Трохиме Миколайовичу, четвертий розряд оподаткування. Їдців у вас — два мужеська й два женська пола. Землі ось тута в паспорті записано три десятини й вісімдесят соток. Жита здасте шість пудів тридцять дев'ять фунтів, пшениці — один пуд тридцять п'ять фунтів, ячменю — один пуд п'ятнадцять фунтів, один пуд дванадцять фунтів проса, двадцять вісім фунтів гречки, конопляного сім'я — три фунти, картохи — дев'ятнадцять фунтів, два фунти сала, сіна — два пуди й тридцять фунтів, гов'ядини — чотирнадцять фунтів. А вже з наступного року піде все не натурою, а грішми.

— Ой, спасибі,— скаже Трохим Миколайович,— властям, а то тая розвйорстка!..— Й головою покрутить.

— Так що ви, Трохиме Миколайовичу, не тягніть! — суворо підніме пальця Ригор Власович.— Продподаток — це вам не жарти!.. Хто там іще? А-а!..— зустрінеться він поглядом із Ядзею.— Значить, так. Ви, чоловіки, побесідуйте тут, а ви, значить...— І кине суворий погляд на притихлих, ображених мужиків.— Зараз рівність женського персоналу, є директиви. Ясно?.. Заходьте, громадянко Стшелецька, не бійтеся, вони вас не вкусять...

Ждали ми з Єфросинією Петрівною нашу діву довгенько, але перша з'явилася до нас сусідка Софія Корчук.

Погомоніла про се про те в темряві (світло ми теж запалюємо пізненько), потім дуже несміливо сказала:

— Мені б з вами, Просино Петрівно, порадитись...— І кашлянула ніяково.

Вийшли вони надвір і посідали на призьбі. Балакали стишеними голосами.

Я догадуюсь, про що вони.

Але вдаю, що це мене не цікавить. Ну, звичайно, то ж жіночі таємниці. Та вся біда в тому, що ох як важко жінкам щось притаїти!..

Єфросинія Петрівна аж кипітиме від палкого бажання розповісти мені про почуту таємницю, але чекатиме, щоб я попросив її. І, не дочекавшись, сердита на мене й на себе, кине мені в спину, коли я вдаватиму, що вже засинаю:

— А знаєш, старий, чого приходила Софія? А знаєш?

— Ну-ну!..— байдужим голосом, мовби спросонячки, муркну я.

І з таємницею станеться те, що й з нареченою в першу шлюбну ніч — усе в ній перестане бути таємним.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

у якому автор оповідає, як Софія Корчук виявила мудрість, обачність і підступність своєї великої прародички, а Степан переконався, що він створений не з глини

Софія і сама собі не признавалася, чому останнім часом їй хотілося бути гарною і охайною, як вивірка.

Кортіло пробігти по воду в кінець городу так прудко, щоб відра хиталися і брязкотіли на коромислі, ні з сього ні з того завести весільної, в будень убратися в празникове, підперезатися тісненько, щоб аж спирало дух.

Тихими вечорами, скрадаючись, ходила на став купатися, забродила у воду по горло, терла пругке тіло долонями, гладила, любила його, дивувалася з нього.

Й було два бажання: щоб ніхто й крайком ока не зирнув на її наготу й щоб побачили її могутню красу, здивувалися, засліплені нею. Щоб ніхто, бува, не підійшов до її одягу, й щоб украли його в неї, і щоб вона ховалася і бідкалася в

кущах, а Степан, стривожений її відсутністю, вийшов до ставу (догадався!), уздрів її, засоромився, занімів, а потім виніс би свиту й, обережно притримуючи за стан, привів до хати...

Якось несподівано в Софіїному голосі з'явилася незвична доброта. Й сама собі повірила, що вона таки дуже, дуже добра молодиця, така вже добра та ласкава, як свята. То, бувало, з хати тікала й двері примикала, зачувши собачий брех у кінці кутка — ходило багато старців та старчих, а вірніше, голодних із південних губерній та з Поволжя. А це кожного привітає в хаті, посадить, нагодує, ще й у торбу дасть шматок.

Знала, що й Степан це бачить, і пильно вдивлялася в нього вологими сірими очима — зрозумів, парубче, що то в тебе хазяйка, поцінував її, чи здивований ти, чи вражений, чи тепло тобі від того на серці?..

А мабуть, розумів, мабуть, цінував, либонь таки забивало йому дух од розчулення, від вдячності, од бажання підійти до неї і пригорнути. Софія бачила це, а може, просто воліла бачити, бо ж розуміла: якщо людина сама голодувала, то буде вдячна кожному, хто нагодує голодного.

Але їй мало було його поваги. Хоч несвідомо, але гаряче вона прагнула того, щоб він її зажадав — спрагло й жадібно, як води, як хліба, як самого сну. Щоб поїдав її очима безсоромно й хижо, щоб вона снилася йому в скоромних снах, щоб йому пересихало в горлі від думки про її незвіданий пал.

Софія не була досвідчена спокусниця — відтоді, як забрали покійного Миколу на війну, вона не приймала жодного чоловіка, але, як і кожна жінка, знала силу жіночого, ненав'язливого дотику. Й уміло користувалася своєю підступною зброєю,— то мовби ненароком покладе пальці на його руку, то схилиться над ним, як Степан сидить за столом, легенько доторкнеться грудьми, тільки злегка й ненадовго, щоб не тішив себе блаженством, щоб знав — до нього далеко, а якщо й близько, то не ближче від церковної брами.

Й вона вже подумки готувалася стати на рушник. І на раду до Єфросинії Петрівни ходила саме з цього приводу. Знала, що та неодмінно розповість Іванові Івановичу, бо муж і жона — одна сатана, та далі, була впевнена, новина не піде.

Спроквола вона владнає все.

Нехай і не прийде кохання таке, щоб цвіла душа й завмирало серце,— вона не молоденька дівчина, щоб стояти з коханим десь коло ставу під вербою — хай тільки буде саме бажання, коли туманіє в очах, та розслаблена втома, та дужа рука під шиєю на подушці, та трохи скрипучий од виснаження голос чоловіка, й розмова його, хай не ніжна, а цілком буденна про те, що час уже, мовляв, наново вшити клуню. Нехай буде хоч це.

Що так станеться — вона знала напевне.

Але точили серце сумніви.

Чи ж захоче Степан піти з нею до церкви? Адже ці солдати такі безбожники, що вже й дорогу туди забули. Молилися не на хреста, а на шаблю гостру та на свою, прости Господи, комунію. А лаялись у Бога та в Христа.

Та мусить іти до церкви Степан. Без закону він її не матиме.

Й ще невиразно, але з острахом думала Софія про Яринку. Як то дочка поставиться до материного шлюбу? Чи ревнуватиме до батькової пам'яті, чи пробачить неньці єднання з іншим чоловіком? І як мати її зможе таїтися з ласкою до нього? І як то важко буде вчувати доччину безсонну кривду й, може, ненависть до материного тіла, що відкриватиметься чоловічій силі чужої до Яринки людини? Адже Яринка вже сама стала дівкою і, мабуть, здогадується, а то й знає, від чого настає життя...

Але Софія знала й те, що до всього звикають. Звикне й дочка. Як звикають до втрат і навіть до болю...

Та найбільше турбувала думка про господарство. Чи зуміє вона вберегти свою владу над своїм добром, чи залишиться повною господинею, чи зуміє вивернути кожуха до чоловіка, коли забуде, що в цій хаті він тільки приймак? Чи не розбестить його Поліщук, не виведе з покори, чи не загориться Степан лютим вогнем бунту, чи не відштовхне його жінчина непоступливість... просто в обійми іншої, молодшої?

Тут було над чим замислитись...

І Софія вивіряла його — обережно й водночас ризиковано.

Буває, розбудить посеред ночі — ой, устаньте, Степаночку, щось дуже Кудлань зайшовся, може, в обійсті злодії?..

Слухняно виходив надвір, оглядав і хлів, і комору, й клуню, смикав замки, а Софія стояла на порозі, тремтіла від

нею ж вигаданої тривоги й ще радості — бач, послухав, не бурчить собі під ніс, не вередує... І бувало, що й кілька разів на ніч мучить сьогоднішнього наймита, а завтрашнього приймака, мужа.

Чи причілок на хаті треба перешити — Степан і це вмів, підрубує сокирою до дошки стріху, питається в хазяйки, чи рівно,— Софія мовби байдуже: ви ж самі, Степане, знаєте, а проте, як на моє, то середина мовби випинається...

Злізе з драбини, погляне, схиливши голову на плече, й без жодного слова рівняє, як вона сказала.

Одлягло від серця — потроху вірила йому.

З появою Степана Софія поступово втрачала зв'язки з чоловіковими родичами — братами в перших. До недавніх пір її господарство тільки й трималося, що на їхній помочі. Й зорати, й посіяти, викосити та змолотити — то все їхній клопіт. Софія, правда, ходила до них на одробітки, та все ж без родичів було б їй зовсім сутужно.

Навідувались до неї родаки вже й за Степана. Та помітивши на наймитові їхні важкі ревниві погляди, Софія збунтувалася, і її привітність до чоловікових двоюрідних братів помітно охолонула. А якось на зауваження старшого з Корчуків — Олекси — про те, що, мовляв, із Степана робітник, як із клоччя сокира, Софія сказала, не тамуючи невдоволення:

— Я, братику, сама вас на раду покличу...

З тої пори родаки й у двір до неї не ступали, а жінки їхні слебезували про неї хтозна-що, закликали в гості Яринку, намовляли її: ось, мовлялечки, побачиш, матінка твоя ще й не таке учворить, і хазяйства батькового не бачити тобі, як своєї потилиці...

Ну, сякі-такі, глядіть, я ще за вас візьмуся!..

Люди готувалися до жнив.

Ходила й Софія з наймитом на поле, оглядали жито. Брели забур'яненим суголовком: Софія попереду, Степан — за нею.

Жінка покусувала солодке стебло пирію і святковим поглядом озирала повосковілий лан. Розгойдане море жита хлюпало їй просто в груди. Пристрасно впивалися в колоски брунатні хлібні жучки. «На врожай!» — співало в серці.

Червоні маки вже одцвіли, а Софії так хотілося нарвати їх — дуже любила вогнисто-червоний колір кохання. Нарвала букетик волошок, скрутила стебельцем, трохи запишавшись, простягла Степанові:

— Нате вам. Од мене.

Й пильно глянула йому в вічі. Без заклику. Без виклику. Без обіцянки. Без питання. З самим тільки проханням — оце несказане зрозумій!

Але він побачив усе, навіть більше того. Побачив ще безхмарне небо в її очах, її поле — своє поле, її і свою нудьгу, й наостанок — вогку ласку, що вияснилась для нього в тому її погляді.

Підійшов до неї впритул, обняв, ворухнув губами:

— Ви... ти...— І поцілував у сухі обвітрені вуста.

— Ох...— зітхнула Софія. Не відповідала на поцілунок, а притислась до нього всім тілом, затремтіла кожною жилкою. Потім випручалась із незрозумілим навіть їй самій спокоєм.— Не треба. Хтось побачить.— І, полегшено зітхнувши, знову глянула йому в вічі, цього разу з одвертою ласкою, із вдячністю — зрозумів! — і з обіцянкою — на все життя!

Перепнула хустку й тоном власниці й поля, і цього гарного парубка, що сподобився її ласки, сказала діловито:

— На тім тижні будем косити.— Коротко засміялась і легенько ляснула його по потилиці.— Здужаєш молодицю обняти, то вистачить тебе й до коси!..

Потім засоромилася, і всю дорогу йшли як чужі.

В хаті при Яринці Софія погукувала на Степана, уникала його погляду.

Степан почувався ні в сих ні в тих.

Настав вечір. Тягся він чомусь дуже довго.

Вклалися спати.

Степан перевертався з боку на бік, скрипуче кректав.

Софія лежала на полу тихо-тихо, й саме тому Степан знав — не спить.

Довго прислухався до дверей у кімнату — все йому вчувалося, що і Яринка не бачить сну.

Підвівся. Сів на лаві. Аж дзвеніло у вухах. Потім навшпиньки, тамуючи віддих, підійшов до Софіїної постелі. Зціпивши зуби, страждав од рипіння дощок, коли вкладався поряд із нею.

Софія мовби злякано відсахнулася, але він знав, що вдає,— не спала, ждала. Й хоч жінка й не відпихала його, але коліна стисла так міцно, що все її тіло від напруження стало мовби камінним.

— Не треба... не треба... гріх. Ось уже як до вінця... Не така я, хрест святий!..

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,

у якому автор позачергово повідомляє, як Яринку вперше вивезли в світ, розповідає про двосічний меч на ложі Трістана й Ізольди, про троїсті музики та про перші дівочі жалі

Якось у неділю з Половців, де була колись економія, а тепер господарював радгосп, приїхав табельник наймати поденних.

Приїжджий був рябуватий горлатий парубок, довготелесий, із олов'яними очима, в галіфе, обшитім потертою шкірою, і в австрійських черевиках.

— Гей, дівчата і жінки, а ходіть на буряки! Будуть гроші вам великі, а під полудень — музики! — горлав він на все село.

Збігалися до лінійки дівчата. Парубок, узявшися в боки, з веселою зверхністю позирав на розпашілі од цікавості дівочі лиця, на опасистих молодиць, котрі, склавши руки на грудях, і собі повагом підходили до натовпу, й почувався щедрим богом, що має обдарувати щастям увесь рід людський.

— А як — поденно чи помісячно? — запитували.

— Поденно, поденно. А по роботі гроші.

— А що кладете?

— По золотому й харчі з дому,— продавав зуби парубок.

— А ви не смійтеся — за смішки вам ніхто не піде!

— А я ж і кажу: по чотириста тисяч дєнзнаками на своїх харчах.

— Е-е, малувато!

— Краще срібняками!

— Дурна! А де ти й це візьмеш?

— Ну, то записуйтесь! А взавтра вдосвіта пришлю підводи.

— Мене пишіть, мене!

— Пишіться хутчіш, а то все одно всіх не візьму. Тих, котрі перші.

Протискалися дівчата наперед, заглядали одна з-перед одної, як парубок гарним почерком записує їхні прізвища у вузеньку альфабетку. Ті, котрі вже сподобились парубкової ласки, задоволено закушували губи й проштовхували наперед своїх найвірніших подруг — ось цю, дядьку, запишіть, бо єй-бо, без неї і не вийду! — І смикали парубка за рукав.

Яринка Корчук і собі тислася в натовпі, але од хвилювання її тонкий різкий голосок якось не доходив до величного парубка. Вона то блідла, то червоніла на виду, але смикати табельника за рукав побоювалась.

І коли вже з великої досади в очах її заблищали сльози, веселий парубок нарешті помітив її і од подиву аж кашкета зсунув на потилицю.

— Ти диви, яке!..— вилупив на неї очі.— Ну ти диви, яке воно!.. Яке!..

Усі дівчата застигли, простежили за його поглядом і, мабуть, гадаючи, що табельник кпить із Яринки, почали зловтішно хихикати.

— Ти диви, яке воно гарне! — аж нарешті висловив те, що думав, табельник.

І дівчата знову притихли, цього разу вже ображено.

— Як тебе писати?

— Писати... писати... ну то й пишіть! — Дівчина мало не плакала.— Корчук Ярина! — вигукнула з серцем.— Стою, стою, а ви й вухом не поведете!.. Як не хочте, то й не треба!..— вже зовсім розгнівалась вона.

— Запишемо, запишемо...— бурмотів парубок, і так старанно виводив на папері її прізвище, що аж губу закусив.— Ти ж гляди вийди, не одури! — втупився їй у вічі своїми олов'яними сліпаками.

— Ну вийду! — Яринка почала вибиратися з натовпу.

— Ти ж гляди!

— Та що ви вмовляєте це жабеня! — обурилась котрась із дівок.— Їй ще й шістнадцяти нема!

Яринка метнула на неї гострий погляд, довгі очі її звузились і, схиливши голову на плече, показала дівулі язика.

— Бе-бе-бе! Перестарок! — і замиготіла п'ятами.

Мати сиділа зі Степаном на старих санях під грушею і лускала гарбузове насіння. Зо три пригорщі його тримала Софія в пелені, брала звідти сама й дозволяла брати наймитові. Степан делікатно занурював у пелену пучку, й через те його одвідини були дуже часті, хоч Софія цього, здавалося, і не помічала.

— Мамо,— сказала Яринка,— а всипте й дядькові в пригорщі.

— А хіба я їм не даю? — здивувалася мати.

— Дядьку Степане, виклепайте й нагостріть мені сапу. Я найнялася на буряки.

— Та й чого б оце я? — здивувалася Софія.— А чи вдома роботи нема?

— На вашій роботі заробиш два білих, а третій — як сніг. А мені грошей тра.

— Бачте, вже материне важке!..— ліниво обурилася Софія.— Оце ще й тобі платила б! Ну, та Господь із тобою! Нагострите їй удосвіта сапу.

— Зараз... зараз, дядьку!

— А неділю святу ти поважаєш? А гріха не боїшся? — прикрикнула мати.

— Єфросинія Петрівна казали нам, що ніякого гріха нема.

— Хай Просина Петрівна бере гріх на свою душу, а наших не чіпа! — вирекла Софія.— Ну, йди вже, не стовбич перед очима.

Яринка зупинила запитливий погляд на матері, пирхнула, але не сказала нічого.

Степан стежив за нею сторожким, обережним поглядом, зробив рух, щоб підвестися, але Софія, розповідаючи йому щось своє, мимохіть затримала наймита, поклавши гарячі пальці на його руку.

— Йди, йди, доню,— сказала вона трохи лагідніше.

Похнюпившись, Яринка пішла до хати. В сінях знайшла сапу, спробувала пальцем, хотіла взяти брусок і нагострити, та забоялась матері. З комори винесла невелику баньку, обмила зовні й зсередини. Тепер треба було подумати, що одягти завтра. В буденному не можна. Адже оце вперше вийде вона людей побачити й себе показати. Вперше приймуть її в гурт дорослих, із дівчинки стане дівчиною. І заглядатимуться на неї парубки, й заздритимуть дівчата, й удаватимуть, що люблять її, а самі аж мінитимуться, бо віднині стане їх числом на одну більше. Й приглядатимуться до неї уважно — як зодягнена, якою хусткою запнеться, як працює, лічитимуть кожний бурячок, що вона ненароком зрубає, насилатимуть на неї табельника, щоб пильно перевірив її роботу, й це буде й раз, і два, аж поки звикнуть і таки признають за свою.

І тоді в гурті дівчат вона заспівуватиме тонким дзвінким голосом про те, як козак копав, копав криниченьку неділеньку-дві.

Й бентежитиме її пісня, малиновий прапор неба на заході — тривожно й заклично, перші зорі на звечорілому небі, передчуття неминучої зустрічі, розмови, коли говориш не те, що хочеться сказати — тремтячим голосом — якісь абищиці, а справжні речі скажуть потемнілі очі, гарячі пальці. Й щодня бентежитиме її думка: а хто ж це буде в і н?

До кого серце навернеться щемом, відчуттям падіння в прірву, бажанням зникнути зі світу, розчинившися в н і м?

Яка з дівчат, що вже визнали її за подругу й солодко щебечуть їй над вухом — «сестрице»,— стане їй розлучницею, найтяжчим ворогом?

Але це все буде попереду. Це буде завтра чи позавтрому, а може, за рік чи за п'ять. Це буде тоді, коли буде.

А зараз треба, сказано, підготуватися до свята, до виїзду в широкий світ.

Треба одягтися гарно, але так, щоб не впадало в око — обмовлять і за це. Але щоб не шкода було й випрати одежину, бо ж доведеться і колінчити.

Хіба сама всього дійдеш? Треба поспитатися ради. Ні, не в матері! А от чому — то зараз вона не змогла б і сказати.

Побігла до Марії Гринчишин — це третій двір. Та́ вже була на буряках, доросла дівка — на зелені святки пішов вісімнадцятий.

У садку на рядні чимала родина вечеряла. Дорослі голосно дмухали в ложки з пахучим кулешем, малеча сьорбала з краєчку ложки, хникала: «Галаце».

— Сідай з нами...

— Спасибі, щось не хочеться. А Маруся ж де?..

— Ой клята дівка, за гулицею і вечеряти не йде...

— То я пізніш, до неї мені тра...

— То приходь. Тіки не стукай у вікно, вона, мабуть, спатиме з Фаном на возі...

— А й давно?..

— Та вже місяців зо два ходять укупі...

— А чи поберуться?..

— А хто їх зна. Як уподобають одне одного, то чом би. Так от тіки старий уже парубок — за рік йому йти в солдати. Чи, мо', й цього року. Це двадцять, ще й один, еге...

— А певно — старий...

Забігала до Гринчишиних ще й ще. Аж нарешті, як добре стемніло, пощастило їй застати Марію вдома.

Коло шопи на возі чулася тиха розмова.

— Маріє, гов!

— Ти, Яриню? То ходь сюди.

Підвівши голову, Марія чекала на подругу. На подушці обіч неї розсипав свою чорну чуприну Теофан. Удавав, ніби спить — пухкав губами й кректав.

— Добривечір! — привіталась Яринка.

— Драстуй. Чо'сь хтіла?

— Та...

— А ти кажи.— Не чекаючи, поки Яринка розговориться, Марія поклала показати свою владу над парубком: — Прийми руку! — стріпнула плечима.— Спи!

— Ой не спиться, не лежиться, і сон мене не бере! — промурчав Теофан і засміявся.

— Як не спиться, то ходь ік бісу! Ай, ці мені парубки! — Марія хутенько випорснула з-під кожуха, що ним укривалася зі своїм дружком.— Ходім до перелазу,— обняла вона Яринку за плечі.

— Я б нізащо не спала б із парубком,— сказала Яринка.— Вони ж такі... ох, які!..

— А чо'? — засміялась Марія.

— Ну, та лиха з ними наберешся.

— Он усі дівки сплять зі своїми й нічо'. Котрий нетерплячий — стусана йому під бік, та й будь здоровий! Отак з доброго дива він би мене й намовив! Щоб до шлюбу!.. Ну-ну!..

— А так, так! — розважливо сказала Яринка.— Їм аби про дурниці!..

Посідали на перелазі, обнявши стовпчики.

Яринка повідала Марії всі свої сумніви.

— Не журись, усе буде гаразд. Станеш зі мною, заступлюсь. Я од десятьох одсварюсь. А вбиратися — то хоч гола приходь.

— А музики ж будуть?

— Зате парубків не буде. Самі дівки.

— От добре! — зраділа Яринка.— А я гадала — витріщатимуться.

— Хіба що самий табельник. Та йому й не можна — не працюватиме ніхто.

— Ба й справді. Ой, так мені було лячно!..

— Нічо'. А ти спати йди. Та й мені пора. Й ще Фан, біс йому в потилицю, крутитиметься, мов пес у сливках, спати не даватиме.

— А ти його нажени.

— Коли ж у хаті душно, а надворі самій спати лячно. Ще спужне яка нечиста сила. Он учора Фан іде до мене десь під північ, а перед ним щось — колесом, колесом! А Фан не будь лихим та кидь на нього залізною палицею! А воно як заскавчить — у пса перекинулось. То Фан каже — волосся в нього — сторчма. Заліз до мене під кожух, а його аж тіпає. Намовляв мене: поступись, мовляв-лечки, бо зі страху не засну.

— А ти йому?

— Сама, кажу, нечистої сили боюсь. Може, вона випадком у тебе перекинулась?.. Ти це, питаю, чи не ти? Як ти, то спи собі, бо то тіки нечиста сила на гріх намовля...

Марія по-дорослому крекнула, позіхнула й перехрестила рота.

— Ну, спати! — Й, не попрощавшись, пішла до воза.

Яринка, полохливо озираючись, побігла до своєї хати. Югнула в двір. Спущений із ланцюга пес прошелепотів лопухами під тином до неї, мабуть, полащитись. Яринка мало не вмерла зі страху. Впізнавши Кудланя, бурхливо зрадувалась, схопила пса за передні лапи й почала танцювати з ним. Кудлань радісно попискував і все намагався лизнути її в лице.

Яринка не будила матір, а влізла до кімнати через відчинене вікно. Хутенько розібралася і вклалася спати, зовсім щаслива.

Десь у павутинні жалібно дзижчала муха-бранка. Яриці дуже кортіло засвітити світло й визволити її від павука, та сонна неміч усе дужче обнімала тіло, й вона заснула раптово, мов у воду впала.

Тільки й помітила — перед очима промайнув якийсь потік із червоних кульок та стукала кров у скронях — тук-тук-тук-тук. І все голосніше чувся той стукіт, відлунював десь аж на леваді, й сипались іскри від кожного вдару, а потім цілі снопи світла вдарили у вікна. Й воно, те світло, було таке нестерпно сліпуче, що Яринка розплющила очі.

Грав, переливався, блискав сонцем погожий день. Десь на подвір'ї чулося кле!-кле!-кле! — мов клекотав сонний лелека із залізним дзьобом. Це Степан виклепував сапу.

І Яринка так і не зрозуміла — спала вона чи не спала. Й була рада, що час обминає її.

Хутенько одягнулася, хлюпнула холодної, аж колючої води в лице, вихопила зі Степанових рук сапу, навіть не подякувавши, й, не відповідаючи на материні умовляння поснідати, шугнула на вулицю.

Марія вже чекала на неї. Вона широко позіхала. Золотаві брови її скошлатились, а лиця горіли суцільним жарким рум'янцем, як у людини, що смертельно хоче спати. Й, може, саме тому дівка була дуже сердита.

— Чо' так пізно? — роздратовано спитала Марія.— А чи й тебе хто мацав?

— Ай!..— засоромилась Яринка.— Присяй-бо, й не спала.

— А щоб вони згоріли, ті парубки! — Від повноти почуттів Марія промовила це густим голосом.— Сказала триклятому Фанові: «А щоб більше і ноги твоєї не було в обійсті!»

— А вони такі,— знаючим голосом ствердила Яринка.

— Хутчіш, хутчіш!

Підводи мали чекати їх на вигоні навпроти церкви. Й справді, подруги таки добре припізнилися, бо на возах було вже дівчат, мов квітів у кошику. Підводчики нетерпляче позирали з-за плеча.

Забачивши Марію з Яринкою, дівчата замахали на них, загукали невлад: «Чортові сплюхи, проспите й царство небесне!.. А щоб ви й страшний суд проспали!..»

Подругам залишили місце аж у задку. Та вони й не ображалися, знали — за діло.

З осторогою ставлячи ноги на спиці — трр! трр! — Яринка якось видерлась на воза й упала спиною на чиїсь гарячі спини.

— Поїі-і!..— гукнув хтось тоненько.

Сердитий підводчик — горбатенький дядько в латаній сорочці навипуск, спересердя хльоснув назад батогом по дівочих плечах, коней жалів, то дісталося ще й дишлеві, й підвода рушила.

Й усі вгамувалися, хоч дехто ще совав плечима — хай би втруситися, щоб не так тісно.

Й раптом — як дощ із серпневої хмари — нагло й дзвінко хлюпнула пісня. Ніхто й не знав, коли вона зачнеться, ніхто не підказав першого слова, ніхто не підморгнув — раз, два — почали!.. Пісня виникла одностайно, без призвідці, захоплено й піднесено, як бунт.

Туман яром, туман яром,
туман долинóю,
за туманом нічого не видно,
тільки видно дуба зеленóго...

Під тим дубом — співали — криниця стояла, а з криниці дівка воду брала. І як впустила золоте відерце — засмутила козакові серце... І він сумував, той козак, цілі століття, і сумуватиме, поки пісенне слово його покладуть разом із ним у домовину...

В самозабутті заплющивши очі, Яринка голоском своїм виривалася з лісу чужих голосів ясною берізкою. І була

така щаслива, що й тіла власного не учувала, й не кров текла в її жилах, а самий тільки блакитний голосок.

Цілий вінок пісень сплели дівчата, поки доїхали до Половців. Змовкли аж тоді, як проїздили радгоспним дворищем. Оглядалися і розпитували в підводчиків — а що то, дядьку, а що то?.. Особливо здивували їх бетонні круглі ями для коров'ячої сечі. Зіскакували з возів, заглядали, сахалися — ух! ох! — борони господи впасти! А силосна вежа викликала ціле захоплення — ну ти диви, високе, як церква!..

Рейкова колія для підвезення жому до воловень видалась таким дивом, що декотрим забаглося покататися, але, оглядівши іржаві вагонетки, від яких тхнуло кислим, побігли назад до возів.

Знову виїхали в степ. Плантація була рівна й гладенька, як широке ситцеве полотно в зелену смужечку.

Під вербою на канаві вже чекав на них учорашній табельник. Він напівлежав, зіпершися спиною на стовбур, і ліниво хльоскав по траві коротким гарапником. Осідланий кінь його куняв, похнюпивши голову. Трохи збоку в канаві сиділи, обтягши ноги спідницями, дівчата — штатні робітниці радгоспу.

— А де ж ваші музики? — з соромливим викликом голосно запитала Яринка й знітилася, мовби вчинила дурницю.

Але дівчата й собі навперебій загаласували — музики, музики де?..

— А-а, козенятко!..— впізнав Яринку парубок.— Бач, не підвела!.. А з музиками буде ось так: я цим смиком,— кивнув на гарапника,— як поведу, то заспіваєте й скрипкою, і тоненькою сопілкою! І вже танцюватимете!..

— Ми додому втечемо! Втечемо, ей-бо! — Яринка остаточно осміліла. Й дівчата, як луна, й собі загомоніли:

— А втечемо, втечемо!

— Щоб не дурили!

— Без музик яка робота?

— Ану цитьте! — бадьоро скочив на ноги парубок.— Пошуткував я. Будуть вам музики. Я ж сказав — під полудень.

— Одурите! Одурите!

— Скажіть і ви їм, дівчата! — звернувся табельник до своїх робітниць.

— Будуть, будуть, чесне комсомольське! — підтвердила дуже гарна дівчина з радгоспівських — рум'яносмаглява,

з ніжним овалом обличчя, з темним пушком на губі.— Чесне комсомольське!..

— Як, як? Про що вона?

— Якесь комсомольське, каже.

— Геть і не чула такого.

— Хай краще побожиться!

— Їм, комсомолам, божитися не можна,— лукаво озвався табельник.— Гріх.

— Ти диви! Вони що ж — із нечистим знаються?..

— Ми, комсомольці, проти Бога, за світову революцію! — сказала та сама з пушком на губі.

— Ну, й чудасія, та й годі!..— сплеснули руками старші дівки. А проте музики, мабуть, будуть.

— Ходімо, розведу по рядках!

І за табельником, нанизуючись із гурту в намисто, ланцюжком потяглися дівчата. Радгоспівські на правах господинь вибігли наперед.

Кожна займала по три рядки.

Яринці випало йти поміж Марією та тою радгоспівською гарною дівкою.

Яринка почала роботу дуже невпевнено. Одне те, що збоку йшли досвідчені робітниці, а ще ззаду коливався табельник.

— Грицьку, а йдіть під три чорти! — беззлісно гримнула на нього радгоспівська.— Чого наступаєте на п'яти?

Парубок засміявся і, взявшися в боки, відстав.

— Сам перевірятиму! — весело погрозив він.

— А ми не боємось,— озвалась Яринка якимось здушеним од ніяковості голосом.

— Тебе як звати? — запитала радгоспівська.

— Ярина. А її,— кивнула на подругу,— Маруся Гринчишин.

— А мене — Павлина Костюк.

— Ти й справді в тих... комсомолах?

— Авжеж.

— А банди не боїшся?

— Та трохи й лячно. Ну, лісовики до нас не поткнуться. В наших ружжа, та ще й кулемет. А дядько Сидір Коряк — це коваль — у наших за старшого. А він такий бойовий!.. Без одного ока. В германську три хрести заробив. І на Денікіна ходив, і на білополяків... Вдома в нього шабля висить із написом... То як вип'є трохи — знімає ту шаблю, махне круг себе — ну, як на картині — ех, мо́лодіж, люблю

я, каже, козацьку справу!.. Особливо, каже, приятно мені зразитися за Совєцьку власть!..

Яринка пильно приглядалась, як працює Павлина, й поступово рухи її стали впевненіші, а там вона й зовсім посміливішала. За деякий час Яринка вже й не відставала од радгоспівської.

Марія сердилась.

— Куди погналися? От бачите — всі позаду. Живцем на небо закортіло?

— Чого вона? — здивувалась Павлина.

— Та-а... Не виспалась. Парубок у неї лихий,— засміялась Яринка.

— Туди! Та працювати тра як слід.

— А вам що — більш платять? — запитала Яринка.

— Так само, як усім. Та тіки совість тра мати. Як будемо отак робить, то буржуї нас без хрону з'їдять.

— А так, так! — Яринка не могла дібрати, як її можуть з'їсти без хрону.

— А у вас на селі комсомольців нема? — поцікавилась Павлина.

— Та-а... Де вони в нас візьмуться?

— А хіба комсомольцями родяться?

— А їх, тих комсомолів, хтось вихрещує? — поцікавилась Марія.

Павлина засміялась.

— Нема такого попа. Як хочеш у комсомоли — скидай із шиї хреста та й записуйся до спілки.

— Кажи мені! Хто б оце від хреста одцурався? Хто б не зважив на кару Божу?

— А наш Павлик, секретар осередку, то всім показав, що Бога нема. Якось зібралося чимало старих, зайшла мова й про божественне. Так Павлик їм і одрубав: «Нема Бога й усе! Нема, нема, нема! — Й кулаком у небо помахав.— А як є ваш Бог,— каже,— то хай мене покарає. Всі й притихли. А баба Шмулиха, єхидна така, каже Павликові: «А от і покарає тебе Господь, та й так, що ти не сподіваєшся». Та костуром Павлика по голові. «Оце,— каже,— тебе святий Бог та моєю грішною рукою!..» А баби на той її приклад мало не роздерли Павлика. «Ви мене переконуйте,— кричить Павлик,— а бити не маєте повного права!.. От нема Бога, нема, нема!..» Молотили його, молотили, а він, як герой, все одно на своєму стоїть!..

— І грім його не скарав, і хороба не взяла? — це Марія.

— Анічогісінько. Тіки тиждень на печі одлежав.

— А я в комсомоли не запишусь,— Марія випросталась і, спираючись обома руками на сапу, визивно глянула на Павлину.

— Тебе ніхто й не силуватиме.

— Ба й не запишусь! І до церкви ходитиму, й Богу молитимусь! Ось!

Павлина пильно глянула на неї і знизала плечима.

— Як хоч.

— Не впишусь, і Яринка, й ніхто, ніхто!

Яринка мовчала. Їй була незрозуміла Маріїна дратівливість, не бажала вона сперечатися і з Павлиною. Щоб уберегтися від сварки, почала працювати швидше. Незабаром Яринка одірвалася від обох дівчат. Марія все ще бурчала щось собі під ніс, Павлина замислено мовчала. Незабаром вона наздогнала Яринку, й дівчата вдвох пішли попереду всіх.

Яринка зразу відчула, яка досвідчена в роботі її нова подруга. Але веселий біс змагання підштовхував її, і вона гналася і гналася вперед, хоч у горлі пересихало від напруження, а в скронях гупала розбурхана кров. Поступово сіра сітка застувала їй рядки, і Яринка почала потерпати, що позрубує буряки.

— Ой, женемося ми...— жалібно похитала головою. І палко бажала, щоб Павлина її пожаліла.

— Я можу й хутчій,— засміялася та.

— Не тра, лаятимуть...

— А я не боюсь.

Павлина, певно, догадувалась про Яринчину скруту й пішла повільніше. Проте коли Яринка обернулася, то аж злякалася — втекли вони від поденщиць на добрих півгона. Деякі з них стояли й, показуючи на Павлину з Яринкою, перемовлялись. Яринка знала, про що вони. Але вже й чекати не могла — соромилася Павлини. Й продовжувала працювати, майже не озиваючись на речі подруги, трохи відставши од неї, засмучена, майже нещасна.

Як і слід було сподіватися, дівчата наслали на них табельника. Той ішов по рядках, досить неуважно перевіряючи їхню роботу, й голосно вихваляв: от, мовляв, Павлина, от, мовляв, яке те козенятко роботяще! От, мовляв, як щасно заміж вийде! От комусь буде жінка!..

Й не здогадувався захоплений парубок, яку лиху послугу робив похвальними речами засмученій дівчині.

Незабаром Павлина з Яринкою дійшли до краю бурячища й сіли в рівчаку перепочити.

Табельник сам пішов із баклагою до бочки й напоїв дівчат. Особливо ж упадав коло Яринки.

— Ідіть уже, Грицю, а то й дівчатам кортітиме, щоб ви коло них посиділи. Тоді буде роботи!..

Грицько підморгнув до Яринки, якій від того не стало веселіше, зсунув кашкета на потилицю, підвівся і обтрусив свої гримучі штани.

— Добре, дівчатка, займете онде-о! — Й махнув ручкою гарапника.— А я ледачих піджену.

Й, високо піднімаючи ноги, трохи перевальцем пішов назустріч тим, що відстали.

— Може, повернемось, може, тим поможемо? — потягла за рукав Павлину роздосадувана Яринка.

— А всім їм хіба поможеш? Та й не потребують вони помочі. Хіба ти не бачиш, що то все зумисно? Позвикали були в поміщика — навіщо, мовлялечки, перероблятися — то й зараз так.

— А хіба не все одно?

Павлина осміхнулась і похитала головою.

— Ну й темнота, сказано! Ти до школи ходила?

— Аякже! Штири гуртки!

— А ще, мабуть, у букварі читала: «Нема панів. Нема рабів»?

— «Тепер усі вільні»,— радісно закивала Яринка.— Читала, читала!

— Отож-бо! Ну, та це не одразу ти й поймеш...

Назад вони йшли вже не так швидко. Яринка весь час озиралася, не встигала за Павлиною. Марія цього разу з ними й не стала. Зупинилася в гурті дівчат, щось казала їм, часто вказуючи рукою на Яринку з Павлиною. В дівчини горіло лице. Кажуть люди — на обмову...

Десь під полудень подруги дійшли до межі. Яринка мовчки, не так стомлено, як розбито, пішла по свій клуночок. Зараз вона сердилась на Павлину й навіть одійшла б від неї, якби могла порушити неписаний закон товариськості. Обережно, мов чекаючи нападу ззаду, з'їла яєчко, запила кількома ковтками молока, струсила хустку на долоню і вкинула в рот крихітки хліба, потім озирнулася назад.

Сходились до гурту дівчата, що покінчали свої рядки, перепинали хустки, мили коло бочки руки, а деякі й умивалися, сідали підобідувати.

Яринці дуже кортіло підійти до них, на неї навіть гукала Павлина, та дівчина тільки мовчки зиркала на неї, чекала:

підійди, мовляв, візьми за лікоть, поведи, і я вже до всіх прихилюся, найсердитішим знайду добре слово. Та Павлина не йшла. Її обступили радгоспівські та поденщиці, вона щось казала їм, дівчата, мабуть, не йняли віри, знявся галас. Та Павлина розштовхала їх усіх і вказала пальцем на шлях. Яринка й собі поглянула туди.

Трюхикали гніді коненята. На підводі сиділо кілька чоловіків.

— Музики, музики! — загукали з гурту.

Яринка не впізнавала жодних музик. Ті, яких вона колинебудь бачила — або ж урочисто йшли попереду п'янезного весільного натовпу, а позад них парубки самовіддано вибивали навприсядки, або ж, спітнілі й червоні, стояли в затінку під грушею, а перед ними ходором ходив увесь світ. А ці дядьки, що, згорбившись і спустивши ноги, сидять на обдертім возі, такі буденні й звичайнісінькі, хіба ж можуть бути музиками?

Вони під'їжджали все ближче, і Яринка ще більше упевнювалась, що то аж ніякі не музики. Чорновусий і чорновидий закінтюжений дядько з оком, закритим шкіряним кружечком, з чорними вузлуватими пальцями, розчепіреними на колінах, хіба ж міг обняти, погладити, залоскотати ніжне горлечко скрипки?

Довготелесий, із довгим здивованим обличчям, із вислими рудими вусами чоловік хіба ж зугарний видобути радісний туркіт із сопілки?

А той третій, низенький і опасистий, хіба ж здатний вибити на бубні такого дрібного, такого відчайдушного, такого радісного, щоб одлітали підбори? Йому б тільки, розчепіривши ноги, кружляти дармоєм...

Так ніхто з них у Яринчиній уяві й не потрапив у музики. Проте, мабуть, це були таки вони. Бо до підводи, що зупинилася, вже збігалися дівчата.

До Яринки нарешті підійшла Павлина, й це одразу примирило їх. Яринка простила їй неуважність, вона простила б їй і щось більше, так потребувала зараз ну не уваги, а хоча б співчуття.

— А я сидю та й думаю: чи згадаєш ти про мене. Плакати хтіла...— сказала вона з дитячою щирістю.— Бо Марушка Гринчишин геть і не дивиться в мій бік.

Павлина мовчки обняла її за плечі, всміхаючись зверхньо й підбадьорливо,— вже вийшла з віку, коли людина не може жити без наставника.

— Ходімо, ходімо, зараз гратимуть. А ти не турбуйсь,

я про тебе доброї думки. Не покину тебе. Й танцюватимем разом.

— Я погано... Тіки гучусь...— Яринка почервоніла: навчалася тої науки з такими ж дівчатками підлітками денебудь на вигоні, де пасуться гуси, подалі від людського ока, й вигравали самі собі на губах...

І вже розступалися в коло на шляху, й музики повсідалися рядком на возі. Й виявилось, що чорновусий і чорноликий коваль Сидір Коряк, той, що любив козацьку справу, грав саме на скрипці. Рудуватий чолов'яга з вислими вусами — не вгадала Яринка! — вибивав на циганському бубні, а низенький вийняв із-за пазухи сопілку.

Верховодив коваль. Підняв догори облупленого смичка — й музики застигли. Й раптом ударив ним коваль по струнах і до себе сіпнув. І скрипка скрикнула, зойкнула живим своїм голосом, така наболіла й нетерпляча, як молодиця-невістка, в якої на руках купа писклят. І за нею шепелява сопілка затурчала, загула щербатим ротом, як сварлива свекруха, й бубон забурмотів, забухав, як обурений свекор — та бу́де вам! та бу́де вам! — а дзвіночки на ньому — як дрібні діти, що й собі дзвінкими голосочками прилучилися до родинного гвалту.

Це так здавалося напочатку.

А далі всі й забули, що сваряться,— це не сварка, людоньки, не лайка, отак ми вкупоньці гомонимо, так любимось, отак гараздуємо, так весело живемо!..

Й дівчата зрозуміли щасливу родину. Поставали парами й собі заметушилися, засновигали туди-сюди, затупали влад, як діти в галасливій і щасливій родині. Й смутилися — тоді йшли повільно, мовби похнюплено, й радувались — то вже так, що забивало дух!

Яринка з Павлиною і собі ввійшли в коло. Очі Яринка широко розплющила від захвату й любові до всіх. Крутячись у танці, озиралася на всі боки, шукаючи тих, хто міг її любити. Все в ній співало, кожна жилка тремтіла. Була в такому стані, що їй здавалося, ніби вона ще й не народилася і в той самий час прожила тисячу літ. Світ був теплий, золотий і солодкий, як свіжий мед.

Чи вправно танцює, Яринка й не думала. Вона тільки підкорялася ритмові, і їй більш нічого й не треба було. Аби грали без угаву, аби тіло не втрачало відчуття лету.

Єдиний на весь гурт парубок — табельник Грицько — височів над натовпом, як випадковий сонях серед голубого тендітного льону. Взявшися в боки, парубок упертими

олов'яними очима стежив за дівчатами. А коли в колі з'явилась Яринка, він не міг одірвати погляду від неї. Трохи й соромився свого почуття — де ж, дитина! — але вдіяти з собою нічого не міг.

Бачив на собі насмішкуваті й заздрісні посмішки дорослих дівчат, та тільки супив ріденькі русяві брови, й через те його негарне, довгасте, подзьобане віспою лице ставало від того ще сірішим.

Врешті табельник не витримав і, коли заграли до другого танцю, підійшовши до Яринки, цибатий, як журавель, і, ні слова не мовлячи, простяг до неї руки. Яринка засоромилась, внюпила голову в кофтину — ай, дядьку! — потім спідлоба озирнула все товариство, несміливо ступнула до нього.

Танцюючи, Грицько гупав своїми кованими черевиками, відкидав ноги назад так далеко, мов хвицався, а Яринка, зіп'явшись навшпиньки, тільки обережно переступала босими ногами.

Цього разу музика її не п'янила. Земля, здавалося, пекла їй ноги, вчувався шепіт, спостерігала недобрі погляди. Ба й справді, за спиною в неї шепотілися:

— Бач, жабеня, воно й собі!.. Мати з наймитом каганця гасять, а ця ще й без пазухи, а до парубка липне!..

Наче хто вдарив Яринку. Вона сіпнулася, різонула по натовпу ненавидячим поглядом, видерлась із Грицькових м'яких обіймів і, затуливши лице руками, вибігла з кола. Ридання стрясали її похилені плечі. Не за себе було прикро,— вона знала, що їй заздрять, у ложці води втопили б, щоб не підросла, не красувалася на їхнє безголів'я. А от за матір — що їм мати зробила лихого?

Й уперше Яринка чітко відчула, як ненавидить Степана — де ти взявся на мамину й мою голову, чого тебе принесла лиха година, чом ти навів на нас чорні заздрощі й поговір?!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,

у якому Іван Іванович Лановенко роздумує про зорі та оселедці

Теплими серпневими вечорами я виходжу з хатньої задухи, сідаю на лаву й слухаю світ.

Звуки долітають до мене звідусіль — чутні й нечутні. Коротке дзявкання безсонних псів, тихе мукання корови

крізь коров'ячий щасливий сон,— сита, опорядкована, не думає ні про прийдешню недужу старість і смерть, не пам'ятає гіркоти втрат; дівоча пісня від греблі — без смутку, в передчутті самого тільки щастя, без думки про майбутні пологові муки, про злидні багатодітної родини, про виснажливу роботу без сну й спочинку, про чоловіка, який кохатиме її хіба що рік, про дифтерію, що задушить її дітей, про жіночу красу, що зів'яне в тридцять літ, про смерть, що тільки й визволить її від кошмарного сну цьогобічного життя...

А я так собі гадаю, що молодість тільки й рятує духовне здоров'я народу своєю глупотою, недосвідченістю, несвідомою вірою у вічність, невмінням лічити час, своєю безсердечністю і байдужістю до однієї із сторін життя — до смерті. Інакше не народжувались би ні танці, ні пісні, ні собори, схожі на пісню, ні, врешті, діти, бо й для чого б — для тої ж смерті?..

Десь у темені лісів чи в сріблястій тиші степу зрідка гахкають постріли. Це теж вияв людського буття. Чиясь злоба скрадається навшпиньки, засідає в кущах, прикладає до плеча холодний затильник приклада, затамовує віддих і...

Це все чутне, від чого мені болить у вухах. Але прислухáєшся, прагнеш самоти — послухати самого себе, свій голос ізсередини, те, чим не поділишся ні з батьком, ні з матір'ю, ні з коханою дружиною. На цю задушевну бесіду з розумним чоловіком, що мовчить у тобі, кожен має право й сливе ніколи не має часу — постійно обступають тебе люди, підслуховують, втручаються, перебаранчають.

І вже тоді, як пощастить збігти й жінки, й дітей, і всіх тривог, починаєш чути й нечутне.

Безупинно плине час, і ти чуєш його — кроки тюремника, що йде виводити тебе на страту. Кричати? Ні, якщо й почують, ніхто не врятує. Ти будеш з ним сам-один, зі своїм відчаєм, зі своїм безпорадним протестом проти злої волі того, хто засудив тебе на смерть...

Тихо співають зорі — це найтонша для розуміння музика, піднесена й велична. Людські голоси вчуваються в тім суголоснім співі, кожний голос — то чиясь зачарована душа.

Там, десь у незмірній глибині простору, теж повинні бути люди, бо інакше нам, землянам, не варто й жити. Може, єдина розумна мета в існуванні людства протягом мільйонів років — знайти собі подібних. Обожнення собі подібних.

Жадоба знань про Всесвіт — це, по-моєму, інстинкт пошуків заблуканих у безконечності сестер та братів. Я не хочу бачити їх чистими, аж прозорими, як крильця бабки, або ж безформною оболонкою самого тільки мозку. Я хочу привітати їх — здоровань зі стрункими тілами, з добрим апетитом м'ясоїдів — пастухів, хліборобів, рудокопів.

Я хочу, щоб вони були повсюдно — й на Венері, й на Марсі,— там, де їх, може, й немає.

І коли ще за мого життя якийсь всезнаючий ідіот безперечно встановить, що там безлюдна кам'яна пустеля,— люди добрі, не вірте йому, він обікрав вас, осиротив вашу віру, залишив вас голими перед вічністю, з самим тільки тваринячим інстинктом розмноження!

І якщо я завтра сяду й запишу ці мої думки у відому вже вам Книгу Добра й Зла, то це тільки для того, щоб мої далекі нащадки могли праведно судити нас.

Ми, люди початку двадцятих років двадцятого ж століття, могли бути й добрими, й черствими, неправедними й ніжними, й злими та корисливими,— нести на собі пута свого земного походження і водночас пристрасно чекати чуда — зустрічі з нашими розумними й праведними братами з інших світів.

Я не знаю, як там Єфросинія Петрівна — чекає їх чи ні. Либонь, не чекає. Кохана моя дружина не читає романів Герберта Уеллса, ба навіть віршів, окрім самого Тараса. «То все пусте,— каже вона.— Мені треба, старий недоумку, щоб ти з Віталиком, та ще Ядзя з вами, були ситі, зодягнені, та щоб вас не заїдала нужа. Ти б спершу подумав не про те, чи є десь на Місяці люди, а чи не можна дістати тамечки оселедців, мила, гасу та сірників! Та доки вже Тубол дертиме за них утридорога? Та коли вже буде в нас та кооперація, що про неї щодня пишуть?..»

А я так собі на те думаю: «Оселедці, люди добрі, оселедцями, а зорі — таки зорями».

Щодо нашого сільського проводиря Ригора Власовича, то, скажу вам по щирості, він, по-моєму, навіть думаючи про оселедці, має на увазі зорі. Але які зорі? Зорі, товариші, можуть бути або червоні, або білі. Якщо білі, то то вже будуть і не зорі, а вигадка тих турків... Це, звичайно, я жартома, бо скажіть мені, люди добрі, хто, як не він, попри свою нетерпимість і, я б сказав, класову злість, такою вже мірою не переобтяжений земною корисливістю, щоб з легкою душею одірватися від землі?

Або візьміть Ядзю. Свята її наївність, а по-простому — глупота, теж дає їй право причаститися великим причастям до зір. І якщо й забере її чиста чи нечиста сила туди, то не прихопить ця діва з собою ні коней, ні волів, ні табуна овечок, а тільки свою неземну вроду, вовняну спідницю, білу маркізетову кофтину та ще свої «півсапожки», щоб було в чому йти до костьолу.

Я не маю також сумніву, що земне тяжіння не втримає і сина мого від пошуків високої зорі. Бо той, хто прагне знань і правди, ніколи не відчуває браку їстівного. Ті ж, що за іржаву рибину ладні зректися і правди, й честі, ба навіть свободи, не варті ймення людини. Я знаю, тут зі мною сперечатимуться. Адже якась частина людей завжди слухала тих, хто обіцяв сало. Та всупереч незламній вірі ситого шлунка Коперник примусив Землю обертатися навколо Сонця, Спартак повів рабів проти залізних когорт рабовласників. І сталося ж так: не захотіли ті раби ні свого рабського спокою, ні тлустих харчів (римські рабовласники годували пристойно), а забаглося їм зоряного світла свободи!

Я на боці всіх рабів. Я вірю, що вони врешті-решт одречуться від оселедця. В ім'я високої Зорі!

А поки що, друзі мої, я і сам не цураюся солоної рибки. Поки що має таки рацію моя кохана дружина,— треба щось таки думати про споживчу кооперацію.

З цього приводу в наших Буках відбулася сходка.

За звичкою, чоловіки, спираючись на ковіньки, гомоніли попереду, за ними жінки, взявшись пальцями за підборіддя, стиха перемовлялися про хатні справи. Крутились тут і діти різного віку, від тих, що цвіркають крізь зуби й глузливо посміхаються у відповідь на палкі заклики Ригора Власовича, до тих, що ганяють поміж людьми та ховаються за материними рясними спідницями.

Хазяї — неабиякі — збилися в окремий гурт. Велике смирення було в їхніх позах — похнюплені, в очах мовби печаль вселенська, тихі, покірливі. Сьогодні заради сходки й Прищепа, й Балан з'явилися взутими; в зморшках халяв і передків — зеленувато-сіра цвіль. Парубки ж їхні в нових кашкетах, у празникових вишиванках, у суконних крамних піджаках і в синіх галіфе. Півонії на кашкетах, з-під кашкетів — напружинені чуби. Лузають собі насіння та стиха глузують зі свого ровесника Ригора Власовича. Зизом позирають на його кишеню, де випинається барабан нагана, думаючи, певно: «Пхи, в нас, може, теж є, та тільки не носимось».

Горбоносий і кучерявий Данило Титаренко, хоч батько його й не тулиться до хазяїв, стоїть у гурті хазяйських синків, голодним поглядом пасеться на пазухах дівчат та гожих молодиць.

Серед хазяїв і обидва місцеві крамарі — Микола Фокійович Тубол та Меїр Ізраїльович Резник. Тубол самовпевнено й насмішкувато лупає банькатими очима, частенько виймає срібного годинника, виявляючи цим свою зневагу до «пустих балачок» Ригора. Розмовляє з хазяями, допомагаючи собі великим пальцем, котрим киває кудись убік, і в цьому жесті — теж погорда й презирство.

Меїр — той явно стривожений і метушливий. Тремтячою рукою поплескує хазяїв по ліктях, скидає старомодного чорного кашкета з сатиновою околичкою і втирає лисину рукавом вицвілої червоної сорочки. Куписько дітей, злидень злиднем, а й собі туди ж...

— Це ж треба понімать,— мовби чую його схвильований тремтячий голос.— Власть що нам каже? Торгуйте собі на здоров'ячко й будьте покійні — вам од власті защита. Неп, да, неп!..

— «Власть, власть!»...— обов'язково перекривить його Тубол.— Обдурить тебе твоя «власть»!.. Тра самому макітру на плечах мати! — Й хитренько:— Вони нам — «пролетарії, єднайтеся!», а ми їм своє: «Один за всіх, всі за одного! В борбє здобудеш право своє!» Отоді й «защита»! А інак вони нас поодинці, як бліх,— під ніготь і ваших нєт!

— А правда ваша, Миколо Фокійовичу! — радісно погодиться Меїр.— Треба крепко подумать. Ой, як розумно ви кажете, як розумно! Ц-ц-ц!

— От ти й зважай. Що я казатиму, то й ти за мною. Купірація? Ну, нате вам купірацію! Мій капітал, твій кобилячий хвіст! І хазяї хай підтримають. Ви, добродії,— звернувся Тубол до «хазяїв»,— теж вуха не вішайте, а що я скажу, то ви й собі — «згода!»

Ригор Власович тим часом кінчив промову, застерігаючи, щоб товариші селяни не попали на гачок, як він сказав, «аграрних людей», що захочуть розвалити зсередини робітничо-селянську споживчу кооперацію.

— Ну, хто бажає висловитись? — суворим поглядом обвів громаду Ригор Власович.— Тіки казати діло. А хто з куркулів буде теревенити проти, того зразу позбавляю слова! В кого є запитання, теж давайте сюди, а хто тіки для сміху, то він у мене засміється на кутні!

— Гражданин присідатель! — подав голос Микола Фокійович.— А скільки купирацій можна гарнізовувать? Кажіть! — І Тубол гордовито відставив ногу ще й крутнув носком чобота. Схиливши голову на плече, весело оглянув своїх.— Ну, то дайте ж мені ответ на запитання!

Ригор Власович нахмурився.

— Стіки тра — стіки й зробимо!

— О! Чули, граждани, що присідатель сказали? А присідатель наш не пастушок який-небудь віскривий! Він не стане базікати відсебеньки. Він власть! А ми ж ідемо за вказівками власті. Бо прутики, значця, поодинці зломиш, а мітлу, значця, не подужаєш! То чи буде згода шановного товариства мати в нашому селі дві купирації?

— Згода! Згода! — хором вигукнули хазяї.

— Отож я і кажу: як ви свою мітлу в'яжете, то ми й свою. Я перший записуюсь до купирації. А за мною Меїр. На своїй кобилі товар возитиме!

— Мене записуйте, мене! Прищепу!

— Й Балана!

— Коцюбу!

— А ти ж, Титаренко, чого мовчиш?

— Та я... Я до більшого гурту.

— Ану, тихо! — гукнув Ригор Власович.— Зійди, Туболе, з ганку! Кому сказав?! Зійди, буржуй! Я вам ось що скажу: не буде вашої кооперації! Позбавляю слова!

Микола Фокійович, обережно ступаючи, зійшов із ганку, схилив голову на плече й сплів руки на животі.

— Чи бачили люди добрі, кака́ така народна власть?.. І як вона піклується про купирацію!

— За що боролись?! — ревнув Тимко Титаренко з гурту хазяйських парубків.

Братець його Данило заклав три пальці в рот і пронизливо свиснув.

— Го-го-го! — розмахували кулаками його приятелі.

Кузьма Дмитрович Титаренко обурено замахав руками, мовби відганяв рій розлючених бджіл.

— Ай дурні, такі ж дурні! Данько, Тимоха! Бусурмани!

— Цитьте, кажу, турки. Дайте людям сказать! І не писніть, а то будете одвічать по всій строгості! Федоре! — гукнув Ригор Власович до писаря.— Ану, споряди верхівця до волості, хай покличе міліцію! На тих турків, що горлають проти пролетаріату. Хай зроблять трус на предмет самогону! Записую...— І голова витяг із кишені зшиток і олівця з нікельованим наконечником.

І тільки-но він це зробив, хазяї стали мовби нижчі на зріст, бідніші, покірливіші. Позадкували в натовп, ховаючись один за одним.

— Пан за пана хóвайсь! — реготнув хтось із гурту.

Ригор Власович суворо оглянув хазяїв, подовгу зупиняючись на кожнім обличчі, мов запам'ятовував, постукав олівцем по зшиткові й сказав зневажливо:

— Дрібнобуржуазна стúхія! І що ви вдієте проти пролетаріату!

Дуже довго гортав зшиток, мовби вчитуючись у якісь свої записи, викручував олівцем жирні крапки проти якихось прізвищ, щоразу кидаючи погляди спідлоба на «турків», потім згорнув у рурку й ляснув ним по долоні.

— Все. З нетрудовим елементом, стало бути, покінчили, тепер надамо слово пролетаріатові. Слово має проводир незаможників Сашко Безуглий.

Худий, високий і гарячий, на східці сільрадівського ганку вибіг голова комнезаму. В Буках прозвали його Кадуб. Це після того, як Сашко, повернувшись із фронту, під час гетьманщини зібрав молодих хлопців і почав скубати німців та гайдамаків. Якось «союзні війська» завітали до нас. Темної ночі одна група Сашкових партизанів засіла у вишниках од поля, а інші зайшли з другого боку — від ставу. Поперекидали кадуби, що замокали там, і почали смалити в них із гвинтівок. Гул стояв, як од артилерійської канонади. «Гармашів» підтримали стрільці у вишниках. Сонні вої з «союзних військ» рятувались, хто як міг,— і босі, й без штанів, а хто — й не босий, і не взутий... На ранок усе село за животи бралося, слухаючи розповіді про той артилерійський наліт. Тільки власники понівечених кадубів чухали потилиці та по-матірному лаяли Сашка.

— Товариші! — викинув партизан засмаглу руку в натовп.— І ще раз товариші! Що ми маємо на сьогоднішній день? А маємо ми в сучасний мент те, товариші, що світова революція іде вперед. Робочі бастують, а буржуйські недобитки тремтять. А в нас ми маємо те, що куркульський елемент, або, як сказано, турки, хочуть пошити нас у дурні. Бач, захтіли своєї кооперації!.. А дідька лисого? Цього, матері вашій ковінька, не бажаєте? Хотіли збити дві приватні крамниці в одну, щоб міцніш на ноги стати, та ще дужче дерти з нас шкуру на користь мировому капіталові?.. Ні, не будете вже спродувати нам іржаві оселедці!..

— А у вашій купирації й паршивого оселедця не стане!

— Брешете! Хіба що море висохне!

— Не посолите! Солі нема! Га-га-га!

— Й краму чортма!

— Й товару на чоботи!..

— Голодранці!

Ригор Власович знову витяг із кишені зшиток. І знову хазяї притихли.

Сашко обурено:

— Товариші незаможники й середні селяни! Ви чули, як куркульський елемент бреше на Радянську владу? Й того, мовлялечки, нема, й того не буде... Буде! Ще й он скіки! Й коли це буде, товариші? Та тоді, як ми всі впишемось до споживчої кооперації. Ось коли воно буде, товариші! Нехай живе Радянська влада! Хай живе Червона Армія! Хай живе світова революція! Я кінчив, товариші, й перший іду в кооперацію, що веде нас у світле майбутнє!

— Іди, йди! — обізвалось із хазяйського гурту.

— Я прошу слова! — почулося з юрби.

Із задніх рядів через увесь натовп пробирався чоловік у військовому кашкеті, а його смикала за рукав молодиця. Це була Софія Корчук.

— Та не тра, Степане!..— аж мінилася вона. Й він, може, й зважив би на хазяйку, та його вже помітив Ригор Власович.

— Давай, давай, червоноармійцю! — І до Софії насмішкувато: — Геть і ви, Сопіє, просите слова?.. І вам дамо, тіки йдіть попереду, буде ширша вулиця...

Софія засоромилася і відстала.

— Слово має червоноармієць Степан Курило, наш сільський пролетаріат!

Усі зацікавлено притихли.

Степан довго мовчав. Від того цікавість до нього ставала ще гострішою.

— Товариші! Я бився за Радянську владу. І якщо треба буде, то й ще битимусь...

— Бийся, бийся!..— долинуло з хазяйського гурту.

— ...А билися ми з мировим капіталом за комуну. Й перемогли. А тепер будемо бити буржуїв на господарському фронті. Радянська влада дозволяє зараз буржуям заводити неп. Нехай хазяюють на своє безголів'я та на наше здоров'ячко. А ми теж не сидімо склавши руки. Що сказав товариш Ленін? Кооперація — шлях до соціалізму. Споживча кооперація — то ж перший крок. Що ми скажемо товаришеві Леніну?.. А скажемо від щирого серця: «Ми теж за комуну, за соціалізм, за кооперацію!..» Скинемо з себе пута...

— Ти краще хазяйського піджака скинь! — досить голосно сказав Микола Фокійович.

У натовпі загули.

Степан стис кулаки, почервонів, знітився. Потім поквапливо здер із себе піджак і кинув його в хазяйський гурт.

— Ось вам, гади! Може, зі шкурою моєю візьмете?! Глитайня! Гідри!

— Ну, ти в мене знатимеш, пузатий турок! — похмуро пообіцяв Ригор Власович крамареві.— Знатимеш, як розводити в крамниці тарганів і всяку санітарію!.. А ти, червоноармійцю, не зважай на це кодло. Сьогодні вони з нас піджаки знімають, а завтра ми з них — шкуру!..

Степан, звівши брови й ні на кого не дивлячись, підійшов до хазяйського гурту, підняв піджак, обтрусив його й подався до Софії. Простяг одягало розгубленій жінці й промовив глухо:

— Я ж казав!.. Ех!..

— Хіба ж я... Ну, хіба ж я...

Після Степана виступило ще зо двоє незаможників. Цього разу хазяї мов у рот води набрали.

Потім голова комнезаму Безуглий зачитав проект резолюції.

Проголосували дружно. Навіть хазяї, озираючись на всі боки, повільно, один за одним потягли догори розчепірені пальці. Запізнювався тільки Микола Фокійович.

— Туболе,— гукнув до нього Ригор Власович,— ти що ж, проти? Ай-ай-ай!.. Ось зайду погляну ще, як у тебе з пожежним приладдям, де ти гас тримаєш...

Микола Фокійович підвів одразу обидві руки.

— Одноголосно,— сказав Поліщук.— Ще й більше того. Обирали правління і ревізійну комісію новоствореної споживчої кооперації. Я і не зчувся, як мене поставили головним ревізором.

— Я за Івана Івановича,— сказав Ригор Власович.— Він хоча й інтелігенція, але справжній революціонер. Він нікому не дасть обкрадати наш пролетаріат.

Признатися, мені було дуже приємно чути про себе таку думку нашого сільського проводиря.

Закриваючи збори, Ригор Власович зробив таке оголошення:

— Громадянине Бубновський, Віктор Сергійович! Прийшла директива, щоб вам працювати агрономом у повіті. А жінка ваша, позаяк вона інститутка благородних дівиць, то хай у нас у школі робить учителькою. Щоб Івану Йва-

новичу та Єфросинії Петрівні було полегшення. Та чуйте мені — щоб учили по-правильному!

Цього, признатись, я щонайменше чекав. Так, не ждав я такого вчинку від ортодоксального революціонера Ригора Власовича. Вчуваю, що велика переміна в долі Ніни Вітольдівни сталася з його ініціативи. Так, цей похмурий відлюдькуватий парубок не такий уже й злий!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,

у якому автор оповідає,
як Степан присягається на образ Пресвятої Богородиці,
чого, мабуть, не зробив би ніколи, якби на це
не було підстав

Зі сходки Софія і Степан ішли мовчки. Збоку здавалося, що Степан рве поли від Софії — погнався вперед, а та ледве за ним встигає.

— Ой не біжи так! — стиха кликала жінка.— Вже духу пускаюсь...

Степан не озивався, проте трохи уповільнив ходу.

Жінка порівнялася з ним, утерла розпашіле лице краєм хустки, не підводила очей.

— Ну й народ же! Турки!..

Зиркнула на Степанове зобиджене, хмуре обличчя і додала хоч і несміливо, та переконано:

— Ото треба було тобі!.. Та вони ж як госи! — й заспокійливо поклала руку на його лікоть.

Степан повільно повернув до неї лице. Губи його трусилися.

— Та кинь лихом об землю... Степаночку! — І вона рвучко притислась до нього, й одразу ж відсахнулася: вибігли рядком хати, зацікавлено вчепились у них вікнами.

А що Степан і досі не обізвався до неї — ображало її гідність жінки й хазяйки: «Бач, наймит, а й собі!..» А та обставина, що їй доводилося критися зі своєю ласкою і стидатися її, напочатку збентежила Софію, а потім і розсердила.

— А все ви,— гостро глянула вона,— чого було встрявати не в своє діло? Ригор то все за свою комунію та мирову революцію. А вам то чо'?

— А того, хазяйко,— карбовано сказав Степан,— що я теж воював за комуну! І якщо й наймався до вас, то совість вам не продав!

— Ой, хто там тебе наймав!..— вирвалось у Софії.— Боже ти телятко, чоловіче добрий!..— І вона надовго замовкла.

Й так їй стало жаль себе, що нашмигала віями на очі сльози й заворушила губами від стримуваного плачу.

— Отак... отак... Мене зміняв на комунію...

Її всю аж тіпало.

Як прийшли додому, звеліла строго:

— Готуйте косу та грабки. У вівторок зранечку поїдем у поле. Та цурку зробіть мені таку, щоб аж слизька була.

Степан зизом глянув на неї, трохи помовчав, потім зітхнув.

— Мабуть, шукайте собі косаря, хазяйко. Піду я од вас.

— Куди? — запитала вона й осміхнулася — трохи зневажливо, з жалем, насмішкувато.

— А це вже моє діло.

— Так, так... А яке мені було діло до вас, чоловіче добрий, як ви вже Богу душу віддавали, та тіки Сарка Шльомиха на вас і зглянулась,— яке мені було тоді діло?.. А й нащо було мені вас виходжувати, та вигодовувати, та сорочки ваші прати, та, звиняйте, нужу виводити?

— Я відробив вам.

— Заробив, відробив... А ласку людську хіба відробиш?

— Дорога ваша ласка.

— Зате дяка ваша дешева! А й пригортали, а й цілували, та трясло вас, звиняйте, як цигана на сорок святих!

І, впершись кулаком у стегно й випнувши груди, Софія пройшла повз нього, аж вітром війнула.

Степана пройняв жар. Мабуть, таки правду каже Софія... Невдячний він. Чи ж тебе не годувала солодко, чи спати клала в повітці, чи ходив пропахлий потом у темних сорочках? Чи, може, й життям своїм не завдячуєш цій жінці? Чи, може, не мрієш про неї люто, не палишся вогнем, чуючи її сонне дихання в одній хаті?

Та згадав сплюсклі од реготу лиця дуків, коли на сходці скидав її піджака, й знову бунтувала душа — йди од неї світ за очі, червоноармійцю, комунаре! Й навіть пристрасть ставала в докір, у каяття — чому не взяв її тоді силоміць, чому не збив її хазяйську, жіночу пиху, не приборкав, як дику кобилицю?..

Та де там! Таку й коваль не візьме!

Й від того, що залишалася вона недоступною, була для нього в сто крат жаданішою.

Нашіптував капосний біс: «Доможешся, аж тоді вже підеш!..»

А для цього треба було скоритися їй. І вже не думаючи ні про вдячність, ні добру пам'ять про себе, а тільки про власний чоловічий гонор, про майбутнє своє торжество й свято, майже з радістю поклав собі Степан піддатися.

Пішов до хліва, де Софія доїла овечок, постояв трохи в неї за плечима, спрагло кашлянув.

— Ви, Софіє,— вперше назвав її на ім'я,— не гнівайтесь. Погарячкував я...

Вона обернулася до нього вся, обтерла долоні об фартух і широко усміхнулася.

— Куди ж ти від мене підеш? Нікуди не підеш! — І знову спокійно почала доїти.

Трохи згодом, щоб не образити його, кинула:

— Ну й добре. Добре, як усе миром...— І з усвідомленим почуттям влади наказала: — А вкинь овечкам трохи переїдів од корови!

Так знову настав між ними мир. Але це вже був обережний мир, невигідний для Степана. Софія ніби віддалилася, замкнулась од нього.

І мало-помалу гостра нудьга за її ласкою ставала для нього мукою.

Степан ці дні тільки й думав про неї. Чути її голос, бачити її лице, перехоплювати погляд сірих очей — ставало для нього щохвилинною потребою. Млість підступала до серця, коли поблизу не було Софії. І одразу веселішав, коли вона хоч пройде повз нього. А жінка й не нагадувала про ті хвилини, коли й сама була ласкавіша, м'якша, здатливіша, майже беззахисна.

Настали жнива.

Виїхали у вівторок, ще тільки-но благословлялося на світ. Можна було й у понеділок, та забобонна Софія не хотіла починати в «тяжкий день».

Яринку залишили на хазяйстві, хоч вона й ставала опір. Софія ніяк не могла зрозуміти її, бо ще й досі мала дочку за дитину, а та — навпаки — бачила вже себе дорослою, а дорослі ж усі зараз на лану!

Та, проте, мусила зостатися з курми, качками, з льохою та поросятами, з коровою та телям, з овечками, з ненажерним Кудланем та шкодливим котом.

Постать була верстви за чотири від села, припирала до половецьких полів.

Софія сиділа ззаду на в'язках перевесел із рогози. Круглі коліна її впиралися Степанові в спину, й це не турбувало

його, навпаки — усім тілом відчував не тільки їх, а й усю Софію, її могутню жіночність, згайновані вдовині роки.

Солодкий трепет пробігав по його тілу, і йому дуже кортіло, щоб вона це теж відчувала, адже не камінна вона баба, певно, ні.

А може, їй і байдуже? Може, переповнена своїм радісним клопотом господині, й перед очима в неї тихе поле, та перший помах коси, та важенні снопи, а потім набита пахучими снопами клуня? Мабуть, таки так. Бо найбільша зараз втіха хліборобська — святий хліб...

Гливі коненята мовби й не бігли, а байдуже кидали копитами на курявий путівець, мовби відштовхувались од землі, а дорога безупинно насувалась на них, як затята жінка — боком на чоловікові кулаки — ось тут, мовляв, ще не бив, ось тут, ось тут...

І палила Степана гаряча нудьга, досвітня туга за таємничою ніччю, за ласкою, що його обійшла. Заспівав якусь пісеньку, гарну та журливу, щоб почула жінка за плечима, щоб пройнялася його настроєм, його терпкою печаллю.

— А й гарно ти співаєш! Ой гарно! — гукнула Степанові над вухом жінка й поклала руки йому на плечі.

Вдячно погладив її руку, й жінка не відняла її, і він був щасливий. Зрозумів: серця на нього не має. Він пестив її шершаві пальці, вони були теплі й довірливі, але й владні — тримали його міцно, надійно — не випустять ніколи. Й бунт його здавався тепер Степанові безглуздим і непотрібним. Скорившись її рукам, ти матимеш все: гарну й вірну жінку, свою хату, своє поле, тепло й затишок. А те, за що ти воював, Степане, залишиться з тобою в серці, воно ж існує помимо тебе, чи житимеш ти, чи вмреш. Твоє щастя не стане на заваді революції. Адже за це ти й бився — ні для кого, для себе.

Сходило сонце. Сірий передранковий світ набирався рум'янцю, як людина, що одужує. Війнув пругкий вітерець — перший подих дня. Подавали голоси пташки, й не було в них ні житейської печалі, ні тривоги, сама тільки закоханість у сонячне тепло. Й Степан поволі проймався іншим настроєм — бездумною вірою в те, що для людини не існує минулого, воно щезає разом із темрявою ночі, а справжнє життя починається з сонцем, із діяльністю, з працею. І люди тільки й живуть тому, що чекають від кожної наступної миті світла й тепла.

Під'їхали до Софіїного поля. Жінка з радісною нетерплячкою зсунулась із воза.

— Ну, слава Богові, почнемо!

Вся вона аж світилася від ніжності. Й до Степана, що, беззлісно погукуючи, розпрягав коні, й до теплого сонця, і до свого поля, що тихо шемротіло чубатими колосками. Як пустотлива дівчинка, підбігла до жита, обняла, скільки могла, високих стебел і ніжно пригорнула.

— Дивіться, Степаночку, забреду — й не побачите!.. Геть і не знайдете! — Й водила рукою поверх колосся, мов дитині голівку пестила.

Степан стояв між кіньми, дивився.

— Знайду,— сказав,— і як уже знайду, то...

Софія засоромилася, жартівливо погрозила йому кулаком.

— Ой, ці чоловіки! Їм би все про скором!..

Схопившись за гриву, Степан підстрибнув на спину коневі, всівся зручніше, узяв за повід другого й, по-парубоцькому свиснувши, вчвал погнався на толоку.

Там поспутував коні, пустив їх пастися і, побрязкуючи вуздечками, повернувся до воза.

Зняв косу з грабками, весело блиснув очима, поплював на долоні й підійшов до краю постаті.

— Ну, Господи Боже, благослови!

Софія перехрестилася не так із побожності, як від радості.

Хекнувши для доброго початку, Степан човником пустив у жито палючу косу.

— Вж-ж!.. З-з-з!..— заспівала голуба криця.

І, вихваляючись перед усім світом і перед коханою жінкою своєю силою, дрібненько ступаючи, мов пританцьовуючи, рушив Степан у велику, без кінця і краю, радісну й спітнілу роботу.

— Вж-ж-з-з! Ш-ш-ш! — співали за ним розсерджені жалкі джмелі. Дві вузенькі стежечки пролягали в блідо-зеленій немічній траві поміж цупкою стернею.

І тут зачала Софія. Легенько й ніжно торкаючись граблями покосу, підгрібала стебла, мовби вичісувала стерню, щоб жоден колосок не залишився гибіти під осінніми дощами. Потім верталася назад і, широко розставивши ноги, обнімала купки перевеслами, перегортала, скручувала кінці й швидко стягала цуркою, затикала кінці їхні в тугий сніп.

Хутчій, хутчій, не розгинайся, не втирай піт із чола, не переводь подиху, не бійся поколоти ноги стернею, женись за косарем, наступай йому на п'яти! Спочивати будеш узим-

ку за прядкою, спокійна й горда, слухаючи гупання ціпа в клуні — це твій чоловік дає лад останнім копам, останнім снопам...

Тільки зрідка підводила голову Софія, позираючи на Степана — чекай, мовляв, чоловіче, чекай, усе одно наздожену, не заженеш ти жінку ані вдень, ні вночі!

Вже й сусіди Софіїні повиїжджали на свої поля, погукували з тасьми — Боже поможи!.. Спасибі, дай Боже й вам доброго початку!.. А чо' так пізно?.. Авжеж, припізнилися, рання пташка дзьобик прочищає, пізня очі продирає. Тобі добре: й дочка, й наймит...

Хотілося Софії гукнути — не наймит він! Чоловік буде! Та тільки соромливо опускала очі, кидаючи бистрі погляди на Степана — а чи не почув?

Ішов Степан навпроти розхристаний, з косою на плечі, з мантачкою при поясі — зачинати другу ручку.

Софія глянула на нього щасливими, мовби спітнілими очима, випросталась на повний зріст, випнула груди, заправляючи коси під сіточку й скоса позираючи на цілу валку важких снопів, що залишила позад себе. «Дивись,— промовляла всім своїм виглядом,— яка я вправна господиня. Тобі тільки таку жінку й мати!..» Й була вдоволена, коли Степан похвалив її.

— Ну, хазяйко, дай Боже вам сили,— такого нагорнули!.. А мабуть, із півкопи буде!

— Дівкою була — й по сім кіп в'язала!

— Та ви й зараз як дівка!

Софія зашарілася. Знала — не саму тільки роботу має він на мислі.

Мовби друге життя починав Степан. Наче наділений був подвійною силою, і втома не брала його.

Видзвонював мантачкою — денень-дзеннь! — радісною музикою відлунювало в серці. Отут знайшов він свою землю, щастя, притулок для душі. Не відірве його звідси жодна сила. Поки живий, поки поряд із ним жінка, дружина (а в мислях інакше й не називав її), задля якої ладен був працювати, як чорний віл,— щоб піт заливав очі й на виду бути схожим на мурина.

Кожний помах коси — це для тебе, для щедрості твоєї, для любові твоєї! Не одноманітна тупа робота, від якої мерехтить у очах, а щедрі дарунки коханій: увесь світ тобі віддаю — плід землі, силу, тіло своє.

Припікало сонце. Дихало поле жаром, мов із горна в кузні, палило всередині згагою — підійти б до баньки, витягти

затичку з сіна й смоктати, поки посіріє в очах. Та тримався — задля тебе стерпію і спрагу, й бажання твоєї ласки — настане час, і ти будеш моїм хмільним медом, живою водою.

Степан поклав собі цього дня викосити не менш десятини. Знав, що на це здатні хіба що найліпші косарі,— дужі, вправні, а він, може, й не зугарний до цього, але сьогодні готовий був змагатися з самим дідьком. Хай Софія бачить, що задля неї можна зробити навіть те, на що чоловік і не здатен.

І влягався покіс за покосом уздовж лану, й щаслива Софія, майже осліпла від поту й шуму в голові, згрібала, в'язала, сповнювалась вдячністю до Степана, душа наливалася щедрістю у відповідь на щедрість його сили.

«Все зроблю для тебе... ось побачиш... не пожалкуєш... коханий...»

Десь під полудень Софія нагукала Степана.

— Чого ви, хазяйко? Саме так коситься...

— «Ви... ви»,— засміялась вона.— «Ти» вже тра казати... мій робітничку!..— Й ласкаво штовхнула його в бік.— Досить уже, а то хліб осипатиметься... Пообідаємо, перепочинемо, поки сквар спаде, а надвечір знову... А я вже штири копи нав'язала!

— Ви... ти в мене молодця! — знову похвалив її Степан, і Софія запишалася. Опустила очі, облизала пересохлі губи, потім махнула пухнастими віями й глипнула просто у вічі Степанові. На строго запитливий його погляд — чи не перейшов межу отим «ти в мене»,— власницькою, хазяйською похвалою,— відповіла — «так, ти в мене» і «я в тебе»! Я твоя і ти мій.

Степан прихопив уздечки й радісний, схвильований пішов на толоку до коней. Довгенько бігав за ними, заки половив, далі повагом з'їхав у Войну долину до кринички. Якась добра душа вкопала над джерелом колодязного бетона, й кришталево чиста вода бурхала й клекотіла в нім майже по самі вінця. Збоку було приладнано рурочку, й вода цівкою била в соковиту ніжну траву. Там стояло озерце, по краях із залізистою осугою. Жадібно роздуваючи ніздрі, з коротким іржанням коні потяглися до бетона, та Степан хлиснув їх поводом і відігнав до озерця. А сам припав до рурки й смоктав доти, поки заболіли зуби. Потім умився. Але й цього видалось мало. Скинув сорочку й, ухкаючи й щулячись, підставив під струмину спину. Втерся власною сорочкою, потім надів її і з несказанним блаженством

у всьому тілі походжав навколо кринички й розмахував руками, все зважував Софіїні слова — «ти в мене» і «я в тебе». Зараз йому так бракувало її, що в грудях відчував нудотну порожнечу й у серці щем. Тяжко дихав од нетерплячки й почування якоїсь немовби втрати. Й коли вже, остаточно вдоволені, коні почали розмашно кивати головами, він підкасав холоші й вивів їх на сухе.

Поляскуючи долонею по крупу коня, Степан виїхав з балки й поскакав на толоку. Квапливо поспутував коні й майже побіг до Софії. Вона вже почала складати полукіпки. Він ішов до неї з трепетом, із тоскною нетерплячкою, з благоговінням віруючого, котрий уздрів Богородицю.

І так йому кортіло торкнутися її, потертися щокою об її руку, або зазнати від неї болю чи ласки, ба навіть жорстокої зневаги!

— Я поможу тобі,— він знову вивіряв її,— нащо самій?.. Ти складай, а я носитиму.

Жінка промовчала, мов у чомусь винувата, й він зрозумів це як згоду на його поміч.

Носив у рядні снопи, Софія складала подалі від межі, й незабаром вісім полукіпків брели один за одним, як старі баби, обвішані торбами спереду і ззаду по дорозі до Києва на прощу.

Пообідали на рядні в холодочку під копою. Степан був щасливий брати з Софіїних рук то пляшку з молоком, то скибку паляниці, то облуплене яйце, то сіль у чистій шматинці.

Приймав це все не як належне йому за працю, а як вияв щедрості жінки, яку любить.

Потім Софія поклала снопа в голови, застелила фартухом і, цнотливо підігнувши ноги, лягла на рядні спочивати.

Степан довго сидів поряд, сторожко озираючись на всі боки, зрідка кидав швидкі погляди на жінку, що вдавала, ніби спить. Пухнасті її вії ледь тремтіли.

— Лягай і ти, спочинь,— сказала вона мовби крізь дрімоту. Він обережно вклався горілиць, потім передумав і повернувся до неї.

Софія обережно знайшла його руку й погладила. Потім так само обережно поклала собі на груди.

Й він застиг. Перестав відчувати перебіг часу, думка обірвалася десь на півслові. Лежав напружений, мов закам'янілий.

Хотів забрати руку, та вона стисла його пальці — як господиня, як власниця.

— Спи...— ворухнула губами.

«Нехай помучиться...»— егоїстично й щасливо подумала вона й, коротко зітхнувши, заснула.

Й, страждаючи від її близькості й щасливо переповнений нею, Степан теж заснув.

Прокинувся од її голосу, молодого, дзвінкого, ласкаво насмішкуватого:

— Ану, вставай, сплюхо! — Стояла над ним, впираючись зігнутими суглобами в боки, похитувала головою:— То й що ж тобі снилося?..

— Снилося мені...— казав він, потягаючись і все ще не розплющуючи очей,— снилося мені, що я тебе з'їв...— Глянув їй у вічі з пожадливим і жорстоким усміхом і додав: — Отакечки, всю!

Пружно схопився, мовби рвонувся до неї, злодійкувато озирнувся, подумав трохи й пішов до коси.

Й кожним новим помахом зривав свою солодку злість і вкладав на покіс нерозтрачену силу, невдоволений поклик пристрасті. А любовна нудьга стояла перед ним шарудливою житньою стіною, з болісною насолодою кидалась під гарячу косу, але попереду її залишалося багато-багато, на все життя.

Вони працювали й по заході сонця. І ще б косив Степан, та Софія пристала, вже й рук не могла звести, вісім кіп нав'язала.

— А я б ще косив! — сказав гордовито.

Обміряв ступнями викошену постать, довгенько обраховував в умі, сказав розчаровано:

— Три чверті десятини ще й сімдесят сажнів...

Додому приїхали поночі. Яринка вже спала. Поки Степан порав коні, Софія виставила з печі печену курку з картоплею, насипала в миску ряжанки.

Степан нічого не їв.

Винувато глянувши на нього, Софія сказала:

— Ой, притомилася... живої місцинки на тілі нема.

— Треба! — сказав він жорстко. Підійшов, обняв її.

Тяжко дихаючи, вона випручувалась і з посерйознілим і майже зляканим лицем підійшла до божниці, зняла образ Богородиці й піднесла йому:

— Присягнися... що не одуриш... повінчаємось... і що любитимеш...

Збентежено глянув на Софію, потім на образ. І на нім теж побачив жінку. З кучерявим дитям. Ворухнулась блюзнірська думка: «Усі вони заодно...»

— Що ж,— сказав ніяково, з холодком неусвідомленого страху,— як так уже треба...

Й боязко приклав губи до тонкого холодного лиця.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,

у якім мовиться про штани мої сині, про горщик вартістю в чотири мільйони, про Данька Котосмала та про нічну пригоду Івана Івановича й Ніни Вітольдівни

Якби в ту хвилину хто-небудь поглянув на мою хату, то побачив би таке: з дверей виглядають штани. Вони сіпаються і танцюють гопака.

«Чудасія, та й годі!»— подумала б не тільки наша сільська баба-шептуха Секлета, а навіть кожен, хто читає газети.

Проте чуда тут не було. Бо то я, відомий вам учитель Іван Іванович Лановенко, сховавшись за одвірок, у самих тільки підштаниках, витріпував і чистив свої єдині штани.

Зараз я не міг сказати, як той парубок-хвалько: «Штани мої сині, а ще троє в скрині». Бо якщо й були вони, ті «троє в скрині», то пішли на потреби «малини» отамана Шкарбаненка. Добре, що хоч не здогадалися вурки здерти з мене й ці останні... А що вже станеться зі мною, як не буде куди накладати латки? Доведеться, мабуть, брати обріза та йти воювати штани із Шкарбаненкових «козаків». Ну, та це я, звичайно, жартую. Бо скоро позбудуться вони їх, попавши в руки кавалеристів із ЧОНу та міліції. А ганяються ті кіннотники за Шкарбаненком завзято...

Й от стою я, виставляю всім напоказ своє багатство, аж раптом із хати навпроти, де живе мій сусіда Улас Безкровний,— крик.

І кричало, скажу вам, так, що й не розбереш, чи то Уласова жінка Мокрина, коли її б'є чоловік, чи й сам Улас, коли його п'яного б'є жінка. Одне слово, голос мовби середнього роду. Й не Мокрина, й не Улас, а якась мовби звірина. Й кричало чим далі, то все гучніш, так, що в мене аж ноги затремтіли. Плутаючись у холошах, я ледве вліз у свої законні штани й чимдуж побіг рятувати ту істоту середнього роду.

Й не встиг я перескочити через перелаз, як із прочинених сінешніх дверей шаснула, як миша, сіра постать тої самої

баби Секлети, про яку я оце згадав у зв'язку з моїми штанами.

— Бабо!

Та зачувши мій голос, Секлета рвонула ще прудкіше. Й тільки соняшники, що били поклони своїми важкими головами, засвідчили: щезла вона, нечиста сила, десь на городах.

Я не став ганятися за клятою відьмою, а вскочив у хату й, затуливши вуха від дикого ревіння, побачив таке: лежить на полу сам господар хати з посинілим обличчям і білими очима, тримається руками за живіт.

На столі — мідний кухоль зі снарядної гільзи й ще горщик із якимось чорним варивом. Ну, звичайно, не приворотне, а скоріш відворотне оте відьомське зілля! Нюхнув — їй-богу, цеклом смердить. Так ось чому Улас кричить, як грішник у пекельнім вогні! Й опанував мене гнів превеликий, і схопив я той горщик із сатанинським еліксиром, і вдарив ним об долівку! А сам чимдуж до фельдшера. Й хоч як його квапив, та той ішов повільно, наче з корчми.

— Не пропадьоть! — ворушив він вусами.— Мужик — живучая каналія!

Як саме промивали шлунок Уласові, то це прочитаєте в інших книжках. А коли вже очуняв він трохи, то глипнув очима й зітхнув.

— Х-ху! Відпустило душу на покаяніє...

Фельдшер повільно змотав свою гумову трубку й, не чекаючи, поки господар помре чи одужає, похилитав із хати.

— Живучий, каналія! — ще раз сказав ескулап у дверях.

Нарешті господар помітив мене.

— Іван Іванович? То це ви з Секлетою, ма'ть, мене спасли?

— Ні,— кажу,— це я вас, Уласе, від Секлети спас! — Та й горну ногою черепки од гріха.

— Невідомо,— каже,— од чого полегшення сталося... Тіки он, Іване Івановичу, як же це так — був горщик цілий, а став розбитий?..

— Ну, моя вина, моя...

— Е-е,— каже,— не чекав я од вас, Іване Йвановичу, вченої людини, щоб ви горшки в чужій хаті били!.. Ну, як допече вас Просина Петрівна, то й бийте їй!.. Я,— каже,— два роки тому за цей горщик три лимони * виклав.

---

* Лимони — мільйони *(жарт.)*.

— Тьху,— кажу,— на вашу рахубу! То що ж було мені — слухати, як ви кричите, мов недорізаний?!

— Нехай би й покричав трохи... А що ж... Мужик — як дитина,— покричить, покричить та й затихне... А горщик мені у великі гроші став!..

— Ну добре,— кажу,— наступного разу хай вас у бублик скрутить — і пальцем не кивну!.. А щоб без балачок, то я вам принесу такого горшка, що став мені в чотири мільйони!

Як почув Улас про таку вигоду, одразу підвівся, заправив сорочку в штани.

— Спасибі, Йване Йвановичу... воно ж, знаєте, вещ... Ну, а тепер, ма'ть, я піду косить. А то як зрання зайшовся животом, то оце тіки після Секлети й відпустило...

Плюнув я спересердя та й пішов додому.

Й що я тепер запишу в свою Книгу Добра й Зла? І який виведу прибуток?.. Запишу, мабуть,— «Темнота». Запишу: «Дикість».

Але хіба тільки в розбитому горщику вартістю в три мільйони дєнзнаками справа?

Он минулого тижня все село було свідком ще й не такого нещастя. Хто у нім винен, так певно й не дізналися. Але всі схиляються на те (а дехто каже, мовби й бачив), що не обійшлося без кучерявого Данька Титаренка. Одбився від рук парубійко ще тоді, як батько його в Америці заробляв долари... Й у цім ділі, мабуть, щось та й було. Бо після того вечора днів зо два не бачили Данька на вулиці, не ходив зі своєю залізною ковінькою, не вищали дівчата, яких він за своїм звичаєм переймає в глухих завулках і притискає до ліси. А показавшися на люди після тої веремії, був дуже тихий і на прямі звинувачення в злочині, який на селі вважають найстрашнішим, нервово поводив плечима, крутив головою, мовби шукав співчуття в людей.

— Та знаєте, що я зроблю за такі слова?! Не був я, кажу, тоді в селі, пойнятно?.. Ось спитайте мого дядька в Половцях... Справляв я в нього двигуна, от...

І міліція приїздила, й тягли Данька до сільради, допитували, а він тільки плечима стенає, а руки в кишенях — нічого, мовляв, не знаю, не відаю, то все наклеп, заздрощі. Й до дядька того їздили, свідчить — був у нього Данило, геть і показує, які гайки крутив. І справді, двигун обтертий, усе блищить, хоч зараз розжарюй пускову кулю і прокручуй маховика.

Допитували й сільських.

Та навіть ті, що подейкували за Данила, белькотіли, полохливо озираючись: нічого, мовлялечки, не знаю, товаришу добрий, моя хата не згоріла, а за чужими хіба вгледиш...

Так і відпустили Данька з миром. І залишився за ним неспокутуваний гріх, такий тяжкий, що й пекла б йому замало. Бо того страшного вечора, кажуть, зловив він десь кота, облив гасом і підпалив. Нещасна тварина зі страшним вереском кинулась шукати рятунку на горищі. Погода стояла тоді суха... Й од сімох хат на кутку залишилися тільки закіптюжені стіни та бовдури. Навіть шиби у вікнах потріскались. А що вже живності загинуло в хлівах, то годі й казати!.. Й залишилися люди жебраками. А Данько Титаренко вже й на вулицю почав ходити, й півонія на кашкеті, й залізною палицею копирсає землю, коли чує своє нове прізвисько, вимовлене кимось мовби нестосовно ні до кого: «Котосмал».

Якоюсь мірою можна ще зрозуміти Уласа Безкровного з його розбитим горщиком. Що ж, кляті злидні, коли горщикові в хаті відводилась роль мало не Бога, годувальника родини.

Можна ще зрозуміти неронів, що вигадують тортури й страхітливі страти, оберігаючи свою владу й переповнені скарбами палаци. Й тортури, й муки стратенців мають залякати людей,— отже, зло властолюбців — цілеспрямоване.

А як же з Данъком?

Я довго думав і не доходив жодного висновку. Батько ж його вибився в люди з бідаків. Ну й візьміть хоча б Віктора Сергійовича Бубновського. Чи вчинив би він так? Мабуть, колишній поміщицький син у такий спосіб не палив би хат своїм односельцям. Навіть якби й закортіло підпустити мужичкам червоного півня, то не вистачило б духу на це перед своїм сумлінням — Ніною Вітольдівною... А Данько...

Скажете — виховання. Виховання, освіта — категорії відносні. Супроти якогось аборигена Нової Гвінеї Данько дістав просто-таки блискуче виховання. Але перший-ліпший папуас не здатний на те, що вчинив Данило.

Я знову згадую ту ніч, коли мене з дружиною хотіли звести зі світу Шкарбаненкові «козаки». Згадав і Прищепу з Баланом, їхнє розчарування з того, що ми залишилися живі. Мов зараз чую Талимонові слова, в яких аж сичала жорстока поблажливість: «Ну, ви той, добродії... живіть покамість...» — І це не обіцянка життя, навіть не стан

перемир'я, не погроза, а тільки визнання нашого існування на землі сьогодні, а взавтра... Реакційна вандея — найжорстокіша ненависть дрімучо-темних трухлявих пеньків до нової порості. Дай їм ще в призвідці фанатика-попа — й випалять землю до тла, кидатимуть у вогонь немовлят, здиратимуть шкіру з живих людей, сотатимуть кишки. Ух!.. На серці холоне, як подумаю про тих безнадійно дурних бороданів, які мені сьогодні ще дозволяють жити!..

А Данько?..

Ні, я, мабуть, перебільшую... Бо якщо повірити в це, то довелось би всотати в себе недрімну ненависть Ригора Власовича. Не імпонує вона мені. Світ може існувати без неї, власне, тільки й існуватиме що без неї. І, здається, знаю я і альтернативу. Тільки освіта, загальна освіта, тільки література й мистецтво можуть вивести людство з темної прірви ненависті!

Так гадає і наша нова вчителька Ніна Вітольдівна Бубновська.

Порадившись із Ригором Власовичем, ми вирішили обладнати хату-читальню. За приміщенням діло не стало. Привів нас голова до чималої хати під бляхою, вказав на забиті дошками вікна:

— Стало бути, тут продавали царську отруту, себто казьонку. Ну, а ви, товариші інтелігенція, будете тут боротися проти стихії. Якщо тра буде підвід, то пришлю турків наших, баланів, стало бути, в порядку трудгужу. Отак.

Того самого дня, а це випадало в неділю, ми втрьох — я, Фросина Петрівна та Ніна Вітольдівна — взялися до праці. Насамперед треба було очистити приміщення колишньої монополькн від предковічного бруду. Я носив воду, а наші вчительки, по-сільському підіткнувши спідниці, обмітали павутиння, мили шибки, які ще вціліли, запекло скребли сапами вичовгану, всю в ямах, підлогу. Сучки в дводюймових мостинах випинались, як чиряки. Поступово до монополькн надходили цікаві. Незабаром їх набилося повні сіни. До буденного вигляду Єфросинії Петрівни всі давно звикли, а от Ніна Вітольдівна, хоч як її частенько муштрував Віктор Сергійович, не досягла в чорній роботі такої вправності, як моя кохана дружина, й це веселило сільських парубків.

— Ги-ги! Це вам, Ніно Вітольдівно, не на піяніні бренькати!.. Тут тра ручками, ручками!..

— А ти поміг би,— кажу одному такому жартівникові.

— Так неділя ж, Іване Йвановичу! Гріх. А я віруючий,— наводить незаперечний доказ парубок і спльовує насіннєве лушпиння під ноги.

— Тоді забирайся,— кажу,— до бісової матері! Бог теж ледарів не любив! А ще й про голодного вола чув?..

Плямкали губами парубки, топталися,— і соромно було забиратися геть, і совісно стояти.

— На,— кажу до одного й подаю відра,— принеси води, й не дуже біжи, щоб галіфе своє не облив! А ти,— до другого,— йди за ним назирці, щоб не втопився. А ви виносьте столи та ослони, та глядіть мені — не надривайтеся!

І як я їх усіх так пожалів, то мало не по четверо хапаються за лавки, наступають один одному на ноги, штовхаються в дверях.

За парубками метнулися до наших вчительок і дівчата.

— Не так, Ніно Вітольдівно, тут тра обвалити, а потім зашпарувати стіну!

Постукують держаками сап по стінах, а вони аж гудуть.

— От бачите, геть повідставало! — й безжально ралять сапами обдерті стіни.

Тримаючи натягнені віжки збоку від воза, навантаженого глиною, повільно наближався до монопольки нахмурений Тимко Титаренко. Видно, вже й «американця» зарахував голова до «турків».

Коні-змії бадьоро гупали копитами, махаючи головами в такт ході.

За підводою, переможно й трохи зловтішно всміхаючись, ішов Ригор Власович, і здавалося, ніби він пильнує за Тимком, щоб той не втік. Але так воно було, мабуть, і насправді.

— Завертай! — скомандував Поліщук.— Скинеш навпроти ганку.

Тимко став, де було вказано, і з байдужим виглядом почав поправляти нашильники.

Поліщук мовчки стовбичив у нього за плечима.

— Ну? — нарешті обізвався він.— А хто ж буде перекидати воза? Самий тіки бідний клас? — вказав він пальцем на парубків, що стояли на ганку.— Як на вулиці, то ти до турків! Мій, мовлялечки, батько вже забагатів. А тут на них сподіваєшся?.. А де ж тоді твій трудгуж? Стало бути, думав, що тільки гужом і обійдешся? Ні, потурчений малий Титаренку, ти мені подавай і труд!

Вайлуватий Тимко з такою злістю метнувся до воза, ніби хотів разтрясти його. Нагнувся, підставив широкі плечі під полудрабок, натужився так, що аж синя жила випнулась

на шиї, і почав повільно випростувати спину. Важенний віз, аж трохи скрутившись, став повільно хилитися на бік і врешті й перекинувся. Коні аж повисли в нашильниках.

— Ну от,— сказав Ригор Власович,— «не збирайте скарбів на землі, а тіки на небі...» А тепер їдь собі додому, та по дорозі перекажи Баланові з Прищепою, що й вони мають привезти по возові глини. Й то негайно. Бідний клас чекає. І хай-но тіки не дочекається!..

— Не приїдуть хазяї,— впівголоса сказав я до Ригора Власовича.— Не перекаже їм Тимко.

— Й перекаже, й приїдуть! — заспокійливо махнув рукою Поліщук.— Я слово таке серйозне до них знаю. Енебене — й турки тут як тут!

— З'їдять вони вас живцем, Ригоре Власовичу!

— Дуже я гіркий для них. Набрався того полину в них же в наймах. А ви не бійтеся, Іване Івановичу. Хіба в Ригорі справа? Не буду я, то хтось інший. А Радянська влада не вмре, й пролетаріат за себе постояти зуміє!..

Аж до пізнього вечора товклися ми на тім шарварку й не закінчили. Бо парубки, що пристали до нас, заталяпали рідкою глиною всіх дівчат, ті й собі не заборгували, стояв сміх, гамір, і куди вже було до роботи... Навіть мене хтось ляпнув межи плечі. Довелося вдати, що нічого такого й не сталося, хоч і дуже кортіло запустити шматком валька в чиюсь лукаво (мовляв, не бачили й не чули!) похилену спину...

Колишня вихованка інституту благородних дівиць Ніна Вітольдівна свою сьогоднішню працю сприймала простотаки як чуттєву насолоду. Вона, певно, поверталася в дитинство, в ті щасливі часи, коли, збігши бонни й приставши до гурту сільських дітей, бабляється під дощем у калюжах.

І, миючи разом із Єфросинією Петрівною ноги в цебрі, сміялася щасливо й молодо, мовби їй і не випадала доля переселятися з поміщицького дому в казарму для наймитів, мовби й не ламалися в неї рожеві нігтики на важкій селянській роботі, мовби й не сік її батіг запального озлобленого мужа. Мов розгладились і зовсім зникли павутинки зморщок на білім лиці біля синіх очей. Наче вона знову була готова зустрічати свою долю в панамі й білім костюмі і їхати з нею далеко-далеко замріяним полем у полакованім фаетоні зі спущеним верхом...

Чи співчуваю я їй?

Мені тільки приємно за неї, за її маленьку радість, пізнану й у чорній праці.

Ми затягли нашу нову вчительку до нас додому пити чай.

Я не заздрю вам, люди кінця двадцятого століття. Ви, безперечно, досягнете достатку й, може, комфорту. Але, замкнувшися з грамофонами та приватними бібліотеками в своїх обкилимованих хижах, ви ніколи не пізнаєте радості спілкування на непередбачених вечірках, на пікніках у лісі біля річки, на крокетнім майданчику, навіть на партії в преферанс по копієчці. Ви, може, слухатимете вистави в себе вдома по телефону, але ваше замкнуте в чотирьох стінах життя промайне, як сіра хмарина в небі. А ми ж знали справжню молодість, знали радість навіть у іменні людини, що не мала за лихе прийти до нас у гості на чашку морквяного чаю з сахарином. Позаздріть нам!

Я вперше бачив Ніну Вітольдівну такою гарною. Чорні кучері її короткої зачіски лежали на голові звихреними хвилями, слабкий рум'янець налив життям ніжне лице, сині очі під хвилястими тонкими бровами цвіли, як зрошені росою волошки.

— Ну, як там Віктор Сергійович? — запитав я знічев'я. І дивився на її вуста - вони в неї особливі — не випнуті, а тільки намічені. Їх не можна цілувати — до них треба побожно прикладатися. В усмішці вони трикутничком — вершиною донизу — відкривали дрібні зуби, якими можна тільки милуватися.

Може, вперше в житті, переступивши колючу загорожу свого виховання, жінка зовсім по-простацькому махнула рукою. І посміхнулася по-змовницькому — теж усупереч правилам доброго тону — бути стриманим у своїх симпатіях і антипатіях. І я цю посмішку зрозумів так: «Він...» — І багато крапок на письмі.

Ніна Вітольдівна зітхнула й сказала ні сіло ні впало:

— Я сирота. Мене виховувала тітонька.

Єфросинія Петрівна в пристраснім бажанні почути ще щось округлила свої і так великі сірі очі, й це робило її теж гарною, бо притаманна її видові строгість цього разу зійшла з обличчя, і воно стало просто жіночим.

Але Ніна Вітольдівна не сказала більше нічого, що могло б вдовольнити пекучу цікавість Єфросинії Петрівни. Й той внутрішній жар, що робив мою кохану дружину справді жінкою, згас. Вона шумно зітхнула в блюдечко, що його тримала на рівні обличчя, і я подумав, що моя дружинонька просто невихована. Але це, звичайно, було далеко не так...

Та Ніна Вітольдівна прекрасно знала мою дружину й перевести розмову на щось інше вже не могла.

З цілком лояльним і мило усміхненим виглядом повідомила, що Віктору Сергійовичу на службі ведеться добре, що голова повітвиконкому поважає його, звіряється на нього. Й уже зовсім довіреним тоном, що не залишав сумніву в її подружній відданості, розповіла, що влада має на меті збільшити посівну площу, а для цього Віктор Сергійович схиляє культурних господарів запроваджувати в себе чотирипілля. І так само влада (в цім слові звучала повага й острах) жадає підвищити врожайність, і на Віктора Сергійовича й тут покладають великі надії.

— Він зараз так багато працює!.. І день і ніч по селах... І ще віднаходить культурних господарів, що брали б участь у сільськогосподарській виставці. Ну ви подумайте, ще голод і банди, а тут тобі виставки! І я так боюсь за нього! Всі, правда, знають, що він не комуніст, але ж на службі в кого!

— Усі ми, Ніно Вітольдівно, на службі в народу,— сказав я.— І це, може, єдине наше спасіння від здичавіння. Бо інтелігент, що втратив інтерес до життя і перестав спілкуватися з людьми, збивається до рівня примітива.

Ніна Вітольдівна опустила очі й аж зіщулилась,— певно, згадувала пристрасні матюки й скажений батіг, якими опрощений муж заохочував її до селянської праці.

Ми засиділись сливе до півночі. Навіть дружина моя, що любила рано вкладатися спати, цього вечора була збуджена й говірка, і тільки-но Ніна Вітольдівна робила слабку спробу встати, Єфросинія Петрівна клала руку їй на лікоть — ось послухайте ще... я не доказала... ще два слова... Ваню, проси ж і ти Ніну Вітольдівну!..

Але все має свої межі — навіть жіноче багатослів'я. І нарешті моя кохана дружина почала цілуватися з гостею. Це було так зворушливо й навіть смачно, що я подумав собі: чому це жінки так кохають одна одну, замість того щоб адресувати свою прихильність до чоловіків, що мусять стояти отак збоку й, схиливши голову на плече, ковтати слинку й тільки милуватися їхньою палкою любов'ю, такою вже гарячою, що іноді з тих милих уст аж капає солодка отрута...

Й ще подумав собі: «Боже ти мій, скількох гарних жінок втрачає бідолашний чоловік, узявши за себе одну погану!»

Але ця думка, певна річ, не стосується моєї коханої дружини...

Й ще подумав тихцем: «Краще вже було б, якби одружені та жили десь на безлюднім острові...» А затим подумав ще й таке: «Добре, що люди досі не навчилися читати чужі думки...»

Й сестринські поцілунки, й ніжні потиски рук тривали, кажу вам, досить довго. (За цей час, якби на те йшлося, чоловік зробив би значно більше). Й от нарешті мені великодушно дозволили проводжати Ніну Вітольдівну аж до її хати. Я уявляю, якими гордощами сповнилась душа моєї коханої дружини, що зважилась на цей ризикований психологічний дослід. І я теж пишався — на мене звіряються!..

Але це я, звичайно, жартую. Насправді я глибоко усвідомлював усю важливість свого доручення — я, підтоптаний уже парубок та ще й із простреленою рукою, маю оберігати від тисяч небезпек найбільшу цінність — чужу дружину. А небезпека в цім як для солдата, що стоїть на чатах, охороняючи розкорковану амфору з тридцятип'ятирічним вином!

Чи то було прохолодно, а чи від збудження голосок Ніни Вітольдівни тремтів.

Небо затягло хмарами. Тоненький молодик ледь просвічувався крізь них. Стояла вогка, наче ватяна тиша. Роздратовано шипіли листям соняхи, яких ми торкалися плечима, йдучи стежечкою до ставу. Й ми замовкли, мовби боялися, що хтось назирці йде за нами й прислухається. Ми мали заговорити десь аж на греблі, й це будуть пісні слова, якими люди одгороджуються одне від одного.

Стежечка повела нас у кущі вільшини. Ось пройдемо ще кроків із сотню, а там чистий луг понад полотном вузькоколійки.

Ніна Вітольдівна йшла попереду, й це було не просто даниною правилам доброго тону, а навіть і тому, що я знав: діти й жінки більше остерігаються небезпеки ззаду.

М'яка лугова земля глушила наші кроки, і я тільки чув уривчасте дихання Ніни Вітольдівни,— жінка, певно, трохи боялася.

І раптом вона різко зупинилася, обернулася до мене, і я наткнувся на її застережно підняту руку. Стояла так близько, що видно було її затінені очі, округлі від страху. Я хотів запитати — що, мовляв, скоїлось, та вона, мовби вгадавши мій замір, затулила мені рота м'якою долонькою. Боже мій, чому я не поцілував ту долоньку — без дозволу, по-злодійському, нахабно, самовпевнено,— адже такої

нагоди більше ніколи не трапиться!.. І від терпкого жалю я мало не схлипнув, а серце в мене загупало так гучно, мовби ломилося в двері.

— Там... хтось...— вказала Ніна Вітольдівна пальцем через плече й несамохіть припала мені до грудей. Я затамував віддих, але потім схаменувся, різко видихнув повітря і наказав собі дихати рівно — дихання в мужчини завжди повинно бути спокійним.

— Хтось наче йде,— почувся голос за кущами.

— Та ні, тобі вчулося.

— Кажу ж вам — ішло.

Ніна Вітольдівна владно потягла мене в кущі. Ми були обережні, аж здавалося — безтілесні. Пригнувшися за густим кущем, почули, як повз нашу схованку хтось пробіг. За якусь хвилину він повертався назад, час від часу розводячи руками віття.

Я дякував Богові милосердному, що Ніна Вітольдівна була в сірій сукні.

— То що? — запитав голос.

— Та мовби нічо'.

— Я ж казав.

Ті голоси я, здається, пізнаю. Один густий, невдоволений, брутально владний. Другий — голос молодого парубка, трохи наляканий, скрипучий. Мені здається, це...

— Аж лячно стало,— признався парубок.

— «Лячно, лячно...» — перекривив старший.— Усьо вам лячно!.. Как єто схоплять вас зарази за горло по-настоящому, куди вже тада ваш переляк перейде!

— Та вже хапають...— похмуро й злісно кинув парубок.— Он Ригор так насів, що й не дихнеш. Чи йшли, чи не йшли в жнива, а продподаток давай, і у волость із ним їдь, і на шарварок глину вози, й на ніч його, собаку, приймай і... і... Всі хазяї крепко це понімають, самий тіки батечко мій — «Совіцька власть та Совіцька власть, та землю дали, та уремля таке настало...»

— Добре, Поліщука...— Тут старший стишив голос, і останніх його слів ми не почули.— Єто нада...— знов стишено.— Пойняв?

— А й розумно,— сказав парубок.— Ви, батьку, такі розумні, такі обачні!..

— Ге!..— самовдоволено гмикнув старший.— Ну, єто харашо. Перекажи хазяям, хай надєжду мають. Та ще скажи, щоб єто завезли куди тра два мішки паляниць, пуд сала та з півдюжини смажених гусей і бочоночок пер-

ваку. Тож чуєш? Та ще пару добрих коней виставити сумєсно.

— Ой, що ви?! — злякався парубок.— Це ж коні!..

— Знаю. Але ми єто за народ життя не шкодуємо, а ви за кіньми труситесь? Скольки ж ми їх загнали? А ще скольки зарази під нами повбивали! Думать нада!

— Але як же? Пашпорти на коні заведені! Як що — то зразу підозра!

— А ви дурні, де єто взять? Вони вас за горлянку, а ви їх!..

— Боязно. Зловлять мужики — кілка в зад заб'ють!

— А єто вже як хочте,— байдуже сказав старший.— А коні щоб були. З вуздечками. Й патронів щоб єто натрусили з півмішка.

— За патронами діло не стане,— заклопотано сказав парубок.— Аби ж то тільки патрони!..

— Ну от. Я сказав.

Довго мовчали. Потім знову парубок:

— Якби ж воно знаття...

— Кажу ж тобі — не сумлівайся. Нам єто продержаться год, ну два. Поки государства соберуться з силою. А ще й народ поможе. Ось побач — як вивернуть ці зарази кожуха, то тут таке завариться!.. А тада й Англія, і Польща... Главноє, кажу, триматися купи. Та не давать заразам розводить ячейки... Да єто скрозь своїх людей мать. І в єтому кенесе, й у сільраді, й у кооперації, одне слово — скрозь.

Знову перейшли на стишену розмову. Хвилин за п'ять старший сказав уголос:

— То ти єто запомнив?

Парубок муркнув щось нерозбірливе.

— Ну то будь. Я поєхав.

А мені зі своєї схованки кортіло гукнути: «А тю-тю! Віддай, собако, штани! Віддай самовар! Віддай...»

За хвилину почулося коротке гуготіння огира. М'яко зачмокали копита в грузькій луговині, закевкала селезінка коня, що пішов у часту рись.

Ми з Ніною Вітольдівною стояли й чекали. Парубок скрадливо пройшов повз нас.

Мене потягло податися за ним назирці. Й хоч по голосу, здається, і пізнав його, та все ж кортіло пересвідчитись остаточно.

Ніна Вітольдівна всім тілом повисла на моїй руці. Її аж трусило.

Я був так заклопотаний, що мало не вилаявся від досади. І поки я досить-таки грубо випручав руку й вийшов на стежку, парубок уже зник за поворотом. Бігти? Почує, а тоді... що? Або ж дремене, або всупір із обріза... Та-ак!..

— Ну от, Ніно Вітольдівно!..— сказав я жорстко.— Ви щось розумієте?

Жінка похнюпливо мовчала.

— Я знаю, хто вони. Ви й не повірите. Той, що з конем,— Шкарбаненко. А його спільник...

— Але ж ми не бачили його,— так само тихо сказала Ніна Вітольдівна.

— Ну то й що.

— І ваші припущення юридичної сили не мають.

— Але ж ви чули, про що йшла мова?

— Ну, знаю, що бандити. Але хто вони — ні ви, ні я не бачили. Й слава Богові. Бо якби ми мали нагоду впізнати їх... то навряд чи впізнали б тоді люди нас.

— А правда,— сказав я.— У таких випадках вони не милують.

Ми постояли тихо ще хвилин із десять. Потім обережно, майже навшпиньки, щохвилини озираючись і прислухаючись, рушили далі. Ніна Вітольдівна притискалася плечиком мені до грудей. Та зараз це не хвилювало мене.

І як тільки-но ми вийшли з гущавини на чистий луг і збоку тьмяно заблищали рейки на залізничнім полотні, аж тоді трохи заспокоїлись.

А вже коли побачили жовтий вогонь ліхтаря на стрілці й дійшли до будки, де жив начальник станції Степан Разуваєв зі своїм виводком, почувалися майже щасливими.

Від залізниці було рукою подати до греблі. Похнюплені старезні верби над ставом полощуть свої темні коси, шум води в опусті — яке це все миле серцю! Ми звикли до нього як до чогось живого. Й ми відчували себе врятованими, неушкодженими, живими. Й так було радісно, що я пожартував:

— Ніно Вітольдівно, ви живі? А чи б'ється у вас серце?

Й премила жінка ця прекрасно мене зрозуміла, бо надавала ляпанців моїй невинній руці своєю ніжною, розумною ручкою.

І ось я, мов той солдат на чатах, здав свій пост із честю. Дорогоцінна амфора знову перейшла у володіння крутого норовом господаря. Віктор Сергійович, що вже давненько прибув із якогось села й уклався спати, так і не діждавшись дружини, довгенько бурчав і зовсім невиховано чухав

волосся на грудях, поки Ніна Вітольдівна, ображено примружившись, проходила в хату. Потім Бубновський ще поспитав мене сирим голосом, коли наші дядьки почнуть косовицю.

— Та, мабуть, завтра чи позавтрому.

Для годиться ми ще трохи помовчали. Віктор Сергійович одверто позіхав.

— Бувайте.

— Щасливо,— проскрипів він.

Додому я йшов у обхід, селом.

Дорога пекла мені підошви. Коли б хоч устигнути розповісти про все дружині. А там нехай нагла куля і вдарить у груди. Але щоб лишилося моє слово!..

Ніхто не переймав, навіть нічний обхід не перестрів мене.

В нашій хаті теж усі спали.

З палкою нетерплячкою я стукав у шибку нігтем. І, звичайно ж, перша почула мене моя кохана дружина.

Я вскочив у сіни, обняв Фросину Петрівну за стан і поцілував у плече.

Вона сказала невдоволено:

— Розніжився коло чужої, то й своя мила стала?

О господи, ніколи ці жінки не стануть повноцінними людьми!

Я сказав:

— Мамочко, мені таке приключилося!.. Ось почуй!

— У чоловіків завжди пригоди. Тільки ми, нещасні жінки, можемо обходитись без них.

Я запротестував:

— Якщо вже, мамочко, так, то з ким же тоді чоловіки попадають у пригоди?

На це моя кохана дружина вирекла:

— З Магдалинами різними, з...— останнє слово ляснуло, як посмачений млинець, що його кинуто на тарілку.

Я зрозумів, що моя кохана дружина не має бажання вислуховувати про мої приключки.

Поплентався до свого ванькирчика й теж уклався спати. Довго не міг склепити повіки, перевертався з боку на бік, кректав. Потім лічив подумки, й уже не пам'ятаю, на котрій сотні збився з ліку...

На ранок, ще й на світ не благословилося, подався шукати Поліщука. Знайшов його в сільраді — готував із писарем якісь папери до поїздки у волость.

На вулиці стояла підвода. Й хто б, ви гадаєте, був підводчик? А, їй-богу, не вгадаєте!..

Тільки-но кинув я на нього оком, як холодна млість підступила до серця.

Це Данько Титаренко в солдатських галіфе й у опорках набосоніж стояв, зіпершися ліктями на полудрабок. Кашкет зачепився на кучерях десь аж на потилиці. Парубок беззлісно всміхався, блискав яструбиними очима.

Мов зачарований, я не зводив із нього погляду.

Він був, збіса, вихований, цей Данько Котосмал. Бо коли я порівнявся з підводою, парубок гречно скинув кашкета й уклонився.

— Добридень, Іване Йвановичу! Що, й собі у волость?

Мене так зачарував його чистий погляд, що я і не відповів на привітання. І, здається, аж рота роззявив на ту святу невинність...

І подумав собі: «А може, й не він?» І зловив себе на тому, що ненавиджу його якоюсь незбагненною біологічною ненавистю. Так, що аж щелепи звело.

Й ще подумав: «А може, й справді не він? Може, це ненависть моя нашіптує на нього? Може, й пожежа не його рук справа? Хіба таким поглядом може дивитися людям у вічі садист, палій і бандит?..»

І ще майнула думка: «Невже в такого батька може бути т а к и й син?..»

І згадував я слова Ніни Вітольдівни Бубновської, перед якою благоговію за її святу чистоту: «А ваші припущення юридичної сили не мають...»

Звичайно, всіх слів, що я тут записав, не було в моїй свідомості. Бо знаю із власного досвіду, що людина мислить не словами. Але хоч що б там було, та думав я саме про це.

— А-а,— зрадів Ригор Власович, побачивши мене.— То як там з читальнею?

— Не закінчили, Ригоре Власовичу. Ще б на один день.

Голова розчаровано плямкнув губами. Постукав пальцями по столі.

— Наступної неділі скличемо ще раз. І бідний клас, і турків. А від сьогодні ви, Іване Йвановичу, разом зі своїми вчительшами розберіть бібліотеку Бубновського. Там воно все в конюшні, в маштарці. Ключ я вам дам. Ну, ви ж знаєте, що потрібне, а що шкідливе для пролетаріату. Тільки от мене сумління бере: товариш Ленін заборонив і «ять» і «ер». То як же тут бути?

— Нічого, Ригоре Власовичу. Товариш Ленін поки що й сам читає старі книги. Це я добре знаю. Нам інспектор повітнаросвіти казав.

Ригор Власович глянув на мене пильно, мов зважував мою щирість.

— Вам вірю.

Я виразисто кліпнув на двері другої хати.

— От що,— сказав Поліщук,— ти, Федоре, обписуй собі, а мені тра порадитись із Іваном Івановичем.— І підштовхнув мене до дверей свого кабінету.

Слухав голова з непорушним обличчям.

— Так,— сказав він,— так... Упізнали їх обох?

— Шкарбаненко,— сказав я.

— А другий турок?

Я довгенько мовчав, потім зітхнув.

— Не бачив.

Цього разу довго мовчав Поліщук.

— Глядіть, Іване Йвановичу. Іноді півправди краще за повну. Коли її, ту правду, не сказати зовсім...— І подивився мені просто у вічі.

— Не знаю, не знаю, Ригоре Власовичу... Хай особливий відділ... А я — чого не бачив, того не знаю!

— В особливому не святі ж сидять! Котрі бачать і невидиме.

— Отож бо воно і є, що не святі, того я і не казатиму, аби щось казати...

— Гм! І так, стало бути, гаряче́, й так болюче́... Ех, інтелігенція! Та пізніше ви, Йване Йвановичу, й самі зрозумієте, що́ воно — класова боротьба!

— Звичайно, вам видніше, Ригоре Власовичу...— сказав я з підкресленою інтонацією.

Поліщук зрозумів. Лице його набрало землистого кольору. Він знову глянув мені просто у вічі.

— З посміху люди бувають, Іване Івановичу!

Я засміявся.

— Ну добре,— сказав Поліщук,— спасибі вам і за це... Але обидно мені, Йване Йвановичу,— не в усьому ви стоїте за бідний клас!

Цього разу образився я.

— Ну, знаєте!..— І, не попрощавшись, вийшов.

Ще на порозі сільради розібрало мене каяття і, якби Поліщук завернув мене, я, може б, і повернувся...

Данько Котосмал лежав на возі горілиць, накривши обличчя кашкетом. Невелика його дужа постать видавалася уособленням лінивої сили й грубої краси.

«А може, й не він...» — знову подумав я. Але ця думка не принесла мені заспокоєння, не зняла тягар із душі.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,

де автор оповідає, як Яринку Корчук поставили перед доконаним фактом

Тієї ночі Яринку мучив полоз. Отак ніби сидить вона коло вікна, а на печі причаївся т о й. І тільки-но дівчина забудеться, як гад тягнеться з печі через усю хату просто до її обличчя. Дівчина з ненавистю жмуриться — і зміюка притьмом ховається за комином. Заворожена його смарагдовими очима, Яринка не може зрушити з місця, тіло її здерев'яніло, й знає, що мусить невідступно думати про свого ворога, аби той зненацька не вдарив її своєю бридкою крижаною головою. І не може й думати про нього — бо то ще більша мука. Й бачить Яринка свою матір не лежанці. Вона пряде, підклавши під себе дошку з приладнаним до неї кужелем, і веретено крутиться, мов дзига, спускаючись аж на долівку.

А мати дивиться тільки на безконечну нитку в пальцях.

«Мамо, врятуй мене!..» — подумки благає Яринка, бо губи її зціплені предковічним страхом.

Але мати не чує її. Знову й знову тягнеться до дівчини полоз, і знову відганяє вона його своєю ненавистю... А нитка все витікає з материних пальців, безконечна, як чуже життя...

І все-таки якась милосердна сила звільнила дівчину від чар.

Був світанок, як усі літні світанки. Чорними блискавками шугали ластівки перед вікном, пищали їхні пташенята в гніздах, бекали овечки в хліві, коротко мукала корова, кудкудакали кури. А в хаті було тихо. Й хоч ріденький присмерк ще затягав сірим серпанком образи, від чого засмаглі лики святих викликали в Яринки ще більший острах, однак вона знала — година вже пізня. І її дивувало, що не брязкотить дійниця і мати не погукує на корову — «стій, ледащо!», не сокорять кури, прокравшись до сіней, не чути співучого й розважливого голосу наймита Степана.

Мовби в дворі й людей не було. І Яринці від згадки про полоза, від того, що з образів пильно, з мовчазним непрощенням дивилися на неї круглі очі святих, від того, що мати так і не прийшла звільнити її від злих чар, знову стало моторошно.

Та тут Яринка почула материн голос. Ледве чутно співала в першій хаті своєї улюбленої пісні.

Тихо, тихо Дунай воду несе,
а ще тихше дівка косу чеше..

Й тоді Яринка зіскочила з постелі й у самій сорочці кинулась до матері. Рвучко прочинила двері, на мить зупинилася. Софія підмітала долівку — глиняна підлога була всіяна сірим ряботинням розбризканої з рота води.

Мати обернулась до неї, і лице її видалось дівчині веселим і лукавим. Мовби мала сказати дочці дуже приємне. Дівчина охопила Софію за стан і з якоюсь злою ніжністю пригорнулася до неї всім тілом.

— Ой мамцю моя!..

Їй кортіло розповісти про свої жахи, про полоза, що катував її цілу ніч, дорікнути матері за те, що вона не рятувала її від гадини. Але потім зміркувала, що не треба казати про це, й навіть покартала себе в думці — дурна я, дурна, адже мама ні сном ні духом не відала про того бридкого гада. І Яринка тільки й сказала:

— Ох, які ви, мамо, які ви!..

Й від слів її знітилась Софія, опустила очі, і Яринка помітила глибокі сині кола під очима в матері, і їй чомусь стало жаль її, і вона розгладила пальцями ті синяки.

— Ой, що це ви, мамо, хорі? Чи плакали?

Софія ще дужче засоромилась, пробурмотіла щось тихо й собі обняла дочку. Й так стояли обнявшися і хиталися сюди-туди, щасливі тим, що живуть на світі одна для одної.

— А де ж наймит?

— Чш! — приклала мати пальця до вуст.— Дядько Степан спить.

Дівчина повела очима по хаті, дивуючись, чому не бачить наймита на звичному місці на лаві, й, тільки випадково зиркнувши на материну постіль на полу, побачила там Степана, що вкрився від мух рядном із головою. І синя блискавка свінула в Яринчиному погляді, коли вона глянула на матір.

Але цього разу мати не опускала очі. Мало того,— в погляді її засвітилася тиха погроза, затятість і щось таке жорстоке й непримиренне, що в Яринки аж мороз поза шкірою пройшов.

Софії, очевидно, стало жаль дочки, бо зашепотіла винувато:

— Ходімо лишень у ту хату...— Й тримаючи дочку за стан, легенько, але настійливо потягла її до дверей.— До-о-онечко моя-а! — сказала мати протяжно й трагічно,

мов бідкаючись, наче оплакувала свою долю і водночас мовби втішаючись чимось.— До-о-онцю моя-а-а! Не суди своєї матері — гріх.

— А як же тато наші? — крізь зуби процідила Яринка.— А вони ще, може, прийдуть!..— І заридала без сліз — злісно, самим переривчастим диханням-стогоном, усім тремтливим тілом, своєю пристрасною ненавистю, що аж спотворила її лице.

— Не прийде наш тато ніколи...— глухо мовила Софія і перехрестилася.— Мир праху його й у вишніх покій! Не прийде наш тато, донько, сім літ минуло, як нема його. Аби був, то й безногий, а доліз би до свого порога... А нам з тобою хазяїн потрібен, чоловіче гоко та рука тверда...

— А без нього хіба ми бідували? Дядьки хіба нам не помагали?

— В печінках мені сидить ота твоя дядьківська поміч! — з серцем сказала Софія.— Та за ту їхню допомогу в мене аж рамена тріщать на одробітках,— дядьки твої такі добрі та ладні, що сорочки з себе не пошкодують, аби з тебе здерти сорочку разом зі шкурою!.. Та й не черниця твоя мати, обітниці такої не давала. Хоч, може, й пізно, та хочу щастя зазнати!

— А я? А я? — міцно зажмуривши очі, розпачливо закричала Яринка. Софія затулила їй рота долонею.

— Чш! — зашипіла вона майже з ненавистю.— Цить, дурне! Як підростеш, то знатимеш, де правда. Ти тіки про себе... для свого добра... свого спокою... а мати хай мучиться довіку... довіку серцем холоне...— І Софія і собі ридма заридала.

Й вони стояли й плакали, ремствуючи одна на одну. Й кожна розуміла: правда в їхніх словах обопільна, й кривда однаково вагома. Й це, може, якоюсь мірою примирило їх обох хоча б тимчасово.

Спроквола стихав плач, зітхали глибоко, ображено, а потім і зовсім замовкли. Дивилися кожна в якусь місцинку на стіні, в свою думку, яку словами не викажеш, ушами не почуєш, яка щемить тільки в серці.

Потім Софія мовила неголосно й спокійно:

— Візьму я з ним шлюб, як собі хоч. Татом його не кликатимеш, але за батька щоб мала. Любити не приневолю, а поважати мусиш. На слово моє зважай. Отак! — закінчила вона твердо. Й вийшла з кімнати.

За нею вибігла і Яринка. В першій хаті, де спав Степан,

дівчина зумисне перекинула порожнє відро й грюкнула дверима так, що навколо арцаби осипалась глина.

Степан рвучко стягнув із себе рядно, непорозуміло озирнув хату. Потім широко всміхнувся Софії.

— Приснилося — на фронті артилерія б'є...

— Вставай уже. Нерано...— м'яко, але клопітким голосом промовила Софія.— Я і так тебе не будила — хай, мовляв, поспить. Ти ж так виробився...— всміхнулася вона.

— А певно, з чотири копи змолотив.— Степан легенько підморгув їй.— І ще б оце обколочував!

— Всього стіжка за раз не вимолотиш. Пристанеш.

— Так, але прагнути цього треба!

Він сидів на краю постелі й позіхав, розводячи руки.

— Йди сюди! — наказав із ласкавою погрозою.— Кому кажу?

Підійшла. Повільно, з материнською поблажливістю. Степан обняв її за стан і сховав голову в неї на грудях. Міцно зажмурив очі, довго мовчав.

— Ти пахуча,— мовив врешті.— Й гарна. Й солодка.

— А ти дурненький.

За якусь хвилину Софія м'яко випручалась із обіймів, потім покуйовдила його коротку чуприну.

— Ой чоловіки, чоловіки! — сказала тоном матері, мудрої і поблажливої.

Він знову потягся до неї. Софія відступила.

— Яринка зайде.

Степан схопився і одягся з поквапливістю солдата після побудки.

— Готовий.— І, підкравшись до неї, злодійкувато поцілував у шию.

— Ну! — жартома замахнулась Софія.— Як госа на солодке!

Ввійшла до хати Яринка, обпекла Степана поглядом — гарячим, чорним і сторожким.

Степан усміхнувся ніяково й, либонь, дурнувато.

Софія помітила їхню німу мову, але вдала, що це її не цікавить.

— Доньцю, бичка сьогодні не пускай із коровою, вчора, гемонський, усе вим'я їжаком поколов. Сьо'дні доїтись не давала: Насічеш йому дрібненько картоплі й обсипеш грисом.

— Добре,— крізь зуби процідила дівчина.— Ви б усе на мене звалили.

— А й тяжко?

— На біса воно мені. Чуже.

— Ти пам'ятай, що чула! — зі зрозумілою тільки їм погрозою сказала Софія.

— Геть і забулася! — сухими, як кремінь, очима полоснула її дочка.

Софія зі Степаном хутенько пообідали й за якихось півгодини поїхали на поле. Сьогодні вони добряче припізнилися.

Мати не встигла прибрати постіль на полу. Яринка поглянула на тугі подушки, вм'яті двома головами, на рядно, яким мати укривалася з н и м, і їй чомусь стало неймовірно соромно. Й згадала Марію Гринчишин на возі з Фаном, і муркітливий голос парубка: «Ой, не спиться, не лежиться», і свою загнану десь аж на самісінький спід свідомості пекучу й притамовану од усіх і навіть од самої себе цікавість: «а що воно, що воно?»

І дивно: Степана дівчина могла уявити на Фановім місці, й себе — на Маріїнім, а от матір... Ні, не могла вона щулитись і відбиватися від наймитових пожадливих рук. Мати її лежала спокійно, недоторклива й свята!.. Але навіщо пустила до себе Степана, вона ж не Марія, щоб боятися самій спати на возі!..

І Яринка, міцно зажмуривши очі й закусивши губу, заплакала.

Потім, гикаючи, довго трусилася від нервової пропасниці.

— Ну, зачекайте! — стріпнула головою.

Десь аж у кінці вулиці затуркотів ріжок пастуха.

Яринка втерла сльози долонями й побігла до хліва. Відчинила кошару. Витрішкуватий, зі скляними очима, баран стрибнув через високий поріг. За ним поодинці сліпо підстрибували овечки. Ягнятко, що в самозабутті присмоктало до вим'я матки, тяглося за нею аж до порога, спіткнулося, перекинулось, і по ньому дріботіли всі інші ярки і ягнята.

Ворота Яринка ще не відчиняла. Опустивши голову, баран вичікував коло тину терпляче й поважно. Овечки крутилися, мекали, збившись у суцільний живий кожух. І здавалося — під тим вивернутим кожухом бігають і бавляться діти.

Як тільки-но голова сільської отари, несучи на собі попелясто-сіру хмару куряви, порівнялася з її подвір'ям, дів-

чина відчинила ворота, й овечки, мало не збивши її з ніг, викотились на вулицю. Так само вчасно випустила Яринка й корову.

Лиса довгенько стояла у воротях, крутила головою і ревла, закликаючи теля. Яринка стьобнула її лозиною, і корова, сердито помотавши рогами й обмахнувшись хвостом, приєдналася до череди.

За якусь годину дівчина запорала все хазяйство й побігла до тіток. Мала надію застати вдома хоч одну. Розповість їм про свою велику кривду, а ті вже знайдуть управу й на її матір і на того приблуду Степана!..

В обійсті дядька Олекси застала самого тільки діда Гната. Той горбився на осонні в драному брилі й повстяниках. Хата була примикана,— видно, не покладалися на дідову пильність.

У холодочку під кущем аргонії стояло горня, прикрите окрайцем житняка. Над хлібом вився рій мух. Певно, й стеріг дід Гнат оте саме горня з кашею від мух та собак.

Дід здавався Яринці вічним. Адже скільки живе вона на світі, а завжди пам'ятає його таким самим. Завжди в повстяниках і в брилі. Й ті самі широчезні штани на очкурі з матнею мало не до колін. І та сама пожовкла суцільна борода, з якої виглядає цибулястий жовто-сизий ніс, і невеликі блакитні очі, й ще губи, схожі кольором на окіст, який тримали в ропі тижнів зо два перш ніж повісити в димар. Дід великий чудій. Років йому було... а й скільки ж? Ніхто й не знав. Питалися самого діда.

— Рльоки — не грльоші, й дурлєнь той, хто їх сцитає! — сердито бубонів дід.— Той, хто лічить, скільки прожив, рано сконає. Бо скільки б не прожив, так того, що залишається, ніколи чоловікові не вистача.

Яринка, та не тільки вона, а й старі люди побоювались діда за його химерні пророцтва. Ось прийдуть, мовлялечки, часи, що брат стане на брата, а син на отця свого. Й Бога забудуть, і праведні кості викидатимуть із могил на глум дітиськам. І ходитимуть поміж стіжками без макової росинки в роті. Й розверзнеться геєна вогненна і... і...— всього того страшного й не втримаєш у пам'яті. Й тільки-но загледить Яринка діда Гната, так і ввижається їй, як діти на вигоні граються в гилки людськими кістьми...

Років зо два тому поховав дід Гнат наймолодшого свого сімдесятирічного сина діда Савку й тепер доживає віку в свого онука дядька Олекси. Взимку кахикав на печі,

а влітку кашляв на сонечку. Й здоров'ям був ще нівроку — взимку з півгодини може висидіти за клунею. Та тільки млість його якась брала,— «крлюзеніє гольови», як казав сам дід Гнат. Через те не любив ні шуму, ні гамору, особливо ж як збереться в дворі дядька Олекси молоде товариство пограти та потанцювати. Тоді дід Гнат виходить на видноту, встромляє в землю свою ковіньку й, розпустивши очкур, присідає за ковінькою навпочіпки.

Як дівчата уздрять діда Гната, що отак примостився, то здіймається вереск, і все дівоче товариство мало не перекидьки летить через перелаз. За дівчатами й парубки, посміюючись та не зле лаючи діда.

— Нащо це ви, діду, не розігнуло б вас, дівок нам розпужали?

— Тьху, нецьисті створління, і як вони крлізь дерлєво бацьать?

Коли Яринка підійшла до діда Гната, зозуляста курка підкралася до горняти й почала клювати хліб. Дід стьобнув її берестяною гілкою, що її тримав напохваті.

— Киш, сатано! Загризи тебе тхір!

— Добридень, дідуню!

Дід Гнат наставив на неї бороду, пожував вимоченими губами, але не відповів нічого.

— Діду, ви мене чуєте?

— А цьом би... Цьи я глухий. Ти зь Сьопівна, ге зь так? — А потім подумав, поворушив губами.— Ось покинульи стерлєгти хати...— Ще подумав і додав: — Вкради мені в матері двійко яєць...— І, сам не вірячи в таку можливість, безнадійним голосом додав: — А то ще принеси сметани... Самі все їдять... а мені пшоняної каші з картоплею... Оджив ти, кажуть, діду, своє, од'їв.

І погляд його погас. Тільки кволо махав гілкою, ніби замислений, мов був зовсім на самоті.

Яринка вчула себе зовсім зле. «Й ти в них ради питатимешся?..»

Ні слова не кажучи, побігла додому. Полізла в погріб, зібрала в корець із двох глечиків сметани, вкраяла чималу скибку свіжої паляниці. Прикривши їжу фартухом, прокралася городами до Корчуків.

— Нате, дідуню,— подала несміливо.

Пожовуючи губами, він довго дивився на сметану та окраєць у своїй руці. Потім мовби знехотя почав жувати яснами. А далі так розійшовся, ніби боявся, що в нього відберуть. Вишкріб ложкою корець, ще й, зігнувши пальця

гачком, вигріб залишок і облизав. Із великою неохотою віддав Яринці посудину й ложку, облизав вуса.

— Отепер я подужчаю. А то млість і крузеніє в гольові. Дай тобі Госьподи добрлю парлю...

І помахував гілочкою весело, мовби бавлячись.

— Ти ж нікому! — гукнув навздогін дівчині.

— Ніко-ому! — пообіцяла Яринка і югнула на вулицю.

Печаль, що сушила душу дівчини, стала ще пекучішою. І нікому було її розрадити.

Ну ще б до дядька Петра, може, хоч баба Секлета вдома. То така вже розумна, як попадя. Недаремно вона шептуха та ще й проскурниця. І хоч батюшка лаяв з амвона бабу Секлету за знахарство, зате вже за проскури хвалив і всім бабам у приклад ставив.

Озирнувшись на безлюдне село, що тремтіло в текучім мареві, Яринка сховала корець і ложку в бур'яні під чиєюсь лісою і побігла до дядька Петра.

Бабу Секлету застала в садку. Задерши голову й розглядаючи обважніле від білого наливу гілля, вона брала яблука з пелени, витирала фартухом і гризла.

Зачувши Яринчин голос, хутко викинула з пелени падалки.

— Тьху, тьху! — сплюнула вона. Й, не даючи Яринці навіть привітатися, почала виправдовуватись: — Оце хлопчиська закрались до яблуні... а я їх і вловила... А ще ж Спаса не було! Хто ж до Спаса яблука їсть? І що вони в них мають? Ну, трава, та й годі. Оце взяла в рот, мовлялечки, яке ж воно, та й рот опоганила, прости Господи!.. Тьху, тьху!.. Ніколи не їж, дитино, яблук до Спаса! Гріх!.. Такий гріх!..

Яринці дуже кортіло загнати бабу на слизьке, та побоялася прогнівити — адже прийшла питатися ради.

— Ні, бабуню, геть і не гляну в той бік!..

Баба трохи заспокоїлась. Утерла вуста пальцями, потім хазяйновито підперла рогатиною найважчу гілку.

— Ой, урожай цього року на садовину!

— А так.

— Мати твоя поїхала жати?

— Сьо'дні вже другий день.

— А ти ж чо' вдома?

— На хазяйстві,— зітхнула Яринка.— Ой бабо! — похитала вона головою.

— А чо'?

— Таке вже, бабуню, що й казати не хочеться!..

Секлета аж подалася до неї. Темні її очі мало не прошивали Яринку.

— Ну, ну, кажи! — стиснула плече дівчині.

— Ой, таке-е-е!..— аж застогнала Яринка.— Здуріли мої мати, позичили в сірка очей та шлюб беруть!

— А й з ким же? — сплеснула руками Секлета.

— З наймитом. Із Степаном... А знаєте,— зашепотіла Яринка гаряче,— вже й стеляться разом, щоб мені пропасти!... Тільки ви, бабуню, нікому ні-ні!

— Ма-га-атінко моя! — знову сплеснула руками Секлета.— Ой, стиднота яка! Страм! Перепинити, перепинити це! Бо ж хазяйство кому дістанеться?! Якомусь москалеві... А рід наш, рідна кров — попідтинню?! Перейти їм дорогу! Бідна моя дити-ги-ино! Бідна моя си-ги-ирітко! — заголосила Секлета, охопивши Яринку за плечі й хитаючи головою.

Дівчина й собі захлипала.

Потім Секлета змовкла на півслові й, подумавши трохи, мовила зовсім спокійно:

— А ти, дитино, не тужи. Я вже знаю, як це діло до ладу довести. Йди додому, а я все владнаю. Я їм обом такого одворотного зілля дам!..

— Ой Боже! Потруїте!..—злякалась Яринка.

— Ти що?! Зілля моє — од слова Божого! — врочисто вирекла Секлета.— Ось побач! Усе буде гаразд, і додому йди так, начеб нічо' й не сталося. А далі вже мій клопіт.— І щоб надати своїм речам ще більшої ваги, легенько підштовхнула Яринку.— Йди й примічай!

Тремтячи від радісного збудження, побігла дівчина додому.

День тягся нестерпно довго, аж хотілося підігнати неквапливе сонце.

Вже над вулицями зависли золоті хмари вечірньої пилюки, вже стояли на воротях господині, виглядаючи своїх розморених денним сквaром Маньок та Лисок із нашорошеними вухами та прозорими ниточками слини, що звисала з їхніх ніжних губ, вже засинала на призьбах забігана малеча, клекотіли безгучно сіро-сизі струмки димів із бовдурів, торохтіли з поля підводи на стрімкім узвозі, босоногі парубки в сіряках на нічну прохолоду їхали в поле нічлігувати, а матері з наймитом усе не було.

Як зовсім стемніло — над'їхали. Яринка не захотіла й ворота відчиняти, й мати, обережно злізши з воза, заточуючись від утоми, зробила це сама.

— Сьогодні, мабуть, поведеш коні на ніч,— сказала до Степана.

Посміюючись, той відповів щось нерозбірливе.

Софія теж засміялась і покрутила головою.

— Не все котові масниця, буде ще й великий піст. Поїдь уже, поїдь!

Саме на цей час нагодилася попова наймичка. Довго стояла коло перелазу мовчки, мов заснула, відтак гукнула:

— Сопіє, ходіть щось скажу.

— А чо'? Заходь сюди.

— Та-а... Нема коли.

Софія підійшла до неї. Наймичка, повиснувши руками на стовпчику, щось говорила протяжно кволим, мовби голодним голосом.

— Гаразд,— погодилась Софія.— Скажи — зараз буду.

Наймичка ще довго висла там, мов чекала запросин до господи.

— Що там? — запитав Степан, розпрягаючи коні.

— Та піп чо'сь кличе.

— Як попові треба, то хай сам сюди йде! — пробурчав Степан.

— Ой, що ти! Тра йти... А ти вечеряй та веди коні... Яринко! — нагукала Софія. І хоч розрізняла постать дочки в тіні під вишнею, та чомусь не наважилася гукнути вдруге.— Нікого не жди,— звеліла Степанові,— сам найдеш у печі. Ти ж чуєш?..

І пішла.

Степан повісив косу на грушу, граблі поклав на хлів, решту позносив із воза до хати.

Яринка, мовчазна й лиха, й собі пішла за ним. Була тиха, як тінь його, як сумління, як докір і невблаганна й зла його доля.

Насторожено позираючи на дівчину, Степан напився води й почав нервово снувати по хаті, мов шукаючи щось по кутках. Яринка не сходила з місця, і він щоразу майже натикався на неї, обходив обережно й сторожко.

Яринка зі зловтіхою впевнилась, що Степан сам до печі не загляне. Й аж зуби стискала від злої гордості — «бач, хазяйка тут я!»

Потім Степан сидів похнюпившись на лаві. А вже затим ступив до мисника, втяв окраєць паляниці й поклав за пазуху.

Аж тут вскочила в хату Софія. Обличчя палало, губи міцно стиснені, очі кололи короткими іскрами.

— Ти ще й не вечеряв?

— Не хочу,— відповів стримано, з притамованою образою.

— То я зараз,— скоса зиркнула на дочку.

— Та не треба,— скривився Степан.

— Я тут хазяйка! — гримнула Софія.— Сідай!

І хутенько подала вечерю. Сама стояла поряд, спираючись ліктями на стіл.

— Чом не питаєш?

Степан мовчки знизав плечима.

— Так от — пішла вже брехня по селу,— кинула Софія злостиво.— Я так і знала... Завидющі душі, турки!.. Ну, прийшла я до батюшки, а матушка на мене вирячилась, як баран на нові ворота. Чо' це ти, думаю. Та аби тихолихо, поцілувала їй ручку,— дуже вже вона полюбляє це,— та й питаю: «А чо', мовляв, батюшка кликали?» А матушка губи підвела й головою потрушує. «А то,— каже,— що ви, Сопіє, перелюбствуєте! Нехай би хто, а то ж ви!» А я кажу: «Ви що, матушко, в мене в головах стояли?..» — «Вірні люди,— каже,— доказали». Он воно що!.. «А я,— кажу,— начхала на тих ваших «вірних людей». Бо я законний шлюб братиму».— «Ой,— каже,— не візьмете ви, Сопіє, закону за живим чоловіком!» — «Як то,— кажу,— за живим? Чи він воскрес? Адже ще в шістнадцятім була від воїнського начальника бомага, що пропав Микола безвісти.» — «А сім років по тому минуло? А раз не минуло, то по закону,— каже,— він ще живий!» Отаке!.. «І ви,— каже,— Сопіє, викиньте се з голови, бо батюшка ще епітимію накладе!» Тут мене таке зло взяло. «Ви,— кажу,— матушко, не дуже кладіть, бо як уже я накладу — возом не вивезете!» Аж тут і батюшка з другої хати: «Ви, Софіє, та ви, Софіє...» — мов украв у мене щось. «Батюшко,— кажу,— я свою голову на карку маю, і не вчіть мене,— кажу,— бо я і без вас обійдуся... Он підемо зі Степаном до Ригора, то він нас серпом та молотом повінчає і круг стола обведе!» Батюшка аж очима закліпав: «Теє то й як його... та навіщо, Софіє, гарячкувати?.. Ми ж, мовляв, із вами радимось... Як ви вже, мовляв, той папір од самого воїнського начальника одержали, то, значить, правда тому, що ви кажете. Та й сім років уже пройшло... То хай,— каже,— прийде ваш суджений та й домовимось про вінчання...» Отаке... Та воно мені байдуже. От хотілося б тіки знати, яка це

лиха личина все оте по селу розносить? — І гостро глянула на Яринку. Та не опустила очі. Й так вони дивилися одна на одну — гостро, з пристрасною нетерплячкою — ану ж бо, хто кого здолає?!

І сказала мати:

— Ти?!

Й не забоялася дочка:

— Я!

— Ну так от! — з притиском відрубала мати. Й, щоб залишити за собою останнє слово, звернулася до Степана: — Завтра чи позавтрому підеш до батюшки, домовишся.

Степан зітхнув і важко підвівся з-за столу. Він зараз уникав дивитися у вічі обом хазяйкам. На краєчку стола нарізав тютюну з папуші й згорнув у кишеню.

— Я поїхав.

При світлі каганця Софія ще довго поралась у хаті, потім обирала картоплю на завтрашній обід.

Блискаючи очима, Яринка мовчки сиділа на лаві. Ноги підігнула під лавку, вся аж кипіла.

— Спать іди.— Софія і сама почала розбиратися. Аби підкреслити перед дочкою свою незалежність, злісно кинула в голови дві подушки й кулаком притоптала кожну.

— Погасиш каганця.

А дівчина все чогось чекала.

Яринка хукнула в машинку без скла й сиділа в темряві. Й це тривало довго-довго. Потім, тамуючи дихання, дівчина підійшла до материної постелі. Прислухалася. Ждала слова.

«Чом ви, мамо, не скажете лягти з собою? Ви ж самі вважаєте мене малою. А мені так страшно в хаті, що вже, може, й не моя! І хто вам зараз рідніший? Той, чужий, чи своя кров?..»

Мовчала мати. І Яринка аж усихала від пекучої нудьги, від сухих сліз. І голос її всох.

Потім тихо лягла на піл, уклалася поряд із матір'ю, з якимось тоскним болем у всім тілі притислася до неї.

— Мамцю! — зашепотіла з молитовною пристрастю. І, звівшись на лікоть, почала цілувати материну прохолодну щоку.— Мамочко, ох які ви, які!..

Софія обернулась до неї обличчям і обняла її.

— Доньцю моя!

І вони добре зрозуміли одна одну.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,

у якому інтриги караються великими збитками, турки залишаються ні з чим, Іван Іванович роздумує про мезальянс, Македонський втрачає свого Буцефала, а Ригор Власович вибиває шпагу з рук противника

В нас на селі новина за новиною. Як у цікавому романі: ось живуть собі люди спокійно й тихо, не помічають плину часу, і — раптом!.. Себто станеться якась подія, що сколихне застиглий світ, розпалить пристрасті, зіткне одних із одними — ось вам і потрібний конфлікт! І починається така веремія, що автору не вистачає сторінок, і от тобі «Три мушкетери», «По двадцяти роках», «По десяти роках»...

Ну, звичайно, пристрасті наші дрібніші. Хіба ж наш піп о. Никифор схожий на кардинала Рішальє або на його наступника Мазаріні? А от яка-небудь міледі може знайтися і в нас, і наплете таких інтриг, що розгатять дрючками не одну шибку з неабиякого — бемського скла. Або ще яку дивину втнуть... І збитки становитимуть, як на ціни двадцятого року, не один десяток мільйонів!..

Оце в середу прокинулась наша близька сусіда Софія Корчук у доброму гуморі — за два дні разом із наймитом Степаном скосила й зв'язала півпостаті жита — відчинила ворота, пропускаючи підводу, і... ой лишенько!.. ой турки!.. А дошки, мов у дівки, щедрої на ласку, всенькі помальовані дьогтем!.. Мало не вмліла бідолашна молодиця коло власних воріт. Ну добре, що є наймит,— він ті ворота вивільнив із хомутів і заніс за хлів. Але що ж то за двір без воріт?..

Знайшли в бур'яні коло тину квача й черепочок з-під дьогтю. Отже, правосуддя вже мало й речові докази. Треба було ще виконати вирок. Але над ким? Тут виручало юридичне прислів'я: «Аби справа, а людину знайдемо!»

Схопила Софія квача й побігла чомусь до тещі чоловікового брата в перших — баби Секлети.

Й трапилось так, що та саме на дворі кришила поросяті. Підступила до неї Софія, мабуть, дуже скрадливо, бо баба,— так і сама казала,— не встигла втекти, хоча й похололо в неї всередині.

— Здорові будьте, бабо! — так сказала Софія, пильно дивлячись на Секлету й тримаючи руку за спиною.

— Ходи здорова! — тихо промовила баба, не підводячи очей. Софія потім пояснювала — це Секлета в сірка очі позичила, а сама баба — од стиду, мовляв, за таке ледащо.

— Та й чо' це ви гочі від мене ховаєте? — так бабі Софія.

— А чо' б це я на тебе вирячалась? Чи ти гікона свята?

— Та свята чи не свята, а вже не чорнорота!

— А й до кого воно пнеться? Чи не до сучої дочки твоєї неньки?

— Ні, це так учора батюшка про їдну проскурницю, що бігала до нього на добрих людей слебезувати!

— Ба брешеш! — Баба аж ніж впустила.

— А я і сама давно примічала, що в роті вам сажу не трусили! Що рот у вас, як у бровка!

— Бре-е-шеш! — заволала Секлета від такого лихого наговору. Та й висолопила язика — на зневагу Софії.

А Софії того тільки й треба було: не встигла баба й зміркувати, як та клята лахудра — це так Секлета про Софію — заткнула їй рота квачем. Дьоготь аж по підборіддю потік, а стару наче хто закляв — здійняла руки до неба, не поворушиться і пробі не закричить.

Софія ж тим часом вхопила коромисло і давай молотити горщики, що висіли на кілках.

— Оце вам за мої кривди! За ваше здирство! За наругу! Не Корчучка я більше! Не родичка вам! Побила горшки! На череп'я! Отак! Отак!

А бідна баба Секлета, виплюнувши нарешті того квача, цього разу й справді чорнорота, безсила од гніву, тільки лаялась дьогтем.

Софія так розпасіювалася, що вирішила того ж дня стати на рушник.

Ось бачу в уяві своїй, як Степан везе до попа ярку й п'ять карбованців — домовлятися про вінчання. А скільки в жнива клопоту знайти двох парубків у бояри! Дружок не закликатимуть — адже шлюб бере вдова.

На вінчання збіжиться всього з десяток дітей, та й ті боязко з'юрмляться в притворі...

Бубонітиме ріденьким тенорком о. Никифор щось із євангелія — Софія од гніву й не прислухатиметься, тільки часто позиратиме на серйозне, з непорушними рисами, обличчя Степанове. Буде дуже вдячна батюшці, що не затягатиме службу. Й на запитання, чи добровільно стає вона до шлюбу й чи не покине чоловіка свого в біді або хворобі до самої смерті, твердо відповість — так. І причастя прийме

побожно, з острахом, і аж похолоне від благоговіння і страху, коли батюшка надіне їй, як і Степанові, на кінчик пальця обручку, й мінятиметься зі Степаном перснями.

«Вінчається раб Божий Степан рабі Божій Софії... Вінчається раба Божа Софія рабу Божому Степану...»

Ось-ось станеться те, що зніме з неї вдівство, поговір, заздрощі. Не критиметься вона ні з ласкою своєю, ні з волею своєю. Ось зараз... зараз...

«На знак взаємної любові й відданості поцілуйтеся...»

Вже терпнуть руки в бояр. Залізний позолочений вінець легенько стукає її по голові.

Але й цьому настане кінець. Отець Никифор зв'яже їхні руки хустиною і тричі обведе круг аналоя. Все. Тепер цей чорнобривий, рожево-смаглявий парубок — не сором її, не гріх удовиний, а законний чоловік, її власність. Уже не тільки працьовиті руки, а й душа його, тіло його, сила його чоловіча належатимуть тільки їй. І нікому більше!

Уявляю, як дивиться тепер Софія на свого мужа. З ласкою, але з якою! З суворою ласкою господині, залюбленої в своє добро. Я, мовляв, буду належати й тобі. Але це задля того, щоб ти не крав себе в мене, щоб вірив у нашу рівність, щоб тобі хоч увижалася твоя влада наді мною...

А це вже я, вчитель Іван Іванович, кажу тобі: ой Степане, Степане, чи знаєш ти, що таке мезальянс?.. Ну, звичайно, не знаєш. Ти тільки чув у піснях, що є нерівня.

... дарма просиш батька-неньку,
бо за мене не дадуть...

Та, бач, віддали. Тебе за неї. Але ти теж нерівня. В тебе ні кола, ні двора, ти — приймак, а в приймах, як знаєш, собака хвоста позбувся... В приймах, братику, замість подушки, на вінику спиш, кота на «ви» кличеш...

Отакі в нас на Україні прийми, голубе... Й хоч новий шлюбний закон і забезпечує тобі право на половину майна, спільно приробленого, та село не визнає за тобою цього права, з діда-прадіда отак — у приймах жінка пані й усьому голова! Хіба що з перших днів шлюбу так вивернеш кожуха, що вона в бур'янах ховатиметься. Але то все залежить од неї: плоха на вдачу скориться, а іншій — пальця в рот не клади...

Ну що ж, живіть, молодята, я вам бажаю щастя. Нехай хата повниться добром, а поле стеблом. Нехай простодушний лелека, повертаючись із вирію до свого колеса на клуні, скидає вам пискляві подарунки в запічок, і ото буде

гармидеру!.. Нехай корова телиться щороку теличкою, нехай коні не спадають із тіла, не падають на ноги, нехай чорне око конокрада обмина вашу конюшню! Ну, а більше що побажати мужикові?..

Й ще одна новина на селі. Ви знаєте Петра Македона, в якого жінка кривенька? Та його всі знають. Був він сирота й з дитинства наймитував у пана Бубновського. Старий пан якось жартома охрестив його Македонським. Селяни хоча й не знали, що то за велике цабе, а проте прізвисько підхопили й вельми тішились із того. Бувало, діти перестрінуть Петра й собі діймають: «Гей, пане Македонський, он у вас коза устілку смиче!..»

Неговіркий, білявий, із волячою силою, рослявий парубок не дуже й гнівився на це. Та як і мати серце наймитові? Ходив Петро неодружений років до тридцяти. Хто ж вийде за бурлаку? Навіть наймички, й ті воліють знайти хазяїна.

Та ось уподобала його Парася кривенька, теж сирота, але з хатою та з городом. І гарна була дівчина, білолиця та чорнобрива, веселенька й лукава, тільки в дитинстві колінце вибила. Й так вони якось непомітно для всіх спізналися. Петра на війну не взяли через гандж якийсь, і він, одружившись, почав із Парасею на печі воювати з германцем. За перший рік поповнило подружжя російські втрати на двоє козаків. А там і пішло. Півтора-два роки — і дає Бог Парасі двійко. Вже по одному й стидалася родити. Й до того дійшло, що Петро їм і лік загубив, і була, що й кликав своїх: «Ану, ти, котрий із обірваною шлейкою...», або: «Петрику... тьху!.. Іванцю... ба ні... гей, Парасю, як он того?..»

Чим вони харчувалися, ті солдати із запасного полку, то й досі не збагну. Влітку цвіту з акації наїдяться, калачиків, восени — кислиць із чужого саду, а то ще вишневого клею, і ви гадаєте — животами болять? Усе на добре йдеться, бо сказати б, казна-кому то й вареничок зашкодить, а доброму, то й кий не завадить. А взимку — ну, буває бараболя, іноді й капуста, а здебільшого сидять тісним гуртом, лупають оченятами та смокчуть брудні кулачки.

Як настала революція і почали розбирати Бубновського, наділив комнезам Македонському аж вісім десятин поля, коня, ще й добру корову червононімецької породи. Ну, тут уже в Петра справи пішли на краще. Супрягався конем із таким, як сам, із лихом та бідою обсівався. Правда, все воно робилося не в пору, та голодними не сиділи. Проте чобіт не справиш — нічого на ярмарок везти.

Тож узимку Петрові віскриві солдати позамотують ноги в ганчір'я, поприв'язують кістки й дибають на лід ковзатися. А найменші, незугарні й до цього, тільки вискакують босоніж на сніг і озирають світ Божий, поки ноги витримають.

І ось у цього Македонського позаминулої ночі вкрали його Буцефала. З-під самісінького носа. Повів Петро свого Гнідка на ніч і стеріг, сказати б, та перед ранком зморився, заснув — і не стало коня. Обходив усі околиці, опитуючи людей — ніхто не бачив і не чув. І забігти не міг нікуди — спутаний.

Петро аж посинів. Світлі очі налилися кров'ю, губи тремтять, ні до кого не вітається, нічого не чує. Ходив до голови комнезаму Сашка Безуглого, той тільки руками розводить — ех, як же ти так? Ні, звідки ж я візьму тобі коня, чи свого віддам?.. Іди, мовляв, до Ригора...

Уявляю собі, як Ригор Власович тільки киває великою головою, слухаючи недоладну, просторікувату розповідь Македона. Потім каже мовби сам до себе:

— Це турки, куркуляки. Тіки вони. Тра посилати у волость по міліцію. А ти йди. Як не знайдуть міліцейські коня, ну, сам знаєш...— І розводить руками. Але, мабуть, скаже ще й таке: — Ну, а все одно надійся.

І може, й справді щось зробить для Македона?..

Й знову згадую нічну розмову Шкарбаненка з Даньком (а чи він то був?). І що мені діяти? Йти до Поліщука й сказати про свої підозри? Для цього великого розуму не треба. Ну, а якщо той Шкарбаненків співрозмовник та не Данько? Й от заберуть його в міліцію, а він там, може бути, признається в усьому, що було й чого не було? Або переконають його в провинності так званими побічними доказами? І як тоді я гляну у вічі Ніні Вітольдівні? Або як доведу справедливість свого звинувачення, коли за справу візьметься об'єктивний слідчий, і до того ж показання другого свідка — Ніни Вітольдівни — з моїми не співпадуть?

І я вдруге поклав собі мовчати про Данька.

Міліція приїздила до нас того-таки дня. Привезли навіть казенного собаку. Дали псові понюхати мотузяне путо, яким був стриножений кінь, і міліціонер, попустивши довгий ремінний повід, погнався за своїм чотириногим помічником, поступово звільняючись то від кашкета, то від ременя, а то вже задиханий і гімнастерку стяг із себе. Але, добігши до шляху на Половці, пес закрутився, заскавчав і винувато пригинав голову на дражливі слова свого гос-

подаря. І хоч як стьобав його провідник поводом, собака далі не пішов. Міліціонер, із побілілими від утоми очима, солоно залаявся, втер чоло рукавом сорочки й пішов у зворотну путь, підбираючи в хлопчаків, що бігали слідком за ним, усі свої покинуті речі.

Петрові Македону, що несміливо тягся за собаководом і дивився на нього винувато й жалібно, той сказав сердито:

— Ну чо' ходиш? Чи я тобі Бог? Чи я тобі коня проспав?

Петро аж схлипував од жалості до самого себе.

— Ну чекайте!..— захлюпав носом.— Якщо вже... то не судіть.— І замахав кулаком чи то на міліціонера, чи до когось невідомого.

Міліціонер блимнув на нього, тяжко зітхнув (він, мабуть, теж був із селян), але змовчав.

Відтак приїжджі зайшли до сільради, довго розмовляли з головою, а Петро весь час стояв і все чогось ждав. І лише тоді, коли міліціонери, стомлено поставивши карабіни між коліньми, всілися на бричці, а собака дуже пильно вдивлявся в натовп (Петро навіть шукав поглядом — кого пес видивляється) і гавкнув разів кілька, й міліціонери навіть не обернулися на той гавкіт (це така правда на світі!), аж допіру зрозумів Петро: на міліцію він уже не може покладатися.

Того ж дня Петро Македон, закинувши за плече торбину з харчами, пішов на села. Та, мабуть, знайде він там од свого коня торішнє і-га-га...

А по смерку, розповідають, зібрав Поліщук найбільш поважних хазяїв. Мужики сиділи на лавах, а Ригор Власович ходив перед ними довго, аж у тих шиї заболіли стежити за ним.

— Так от,— обвів він пильним поглядом бородаті й безбороді, сухі й лисніючі, хитрі й простодушні обличчя.— Зобиджаєте ви, громадяни куркулі, наш бідний клас.

Багатирі змовчали.

— Значить так,— сказав Ригор Власович,— радю вам і прошу вас, люди добрі, всім гуртом скинутися і, стало бути, купити на ярмарку коняку. Чули?

— Себто як?

— А отак. Купити й подарувати нашому сільському пролетаріатові Петрові Македону. Іншого виходу я не бачу.

— А й хто це каже? — з незрозумілим усміхом запитав крамар Микола Фокійович.

— Це сказав я, Ригор Поліщук, а ви мене знаєте.

— Он як! — закивав головою Тубол.— Тобто, значить ви лічно, Ригоре Власовичу... А я вже думав, що це нас просить наша Совецька власть. Ну, для такої власті ми й скинулись

би по полтиннику, чого ж би... Або навіть останню діряву сорочку пожертвували б... Як тра, то тра...

— Ой Туболе, та й хитрий ти турок!.. Ну, звичайно, Радянська влада цього тобі не скаже. Бо ж закон один для всіх. Але в законі не написано також, щоб красти коні в незаможників. Стало бути, ви, куркулі, перші порушили закон!

— Чого ти тут слєдствіє розводиш?! — розгнівався Тубол.— Коли що — то пальцем вкажи! Це тобі не вісімнадцятий годик! Щоб хрестян притісняти... Ми у волость напишемо... в повіт... а то й у самий Харків! Яке кому діло, що в роззяви цигани коня вкрали?!

— А чому ті цигани в тебе не вкрали? Й відколи це Шкарбаненко в цигани записався, га? Глядіть мені, не набріхуйте на циган із бідного класу! Цього вам пролетаріат не подарує!.. А щодо вашої жáлоби, то можете обписувати. Я ж вам не пишу директиву, а тіки прошу! Чуєте, прошу! Й даю вам на це моє прохання, несвідомі ви турки, два тижні.

— А позвольте, добродію товаришу, взнати,— запитав воркітливим од ввічливості голосом титар Талимін Прищепа,— що ж воно нам од власті буде, як ми не купимо тею шкапу?

— Ну-у...— розвів руками Ригор Власович.— Радянська влада за це вам нічо' поганого не зробить. Та тіки мені,— Поліщук тицьнув себе пальцем у груди,— та тіки мені відомо, що дехто з вас не все майно вписав у обов'язкову страховку, а дехто, стало бути, порушує наш земельний закон і бере в бідного класу землю в оренду...— Ригор Власович вийняв із кишені зшиток і постукав по нім пальцем.— Тут у мене про вас все обписано!

— А-а-а...

Хазяї переглянулись. Тубол витяг губи в рурочку й підсвиснув.

Ригор Власович ляснув зшитком по долоні й сховав його в кишеню.

Тубол поклав руки на широко розставлені коліна й розгублено озирнув увесь чималий гурт.

— Нам тая шкапа ні до чого,— мовив він.— Та, проте, як уже нас власть дуже просить... То як, добродії?.. Скинемось? Га?

Хазяї кривилися і мовчали.

— Як хочте,— знизав плечима Ригор Власович.— Хіба я вас неволю?

— Атож,— сказав Микола Фокійович.— Ми по добрій волі.

— Ну, то не буде жалоб у вищестоячі органи? — запитав Поліщук.

— Ні, ні!

— Гаразд, ідіть собі,— махнув Ригор Власович.

Після тої бесіди Поліщук заходив до нас. Балакав, як завжди, про сільські новини, а сам косував оком на нашу біляву панну. Від того серйозного й сумного погляду Ядзі, певно, було трохи ніяково й лячно. Невинні круглі її очі уникали дивитися на нашого можновладного гостя.

За весь той час, відколи Ригор Власович накинув оком на дівчину, вони так і не перемовились жодним словом. Чи порозуміються врешті-решт?..

Мене вже хилило на сон. Єфросинія Петрівна відверто позіхала.

Я скористався з паузи, що настала в розмові, й сказав:

— Ядзю, ти ж проведи Ригора Власовича, щоб собака не порвав.

Поліщук кинув на дівчину тривожно-радісний погляд.

— А й справді, Явдошко...

Вікно в нас відчинене. Чути, як Поліщук ніяково покашлює коло перелазу. А Ядзя, як завжди, мовчить. І я знаю, ця мила розмова триватиме чи не до третіх півнів.

«Одоробало,— думаю я з жалем і легенькою зневагою,— в твої роки я вже давно знав путі неісповідимі до дівочої пазухи...» І засинаю...

Тієї ночі на Поліщука хтось вчинив замах. І хоч випалило з обріза, та, видно, вправний був стрілець — куля продірявила гімнастерку й обпекла Ригорові Власовичу передпліччя.

Стріляв із нагана й Поліщук, та не влучив.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,

у якому автор розповідав, як Степан Курило з наймита став хазяїном

Степан прокинувся вже не наймитом, не коханцем своєї господині, а її чоловіком, господарем.

Його трохи нудило від перепою,— з двома парубками, що були в нього боярами, випили вони вчора четвертину пригорілого самогону. Сусідів і родичів Софія не кликала — згадала їхні паплюжні слова про себе та законного свого чоловіка. Запрошувала тільки вчительшу з її Іваном Івановичем, та він на той час поїхав у повіт, і Єфросинія Петрівна

під цим приводом не прийшла. Так і сиділи за столом учотирьох,— Яринка від великого сорому за матір (подумаєш яка!..) втекла до Гринчишиних, там і ночувала.

Яринчині примхи Софію не турбували, навпаки,— випровадивши парубків, вона повеселіла — ну чисто тобі пустотлива дівчина. Й, здійснюючи своє подружнє право, була така ненаситна, що зараз у Степана, коли він дивився на неї, крім припливу гордощів за себе й ніжності до дружини, проходив легенький холодок поза спиною. Навіть побоювався, що вона розплющить очі й білими своїми, теплими від сну руками потягнеться до нього. Він хутенько одягся. Щоб не розбудити дружину тупотом зашкарублих опорків, став трохи віддалік й пильно вдивлявся в її обличчя, осяяне м'яким розсіяним світлом раннього світанку. Низький широкий лоб її був зараз безхмарний і чистий — без жодної зморшки. Трохи брезкле від завзятої пристрасті обличчя було миле своєю погідністю, щастям — відсутністю бажань. Усе на світі мала жінка, не забажає вона зараз стати навіть царицею... Від погляду на її обціловані, аж зморщені, вуста Степан відчував спрагу. Навіть на відстані вони присмоктувались до нього, висисали до млості й порожнечі під грудьми.

Й у теперішньому своєму острахові перед дружиною він знав, що все повториться знову: любов, бажання і розчарування пересиченості.

Ну що ж, пора вже й будити.

— Софіє, голубко...— покликав він тихо. Й жінка одразу розплющила очі. Й несвідомо потяглася таки до нього руками, й розчаровано опустила їх уздовж тіла, побачивши, що чоловік уже зодягнений. І знову заплющила очі — од щастя — не бажала вже нічого, од радості здорової людини, що не відчуває свого тіла.

— Я зараз...— бурмотіла пересохлими губами.— Ти мене приспав...

Потім знову розплющила очі й довго дивилася на нього без усякого виразу на обличчі, прислухаючись до тиші в своїй душі, споглядаючи Степана як частку свого тіла, що нічим не могло здивувати її. Затим зітхнула чомусь і з несподіваною для свого налитого тіла легкістю підвелася і хутенько пірнула в спідницю. І приводячи до ладу довгі, аж у пояс, коси, затиснувши шпильки в зубах, скоса поглядала на нього загадковим поглядом — спокійним? закличним? здивованим? байдужим? І чи була в її погляді ніжність? Мабуть, ні. Вона розважлива, розумна селянка й знає — ніжністю можна обдаровувати чоловіка тільки

вночі. Вдень за її ласку той повинен працювати. Себе Софія мовби вилучала з любовної гри. Й знала — що далі, то менше вона виказуватиме чоловікові ніжності, щоб він її прагнув, як поблажливої Божої ласки. Й через те вона ніколи не втратить його...

Того дня мали вигнати зайця на житньому лану. А там за кілька днів поспіє пшениця, роботи, роботи — ніколи буде й угору глянути. Й так свято їхнього єднання поступиться буденщині без кінця і краю...

Умившись із долоні, Софія побігла до Гринчишиних по Яринку.

Сусіди вже обідали. Гордющу й соромливу Яринку господарям так і не пощастило приневолити до їжі, й вона, страждаючи від голоду й самотності, сиділа на лаві навпроти вікна — одвернулася від усього товариства й не сміла йти додому. Лице дівчини горіло мовби від чиєїсь мовчазної огуди. Сиділа напружена й наболіла, й, коли мати рипнула дверима й стала на порозі, Яринка скочила з місця і стисла кулачки.

— Добридень, смачного вам!

— Сідай, Сопіє, з нами,— посунувся господар на лаві.

— Спасибі, спішу. Ось дівку свою заберу, щоб не обтирала вугли. Задля товариства, кажуть, батька-неньки зречешся...

— Чо' на весілля не кликала? — спідлоба глянув на неї господар — чи то лукаво, чи з осудом, чи з обидою.

— Ай, яке там удовине весілля! Та ще й у жнива. Про людське гоко збіглося двоє парубків, Степанові бояри, та й усім музикам край. Отак коли-небудь зберемося по-сусідському, а зараз робити тра.

— А це ти правду — када не када збиратися тра.— Господар відклав ложку й витяг із кишені кисет.

— Хіба мені там чоловік у голові,— ховала очі Софія,— либонь, не дівка... Мені господаря тра, доки ж його на родичів покладатися, та не дуже-то вони й святі...

— А правду кажеш, Сопіє,— знову підтвердив Остап Гринчишин,— хіба варта що жінка без чоловічої голови?..— Й це було йому так приємно виказувати, що геть і не глянув на неї, а, перекидаючи «козячу ніжку» в кутиках рота, довго й непоспіхом викрешував огонь.— Авжеж...— тяг він, пахкаючи сизим димком,— коли без чоловічої... пах... пах... голови... то пропадеш... Бо чоловік... пах-пах... він усьому голова. Без голови... не проживеш...

І, висловивши отак свою мудрість, Гринчишин перехрестився цигаркою на образи й, випнувши гладкий зад, потяг із хати.

— Марушко,— гукнула Гринчишиха до дочки,— ти ж поклади в торбу мантачку, а то тато зі своєю чоловічою головою не здогадається.

— Яринко,— мовила Софія,— погуляла в Марусі трохи й іди вже додому. Щоб мені все було!

— Ай!

— Ну, прощавайте,— Софія злегка вклонилася господині. Й навіть не озирнувшися на дочку, подалася додому.

Похнюплена Яринка теребила крайок блузки.

— Ну, йди,— прогугнявила Марія,— мати ж кличуть.

— Авжеж,— подала голос і Гринчишиха,— гріх матері не слухать.

Не попрощавшись, Яринка вийшла.

Дівчина не поспішала, й коли прибула додому, мати з наймитом (дівчина й досі думала про нього так) уже виїздили з двору.

Софія поводилась так, мовби нічого й не сталося. Не виказувала дочці ні серця, ні радості, й навіть тої нехитрої улесливості, до якої вдається мати, щоб перепросити вередливу дитину, не було ні в погляді її, ні в голосі.

— Підпускатимеш теля до корови — давай йому одну цицьку. Минулася котові масниця.

Дівчина не відповіла, та мати й не зважала на це. Сиділа зі Степаном у передку воза й (ото безсоромна!) хилилася йому на плече.

Так і залишили Яринку в самотності, з пекучими думками...

— Й що його з дівкою робити? — запитала Софія чоловіка, як уже від'їхали далеченько.

Степан учув у її голосі не тільки сумнів, а й прихований од нього й самої себе готовий рішенець або й лукавий іспит для нього.

Він помовчав, помахав батогом на ледаченького борозного, потім сказав:

— Та-а!.. Не зважай. Вона ще дитина.

Й знову вивіряла Софія чоловіка:

— Дитина то дитина, а й кляте яке!..

Й знову промовчав Степан. Потім повернув до неї всміхнене лице.

— Та, мабуть, і ти була не краща! — Й ущипнув її за тугий бік.

Софія зморщилась, легенько вискнула й жартома вдарила його кулаком у плече.

— Ой, ці чоловіки! Їм аби тільки м'яти жінку! — Й грайливо, з клекотом посміюючись, вона радо увійшла в гру, коли Степан у відповідь на жінчин заклик почав діймати її скоромними речами. Так вони, примирені в суперечці, що й не сталася, доїхали до свого поля.

Поки Степан розпрягав коні, Софія, обережно човгаючи по стерні затерплими ногами, обійшла свої полукіпки.

— Степане, гов! — раптом загукала вона.— Ходь сюди! — А що він не дуже поспішав, то жінка вибухнула: — Ходь сюди, чортів телепню, кому кажу!..

«Ого!» — подумав він. Та проте, аби тихо-лихо, непоспіхом пішов до дружини.

Софія була як темна хмара.

— Ти бач? — кивнула на полукіпок.

— А що? — кліпнув Степан.

— Чи ти сліпий? Два снопи вимолотило, он що!

Й справді, полукіпок був скособочений, мов калічка. А поряд лежали два снопи з вимолоченими колосками.

— А й справді...— промимрив Степан і почухав потилицю.— Ну, таке свинство!..

— Так цього дарувати не можна! — сказала вона жорстко.— Їдь до Ригора, нехай викликає з волості собаку. Хай три карбованці заплачу, а то й усі п'ять, та злодюгу виловлю!

Степан аж зіщулився.

— Ну-у... Чи ж варто за ті два снопи?..

— Тобі не болить! Либонь, хату розтягнуть — і пальцем не кивнеш... Бо.. бо...

— Бо що? — примружився й аж спаленів Степан.

— Бо... бо...— Софія затнулася.— «Бо ти не приробив»,— хотіла вколоти його, та вчасно стрималась.— Бо ти не хазяїн! — Це хоч і ображало його, але не так, щоб він не простив їй.

— А що я маю робити? — тамуючи роздратування, боронився чоловік.— Ригор візьме на кпини й мене й тебе! Та й хто тобі того собаку привезе!.. Подумай тільки!

Софія кипіла. Обходила сусідські постаті, помітила й там покражу.

— Ну ти бач?! — аж руки заломила. Потім її мов напоумило.— А знаєш, нікому про це не казатимеш, щоб не сполохати того гирода. А ти вночі засядеш і... вже намолотиш його!.. Й не жалій! Бо нас воно не жаліє!

«Невже тобі цього замало?..» — подумав Степан, та тільки скривився.

— Добре,— зітхнув він.— Звичайно, треба покарати.

— Щоб до нових віників пам'ятало,— помахала Софія пальцем. І, все ще клекочучи від злості й проклинаючи на чім світ клятого злодія, пішла за Степаном до роботи.

Степан гадав, що до вечора дружина вгамується. Та навіть напівмертва від утоми,— гналася, мов навіжена, щоб уже сьогодні залишити на постаті «дідову бороду», Софія хрипким голосом все ж добула з себе:

— Ну, слава Богові, тепер аби звезти, щоб не зосталося злодіям... А поки звеземо, ти постережеш. Там ще в торбі є харчі, то я поїду, а ти побудь. І не милуй ні старого, ні малого!.. Ой рученьки мої... ой ніженьки!.. Та якби оце не тра було вдома лад давати, то і я з тобою... щоб ту кляту личину спіткати!..

Й поїхала додому, хльоскаючи віжками неспокійних коней, над якими висіла хмарою мошва та комарі.

Степан почувався ображеним і покинутим. Ніби залишився сам-один у всьому світі — ніхто не жде його, ні до кого йти. Тільки падучі зорі й нагадують про людей — відлетіла чиясь душа, може, остання, що жила на землі. Нило серце.

«Хто ти є? — питався сам себе.— Що змінилося в твоєму житті від того, що ти ходив до церкви з жінкою, що була і є для тебе загадкою? І навіщо ти їй здався? Щоб разом спати? Чи сидіти тут просто неба з вилами-трійчатками? То чи треба було задля цього давати якусь обітницю? Чи не міг ти наймитувати й без цього?»

Й хоч зморене каторжною працею і денною спекою тіло спочинку воліло, та неприкаяно блукав поміж копами, мов шукав іще роботи, нового клопоту, тяжкого неспокою.

Потім ходив по воду. Шлях до Войної долини видався йому неймовірно довгим.

Зійшов донизу — і зовсім тоскно. Мовби темнішало навкруги, земля наче вигиналася під ним, всмоктувала в себе. Знайшов криничку з бетоном. Вода стиха плюскотіла, вибігаючи з рурки в озерце. Напився, виповнив баньку й довго стояв у тупій задумі, слухаючи журне кумкання жаб в осоці.

Чомусь згадався Поліщук — набичений, суворий, рука в кишені, де в нього наган. «Гляди, червоноармійцю!» Міцно стиснуті щелепи, очі — гострі крижинки... Чого ти від мене хочеш? Нової війни? А я прагну миру, щастя хочу, чуєш, Ригоре?! Спокою для душі... «Для нас ще війна не

скінчилася. Нам ще воювати — ого!» А-а, дай ти мені спокій!..

І коли проказав це в думці до Ригора, стало мовби легше. Бо сперечався з живим, нехай далеким чоловіком, і тому зникло відчуття самотності.

Назад ішов жвавіше, стиха посвистував. Довго шукав вимолочені снопи, розстелив околот і вклався під копою. Від тяжкої втоми не хотілося і вечеряти. Довго пив очима синю глибину неба. Зорі пухнастими віями-промінцями торкалися його вій, повіки наливалися солодким тягарем сну.

— Не хочу...— бурмотів Степан, і сам не знав, до кого й про що.

Прокинувся перед світом. Аж задуб од передранкової вільгості. Думав укритися снопами, та спочатку треба було зігрітися. Цокотячи зубами, почав швидко ходити по полю. Коли б уже світанок... На заході беззвучно сміялися зірниці. Великий Віз майже впирався дишлем у землю. Брало зло на Софію. Певно, третій сон бачить на м'якій подушці, а ти тут, дурню, мерзни хтозна для чого... Ге, ти ж хазяїн... Та який там, у дідька, хазяїн! Отак притика... Й дівчина ота, Яринка, гм!..— пасербиця! — певно, насміхається з тебе — ха-ха-хазяїн!..

І тут почувсь якийсь шурхіт. Мовби ходило щось по полю — туп-туп-туп! Наче серце чиєсь билося важко, з перебоями. Мовби в тиші глибокої печери глухо капала на долівку вода. Затихало, й знову той самий розмірений звук — негучний, дражливий.

Степан підхопив вила й обережно покрався на звук. Оце, мабуть, і є злодій... І як це не дивно, а хотілося Степанові, щоб той був далеко-далеко, щоб іти до нього аж до самого світанку. Степан навіть зупинився і, холонучи від власної рішучості, голосно кигикнув. Але його не почули, бо, коли сам прислухався — в полі лунало те саме рівномірне гупання.

«Ну, що ж, така, видно, доля!»

І, наливаючись злою силою, до болю в пучках стис держалко вил. І підігрівав себе злістю — за дрижаки, що били його під копою, за чисту постіль, на якій спить зараз Софія — без нього. Ну-ну, молоти!..

Нічного молотника Степан відшукав на четвертій чи п'ятій постаті. Навшпиньки перебігаючи від полукіпка до полукіпка, він закрався йому ззаду. Злодій сидів на рядні й вимолочував сніп качалкою.

Тихо, мов нічний хижак, Степан наблизився до нього майже впритул. І тільки тоді помітив, що то жінка. Та тут стала за його плечима Софія і сказала: «Ти ж хазяїн! Бий!..»

Жінка повалилась на сніп не зойкнувши.

Степан і сам мало не вмлів. Подумав: убив. І вже й не знав — тікати йому світ за очі чи стояти стовпом, поки надійдуть люди. Беріть мене, в'яжіть — я, хазяїн, убив! Я споконвіку душогуб і звірюка, не руш моє — уб'ю!

Стояв розгублений і сам сливе неживий.

І раптом жінка застогнала.

Від бурхливої радості, від злоби на себе, від тяжкого серця на Софію, за пережитий страх сповнився справжньою крутою ненавистю до людини, яку мало не вбив.

— Уставай! Вставай, тебе й макогоном не доб'єш!

Зіпершися грудьми на держалко вил, чекав, поки вона підведеться. Жінка тихо схлипувала. Хазяїн, що аж клекотів у нім, сказав їй:

— Може, тобі водички?.. Чи валер'янівки?..

Й той самий хазяїн, Софіїн чоловік, почав думати вголос:

— Бач, стидається!.. А повернись-но сюди!.. Обертайся, кому кажу?! Отак... І що я тепер з тобою робитиму?.. Чи прохромити вилами й затягти в канаву? Й покласти з тобою ці снопи й рядно?.. Й усяк, хто тільки позирне, скаже: «Собаці — собача смерть». Ну, певно, скаже... Чи бити тебе, поки кров'ю зійдеш?.. Чи обрубати п'ясті?.. Шкода, що нема сокири... Та тоді ти позиватимеш... Ну, й дадуть мені тюрми. А за кого? За злодійку, що на чужу працю зазіха?.. Ба й справді, скажи ж мені, як тебе карати?..

Й збагнув, що правда хазяйська зрозуміла не тільки йому, а й цій жінці. Бо все своє життя вона теж прагнула стати хазяйкою. І вів своє:

— Треба б тебе прохромити вилами. Отак думаю: свідків нема, та якби й трапились, то свідчити ніхто не пішов би. Ну, міліція там, собака. Але й цього можна остерегтися. Та в тебе, мабуть, і діти. Отож підуть попідтинню, а там і самі крастимуть...

Жінка затрусилася, склала руки, як на молитву, заридала.

— Ой чоловіче добрий, авжеж — діти!.. Пожалійте... пустіть...

— Не можна тебе пускати! — вирік Степан-хазяїн.— Щоб іншим не кортіло. Й учиню з тобою так: поведу по селу

з цими снопами, щоб усяке тебе бачило. Крути перевесло, зв'язуй снопи, вішай на шию. І отак підеш!

Жінка знесилено сіла на рядно.

— Нікуди я не піду.

Степан наставив вила їй у груди.

— Сказав — підеш. Уб'ю.

І так і сам вирішив — уб'ю.

І вона теж побачила його рішучість убити. Застережно замахала піднятими руками — я піду, піду... Затисши один кінець під пахвою, з розпачливою поквапливістю крутила перевесло.

Зросту була невеликого — снопи волочились по стерні. Спотикалася, наступаючи на колосся.

— Бодай ти отак своє лихо ніс!

— Іди!

Похитувався позад неї хазяїн із вилами під пахвою. І ніби й вдоволений був — ось зробив усе, що й кожен господар вчинив би. Та пекли нудьга, сердечний щем.

І так йому тоскно стало від самотності, що, ніби й не помічаючи жінки, не маючи її за щось живе, отак, мовби сам із собою, почав розмову:

— Гей, як тебе?

Мовчала. Тільки шелестіла її ганебна ноша, та босі ноги ляпотіли по дорозі, та чулося її дихання — з присвистом.

Ще не стара — років під тридцять, кучерява, чорноброва, сухенька, з короткими круглими руками. Дівкою, мабуть, була співуча й лукава. Й коли йшов поруч і поглядав збоку — бачив затінені очі, сповнені смутком тоскним, темною загадкою.

— Чого мовчиш? Дорога далека.

Вона зупинилася. Часто задихала, мов схлипувала, потім, затинаючись, вичавила з надією, з погано притамованою ненавистю:

— Пусти... я тобі... тобі... дамся.

Степан отетерів.

— Ну-у...— протяг розгублено.— В мене і своя є...— Трохи згодом покрутив головою: — Іди! Йди, кажу! Бач, хитра! Сказала б — силував!..

— І так скажу.

— Не скажеш — рядно в мене.

— То я свої снопи носила. Коней нема.

— Й качалка!..

— Геть і не бачила! А чия вона? Свідків маєш?

— Я т-тебе посвідчу!..

Довго йшли мовчки.

— Скажу твоїй Сопії — знався зі мною, ходила до тебе.

— Дурна! То чого б оце я тебе гнав?

— Бо... бо...— Жінка розгубилася. Потім дібрала собі розуму: — Бо вже на іншу оком накинув. Ага! — зловтішно, з розпачливою злістю засміялась вона. — А Сопія свого з рук не випустить! Та коли-небудь сонного й звалашить! На вола!

Степана аж пересмикнуло від її ненависті.

— Ну, ти!.. Зміюка!

— А ти глитай! Недарма ж із Сопією спізнався!

— Брешеш! Я — за більшовиків, за комуну воював!

— Ти?! — Вона зупинилася, і лице її аж скривилося од відрази.— За комуну, кажеш?.. Ти банда! Ну добивай! Никифора вбили й мене вбивай!

Кров ударила Степанові в лице.

— Гей, ти, хто твого Никифора вбивав!..

— Такі, як ти, глитаї, пани, іроди!

Степанові відібрало мову. Кинув вилами об землю. Довго не зводив із неї зачудованого погляду.

— М-мене отак?! Дві рани маю! Контузію!..

— Ти собі одну конфузію маєш — Сопію, а в мене троє конфузій голодних! Та ще мати сухорука!

— А город! А поле?..

— А орати — нігтями? По стерні сіяв? Багато вродить? Та й за борінки вам, глитаям, плати!

— Ти постривай, кажи толком!.. А комнезам? А каведе? *

— Той комнезам сам після Різдва зубами клацає... Ну, пуд дадуть, ну два... Де більше візьмуть?.. А те твоє каведе задарма не дає... Чи ти за мене віддаси? Ти ж не до мене пішов у прийми, а до Сопії. Бо багатирка!..

— Та яка вона багатирка! — з досадою сказав Степан.— Як усі.

— А проте паляниці наминає до нового. Та тебе салом годує, щоб коло неї не спав, мов пеньку продавшись! А мені тра у вас, глитаїв, красти! Красти!.. О Боже мій!.. Ти гадаєш — легко красти? Та оці снопи на собі нести, носив би ти моє горе довіку!

— Стривайте, стривайте... Не торохтіть... Ну, тихше, кажу!.. Аби ж я знав був!..— Степан похапцем скинув із її пліч околоти й люто відкинув.— Заждіть, дайте сказать!..

---

* К В Д — каса взаємодопомоги.

Аби ж я знав, кажу!.. Чуйте, як ваша ласка, пробачте мені, дурному! Одбіг я розуму, послухав жінки... Ну, побийте мене, як хочте, все стерплю!

— Хай тебе грім поб'є!.. Ой, та проте кожен із вас на своїм місці так само вчинив би... Бо в багатого й сила й правда... Ну, доживу ж я, що на вас, глитаїв, ще одна революція стане!

— Кажіть, кажіть, що хочете! Все кажіть. Що наболіло. Та тільки я цього не облишу. Ось надійде час сіяти — й виорю, і засію. Хай мені язик усохне, не брешу!

Жінка журно похитала головою.

— Ой, скільки на світі добрих! Та тіки не вистачить вас на всіх удів, та калік, та убогих! А казали — революція вам усе дасть!..

— А що я маю робити?

— Аби ж я знала!..

— Простіть, кажу!

Жінка довго мовчала.

— Бог простить...— зітхнула.— Та й ви мені, чоловіче добрий, простіть!

— То ходімо разом. Нехай я вже понесу ваше рядно з тим житом аж до села. Як-не-як, а фунтів з десять.

Жінка не відповіла, тільки схлипувала. Плелася оддалеки, маленька й сторожка, мов дикувате дівчисько.

— Сопії скажете? — запитала сплаканим голосом.

— Ні.

— То не кажіть. Бо рознесе. А я вже більше ніколи, ніколи не піду. Хай і згину з дітьми.

— І не ходіть. Щось будем думати.

— Й забудьте, що я вам отоді казала. Чо' тільки не скажеш із розпачу.

Він не зрозумів.

— А що?

— Чоловіків я не приймаю.

— Так, так... А як вас звати?

— Та Василина ж. Одинець Василина. А мого вбили. Він разом із Ригором служив. А чи ж на дітей щось буде, не скажете? Бо далі — хоч у зашморг лізь...

— Та, мабуть, щось покладуть. Треба до Ригора.

— Я за тим горем і не думала.

— Я сам спитаю.

Коли дійшли до села, вже добре розвиднілось. Чи то від зеленавого світла, чи від утоми обличчя Василини видавалось сірим, аж наче затертим. Степан зиркав на неї збоку,

бачив опущені від перенісся до скронь темні брови, ледь піднятий кирпатенький ніс, випнуті губи. Й ще на скроні — кучерик кільцем — як велика сережка. Й срібні кульчики з химерним чорним візерунком були чи не більші від самих ушей. І тонка висока шия, від погляду на яку ставало чомусь лоскітно. Чи ж не дитина? Яка ж вона мати трьом дітям? Тільки й відрізняли її од дівчини-підлітка заширокі для її постаті стегна та опуклий живіт.

— Ви йдіть собі, а я городами,— похнюпилась жінка.

Пішла стежечкою поміж соняшниками й, поки Степан міг її бачити, все озиралася, мов мала ще щось сказати.

Він знав, що то мали бути за слова.

— Йди, йди...— шепотів Степан.

І, наближаючись до свого (а чи свого?) подвір'я, нагнітав у собі зло. В уяві бачив Софію з розмореним від сну тілом, яке, мабуть, ніколи їй не боліло. Ніколи не просило ні сну, ні відпочинку, не запікала його спека, не холодив мороз. Тіло, в якому він зараз не бачив нічого живого.

Зло робило його власне тіло залізним. Зло холодило думку, й він навіть відчув її в голові якоюсь холодною, неозначеного розміру опукою. І від того безпричинного, здавалося, зла ще почував пустоту в животі, схожу на голод. І хоч дихати йому було важко, та не міг розтулити щелепи, щоб ухопити повітря ротом.

Софія вже поралась надворі. Він бачив її і не бачив. І коли дружина глянула на нього, весела й щаслива в своєму невіданні, в своїй бездумній радості існування і діяльності, й побачила його вид, то раптом затремтіла в солодкому дрожі відчуття його зла, залізності, влади. В неї опустилися руки, задихала часто, як доведена до знемоги закохана дівчина.

— Степанцю...— защебетала в неусвідомленій улесливості,— а я вже тебе жду та жду... Й навіщо було зоставатися в тім полі, ну скажи!.. Ох, ті чоловіки!.. Й уперті ж та затяті!..

Подумки Степан вибухнув лайкою. І бачив її, ту лайку,— розліталася бризками його закривавлених м'язів. І навіть чув її — вилискувала розчавленими щучими міхурами. Й одводив кулак і бив жінку смертним боєм, а вона безчуттєво посміхалася йому сірими очима в пухнастих віях і видзвонювала блискучими срібними словами про щось далеке, чуже й незрозуміле.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,

де Іван Іванович розповідає, яким великим попитом користується цигарковий папір «Дзвін», як його невістонька долає бар'єр несумісності, як слідству передує суд і чим закінчився похід Македонського

Ображений недовірою нашого сільського проводиря Ригора Власовича, я щось не дуже поспішав із обладнанням хати-читальні.

Ті часті Поліщукові одвідини нашої господи, які закінчувалися тим, що ясна панна Ядзя ставала йому за янгола-охоронця від нашого Шайтана, свідчили про те, що докори Ригора Власовича, ніби я, Іван Іванович Лановенко, не до кінця обстоюю бідний клас, висловлені були, так би мовити, в полемічному запалі.

Отож, порадившись із нашими вчительками, я поклав собі призначити ще один шарварок у приміщенні колишньої монополькі.

А перед тим ми всі гуртом просиділи днів зо три в маштарці колишньої конюшні Бубновських, розбираючи навалені стосами книжки.

Ніна Вітольдівна аж розрум'янилась від збудження, обтираючи ганчіркою палітурки й тиснені золотом корінці.

— Ви дивіться, погляньте, мій Мопассан! — гукала вона, піднімаючи над головою голубий томик.

Ми з Єфросинією Петрівною обережно посміхалися.

— Ах, пробачте, я і забула, що ви по-французькому не дуже... як ви тільки за гімназію склали, Іване Івановичу...— розчаровано зітхнула вчителька й відклала книжку на окремий стосик.

— Ви знаєте, я напишу прошеніе в повіт, щоб дозволили навчати наших дітей французької. Да, да, це буде зовсім непогано й цілком у дусі революції!..

Свята її наївність розважала нас з Єфросинією Петрівною, але не так, щоб наша колега це помітила...

Я тільки попрохав Ригора Власовича, щоб дозволив Бубновській перенести французькі книжки до себе додому. Посміюючись, розповідав йому й про наміри Ніни Вітольдівни щодо вивчення французької. Поліщука це зацікавило.

— Тра подумать. От станеться у Франції революція, то хто ж тоді з нас, неуків, буде ними руковóдить?.. Як

поїдете, Йване Йвановичу, до повіту, то так їм і скажіть. І ще скажете, що і я, і комнезам Сашко схвалюємо. Пролетаріатові тра знати мови. Інтернаціонал.

Сперечатися з ним я не став.

Ідея навчання наших дітей іноземних мов майже примирила Ригора Власовича з класовим походженням нової вчительки, й він наступного дня звелів комусь із «турків» у порядку трудгужповинності привезти Бубновським із лісу гілляк, що позалишалися на ділянках після самовільних порубок.

Правда, привезли дров і нам з Єфросинією Петрівною, але в другу чергу. Тут, мабуть, подіяла й та обставина, що Ригор вважав нас сливе родичами й не хотів розводити «сімейственості».

Та постривай-но, любий зятьку, Єфросинія Петрівна як стане «тещею», візьме тебе в шори!..

В неділю ми разом із сільськими парубками та дівчатами довели до пуття хату-читальню, перенесли туди в лантухах книги. «Божественні», як називав деякі з них Ригор Власович, наказано було нікому й не показувати, продати попові, а на виручені гроші передплатити «Вісті ВУЦВК» та повітову «Плуг і молот». Таким чином, о. Никифорові мали дістатися репродукції картин Рафаеля, «Божественна комедія» Данте Алігієрі, «Втрачений рай» Мільтона та інші. Я порушив святу заповідь і, щиро кажучи, потяг усе те «божественне» з-під самісінького Поліщукового носа...

З сільради принесли ще дві підшивки газет, і того ж вечора хата-читальня була врочисто відкрита.

На закінчення своєї коротенької промови з цієї нагоди Ригор сказав:

— Так що, громадяни, пролетаріат широко відчинив усім двері в культуру й дає вам безкоштовно духовну, як кажуть, пищу!

На це один дядько зауважив неголосно:

— Хай би краще він дав на дурняк по склянці риковки.

Ми ніколи не сподівалися, що відкриття читальні збере стільки людей. Були тут і дівчата з насінням у пеленах, і парубки порипували чобітьми-гармошками, й статечні дядьки в кашкетах із ремінними козирками, ба навіть старі діди.

Я з піднесенням читав уголос Шевченкову «Катерину». Дядьки розчулено сякалися, жінки та дівчата плакали.

Потім Ніна Вітольдівна срібним голоском читала:

...тятя, тятя, наши сети
притащили мертвеца!

Й усе йшлося гаразд, поки ми, випровадивши гостей, почали наводити лад у читальні.

Такої дрібниці, як з півпуда соняшникового лушпиння, ми й не помітили. А впало в око таке, що всіх нас дуже засмутило. Зникли обидві підшивки газет і десятків зо два книжок. Тільки присутність наших чарівних дам примусила мене стриматись од енергійних висловів.

Ну й ну! Й що вже тут діяти?..

Наступного дня поскаржився я голові:

— Ми ж усіх просили: як берете читати, то записуйтесь!..

Ригор Власович від досади аж крекнув.

— Ви, Йване Івановичу, мабуть, із неба звалились!.. Та який там дідько їх читатиме?! На куриво розібрали! Стихія!

— То що ж робити?

Ригор Власович довго думав. Потім посміхнувся самими очима.

— В кооперації залежався цигарковий папір. Така книжечка. «Дзвін» називається. По п'ятаку чи по шостаку *. Так тим парубкам видавати книжки, котрі покажуть із десяток «Дзвонів».

— Тоді не підуть до читальні!

— Підуть! Ще і як! Дівчатам читайте «Катерину», «Тополю» та ще «Причинну» — то геть і вечеряти не проситимуть. А парубків тоді не одженетесь. І тіки тих пускати, хто книжки читатиме. А щоб не скурював їх, турків син, то хай накупить «Дзвону». Отак.

Ми не втручалися в справи нашої кооперації. Але другого дня, перш ніж розкласти книжки й газети, я попередив парубків: коли вони не читатимуть, то нема чого їм сюди й ходити.

Парубки загули, та я їх угомонив — дівчата, мовляв, якось обійдуться і без них.

— Авжеж! Авжеж! — лукаво підтримали мене дівчата.

Обурені парубки посунули з читальні, а Єфросинія Петрівна почала читати Кулішеву «Орисю».

Слухачки частенько озиралися на вікна, в які повлипали парубки, голосно кахикаючи та викликаючи своїх подруг.

— Ярино, гов! Ходь сюди! Щось скажу!

* Три копійки.

— Манько, бери дзонтика та ходім на леваду читати! Га-га!

— Дарко, ходь, начитаю тобі Романа на возі! Ха-ха-ха!

Дівчата щулились, пирхали, але виходити не наважувались.

Я насварився на капосників пальцем, та це тільки дужче їх розвеселило.

— Іване Йвановичу,— гукали,— ваша хата горить!..

Тоді я взяв олівця і, націлюючись ним у розплосклі на склі веселі пики, почав записувати прізвища.

— Давай драла! Записує!..— І парубота загупотіла чоботиськами кудись у темряву.

Аж тоді ми спокійно почали читати. Я ще й досі бачу широко розплющені від захвату карі, сірі та бликитні очі-зірки наших юних слухачок. Скільки щастя, радості та непідробного страху було на обличчях молодих представниць ліпшої, так би мовити, половини роду людського в певних місцях розповіді. Парубки, звісно, зіпсували б усе враження зухвалими репліками, насмішкуватими й двозначними зауваженнями, а тут було справжнє почуття, увага, щира віра в достеменність усього написаного.

Й учительки, і я почувалися щасливими. Скільки сердець відкрилося нам добротою своєю і ласкою!..

Десь неподалік на вулиці парубки горлали пісень. Із присвистом, переінакшуючи слова на сороміцьке.

— От кляті бугаї! — обурювались дівчата. Й горнулися одна до одної, і не було вже серед них ні заздрощів, ні суперництва — самі тільки плечі добрих сестриць...

Парубоцького гонору незабаром забракло. В розчинених дверях показався один — мабуть, вивідач. Стоїть, зіпершися на одвірок, руки в кишенях, ніяково облизує губи, кидає оком на дівчат.

Я роблю знак Єфросинії Петрівні, й вона припиняє читання.

— Ну, то що скажеш, Петре?

Парубок знизує плечима й посміхається — трохи дурнувато, трохи насмішкувато.

— Та-а!.. Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею... Записуйте вже...— І зсуває кашкета на потилицю.

— А читати будеш?

— Та... Як уже вам так припекло...

— Книжки не куритимеш? Шостак у тебе на цигарковий папір є?

— Та в мене?.. Ги!.. Як тра, то й полтинник найдемо!

— Ого! — кажу я.— То ти хазяїн! Ну, то можеш читати!.. Заходь.

Парубок вдоволено поводить плечима, заходить до хати, сідає коло своєї дівчини й обнімає її за плечі — тепер це його право.

За першим, голосно перемовляючись, посунули в хату й інші парубки.

Я, звичайно, висповідав їх, настрахав, що за скурену книжку мусить, мовляв, кожен привести з дому ягницю, і парубки, горді з того, що вони хазяї і можуть узяти на себе й таку значну відповідальність, повсідалися поміж дівками — котрий взявши свою суджену за руку, котрий обнявши за стан, а найскромніші — тільки поклавши долоню на її коліно.

Під кінець читав я їм «Вісті ВУЦВК», і хлопці тільки головами крутили — от англичанка! от зарази!..

Щоб не передати куті меду, на цьому й закінчили — на превелику радість парубкам, що, розібравши своїх коханих, товплячись і квапляч один одного, з гамором сунули надвір. А там... розбредуться парами й до світу стоятимуть коло перелазів поряд зі своїм неприступним, гарячим і жорстоким щастям.

І коли вони спатимуть, ті невтомні язичники? Як узавтра працюватимуть після того шаленого палу плоті? Чи вони двожильні? Бо, може, довічна каторга шлюбу легша за любовну знемогу закоханих, яким давній звичай велить триматися в чистоті... Може, саме тому наші мудрі предки, сторічні діди та бабусі, й вигадали оту саму доплюбну мораль, щоб молодь прагнула шлюбу, як спраглий води? Бо коли б вони єдналися, перш ніж піп обведе їх круг аналоя, навряд чи заманив би їх до шлюбного пекла, де «оженився та й зажурився — і ложкою, і мискою, і третьою колискою...»

О, я вже колись знехтую заповітами предків і відкрию молоді всю правду про шлюб! Нехай тоді й засмалять мене на вогнищі, або ще гірше — нехай дізнається про це моя кохана дружина!.. Та чи послухають мене молоді?..

Не послухають... Стоять собі, як заворожені, позасувавши руки в пазухи своїм коханим, і мріють... як би уподобитись Богові в шостий день його великої роботи. Й обожнюють своїх коханих. І це триватиме ще з місяць, щонайбільше рік після того, як сорочку коханої винесуть на загальний позір.

Вони й завтра прийдуть до читальні, як на вечорниці. Мабуть, читатимем «Вісті», а в них «Листи із села». Ви скажете — це не Діккенс, не Марк Твен, не Джером-К. Джером!.. Ну, згоден, але кращого в нас поки що ніхто не писав. І буде сміху!.. А це, звичайно, краще, ніж — теж для сміху! — прив'язати котові до хвоста бляшанку й після того в три пальці свиснути!

Кілька днів по тому, як відкрили читальню, пощастило мені нарешті примирити Віталика з існуванням його нареченої — пустотливого дівчиська в короткій сукенці — Каті Бубновської. Ніна Вітольдівна побоюється залишати пізно доньку саму й бере її з собою до читальні. Напочатку дівча сидить коло матері дуже статечно, навіть манірно — високо піднесена голова, опущені долу очі, руки прикривають голі коліна. А далі починається от що. Спочатку потягне по підлозі ногу, потім другу, далі починає розмахувати ними, затим насмішкувато озирає все товариство, і як хтось із парубків підморгне іншому — дивись, мовляв, на це паненя,— Катя потайки від матері прискалить око й покаже кінчик язика. В хаті, звичайно, сміх. Ніна Вітольдівна здивовано озирає хату, а Катя знову прибирає статечно-невинного вигляду, а коли зверне погляд синіх очей до стелі — ну просто втілення трьох християнських чеснот — тут і віра в свою зверхність, і надія, що мати ніколи не помітить її каверз, і любов до гри, до всього веселого світу. Й навіть сільські парубки не наважуються образити її чи хоч подражнити. Може, через матір, яку все село поважало навіть у найгірші її часи.

Я люблю свою маленьку «невістоньку». Й може, й пощастить мені якось укоськати химеристого Віталика, що панічно боїться своєї пустотливої долі.

— Ти в нас добре й виразно читаєш,— кажу синові,— а ми всі дуже стомлюємось. То, може, підеш зі мною сьогодні до хати-читальні?

Син гордовито опускає очі.

— Добре, батьку,— каже він мовби байдуже. Але я бачу — йому приємно почуватися, що його якоюсь мірою виділяють з-поміж людей. Так, мабуть, пишався і той школяр, якого за гугняво-співучий голос вперше наймали читати псалтир...

Я зумисне трохи припізнився з сином. Коли ми з Віталиком зайшли до читальні, там уже було чимало людей. За столом сиділи наша люба матуся, Ніна Вітольдівна і...

Син аж сахнувся, та моя рука, якою я обіймав його плечі, ніжно, але твердо не відпускала.

— Ось,— кажу до всіх,— і син мій хоче нам щось почитати!

Й Віталик, спаленівши до жару в очах, мусив таки сісти поряд із тим неможливим дівчиськом.

А вона, тая моя невістонька, аж очима закліпала, з пустотливою пильністю — знизу догори — розглядаючи свого «нареченого». Я знаю, їй, мабуть, кортіло потайки вщипнути його. Але відчувала, що Віталик зараз ненавидить її, а це дівчинку бентежило, й вона (о премудра Євина дочка!) одразу знайшла вірний тон.

— А ми всі так тебе ждали!.. Кажуть, що ти страшенно гарно читаєш. Найкраще в селі!

Віталик тяжко задихав, глипнув на неї звірячим поглядом.

— Хто? Я?!

Катя закивала головою, і погляд її був невинний і голубий — всі стонадцять бісиків, підібгавши хвости, поховалися десь у глибині зіниць.

— Ти, мабуть, багато віршів знаєш напам'ять? А я швидко забуваю.

Віталик глянув на неї недовірливо, здивовано.

— Хе!

Й з піднесенням, у якому більше гордощів, ніж справжнього почуття, Віталик читає нам «Сон». Повний тріумф. Катя плеще в долоні. Парубки й дівчата ще не знають такого способу виявлення схвалення, але й собі починають поплескувати, допомагаючи босими п'ятами.

Вечір у розпалі, але дітей треба відпустити додому. Я кажу до Віталика:

— Катя сама боятиметься.

— А так, так, я сама боятимусь.

Син мій хмурить брови.

— Хе! — Й, по-лицарському йдучи позад неї, цим самим виконує свій чоловічий обов'язок і батьківську волю.

Я мовби бачу й чую, як діти йдуть тихою нічною вулицею, як здригаються Катині плечики від прохолоди й страху. Й син мій, певно, почуває це. Й тому розвіює її страхи спокійною і розважливою розмовою.

— Як ти закінчила третю групу?

— Чотири «де» й три «де-де».

— Малювання? Співи?

— «Де-де».

— Хе! — має сказати мій син. Бо в нього, як пам'ятаєте, все «де-де».

— Ти не партійна?

— Я-а?.. Н-ні...

— А чом не записалася в жовтенята?

— Мене не приймають.

— А ти зречися батьків. Отак, вийди перед усіма й скажи: «Я — за робітників і селян, а батьки мої — класові вороги!»

— Ні, батьків я не зречуся! — так скаже вона, й — хай мене й зневажатиме речник сільського пролетаріату Ригор Власович! — за це я ще дужче її любитиму.

Не певен, що діти отак одразу й заприятелюють. Та гадаю: протягнеться між ними ниточка — тоненька й міцна, що напочатку турбуватиме й дратуватиме обох, затим вони звикнуть до неї, а далі... Дай Боже! Бо сам я ще й досі не мав щастя почувати ненаситність пізнання близької людини, котра щоразу відкривалась би тобі в новому освітленні, хвилювала б таємничістю, тими рисами, що властиві тобі самому.

Чи існує на світі велика любов? Мабуть, так. І можлива вона, либонь, тому, що довіку обох палить спрага пізнання взаємної невичерпності. Люди добрі, будьте глибокими!..

Отак, як бачите, тече наше життя — до вічності? до забуття? — не знаю. Так сторінка за сторінкою заповнюється моя Книга Добра й Зла. Я пишу її сумлінно, хоч частенько й кортить вирвати якусь із сторінок. Хоча б про Македона. Це про того, що в нього з тиждень тому пропала кобила, а жінка кривенька.

Як чули ви вже, умовив наш Ригор Власович хазяїв подарувати Македонові коняку. Як вони з того раділи — й дурень збагне. Тільки днів за п'ять після розмови з головою привів Прищепа понуру ворону шкапу в Македонів двір, плямкаючи губами й потрушуючи головою від великого жалю до себе, сказав Парасі:

— Оце, женчино, беріть та хазяйнуйте... По добрій волі всі хазяї одщідили вам своєї крівці...

Передав повід і паспорт до рук розгубленої Парасі й пішов не озираючись.

А жінка й не знала, що з тією конякою діяти. Бо жито осипається, а хазяїна ще й досі нема вдома. Й куди він повівся?.. Терялася в сумнівах жінка, передчувала біду...

В неділю поїхали ми з Єфросинією Петрівною до міста на ярмарок. Зупинились, як звикли, в Шльоминої Сари.

Розпитувала господиня про наших сільських,— про матушку — ах, яка солідна женщина, ах, яка повна й гарна кобіта! — про солдата хворого, що кілька днів жив у неї,— ну, знаєте, Саро, він тепер такий хазяїн! Потім повідала, що в суботу пізненько прибився до них наш Македон, ночував, а з раннього рання пішов на ярмарок.

Аге, це він кобилу шукатиме!.. Жаль мені, чоловіче, твоїх ніг, та, проте, хтозна, як повівся б і я...

На ярмарку ми з Єфросинією Петрівною розійшлися всяк собі. Вона до яток з крамом, а я до худоби — мав купити, уявіть собі, не рисака, а підсвинка.

Й боже ж ти мій, чого й кого на тім ярмарку не було!..

Хочеш солодощів — то тут тобі й мед золотий у липових діжечках, і медяники, й червоні й жовті леденцеві півники на паличках, і коржики, виваляні в цукровій пудрі,— й над усім цим — тлусті червонощокі перекупки з сахарними посмішками та медовими речами, аж поки ви не заведете з ними торг.

І, високо задираючи спідницю (не жахайтеся — під нею ще зо три!), щоб витягти здачу на срібний карбованець, обурена непоступливістю, дивиться на вас мовби переодягнений на жінку гайдамака, що несподівано має вихопити з-під цнотливих спідниць заряджений пістоля.

Тут вам і дядько з вусами як просяні віники височить над мішками яблук. І, переконуючи недовірливих покупців,— які ж ті яблука спілі й м'якесенькі,— не тільки дає куштувати, а й чавить їх у кулаці, мов помідори.

А ще хочете риби, то, заткнувши носа, купуйте сома та кличте свого сусіду й несіть його вдвох (не сусіду, а сома!) на свою підводу. Тільки утніть ворожині хвоста, щоб не тягся по дорозі...

Ну, а свині, то вже свині! Таких у нас вгодовують, що якось, кажуть, знайшли школярі кістки, носили до фельдшера Діодора Микитовича, казав той — начеб мамонтові...

Але — як на кожного смак — є і такі, що прудкіші й худіші за хортів...

І от стою і чекаю, поки господар витягне напоказ за задню ногу таке собі вперте свиняченя з-під воза, як раптом крізь гомін і гамір, що панував навколо, почувся крик.

Ну, мало чого можуть кричати й галасувати на ярмарку. Може, меткі злодії витягли в баби Пріськи корову з-за пазухи, може, зчепилися дві підпилі перекупки, либонь, побилися дядьки за місце для підводи,— одне слово, на ярмарку коза й та мекає.

А що на крик почали звідусіль збігатися люди, мене теж не здивувало. Не стривожився і дядько, в якого я виторговував підсвинка, що покупець, махнувши рукою, подався за всіма.

Натовп зібрався такий густий, що вже ніхто не міг протовпитися наперед, і цікаві почали видиратися на підводи.

Напочатку в тому крикові чулися божба й благання. Потім він став розпачливий, без віри й надії.

— Що таке? Що? — питав я дядьків.

Дехто й не почув мого запитання і, спинаючись навшиньки, крутив головою, щоб і собі зирнути, дехто відмахувався, ай, іди, чоловіче добрий. І тільки один літній дядько, визираючи з суцільної кошлатої бороди, сказав протяжно й скрипуче:

— А-а нічо-о' тако-ого.

Пожував губами й радо пояснив:

— Наро-од конокра-ада су-удить.

Я почав проштовхуватись до середини натовпу.

— Стійте, дурні, стійте! Я з міліції!..

— А ти чо' пхаєшся?! — загрозливо повернулися до мене дядьки, й очі в них були дуже недобрі. Вовчі.

— Людину вбивають, а ви!.. Ряту-у-уйте! Мілі-і-іція!

— А-а, заразо, так?! Степане, ти ближче, дай йому в зуби! Щоб не ліз не в своє діло! Ач!

Хтось дужим потиличником збив мені з голови кашкета.

— Тягни його сюди! Мабуть, собчник!

— Авжеж! Переховував!

— Та, може, й ні... В окулярах...

— Це з тих, раклів! Такі тіки й водять коні! Бо руками робить не зугарний!..

Темні пащеки хижо ошкірились, вузлуваті лапи потяглися до мене — схопити, витрясти душу.

І — каюсь — я позадкував, зіщулився, увібрав голову в плечі.

Вилізши на чийогось воза, глянув поверх голів.

У тісному колі дужі дядьки вбивали цигана. Той уже не кричав, а хрипко стогнав, прикриваючи тіло ліктями. Били чобітьми з розмахом, різко хекаючи, як рубають дрова.

Й те, що циган уже не міг кричати, лютило неправедних суддів до нестями.

Раптом білявий дядько розштовхав своїх спільників.

— Одійдіть! Так йому не дошкулить. Тримайте за руки й за ноги! Отак. Розведіть ноги!

Він повернувся до мене обличчям, і я впізнав Македона.

— Пе-е-етре! — закричав я так, що мені заболіло в грудях.

Та він зараз не почув би ні Бога, ні диявола.

Пружко підстрибнув і всією своєю оскаженілою вагою обома чоботиськами вдарив цигана в пах.

І небо розверзлося від дикого виття.

— Ва-а-а! Ва-а!

А Македон, ошкіривши зуби, крутив підборами, відщемлюючи од тіла той нелюдський крик.

Від дикого болю я схопився за живіт і собі закричав, забився на підводі. Тут мене занудило.

А натовп гудів схвально й незворушно, залізно й злобно.

— Га-га-га!

— А так, так!

— Дошку-улив!

Здається, на якусь хвилю я знепритомнів.

А потім ще: брали неправедні судді цигана за руки й за ноги, били об землю. Скільки разів? Хтозна. Ніхто вже не лічив, бо врізалися в натовп чоловіків шість кінних міліціонерів, стріляли вгору, орудували гарапниками.

Падаючи й топчучи один одного, злочинці кинулись урозтіч.

А з десяток найближчих Петрових підсудків кіннотники зігнали в гурт.

Македон обводив верхівців усміхненим злорадним поглядом.

— А я ж вам казав! Казав!..— гавкітливим голосом переконував їх у чомусь.

Двоє міліціонерів спішились, хутко пов'язали одурілих самосудців і повели в околодок.

Підвода, на якій я лежав, закривши обличчя руками, була найближча до місця розправи, й труп понесли до неї.

— Гей, ти, забирайся,— нетерпляче поштовхав мене по спині міліціонер рукояткою нагайки.

— Я свідок.

— Давай, давай! Ходи за нами!

Я ледве зсунувся і став коло воза, тримаючись за люшню.

Тіло вклали на підводу, й господар її, боязко озираючись на труп, повис на вуздечці борозного й повів коні через плац, заставлений возами.

Я плентався позаду мов учаділий. Відчуття рівної з тими суддями вини гнуло мої плечі.

За підводою потягся був натовп, та кінні, вихопивши з піхов шаблі, обернулися і стали на його шляху.

Натовп заухкав, загудів і подався назад.

— Петренко! — гукнув начальник наряду.— Забери циганову шкапу на предмет розпізнання!

Коло самої міліції пов'язані дядьки почали були смикатися, та міліціонери з погано стримуваною злістю штовхнули кількох кіньми, й «судді» обм'якли.

В дворі злочинців посадили на спориш, коло них залишився верхівець із наганом у руці, решта міліціонерів поспішувались і почали заводити коней до конюшні. Старший наряду побіг доповідати начальникові. Підводу з убитим закотили в густу тінь під грушу. Циганового коня прив'язали біля ганку.

Я стояв у гурті свідків і з хворобливою цікавістю розглядав Македона.

Не думав ні про що. Голова була набита ватою, а тіло гуділо від суцільного болю.

З тими ж дикими всміхненими очима Петро Македон крутив головою, шукаючи підтримки в своїх пониклих спільників. Але їм було не до нього.

Й раптом погляд Македонів спинився на прив'язаному коло ганку коневі.

Він на мить похнюпився, потер чоло об лікоть. Затим глянув на коня ще раз. Закліпав, мов запорошило очі. Скочив на ноги й закричав щодуху:

— Ме-е-ерин! Мерин! — І затрусився в риданні.— А моя-а-а... бу-ла-а... ох!... коби-ги-ила!..

Мені кортіло вихопити в міліцейського наган і вкласти Македона на місці.

Петрові спільники й собі посхоплювались, загомоніли.

Міліціонер звівся на стременах і гаркнув:

— Сядь, сволочі!

Й прицілився в котрогось. Дядьки попадали, мов підкошені.

На ганок вийшов начальник у широчезних червоних галіфе й у збитому набакир кашкеті.

Потираючи щоку долонею, оглянув самосудців, потім ступив до вбитого, чомусь тицьнув його пальцем, гмикнув і, заклавши руки за спину, пішов собі.

Кинув через плече:

— Труп на розтин. Гадів у предварилку. Свідків по одному — до мене.

Не купив я того дня підсвинка.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ,

у якому автор оповідає, що Софія Курилиха не певна в своєму мужеві, Степана кличуть сурми, а батько Шкарбаненко прагне знищити різницю між містом і селом

Після випадку з обмолоченими снопами Софія з тиждень годила Степанові, мов лихій болячці. А він наче й не помічав її запобігливості.

Жінка просто губилася, намагаючись віднайти причину Степанового зчужіння.

«Невже з кимось спізнався? — страждала вона.— Н-ну, тільки б дізнатися, хто це!.. Коси вирву!.. Гочі видеру!..»

Й частенько серед солодкої розмови сухою колючкою кидала слівце, що мало спонукати його на спротив, а відтак і на злу відвертість. От, мовляв, казали сусідки — гарного чоловіка маєш... хе-хе!..— солдатки казали!.. От, мовляв, підкотився б до мене!.. Кажу — ну, нехай, нехай підкочується!..— І зі злісно-грайливим усміхом дивилася Степанові в вічі — чи витримає її погляд, чи не побачить у його чоловічках тої проклятої розлучниці, що запала в серце...

Мовчки блимав на неї — з похмурою насмішкуватістю, із затятістю — от що знаю, не скажу! — стискав зуби й, зсутулившись, одвертався. І так на полі й удома.

Софія аж кипіла від ревнощів, од палкого бажання дряпати його до крові, кусати, щоб кричав од болю, щоб виказав свою таємницю.

А вночі, зіпершись на лікоть, шепотіла йому над вухом — крізь зуби, сикуче:

— Ну, з-с ким? З-с ким с-спав тоді на с-снопах? — І розсипалася смішком, таким жорстоким, що аж саму мороз пробирав.

— Одстань. Рано вставати.

— Він хоче с-спатоньки!.. З жінкою хочеш с-спатоньки? З-с своєю чи з чужою?.. Зі своєю, Степанцю, зі своєю!.. Аби свою нивку обсіяв!..

У неї вистачало вміння примусити його до покори. Але й це її не втішало — не було в його пестощах вогню і щирості. Засинала ображена й розчарована. Та руку клала на його плече — от мій, навіть уві сні не пущу його нікуди...

Й та настороженість і обережність, із якою Степан ставився до Яринки, кожний пильний погляд, який крадькома кидав він на пасербицю, примушували Софію страждати

й бажати, щоб дочка так і залишилась нерозквітлою дитиною. І що зараз найбільше печалило матір, то це невблаганність часу, що робить з її дитини жінку. З сумовитим усміхом Софія згадала, як ще весною була збентежена й налякана Яринка, коли вперше зібрала калину. І як жалілась шепотом матері, приклавши руки до грудей — отут мені, мамцю, щемить...

Ой, що робити, щоб одвадити чоловікові очі від нерозпуклої квітки?..

Тільки, мабуть, ласкою, та такою гарячою, щоб був із неї спопелілий, спустошений, та ще морити його роботою, щоб тільки й бажання було — заснути...

Їй і на думку на спадало, що рано чи пізно оселиться в його серці батьківське почуття, і це зробить її дитину святою для нього. З таким трудом заволодівши ним, жінка надто боялася втрати, щоб вірити в його здоровий глузд.

Ой, що ж робити?..

Й уночі, вслухаючись у чоловікове спокійне дихання, думала та гадала й нарешті надумала. Поклала собі поки що тримати все в таємниці. Так краще. А щодо тих солдаток, що зазіхають на ласий шматок, то вона одіб'є їм охоту до скорому. Тут Софія знала, як діяти. Обережненько розпустить поголос, що Степан до пестощів не дуже зугарний, і навіть вона, мовляв, небагато з нього має... Що ж тоді вам, молодички, зостанеться — хе-хе?.. Ну й перестануть про нього мріяти. А що тихенько кпитимуть зі Степана, то їй від цього менше не буде...

А що, може, розлюбив він, то... Аби тільки вона любила та мала його для роботи й утіхи.

Так і заспокоїлась.

Але втручалися до їхнього життя й інші, не підвладні їй сили.

Ще й не закінчили звозити з поля пшеницю, як надійшов із сільради дядько Улас Безкровний, що того дня був за чергового виконавця.

— Драстуйте! Го, які у вас стіжки!.. А чи все звезли?

— Та ще кіп шість лишилося.

Дядько Улас ізсунув на потилицю бриля, почухав свою мідну чуприну, а худорляве його, червоно-м'ясного кольору, в глибоких зморшках обличчя ще дужче зморщилось — чи то від заздрощів, чи від чемного подиву.

— Еге, еге,— сказав, аби щось сказати. Помовчав ще, покректав, а що любив подати кожному якусь неприємну

новину, то підійшов до господині, котра подавала вилами снопи з воза на стіжок: — Ну, Сопіє, такого тобі, ма'ть, і не снилося!

— А й що?

— Ге-е! — примружився Улас.— Ге-ге!..

— Ну, кажіть!

— Ге-е!.. Зостанешся ти, ма'ть, без Степана.

Софія вся ослабла, опустила вила, й сніп упав додолу.

— Ну ж, кажіть...— прожебоніла вона.— Не катуйте!..

— Випада, ма'ть твоєму чоловікові йти до війська.

— Ох! — жінка збезсилено сіла на віз.

Степан з'їхав на штанях зі стіжка й, мнучи турботу, гукнув із робленим завзяттям:

— Ну й підемо! Ну й послужимо Радянській владі! «Мы смело в бой пойдем за власть Советов!..»

Безкровний після того, як нагнав на Курилів холоду, вже цілком серйозно простяг Степанові палітурки з якоїсь книжки, де носив папірці.

— Ось тут, ма'ть, десь і твоя бомага... Шукай сам, бо я темний...

Папірець був від військкома. Викликали Степана на завтра в повіт — на лікарську комісію.

— От тобі й на!..— роздосадувався Курило.— Тут жнива, а вони...

— Розпишись ось тутечки...— подав Улас список і огризок хімічного олівця з нікельованим наконечником («Григорів»,— подумав Степан).— Ну, а я, ма'ть, пішов. Прощавайте покамість.

— Багатьох кличуть,— сказав Степан до посмутнілої дружини.— Геть і Ригора, й Безуглого...

— То й що ж буде? — од великого хвилювання Софія стягла з голови косинку й замахала нею перед обличчям.

— Та-а... Пусте! — заспокійливо махнув Степан рукою.— Як усіх, так і мене... Ну, перевірятимуть... чи чотири руки не виросло... Який уже з мене солдат!.. І рани, й контузія...

— А що, мо', Польща нас знову воюватиме?

— Ну-у!.. Наклали їм і в хвіст, і в гриву! Та, проте, буржуї раді були б нас у ложці води втопити... А ще й басмачі, й на Далекому Сході...— Останнє чоловік говорив не до неї,— просто міркував уголос.

Вони мовчки стали до роботи й ще з півгодини клали стіжок. Накривши невивершений бік старими снішками, пішли до хати.

— Стану напечу тобі коржиків,— заклопотано сказала Софія.

— Та й навіщо? Я, мабуть, і приїду взавтра.

— Ну, це ти не кажи... Збираєшся на день, а харчів готуй на тиждень.

Години за півтори Софія напакувала наїдками речовий мішок, що дістався Степанові ще з фронту.

— Отепер до ладу,— вона стягла шворкою гузир.

Пізно увечері забіг голова сільради Поліщук і загадав, щоб Степан лаштував на завтра підводу.

— А чого мою? — пробурчав Курило.

— А от того! — Ригор підніс догори пальця.

Степан крекнув, зітхнув, але змовчав. Потім мовби байдуже:

— А чого це ми, каліки, там знадобилися? Чи в кого ноги повідростали?

— Стало бути, є потреба! — безапеляційно вирік Ригор, хоч по всьому було видно, що він і сам не знає.

— Може, повечеряєш із нами? — не дуже впевнено припросив Степан. І показав Софії долонями відстань з піваршина.

Жінка кивнула головою.

З непоспіхом, але рішучим голосом Поліщук відмовився.

— Тра йти.

Підійшов до світла, перевірив патрони в нагані.

— Удосвіта щоб був! — наказав Степанові в дверях.

Сім'я повечеряла мовчки.

Поквапливо хрестячись на образи, Софія повернула голову до Яринки.

— Поїдеш із дядьком Степаном до міста, за кіньми наглядатимеш. Зупинитесь у Шльоминої Сари. Та гляди не тиняйся там, заблукаєш.

— Добре,— буркнула дівчина. А саму аж розпирало від радості й гордощів.

Одразу й полягали спати.

Софія довго переверталася з боку на бік, зітхала. Вся аж тремтіла від тривоги, від жалю до чоловіка. «Заберуть, ой, заберуть... Одного, а це вже й другого!..»

Міцно жмурилась од стримуваного плачу. Й страшенно хотілося їй бути ніжною із ним, щоб він у хвилини тривоги нудьгував за нею, щоб любив. І навіть не схильна зараз до нестощів, підсунулась догори на подушці, приклала йому до вуст грудь.

— Ой Степанцю!..

Він в'яло, але слухняно пішов їй назустріч.

— Мій медовий!.. Найсолодший... ой... ой...

Її ще довго бив нервовий дрож, аж Степанові стало жаль. Погладив вологе від сліз обличчя дружини, поцілував у теплу шию.

— Спи. Все буде гаразд.

— Ти скажи їм ще — в тебе серце болить...— шепотіла жінка.

Степан усміхнувся в темряву.

— Добре.

— Авжеж, авжеж... Спи...— й міцно обняла його.

Степан припізнився, хоч і прокинувся до схід сонця. Косив сіно на леваді. Вимостив воза, накрив двома ліжниками, поряд із собою всадовив Яринку і, тримаючись струнко, як верхівець на коні, цмокнув і покотив до сільради.

На поруччях ганку сиділо вже кілька чоловіків, од нетерплячки мололи ногами.

Ригор Поліщук із сірим заспаним обличчям був дуже сердитий.

— Ти чо' так пізно? Чи з Сопією пшоно товкли до світу!

Степан гостро глянув на нього й покосився на Яринку. Поліщук тільки тепер помітив дівчину. Крекнув од ніяковості.

— Ну, гаразд. Левка ми доженемо...— Й, може, вперше покривив душею, підлещуючись до Яринки: — Та й гарна в тебе дочка, червоноармійцю!..

Але Яринка не могла пробачити йому огуди на матір. Примруживши недобре свої довгі очі, мовила зухвало:

— А у вас такої дочки не буде, бо ви самі погані, ще й жінку погану візьмете!

Дядьки засміялися.

— Ну, Ригоре, зловив?

Поліщук самими губами зобразив щось подібне до посмішки, буркнув під ніс:

— Сопія! Ну викапана Сопія! Ой червоноармійцю, наберешся лиха!

Степан обережно обняв Яринку за плечі.

— Правду кажеш! Гарна дівка! А що в матір вдалася — то чим мати кепська?..

Й відчув, як дівчина од вдячності — не назвав дитиною! матір похвалив! — і сама притислася до нього.

Степанові перехопило віддих. Це був, либонь, мир? Чи тільки примирення? Але хай хоч що там буде, а цієї хвилини

він просив у долі давно. Йому аж у горлі залоскотало, в очах запекло. Й він поплескав її по плечу.

Дівчина зіщулилась, похнюпилась. Невже зрозуміла, відчула, що він ще не став для неї батьком? Але за свідомого її життя чоловіча рука не пестила дівчину, й це було незвично, аж лячно, й усе єство її сповнювалось гарячою нудьгою, безгучним стогоном. Невже батьківська рука може бути такою... гарячою, потрібною, солодкою?

І, повернувши голову набік, дівчина боязко — знизу догори — глянула на вітчима. Й Степан кліпнув очима, підбадьорливо кивнув їй головою. Але так і не зрозуміла Яринка, що ж саме вимовив він їй без слів — так, так, дочко? дитино? дівчино?..

Й, прикро наморщивши чоло, вона замислилась, сховалася в себе, як недоторкливий равлик. І хоч не могла думати зараз про вітчима зле, повторювала подумки: «Тільки з матір'ю не спи! Не хочу!»

Підвода вже давненько котила полем, дядьки лінивими голосами про щось перебендювали, навіваючи на дівчину сон, хтось із молодших лоскотав їй спину стебельцем осоки, Яринка, не обертаючись, відмахувалась рукою, поки Степан не помітив це й, приловчившись, потяг жартівника пужалном.

Дядьки зареготали, і Яринка заспокоїлась.

«Не чіпай мами!..» — подумала вона. Й, схиливши голову на плече вітчимові, заснула сливе щаслива.

Кілька разів прокидалася — напікало сонце, облизувала спраглі губи, непорозуміло кліпала й знову поринала в сон. І вже її не бентежило, що Степанова рука, наллята незрозумілою силою, обережно й надійно притримувала її за плечі.

Часом крізь сон чула веселий сміх дядьків, що, як здавалося їй, стосувався Степана. Й хоч сміх той ображав дівчину, вона вдавала, ніби не чує його. Й цим рятувалася від їхнього сміху й сама. Й, прикидаючись, ніби спить, швидко засинала знову.

З наболілою головою й припухшими від спраги вустами Яринка жадібно вдивлялася в гомінке місто, намагаючись пригадати, яким вона його бачила в першу свою подорож. Степан зупинив підводу коло якоїсь заскленої будки й за руку, мов маленьку, підвів насербицю до віконечка, звідки визирав щокастий дядько з засуканими, як до бійки, рукавами.

— Солодкої!

І дядько, по-півнячому схиливши голову й позираючи на Яринку одним оком, націдив їй склянку жовтенької рідини.

— Пийте, баришне, на здоровля! — І зацмокав до Степана: — Ай баришня, ай, яка ж баришня!..— І цього разу позирав на Степана — ким же вона йому доводиться.

Опустивши очі й паленіючи від хвальби, Яринка цідила крізь зуби холодну, якусь колючу воду й, коли Степан став брязкотіти в долоні мідяками, довго не наважувалася — витрати ж! — просити ще. Та крамар подавав їй другу склянку, й дівчина повела своїми чудовими очима на Степана — з подивом і вдячністю.

І, повеселіла, утираючи липке підборіддя, пішла до підводи.

Шльомина Сара, впізнавши Степана, радісно зойкнула й, повиснувши білими руками в нього на шиї, кілька разів поцілувала свого колишнього підопічного, дарма що її грізний муж стояв поряд і, взявшися в боки, похитував головою.

— Ай мешігене! Дурна баба і є дурна баба!.. Поглянь, безсоромнице, он дивиться кінд!

На це Сара, як завжди, слушно відповідала:

— Воно ще мале дітьо й нічого не розуміє... А ти, ледачий мужлай, постав під навіс хазяйську підводу!

Чоловіки ще мали вільний час і, порозв'язувавши свої торби, снідали коло воза.

Тільки Ригор Поліщук не мав із собою харчів і тому, скрутивши цигарку, подався на вулицю.

Степан хотів був пригостити його зі свого речового мішка, але згадка про те, що через Ригора мусив одірвати коні від роботи, остудила його благі наміри.

Голова комнезаму Сашко Безуглий, крім хліба й пляшки молока, не мав більше нічого, й Степан мовчки поклав йому на хліб чималий кусень сала. Той не відмовлявся, зразу став наминати його, обрізуючи біля губ ножем.

— Буржуй! — сміявся він самими очима.

В кінці сніданку торби вже не стягали шворками, а в'язали самі ворки у вузол.

Повеселіло крекчучи, полізли в кишені за капшуками, та в хвіртці показався Поліщук і кивнув головою — ходімо, мовляв.

Яринка залишилася стерегти коні та харчі, й хоч як умовляла її Сара зайти до хати, сиділа на возі, сторожка й сувора.

В дворі військкомату дядьки застали чималу юрбу. Сиділи, спираючись спинами на фундамент, лежали на траві, товпилися в черзі під дверима, заглядали у вікна кімнати, де дядьки в самих тільки натільних хрестиках, зігнувшись і опустивши складені долоні нижче живота, боязко підходили до столів, здригаючись від кожного начальницького окрику лікаря в золотому пенсне, схожому на велосипед, огузкуватої білявої і червоноликої лікарки та безсоромної фельдшерки, що походжала поміж мужиками зі шматком мокрої марлі. Був там і якийсь військовий із заклопотаним обличчям.

Обійшовши кімнату по колу, дядьки боком протискалися до вихідних дверей, відчиняли їх плечима, аби в другій кімнаті нарешті пірнути в штани, що рятували їх від сорому й приниження.

Час від часу низенький кирпатенький командир у широчезних галіфе, насупивши ріденькі брови, з награною суворістю викликав за списком дядьків і, вишикувавши їх по два, заводив до зали через сіни. Назад у чергу вони вже не поверталися.

За якихось півгодини викликали Ригора Поліщука, Сашка Безуглого, Степана Курила й ще чоловік шість.

Так само строєм буківчани зайшли до червоного кутка військкомату. Приміщення було просторе й прохолодне. На стінах висіли портрети Маркса, Леніна, Раковського. В залі пахло друкарською фарбою, новим ситцем і столярним клеєм.

Прибували все нові й нові, тісно всідалися. Гомоніли приглушено й стривожено.

Нарешті до залу протупав високий білявий командир з червоними шевронами впоперек гімнастерки й двома прямокутниками в петлицях. Це був повітовий воєнком Віліс Калнинь, або, як він сам себе звав, Володимир Калнін.

На його знак військовий, що сидів за столом і відмічав прибулих у списку, вийшов із помешкання і став за дверима.

Заклавши руки за спину, Калнін довго ходив по залу, пильно вглядався в обличчя. Нарешті став перед ними всіма, спираючись руками на стіл.

— Товариші! — сказав із пристрасним притиском.— Хто з вас бажає послужити Радянській владі? Я питаю серйозно. А хто не бажає — може звідси вийти. Це цілком серйозно!

Чоловіки заворушилися, почали озиратися, але ніхто не підвівся.

— Ну, то хто бажає вийти? — ще раз запитав військком і круглими блакитними очима обвів увесь зал.— Я так і знав — ніхто не вийде. Тут усі червоноармійці, незаможники, всі друзі Радянської влади. Й справа в мене до вас дуже серйозна!..

Те, що почув Степан, і справді було дуже серйозне. Виклик до військкомату на медичну комісію, то, виявляється, лише маскування таємного заходу.

Повітовий особливий відділ дізнався про готування банди Шкарбаненка до нападу на місто. Мета цього наскоку — не тільки розворушити притихле куркульство, а й поповнити запаси набоїв, чобіт і продовольства грабунком державних складів та приватних крамниць. Останнім часом «хазяї» дуже скупо постачали «батька», почасти від того, що побори Шкарбаненкових воїв були їм не до шмиги, почасти боялись доскочити з тим «батьком» біди. Ох, не помилує Радвлада!..

Щоб пов'язатися із захланними багатіями круговою порукою, підбив їх Шкарбаненко стати співучасниками масового грабунку — «ми їм єто покажем свої «ножиці»!.. Мені нічо' для народу не жаль! Хочу єто зрівняти весь люд — кому шо нада — те й бери!»

Отже, цієї ночі чекали нападу. Гарнізон у місті малочисельний. Мобілізовані бійці ЧОНу — комуністи, комсомольці, чимало добровольців — позапартійних працівників. Не вистачає командного складу. Всі, що тут зібралися — колишні фронтовики — молодші й середні командири запасу. Вони повинні очолити загони й підрозділи ЧОНу. Повітовий партком і повітвиконком виявляють товаришам колишнім фронтовикам велику довіру. Банду Шкарбаненка цього разу треба остаточно розбити.

Кілька десятків чоловік слухали промову воєнкома з легеньким морозцем поза шкірою. Тут було над чим замислитись...

За короткий час від демобілізації з полків і трудової армії всі вони вжилися в селянську роботу, одвикли від щоденних небезпек, од армійської дисципліни й злигоднів, пов'язаних з військовою службою, а тут на тобі!.. Добровільно бери гвинтівку чи наган і знову лізь до чорта на роги!.. Та й чи не могли б обійтися без мене?..

Й багато хто тільки й чекав — ось зараз підведеться хтось і скаже: а нам воно ні до чого, в нас жнива, ми прод-

податок платимо, чого ще вам треба? А з бандою, мовляв, хай б'ються комуністи...

Та сміливців чомусь не знаходилось. Може, чекав кожен у відповідь на ті свої слова: «А чи люба тобі Радянська влада? А чи хотів би ти її загибелі? А чи не приведуть Шкарбаненки на твою землю чепурнстих офіцерів Денікіна та козацьких урядників із шомполами й шибеницями, з тією проклятою царською «єдиною, неділимою»? Хіба не дала тобі й твоїм дітям Радвлада й землю, і волю, і ліси, й води, й школи, в яких твої діти довіку навчатимуться рідною мовою?.. І чи дадуть тобі Шкарбаненки безборонно жити й працювати для себе та для своїх дітей?..» Так, мабуть, і спитають. І що ти їм на це скажеш?..

Степан Курило аж упрів од цих думок. Ну, піднеси руку, скажи: «А я — по чистій, дві рани, контузія... звільніть, мовляв...» А чи вдіє що-небудь Шкарбаненко супроти такої сили... без мене?.. А на що ж тоді розраховує Шкарбаненко? Та на те, що саме ти, й товариш твій, і сусіда — не підуть? І чи не відкриють шкарбаненки ворота ізсередини битому маршалові Пілсудському та кривавому барону Врангелю?

І чи діждеться тоді Василина Одинець твоєї помочі та пенсії на дітей? Чи так само крадькома й ходитиме обмолочувати снопи на хазяйських нивах, поки її проткнуть вилами? Чи жатиме своє жито, посіяне по стерні?.. Скажу — не піду я воювати батька Шкарбаненка... Й скривить зневажливо губи Ригор Поліщук і кине тобі, мов випалить із нагана в саме серце: «Продав глитаям світову революцію за пожовкле сало! Нічого, мовляв, пролетаріат обійдеться і без тебе». Й закине за плече гвинтівку й піде собі, похнюпивши велику голову — жити чи помирати за світовий пролетаріат і комуну...

А ти підеш битися з Василиною, з її голодними дітьми й сухорукою матір'ю. І дружина твоя Софія похвалить тебе: «А ей-бо, розумний ти, Степанцю, хазяїн хоч куди! Хай дурні комнезами воюють собі за комуну, а в нас і свого хліба стане!» Й перед усією громадою засвідчиш, Степане, що ти слухняний муж, не йдеш супроти хазяїв, що так і залишився догідливим і вірним наймитом!..

Та пропади воно все пропадом!..

І Степан підвівся і, перемагаючи судому в горлі, глухо промовив:

— Я взводним служив... Курило Степан... Записуйте...

СУД У ДУШАХ НАШИХ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

у якому Іван Іванович Лановенко сперечається з Богом, виголошує промову на цвинтарі, а далі повідомляє чимало важливих новин

Кохана моя дружина Єфросинія Петрівна трохи ревниво ставиться до моєї великої конторської книги, поділеної червоними рисами на графи: «Приход. Расход. Остаток».

Попервах вона намагалася контролювати мій напрям думок, та я вже мав чималий досвід спілкування з вищими силами й навчився приховувати свої думки,— коротко кажучи, я ховав ту книгу під сінник, на якім спить моя кохана цензура.

Рішуче вимагати мій твір на перегляд Єфросинія Петрівна не наважується з гордощів,— ось, мовляв, яка я ліберальна дружина, в мене в сім'ї і свобода слова, й таємниця листування, але покладає надії тільки на таку форму догляду, яку вигадав ще блаженної пам'яті цар Микола Палкін — ніжне таке в пальчиках і обережне слово — перлюстрація.

І от прокинеться було дружина з потреби чи й так, а я собі у ванькирчику скриплю пером.

І стиха, щоб не зрозбудити Віталика чи Ядзю, скаже собі під ніс носій вищої влади в нашій сім'ї:

— Пише, пише... Й для кого він пише?.. Й що він там пише?...

А я їй відповідаю цілком щиро й правдиво:

— Це я обписую про свою вірність і щиру любов до тебе!

Й чи вірить дружина, чи не вірить, а заспокоюється.

Ця гра тривала доти, поки мій твір став за обсягом цілою літературою, і тому для моєї коханої дружини неосяжним. А тоді я вже спокійнісінько почав класти свій гросбух на полицю в своєму ванькирчику — спробуй-но прочитати все до кінця!

Довгенько лежала моя Книга Добра й Зла, вкрилась товстим шаром пилюки, а оце знову трепетно й любовно беру її до рук, врочисто вмочаю перо в чорнильницю-невиливайку, розглядаю кінчик пера й думаю та гадаю: що ж писати?

А з чого починається саме життя? Чим воно кінчається? Чи згадувати мені добрий десяток Ваньків та Одарочок, що побачили світ Божий за ці кілька місяців? Ні, мабуть, про них рано. Їхній життєпис ще на пелюшках. Вони ще по цей бік Добра й Зла. Й саме тому вони в мою книгу не ввійдуть.

Тож давайте скажемо слово про тих, що пішли, яким не потрібен ні осуд, ні слава, ні сорочка проста, ні шати золоті, з яких стирається гординя, як золото на фальшивім дукаті, які «сраму не імуть».

Оце вчора поховали діда Гната Корчука, Софіїного родича по першому чоловікові.

Боже мій, як довго може тривати чуже життя і як хутко минає твоє власне!

Всі, хто тільки знав діда Гната, а знали його старе й мале, тільки й чекали його смерті — з цікавості. Зажився старий, ну куди йому стільки; помирають молоді, а він собі кахикає... Аж досада іноді брала на таку Божу несправедливість. Дехто вже й питав старого:

— А коли ви вже, діду, помрете?

Мовчав старий довго, ворушив бузковими губами, посміхався сумовито, зверхньо:

— А я сьце й не зьив.

— І не набридло, діду?

Облизував губи дід Гнат і плакав скупо — дві сльозинки в куточках очей,— кволо махав рукою:

— А йди вже, йди!

Й залишився сам із собою, розмовляв, думається мені, з Богом та, щоб продовжити життя, намагався пригадати щось гарне з прожитого. Але що було згадувати?

День крізь день сходило сонце, йшли дощі, проростало зело, пекло в жнива, роз'їдав шкіру солодкий піт, кисла сльота, хурделиці замітали хату по стріху, народжувались і помирали люди, от і все. Були ще, правда, молодість, кохання. Та скільки його випало на твій вік? Ну, четверта, в кращому разі — третя частина відмірених тобі днів... Це як Великдень — один раз на рік. І коли вже перестав бути чоловіком — одразу відчув, що й не живе. Й уже й не міг згадати щось із буття поза цим. І випадало волосся, розхитувались і пропадали зуби, вже й пам'ять затягало сірим туманом, і кожної ночі, перш ніж заснути, все думав: кому пожалітися, кому?

Й зневажала молодь своєю чемністю, поступливістю,— це просто вдячність старому шолудивому псу за вірну

службу. Й колола старість заздрісним оком — ти ще живеш, а ми маємо йти.

Й боронився і од тих і від других дубовою труною, яку сам собі змайстрував років тридцять тому, й хрест набив на віко, й пофарбував того хреста в бронзу — оце й усього тобі золота на віку, та ще й не на власну честь, а тому, кого розп'яли.

Й чи прийме він тебе в свої кущі, адже ти грішив. А як не согрішиш, коли хоч у помислах своїх, а переступав усі заповіді. Й убивав ворогів своїх — подумки — у великім гніві й не поважав отця і матір своїх, коли ті бували в гніві на нього, й перелюбствував — навіть не в помислах своїх, і бажав і жону, й вола, й осла ближнього свого, й крав у пана, й поклонявся іншому богові, окрім самого Бога — золотому тільцеві, і... і...

Правда, ще залишалася непевна надія на милосердя сина Божого. Але чи не було серед гріхів прощених ще й смертного гріха? Чи не зневажив він чимось духа святого?

На цьому, здається, і кінчалися всі сумніви діда Гната. Й він уже спокійно чекав на той час, коли Господь спочатку перетворить його на тлін (навіщо?), а потім (коли ж?) воскресить із мертвих, як сина свого.

Дідові Гнатові все-таки легше. А от хто втішить мене, вчителя, перед тим, як серце моє зробить останній слабкий поштовх, і те, що є моєю сутністю, що відрізняє мене від тварин, мозок мій, за якихось десять-двадцять хвилин обернеться на аморфну сіру масу, нікому не потрібну й навіть шкідливу в своєму розпадові?

Й от я, атеїст (вільний чи невільний?), нещасний од своєї обізнаності, від свого великого скепсису, йду до хати, де в кутку під образами, в дубовій труні, поточеній шашелем, лежить висхле, прозоро-воскове тіло людини, що всеньке своє життя копирсалась у землі, як жук, годувала мене й напувала.

Підходять, хрестяться, цілують старого в руку,— ось як, мовляв, ми любили тебе й поважали, як ми віримо, що ти, мовляв, ближче до Бога, ніж ми, а ти в подяку за той лицемірний цілунок заступишся за нас перед ним!

І деякі й хусточки прикладають до очей,— ось ми плачемо за тобою, нам, мовляв, тебе шкода, а зовсім не від того, що передчуваємо власний рішенець!..

І поважаємо тебе й любимо останньою живою любов'ю за те, що стільки масних скиб землі вивернув ти своїм плугом, стільки зерна насіяв, стільки вимахав косою, грів землю

власним тілом, виводячи коні на ніч, стільки обтесав дубів, ставлячи нам хати, й зовсім, мовляв, не дорікали тобі шматком хліба, коли твої руки безсило звисли, а ноги вже не служили тобі, щоб тягтися за плугом!

І пам'ятатимем тебе за життя цілого покоління — років із двадцять, поки самі живі, й щорічно записуватимем тебе в грамотку — за упокій, поки діти наші подадуть попові грамотки з нашими ймennями — без прізвищ і особливих відзнак. А Бог уже сам розбереться, котрого з десяти рабів своїх Гнатів відправити на пекельно тяжкі роботи, а котрого залишити в себе похлібцем. Тільки ж, діду Гнате, навіть тобі, нехай праведнику, нехай би й богорівні, все ж не доведеться разом із Богом правити світом,— завжди замість тебе робитимуть це інші, раз і назавжди наближені до Бога!

Поцілую і я тебе в руку — зі співчуття — обдурювали тебе на цім світі, одурять і у вишніх!

У напівтемній прохолодній хаті пахне м'ятою і любистком,— це на пошану тобі й на зневагу,— на той випадок, коли тіло твоє заполонить тлін.

Приїздить клір. Сіреньке й затуркане обличчя батюшки аж морщиться — за два десятки років свого пастирювання ніяк не звикне до споглядання смерті, бо й сам боїться її.

Скоса позираючи на задерту жовту борідку померлого, бубонить коротку молитву й, помахавши кадилом, квапливо виходить на широкий, поріслий густим споришем двір.

Із хати виносять труну й ставлять її на два ослони. Люди хутко, наче мух одганяючи, хрестяться.

Отець Никифор починає читати Євангеліє, потім заупокійні молитви. Увесь натовп, мов навмисне зібраний у хор, тонкими голосами підспівує алілуя.

Це дуже жалібно й гарно. Із землі ти вийшов, у землю і повертаєшся. Але натякають тобі, що воскреснеш із мертвих, смертію смерть поправши. Та слухай-но, діду Гнате, чи хоч у одній із тих молитов згадано про твою велику роботу на землі, щоб Бог відзначив тебе, як прийдеш у його обитель? Щоб відрізнив тебе від конокрада й лихваря, що встигли замолити твої гріхи?..

Четверо молодих і дужих беруть труну на плечі й повільно виносять на вулицю за хрестом і корогвами, що похитуються на вітрі, мов п'яні. Й не твої то корогви несуть, не твій лик на них, а печального єврея, що мав щастя народитися від Духа Божого!

Час від часу зупиняються і знову правлять службу — не задля тебе, а задля Бога й Сина його.

Ось уже труна з твоїм висхлим тілом стоїть поряд із ямою.

Я розштовхую людей, піднімаюсь на купу викинутої землі й обводжу поглядом натовп.

Я мушу зараз виголосити слово, неодмінно повинен сказати,— якщо й не до тебе, то до тих, що тебе оточують.

— Люди до-обрі! Ой лю-у-уди!..

Отець Никифор легенько морщиться, кліпає підсліпуватими очима, докірливо похитує головою.

І на цьому, здається, і закінчилася моя гаряча промова. Бо перехопило мені віддих, запекло в очах,— так, мабуть, буде й тоді, коли я при твердій пам'яті й сповна розуму відходитиму з цього гарного й трагічного світу. І я закліпав віями, тяжко задихав і подав горлом дивні гавкотливі звуки... Легко тобі, діду Гнате, й важко мені!..

Й усі, гадаючи, що я заплакав од жалю до тебе, а не до сутності людської, розчулились і собі почали кліпати та сякатися.

Боже мій, дай їм щастя залишитися такими, як є!..

Віддають тобі останнє цілування. Навіть ті, що нетерпляче ждали твоєї смерті, сьогодні покірливі, як овечки. Й не тому, що Бог просвітив їх і пом'якшив їхні серця, а через те, що їм страшенно хочеться, щоб і їх, як настане час, мертвих і безмовних, люди, забувши всі їхні підлоти, уклінно цілували в руки.

Накривають труну віком, забивають гвіздки. Стук-стук-стук! І все.

Проходять повз могилу, кидають по три жмені землі на труну, нагадують тобі твоє — не земне, а земляне походження. Оце й уся тобі шана.

Всі безладною юрбою течуть із кладовища. Зберуться в хаті померлого, передаватимуть із рук до рук ложку з коливом, хреститимуться збуджено й похапливо — ось даватимуть по чарці й попоїсти, чого Бог послав.

І молитимуть Господа, щоб упокоїв душу твою. Невже ти тільки й чекав на супокій? Хіба ти не жив пристрастями, без яких важко уявити собі людину? Невже тобі т а м тільки й судилося нікого й нічого не любити, ні в чому не сумніватися, а тільки славити чужого сина?.. Гірко й тяжко за тебе, діду Гнате, але мені не залишиться і цього...

Що ж залишиться після мене? Діти. Вони, кажуть, наше продовження, наше безсмертя. Але діти не горітимуть моєю

любов'ю, не продовжать моєї особистості. Вони навіть не конгломерат фізичної і духовної сутності батька чи матері, а кожне — окрема особистість, ні на кого на світі не схожа. Син мій Віталик навіть не дописуватиме мою безсонну думу, Книгу Добра й Зла!

А як же бути тим, хто й зовсім не має дітей?

Філософи всіх часів і народів, як легко всі ви пояснюєте сенс людського буття!..

І тільки тяжкі хвороби й страждання старості примушують примиритися, навіть закликáти на поміч смерть.

Я навіть радий, що книгу мою, може, ніхто й не прочитає. Надто тяжко буде кожному вслухатися в мою суперечку з Богом і самим собою.

Але життя таке саме нестримне, як і смерть. Як і десятки тисяч років тому, мліють під калиною молоді й кожен бачить своє продовження і безсмертя в пружній юності, що пнеться з нього, як кільчик зерна, віткнутого в землю, проламує найтвердіші брили. Йдуть до церкви, освячують своє бажання і темної ночі виводять одне одного з невідання, вгамовуючи свій інстинктивний страх перед одвічною смертю.

Які ви щасливі, всі, хто має силу й здатність до цього!

Ні, мабуть, буде таки краще, коли моя кохана дружина, не дійшовши своїм прагматичним розумом до всього тут викладеного, з великих ревнощів, що я можу жити не однією тільки нею, візьме та й спалить мою Книгу Добра й Зла,— тільки так і слід боротися з єретиками й маловірами! Навіть мене самого слід би спалити на вогнищі — з гуманних міркувань!

Спитаєте — а чому це ти, старий дурню, розпатякався про смерть? Ну, помер старий шептун дід Гнат, туди йому й дорога. Чому ти не заплакав ні разу, як відходив од нас хтось молодий, ба й невинна дитина?

А саме тому, що ті смерті ви сприймаєте як трагедію, як несправедливість, а самі й не відаєте, як мало часу відпущено людині на життя, щоб хтось ним уповні наситився. І ще не кумекаєте, як це важко людині — носити в собі інстинкт життя і бути позбавленим інстинкту смерті! І як нестерпно розумом і духом своїм стояти нарівні з божеством, а помирати й гнити нарівні зі шкапою, що відходила своє в борозні. Й ще одне слід пам'ятати вам, люди: той, хто відходить, старий і немічний, безрідний і самотній — теж мав молодих матір і батька, що невтішно плакали над ним ще тоді, коли він тільки-но родився. І ще одне не можна вам

забувати — людина в смерті залишається самотньою, і нікому їй пожалітися. І ще не забудьте — те саме чекає і вас.

Ну, здається, на цій моїй безголосій промові можна й поставити крапку.

Йдіть собі, люди добрі, молотити хліб, возити до млина, пекти короваї, дружитися — кому надійде пора. Стільки ж у вас справ, стільки клопоту, а життя тече так нестримно, що забуваєш і події вчорашнього дня. А скільки ж їх пройшло перед очима, на скількох поклав свій відбиток час!

Ви чули, либонь, як напав Шкарбаненко на місто й чим усе те закінчилося?

Доброго ж гостинця там наготували йому. Потрапив отаман у пастку. Запустили банду на околицю, а потім і стисли в залізні лещата. Розповідають наші сільські, що брали участь у розгромі банди,— Ригор Поліщук і Сашко Безуглий (був ще з ними наш близький сусіда Степан Курило, так того поранено — ще й досі лежить у лазареті),— пощастило лісовим бандюгам підпалити пакгауз на станції, покотили туди підводами «хазяї» — погріти руки на казенним добрі. Так тих дядьків загнали в глухий кут чонівці, а самого отамана з його раклами зустріли міліція та бійці гарнізону. Й виклали сливе всю банду. По світанку на вулицях валялись побиті коні й Шкарбаненкові нетяги — де хто впав, то не зводився. Тільки, кажуть, самого отамана серед убитих не знайшли.

Чимало бандитів і половили. Позабивалися в сараї та нужники — виводили блідих і похнюплених — кожен знав, що амністія для них давно минула...

Отаманових спільників із куркулів зігнали разом із підводами на ярмарковий майдан. Недобре почувалися «хазяї» під пильною вартою злих після бою червоноармійців. Забирали по одному, гнали до міліції. Всі, виявляється, попали до міста цілком випадково... Зо дві доби безперервно допитував їх начальник міліції та ще слідчі з особливого відділу. Котрих відпускали під розписку про невиїзд, а котрих зачиняли. Буде суд і буде кара.

Якщо виловили їх по всій Україні, то це вже, здається, повний мир. Але чи примиряться Прищепа, Балан та ще крамар Микола Фокійович? Хтозна... Як і перше, лагідний та воркітливий титар Прищепа мовчить собі, дивиться на світ Божий блакитними невинними очима, Балан пухкає товстими губами — зневажливо й сердито, а й собі ні пари з вуст. Микола Фокійович, як розбили банду, днів зо три

не відчиняв крамницю, лежав, кажуть, у світлиці з мокрим рушником на лобі.

З багатеньких тільки Титаренко зовсім непричетний до темних справ Шкарбаненкової малини. Та й нема йому чого нарікати на Радянську владу. Не відкраяли в нього земельки, як у Балана й Прищепи, сказати б, і не визискував нікого,— справив добре хазяйство на долари, зароблені за морем. Господар культурний, нічого не скажеш. Навіть наш агроном Віктор Сергійович Бубновський дуже поважає його. Запросив на сільськогосподарську виставку аж у повіт. І що б ви думали — вивіз туди Титаренко зо три двопудові гарбузи та кормові буряки з чоловічу голову, як на неї надіти ще й смушеву шапку. Цмокали язиками приїжджі селяни, розглядаючи таку дивину, позирали й на самого господаря, що ніяково переступав з ноги на ногу, в новому синьому кашкеті, чистій вишиванці та широчезних штанях, заправлених у зібрані гармошкою витяжки.

Й коли питали цікаві — і як то ви, мовляв, домоглися такого, відповідав «американець»:

— Уремля таке. Дала Совіцька власть, спасибі їй, хресцянам землю, а вже добрий хазяїн знає, з якого боку в кобили хвіст. Оп'ять же чотири пілки, сюди, значця, тее, а туди тее, голова, значця повинна бути на плечах, знов же таки хвикалі, гнойок, суперфоспат. А хто, значця, агронома не слуха, а діда свого з печі, то отакісінько й має... Отак, гадство, жизня встроєна...

Й на знак того, що сказав усе, легенько торкався рукою до ремінного козирка.

А Віктор Сергійович, організатор і розпорядник виставки, вилазив на бочку з-під оселедців і виголошував промову.

— Товариші селяни! Ось вам гідний наслідування приклад! — і вказував через плече на Кузьму Дмитровича Титаренка.— Тільки чотирипілля, тільки культурне господарювання, тільки наполеглива праця — ось джерело збагачення трудового селянства. Це не куркулі, що визискують найману працю. Але не місце серед нас і лежням та ледарям, про яких великий російський народний поет писав: «Что ж ты спишь, мужичок, ведь весна на дворе и соседи твои работáют давно!..» Хай ті нероби краще здадуть землю в земельну громаду, а як буде черговий землеустрій...

— А як у кого тягла нема? — перебивали з натовпу.

— А як удови самі та немічні?..

— Ну,— розводив руками Віктор Сергійович,— земля, товариші селяни, любить дужих і кмітливих.

Гуділи в натовпі, одні — схвально, інші обурено.

— То де ж тая Совецька власть?

— А хто ж тій власті хліба дасть? Чи не ти?

— Краще вже тоді в комуну.

— Аякже! Кому-у-уна! Хапай у пригорщі... Комуни захотілось! А ось цього вам!..

Великий сумнів і розлад посіяла в душах та сільськогосподарська виставка.

Але міцні хазяї поставились до неї схвально.

— Ось навезуть машин усяких, може, куплю собі трактора,— казав Кузьма Дмитрович.— Ото, гадство, вещ. Глибока горанка, оп'ять же вівса для коней не тра сіять, краще пшеничку та цукровий буряк. Он уже цукроварню ладнають, буде на буряк контрактація. Віктор Сергійович казав. Сівалка вже в мене є. І ще б, гадство, двигуна... Отак жизня встроєна...

Бідкався Кузьма Дмитрович, що мала сім'я, а наймати нікого не хоче, щоб у куркулі не потрапити.

Тимкові вже давно в солдати пора, а він, гадство, все шука дівку до смаку — з широкими плечима та великими долонями.

Ще й досі не знайшов.

Котра підходить на цю стать — то бідна. А багатирські ходять у півсапожках та в шовкових спідницях — намініяли в городян у голодний рік — все чекають землемірів та ветеринарів — бач, панночки! — а котрі, гадство, й на комісарів оком кидають,— їй аби був у синіх галіфе та з наганом при поясі...

Тимка минулої осені та й цієї весни в солдати не забрали — через Ригора Поліщука. Викличуть на комісію, покрутять голого, поплещуть по спині — ех, у матроси б! Та, прочитавши якісь папери з села, гмикнуть, крекнуть і рукою махнуть — іди, мовляв, додому. Смутила ця обставина Кузьму Дмитровича, хай би йшов, куди люди, й у податках пільга була б. А от не беруть... Ходив до Ригора, обережненько сперечався, так той і слухати не хоче — та ти, каже, багатший за турків тих, а багатир ніколи не попаде в царство небесне, а в Червону Армію і поготів!

Данькові пішов двадцять перший, псує, гадство, дівок, а женитися не хоче. Час,— мовляв,— тепер суріозний, тату, не тра козакові заводитись бабою... Хай уже потім, як сюди або туди... Ні, не з того боку свиню смалить. Влада

тепер міцна, хазяйнувати дає, на кого ще сподіватися? Пробував був Кузьма Дмитрович добром допитатися. «Е-е,— каже,— тату, зачекайте, он Польща ворушиться... А вам би з вашим багатством тра б знать, до кого горнутися!» — «Ти мені брось, Данило, уремля таке, що голову одстрижуть по самі плечі!..» — «Нічо',— каже,— не одстрижуть...» І ходить, гадство, на чужі села до дівок багатирських, усе до тих панночок, у котрих золоті кульчики та гумові калоші, та, гадство, запуска руку — любить, щоб була в панських панталонах із мереживом... Спробуй-но такого женити!..

Найменший, Андрій, ще училище кінчає, мабуть, не триматиметься хазяйства. То — відкраяна скибка. Ну, а стара вже здоровлям занепадає, як уже їй і на городі, й у полі, ще й буряки охота сіяти, а хто ж на них буде колінчити?.. От жизня встроєна!

Тяжкий хазяйський клопіт, це вже я вам кажу, вчитель Іван Іванович...

Коли стало відомо про напад Шкарбаненкових раклів на місто, все чекав звістки, що й наших багатирів когось та потягнуть. Але, здається, обійшлося тихо. Чи то дуже обережні?

Навіть Данько Котосмал, який ще з літа в мене на підозрі, й той, кажуть, до пізньої ночі тинявся з парубками по нашому селу, горлав пісень. Дивно.

А на свято, в п'яту річницю Жовтня, навпроти сільради спорудили трибуну, на якій стояли представник із волості, Ригор Власович та голова комнезаму Сашко Безуглий, незаможники та школярі проходили селом із червоними прапорами, Данько Титаренко й собі прихопив прапора. Та, коли дійшов до трибуни, Ригор Власович, що безперервно вигукував гасла, раптом замовк і очима закліпав.

— Гей ти, турку! — гукнув до Данька.— Ану, віддай нашого чесного прапора трудящим! Кому сказав?!

І той Данько, навіть не глянувши в його бік, хутенько передав свіжоструганe держалко в натовп, а сам поплентався геть.

Та люди вже бачили й поцінували його відданість Радянській владі. Й навіть стиха лаяли Ригора Власовича:

— Бач, парубок хотів як краще, а Ригорові хіба догодиш? І то ж наставили такого бусурмана, прости Господи!..

Обійшовши всі кутки, ми проспівали «Інтернаціонал», «Смело, товарищи, в ногу», «Ми — ковалі» й знову зійшлися до сільради на мітинг.

Промовляв товариш із волості, рубав рукою повітря — нехай живе світова революція! Потім мій Віталик, що приїхав на свята з міста, вийшов на трибуну в червоній краватці й «з рухами», тобто з ораторськими жестами прочитав вірша:

Ми брати з тобою рідні —
робітник і селянин...

Ну, скажу вам, і тепло ж було нам із Єфросинією Петрівною на душі, як усі заплескали в долоні!.. Правда, аплодувати перший почав я...

Навіть Ніна Вітольдівна поплескала в долоні в нас коло вух. І приязно так посміхнулася нам пречудовими синіми очима — майбутня наша лагідна й шляхетна сваха.

Я люблю Революцію. За її небуденність, за пафос її і щирість серця.

Хай не вицвітають червоні прапори, які ми сьогодні принесли на свято. Я люблю Революцію і за те, що вона широко відкриває обійми всім людям, аби тільки вони були чесні в помислах і ділах своїх. Я люблю її за те, що в переповненій її душі знайшлося місце й для Ніни Вітольдівни з її цибатою донечкою, котра оце притислася до матері, ховаючись у неї під пахвою, мов курча.

Промови, промови... Наче й усі однакові, та скільки щирого почуття в кожнім слові!..

Ось, нарешті, де твоє безсмертя, лицарю печального образу, Іване Івановичу,— у вірнім служінні Революції!..

Наприкінці знову промовляв Ригор Власович. Власне, не промовляв, а читав телеграму з Харкова — «Всім, всім, всім».

— Ось послухайте, товариші незаможники й котрі середняки! Різні турки можуть не слухати — не про них обписано.— Й суворим голосом, відкашлявшись і постукавши пальцями по борлаку, Поліщук почав повільно читати: — «Постанова ВУЦВК від 4 листопада 1922 року».— Далі, закашлявшись, обвів поглядом натовп, знайшов мене й поманив рукою.

— Ось хай дочитає трохи Іван Іванович, щось у мене з горлом... А ви щоб слухали!

Я зійшов на трибуну й прийняв із Поліщукових рук документ, переписаний на друкарській машинці.

І я почав читати.

Люди жадібно ловили кожне слово, прикладали долоні до вух.

— Гром-ше! — гукали дядьки.

— Ану, ви там, баби, ша!

— Це вам хай заціпить!

— «...одного року...» — повторював хтось мої слова.

— Замовкніть, повітри нема на вас!

Я підвищив голос:

— «Скоротити термін перебування в місцях ув'язнення на одну третину, але не більше, як на половину, всім засудженим на строк більш одного року, крім...»

— Амністія, амністія!..— прокотилося в натовпі.

Далі я вже не міг читати — такий піднявся галас.

— Мо', й Македона випустять...

— Куди там! Йому — вишку!

— Підемо в повіт усією громадою! Як циган, то вже й пальцем його не зачепи!

— А коні красти — то їм льгота!

— Тихо! Ти-и-ихо! — приклавши долоні до рота рупором, гукнув Поліщук.— Хто там варняка?! Не було ще суда Македонові! Аж після свят! А про бідних циган не пащекуйте! Бо то й не Македонова була коняка!.. Безсознательні турки! А ви, люди, їх не слухайте!

Вдома на мене чекала Палазя кривенька, Македонова дружина. До хати не зайшла. Щось із п'ятеро її синів стояли перед нею тісним гуртом, підшморгували носами й спідлоба дивилися на мене. Такі самі біляві, з водянистими очима, як і батько їхній.

— Отак, Іване Йвановичу...— крізь зуби сказала Палазя.— А вдома ще четвірко...

— Не я ж вам народив їх, Палазю!..

— Не народили, а зі світу зживете!

— Ну?

— А пішли свідчити на Петра!

— А що людину замордував — вас не обходить?!

— Ци-и-игана?..

— Ех, ти! — не стримавсь я. А сам собі подумав: «Ось воно, нице, оселедці!..» — Чи ж людина ви самі після цього?!

Палазя заплакала.

— Аж дев'ятеро!..

— А в цигана, гадаєте, менше?

Палазя стишила плач. Тільки засудомлено вдихала в себе повітря та напруженими, ламкими пальцями стискала худенькі плечики найменшенького.

— Застрелять...— сказала й ствердно й запитливо.

— Н-не знаю... Народний суд розбереться...

— Авжеж... Там такі, як ви... Такі всі безгрішні та добрі!..

— Може, на нього поширять амністію...— невпевнено сказав я.

Вона мовчала, одвівши від мене погляд — ненавидячий, тоскний.

Потім витиснула з себе:

— Ой глядіть, Іване Івановичу! Сьогодні так, а завтра — гинакше!

— Це ким ви мене лякаєте?

— Н-не лякаю, так каж-ж-жу! — Останнє слово вона немовби гострила на точилі.

— Йдіть!

Загортаючи руками своїх хлопченят, мов квочка курчат, Палазя подибала з двору.

Коло самих воріт раптом обернулася і впала навколішки. Простерла руки до мене, потім почала битися головою об землю.

Мені аж у очах потемніло.

— Що ви, здуріли?! Встаньте!.. Суд розбереться... Я тільки свідок... Не можу інакше...

Жінка мовби й не чула. В мене впало серце.

— Я все зроблю... все... що в моїх силах...— І, похнюпившись, почалапав до хати. Серце билося так, що я відчував його власними ребрами. Схопила ядуха, чого раніше зі мною не було ніколи, навіть тоді, коли на очах моїх убивали людину.

Домашні кинулись до мене.

— Ой, тут мені... тут...

— Ну, Македониха!.. Ну, відьма!..— сплеснула руками Єфросинія Петрівна. Ядзя метнулася до діжки з водою.

Насилу мене одволодали.

Ех, Іване Івановичу, годі тобі бути суддею!

І все ж я поклав собі не брати гріха на душу, сказати на суді все, що було і як було.

На ранок дев'ятого листопада я пішов до сільради, де вже стояла підвода. Цього разу черга випала Талимонові Прищепі. Їхало нас до суду двоє — я і Палазя. Жінка вже сиділа на полудрабку, звісивши ноги. Чемний, як завжди, Прищепа вимостив задок отавою і накрив ліжником.

Привітався з Ригором Власовичем та підводчиком, скоса зиркнув на Палазю. Вона сиділа з кошиком на колінах і дивилася поперед себе тим поглядом, яким нікуди не дивляться і нічого не бачать.

— Ну, садіцця, Іване Івановичу,— сказав Прищепа, підтикаючи під сіно край ліжника.— А ви, Палажко, там і

будьте. Могли б і самі запрягти тую коняку, що вам Господь дав по трудах наших...— Він усе не міг простити їй п'ять карбованців, що добровільно пожертвував на купівлю шкапи для Македона.

Іншим разом я гостро запротестував би й змусив жінку сісти поряд зі мною. Але зараз почувався дуже зле й тому змовчав.

Як од'їхали вже далеченько, Прищепа поцмокав язиком:

— Ну, Петрові примінительно випала мертва казнь.

Палазя зіщулилась, мов облили її цебром крижаної води. Але не обізвалася.

— Хотіла брать із собою всіх македоненят,— кивнув Прищепа головою на жінку з такою міною, мовби її і не було на возі.— Куди на мої коні така купа? Та нічо' воно й не поможе. Оп'ять же вбивать ніззя. Вбивать має повне право тіки власть... Ну, руку тому циганові врубать. Ну, вихолостить, прости Господи, щоб смутний був і смирний. Ну ще на пляшку його посадіть. На горлушко. А то, прости Господи, душогубство!.. Ніззя! Тра человечество мать!..

Мене аж пересмикнуло від доброти Талимона Карповича.

— Краще вже вбити.

— А ніззя! — покрутив головою Талимін Карпович.— Грєх.

— А як же Шкарбаненко вбивав? А Зелений? Вони ж не влада?

— Га-а!.. В кого ружжо, в того, прости Господи, й власть!

«Он воно що!.. Виявляється, коли дати й тобі зброю... ну-ну!..»

Певно, відчуваючи мій настрій, Прищепа крекнув і застеріг:

— Та кому вона потрібна, тая власть!.. Тіки всяке, прости Господи, казна-що... Їдна пролетарія... Хазяям власть ні до чо'. Не руш тільки хазяйство!

Мені кортіло й ще порозмовляти з ним — задля Книги Добра й Зла. Та нервувало мовчання Македонової Палазі.

До суду ми під'їхали десь о десятій ранку. Засідання мало розпочатися за півгодини. Я записався в секретаря і заглянув до залу.

Всі лави були зайняті. Публіка здебільшого інтелігентна,— сухенькі дідки в суконних толстовках, перешитих із офіцерських френчів, у пенсне велосипедом, бабусі в рясних спідницях чорного сатину й у темних капелюшках. Були тут, правда, й дядьки у величезних чоботях і засмальцьованих штанях військового зразка — схожі на биндюжників.

Сидів якийсь широчезний чоловік,— голова, що звужувалась догори, й важкий ланцюжок з накладного золота впоперек сірої жилетки. Коло вікна тислися в боязкий гурт кілька сільських жінок,— мабуть, дружини підсудних. Але їх, «простих людей», було дуже мало...

«М-да»,— подумав я.

А потім зміркував собі: «Немає ж часу й робітникам, і селянам вештатися по судах. А ті, що сидять тут, то така собі цікава публіка з «колишніх» — приміряються до нової юстиції, ходять сюди на репетицію».

Став коло стіни, протер окуляри. В залі було душно, пахло нафталіном, пудрою, цибулею і вареною рибою.

Аж ось на підвищення збіг секретар, худий чоловік у залізних окулярах із синьою текою.

— Прошу встати, суд іде!

Всі покірливо посхоплювались із місць.

У дверях показався високий опасистий чоловік із голеною головою, в довгій лляній косоворотці, підперезаній крученим шнуром. Із того, як невимушено й твердо піднімався він по східцях на очах усієї заворожено притихлої зали, я зробив висновок, що він — голова суду, постійний суддя. За ним, сторожко позираючи в зал, ішли четверо чергових суддів — високий худий дід із вислими вусами, в довгому синьому піджаку ніби з чужого плеча, кругленький коротун у залізничній формі, бравого вигляду демобілізований червоноармієць — від соромливості весь час поправляв під поясом гімнастерку, й четвертою — чорнява, дуже гарна жінка в червоній хустині й розстебнутій шкіряній. Вона пройшла гордо, як на параді. Боже мій, як полюбляють владу жінки!..

Рано чи пізно на світі неподільно пануватимуть вони. Різні хитруни-політики все частіше звертатимуться до них. Жінок на світі більшість, мислення в них образне, але не глибоке, логіка відсутня — їх легше одурити. Вони надзвичайно вразливі, емоційні — для них легко з біснуватого оратора створити месію. І все ж вони традиційно залишаться слабкою статтю, і ми, чоловіки, звично поступатимемось їм місцями, затулятимем вуха, виходячи з хати, коли вони самі стають ораторами, цілуватимемо їм ручки, демонструючи своє добровільне поклоніння, аж поки станемо справжніми їхніми рабами. Й вони вже покажуть, чого варті, як їхня слізливість може обернутися на черствість, їхня материнська любов до власних синів — азіатською жорстокістю до чужих. І вони заганятимуть нас у тюрми за саму тільки незгоду з їхньою непогрішимою думкою, холоститимуть

за зраду — явну чи гадану. Але то буде років так через двісті, а зараз вони — янголи, й хай доля скарає того, хто в цьому усумниться...

— ...Прошу сідати!..

І з полегшенням, мов винуваті школярі, яким простили провину, публіка повсідалася.

— Розглядається справа по обвинуваченню Македона Петра Тимофійовича (затим голова суду назвав ще п'ять чи шість прізвищ) у навмисному кваліфікованому вбивстві громадянина Савчука Кирила Трифоновича, 1885 року народження, одруженого, громадянина УРСР. Введіть підсудних!

Через ті самі двері, в які ввійшли судді, кілька міліціонерів, озброєних карабінами, ввели обвинувачених. Дядьки були вже добре вишколені, руки звично тримали складеними за спиною, ішли повільно й обережно, щоб не злити конвойних. Навіть не крутили головами,— сумирні, як воли.

І, як покірлива худоба в обору, зайшли в загороду збоку від підвищення, позгиналися на лавах. Міліціонер зачинив дверці, й конвойні стали стовпами стерегти їх — не для них самих, не для людей — для закону.

Довго й нудно голова зачитував обвинувальний висновок.

І від казенних, округло-байдужих слів того папору якимось дивним чином розпливалася і змивалася страшна провина дядьків.

Оброслі й тихі, підсудні вслухалися в безбарвні й звичні слова, іноді наморщували лоби, коли траплялося незрозуміле, й уже, здається, і самі не вірили в те, що накоїли.

Петро Македон із видовженим схудлим обличчям, оброслий жовтавою бородою, навіть підморгнув Палазі. Й коли голова назвав статтю карного кодексу, за якою звинувачували підсудних, і серед судових завсідників прошелестіло «розстріл», Македон обернувся і, обминаючи пекучий погляд молодої циганки, з непевною посмішкою довго дивився на притихлий зал, мов запитуючи: «Й чого це ви? Що я вам заподіяв?..»

Зробили перекличку свідків.

Усі підсудні з похмурою цікавістю видивлялися на нас.

Я і не сподівався, що міліції пощастить знайти стількох очевидців. Виявляється, нас було чоловік із п'ятнадцять. Потім усім нам звеліли залишити залу засідань. Напочатку люди сиділи в окремій кімнаті, потім розбрелися по приміщенню, декотрі підслуховували під дверима, інші посідали на східцях ганку й, розв'язавши ворочки, снідали чим Бог послав. Правили домашні розмови, позирали на сонце.

Нудились ми так години зо дві.

Нарешті судовий виконавець почав закликати нас по одному на засідання.

Мені випало йти третім.

Я начебто й не боязкий, але коли став обличчям до суду, одразу відчув дивну порожнечу в шлунку. Зиркнувши скоса на підсудних, помітив, що вигляд у них уже зовсім не той, як напочатку. Невблаганна судова машина вже встигла розворушити їх від тюремної апатії. Це вже були люди, що по-справжньому відчули на собі дихання смерті. Обличчя спітнілі, розгублені, запобігливо-лагідні; голови підсудні повтягали в плечі, мовби вже відчуваючи потилицями чорний холод револьверного дула. Отакі вимочені, розкислі, здатні на взаємну обмову, на ганебне приниження, на молитву перед суддями, на благання про поміч до родичів, одне слово — на все — перед лицем помсти, очікуваної, насильницької, наперед вказаної і тому найстрашнішої смерті.

Отакі вони зараз були.

Й, відчуваючи їхню молитву, я ще дужче знітився. Дрібненько й огидно затрусилися жижки.

Голос голови долинав до мене десь із-під стелі, з того боку світу.

— Ваше ім'я, свідок?

— Лановенко... х-х... Іван Іванович.

Питали про вік, мовби й не бачили, що мені вже під п'ятдесят, про соціальний стан, про моє походження (очевидно, судді вважали, що я поміщик), і свідок здушеним голосом вичавлював із себе нікому не потрібні, але обов'язкові слова. Потім мене «попереджали». І я з готовністю кивав головою: мовляв, зрозумів. Затим розповідав про все, що бачив, і вигляд мій був чомусь такий винуватий, що гарна жінка в червоній косинці дивилася на мене майже з огидою, ніби я і сам міг заподіяти злочин.

І, не криючись із тією огидою, красуня питала мене, чому я, вчитель, не заступився за вбитого.

І я довго мовчав. Щелепа в мене теж дрібненько тремтіла, і я не знайшов нічого розумнішого, як запитати цю жінку (жінку, чуєте!), чи ходила вона коли-небудь у штикову контратаку. Мовляв, там було легше...

Й на це дурне запитання вона повинна була б почути мою ж таки відповідь: «А я ходив!»

І це мало б виправдати мене в її очах, у очах усього суду й інтелігентної та дрібнобуржуазної публіки в залі.

Й навіть не зачекавши на цю мою відповідь, красуня червоними вустоньками сказала: «Ясно!»

І я не дібрав, що саме вона зрозуміла й чи виправдала мене.

Після судового допиту мені дозволили залишитися в залі. Допит свідків тривав.

Із появою кожної нової людини на суді обросліі й схудлі дядьки, що сиділи на лаві підсудних, щораз глибше відчували не страхітливість свого злочину, а міру відповідальності за нього.

Вони вже були вбиті, мертві, бо втратили здатність боротися за власне життя.

І зараз підсудні ненавиділи вбитого, може, більше, ніж у ті хвилини, коли, озвірівши, відбирали в нього життя — тоді він був у їхній владі, а зараз самі борсались і корчились у його мертвих руках.

Навіть каялись, але не в тому, що чинили дикий самосуд, а в тому, що, звірившись на Македона, вбили зовсім невинну людину. От якби це був справжній конокрад!.. Та ще щоб про їхній злочин ніхто не дізнався!..

І вбивці ненавиділи мене та інших свідків за те, що ми знали про їхній злочин.

У їхній свідомості те душогубство було звичайнісінькою судовою помилкою: засудили вони й скарали зовсім іншого й готові були зараз просити в нього пробачення. Судді, добре подумайте, чи слід карати на смерть будь-кого хоча б тому, що під вашу гарячу руку може потрапити й невинуватий!

Отак думав я, підпираючи плечем стіну й оглядаючи тих бородатих самосудців.

І стало мені ясно, що й зараз покарають невинуватих.

Коли закінчився допит останнього свідка й настала коротка пауза, й судді почали стиха перемовлятись, я проштовхався в прохід і підійшов до самого підвищення.

— Прошу слова!

Й хоч це було цілком у нормі нового правосуддя, і давала мені право на виступ постанова ВУЦВК про суди, судді здивовано переглянулись, а в залі зашамотіли.

— Ось цей... найголовніший... прокуро-орр!..

— Вимагатиме розстрілу!

— А злющий, аж труситься...

Голова перехилився через стіл і вказав на мене пальцем:

— Ви хочете доповнити свої свідчення?

— Н-ні... Але я хочу доповнити й поширити поняття істини... Власне, буду,— я підкреслив останнє слово,— буду говорити на захист підсудних!

Од здивування в залі аж загули.

— Ота-ак!..

— Я ж вам зразу казала, що він — благородна людина!

Суддя покалатав дзвінком. Потім пошептався з підсудками.

— Суд дозволяє вам виступити, але тільки по суті справи! — й підніс пальця.— Прошу.

— Я запитую сам себе... те... запитую, коли дозволите, вас... громадяни... товариші судді... запитую підсудних... і всіх... те... що сидять тут у залі... чи мали на меті підсудні... те... сприяти поверненню буржуазії та поміщиків до влади?..

Тут я скористався, як бачите, з недозволеного прийому, хоч і процитував уривок із положення про народні суди. Й сам собі відповів:

— Ні, не мали вони... те... такого наміру! Хто перед вами... громадяни... товариші... на лаві підсудних? Поміщики, фабриканти... те... царські слуги чи сільські глитаї? На превеликий жаль, злочинцями стали... прості трударі, колишні наймити... те... бідняки й середняки. Ті, що вчора одержали з рук Радянської влади... те... землю і волю...

Так, підсудні вчинили найтяжчий злочин перед особистістю... перед окремою людиною... але жоден із них і не думав зробити зло Радянській владі... якій вони завдячують усім. Так, так, але злочин перед Радянською владою... вони все ж вчинили. Бо Радвлада, знають усі, своїми законами забезпечує не лише безпеку суспільства... а й окремих його членів. Вина злочинців подвоюється... потроюється від того, що вбили вони, пробачте... те... сучі сини... зовсім неповинну людину... якщо навіть оминути класовий, суспільний підхід до цієї справи. Але чи могла Радвлада... за п'ять років свого існування (ну, ми ж знаємо, що й цей невеликий термін треба розуміти умовно)... чи ж могла Радянська влада виховати... те... своїх громадян у дусі нового правопорядку, нових суспільних відносин... нових, як кажуть, писаних і неписаних законів?!

Ох, тут би поміркувати!..

В цьому місці своєї промови я зупинився, бо від хвилювання в мене пересохло в горлі. Відкашлявшись, я говорив далі в співчутливій тиші.

— Прошу народний суд зрозуміти не тільки тяжке потрясіння колишнього наймита Македона від втрати своєї

єдиної опори в господарстві — коняки, не тільки його розпач, що помутив розум, не тільки його образу перед найгіршим злочином у розумінні селянина — конокрадством, а й той стійкий (так, так!) пережиток у психології селянина всіх часів, який ми називаємо ідіотизмом сільського життя, рабством землі. Громадяни судді, прошу зважити на все це!

Чи так я казав чи ні... ну, не знаю...

Передихнув і втер піт із чола.

— Я скінчив, товариші судді.

— Ви заперечуєте виховне значення нашого суду? — запитав голова.

— Ні. Коли присуд не жорстокий.

— А як ви ставитесь до кооперативного плану? — кашлянув у кулак вусатий суддя.

Я знизав плечима.

— А скажіть,— це жінка в шкірянці,— чи вчинив би подібний злочин підсудний Македон, якби він був членом комуни, комунаром?

— Гадаю, що цього не було б. Але чи вболівав би він за вкраденим у комунарів конем — не знаю. І чи став би Македон комунаром — теж не певен. Адже він так ждав свого поля!..

— Вам убитого Савчука жаль? — підвів на мене очі залізничник.

— Безперечно. Але й цих,— показав я великим пальцем на загородку,— теж жаль. Ой, жаль!

— Значить, хай тоді дрібні власники вбивають кожного цигана? — примружився демобілізований червоноармієць.— Щоб у нас — куркульський закон? Щоб Махно й Зелений? І Шкарбаненко? А як голова за голову?

— Товаришу Фролов, запитання ваше не по суті,— сухо перебив його голова.— Свідок, ви можете не відповідати на останнє запитання.

— Нічого, відповім і на це. Я, громадяни судді, стою на тім, щоб ніхто нікого не вбивав. Ні в ім'я непохитності приватної власності, ні в ім'я революційної правосвідомості. А для того треба виховати в Македонові людяність. Людяність. А якщо «голова за голову», то покотиться дві голови, три голови, п'ять голів, сотні голів!..

Із місця схопилася циганка, простерла руки до суддів, заголосила:

— Ой батечки, батечки, верніть нам татка на-а-ашого!..

Й Палазю теж мов підкинуло:

— Верніть нам батька! Оддайте батька!

Знову затрусився нетерплячий, наболілий дзвоник.

Якійсь інтелігентній бабусі в задніх рядах стало зле. Хтось побіг по воду, хтось істерично гукав: «Лікаря! Повітря-а-а!.. Розступіться, безчуственні! Лікаря! Олухи!»

Аматори гострих відчуттів дістали своє. Зал клекотів.

Дзвоник голови суду аж захлинався, приголомшений і обурений.

Хвилин за п'ять до зали зайшов додатковий міліцейський наряд.

Старший із них навмання водив пальцем по рядах. Потім кивав ним легенько, ласкаво:

— Ану, шановний, вийдіть прогулятися!.. Ви, ви!.. Й ви, гражданинчик! Хутчій, хутчій! Кузьменко, допоможи їм підвестися з місця!.. І вас теж чекає начальник!.. Отак-о! А ви всі сидіть тихо-тихо! Ш-ша! — й накивав пальцем.

І так само весело й беззлісно, мовби ненароком підштовхуючи піхвою шаблі покликаних на прогулянку, старший вивів свою команду з залу.

В тиші, напруженій і гострій, що аж кололо під вухами, секретар поправив свої залізні окуляри й оголосив:

— Прошу встати! Суд іде на нараду!..

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

у якому знову бере слово автор і де все сповнене осіннього настрою

Осінь була вогка й тепла. Хоч давно минуло бабине літо й згнили тугі сливки, що повсівали траву в садках, минулися гнилиці, й тільки червоніли ягоди на глодові та шипшині, але ще не вірилося, що настала справжня осінь, яка ось-ось зіткнеться з зимою.

Стягали картоплиння на городах. Малеча бавилась у куренях із брунатних соняшникових стебел, накритих бур'яном, пузатенькі хлоп'ята носилися зі скибками печеного гарбуза, більшенькі запускали в самісіньке небо стріли з пересохлої бугили. Мотали довгими хвостами повітряні змії, що позаплутувались у верховітті тополь. Босоногі мрійники задирали голови, захопленими поглядами проводжаючи журавлині ключі.

Тельбухаті, мов ситі корови, кочували отари сірих хмар, небо було низеньке й домашнє, і без тендітної і чистої високості ставало сумно й порожньо в серці.

Підкасавши штанці, бродили в калюжах хлопчаки, пильно вдивлялися під ноги, шукали невідомо чого.

Хвилі в ставу товстими жовтими губами облизували білі оголені ноги верб, жовто-зелене опале листя мовби линвою оперізувало став. Дрібно били крильми гуси, скотившись із моріжка у воду, вітер підхоплював їх під розпростерті крила й гнав од берега, аж улюлюкала вода.

На луках стелилися дими. Старші пастушки з брунатними замурзаними обличчями, позначеними білими сонячними лишаями, підворушували золу, пекли картоплю. Їхні меншенькі товариші в кашкетах без козирків, тягаючи по траві поли материнських лейбиків, із бучками, що витиналися з довжелезних опущених рукавів, ніби в опудал, бігали за мрійливими коровами, яких винний запах осені вів кудись у далекі зелені мандри.

Збившись у гурти, сумно стояли коні, все думали й думали, й навіть стригуни-годовики не наважувались порушити тишу великої конячої думи.

В дворах цуценятами дзяволіли бительні. Дівчата й молодиці, по кісточки в білій костриці, тіпали коноплі.

Дбайливі господарі лаштували коло стін жердини — на загату. Й достаток їхній можна було визначити з того, чим обкладено хату. Котрий картоплинням — то бідак із бідаків, інший старими сніпками, а котрий луговим запашним сіном — той уже зовсім дука.

Позолочені вечірнім сонцем, завертали в обійстя орачі. Стомлені коні форкали й коротко іржали, косячи фіолетовими очима на хазяйку, що тягла з криниці воду.

Пахло смаженою олією — пекли на вечерю гречаники.

Спроквола завмирав денний гамір. Стомлена біганиною дітвора, заточуючись із утоми, клишоного переступала поріг, пхикала «їшти». Обсідали на підлозі здоровенну миску з квашею, плямкали й кректали від насолоди.

Повільнішою і спокійнішою ставала говірка, спадало напруження у взаєминах між людьми,— ось воно все, приоблене, перед твоїми очима, зникла тривога про завтрашній день, є хліб, а в кого — й до хліба,— тепер би дав Бог пережити зиму, а там... А там знову закрутить усіх коловерть життя, довгого й повільного, бо кожен день — як рік — турботами своїми й трудами...

Софія і Яринка приїхали з поля вже поночі. Копали кормову картоплю.

Оглушена втомою, дівчина сиділа на мішках із опущеними на коліна руками, сонна й лагідна від почуття виконаного обов'язку.

Софія цмокала на коней, широко тримаючи віжки, стурбована й сердита. З того дня, коли Степан опинився в лікарні, настала для неї безпросвітна каторга. Здавалося, живої місцинки на тілі не було — день і ніч не вилазила з тяжкої чоловічої роботи. Можна було б покликати на поміч швагерів, та не бажала поступатися своїми гордощами. Прискаливши око від цигаркового диму, скрипуче протягне один і другий: «Хе-хе... чоловіка маєш... робітничка... а казано ж тобі... не заводься із зайдою... не послухала... отак...»

Ні, не піде Софія до них. Сама ж одреклася їхнього роду, ще й бабу Секлету миропомазала дьогтем...

Від того, що з нею не було Степана, він зараз здавався їй далеким і безтілесним, як пам'ять про покійника. А від того, що зазнала лиха без нього, позбулась якоїсь частки влади над ним, то вже й чоловіка в нім не вбачала, а просто новий клопіт.

При першім відвіданні Степана в шпиталі мало не вмліла від розпуки: змарнілий, зжовклий, на себе не схожий. На груди впала б, забилася, та пам'ятала лікареве попередження — в нього ліва легеня прострелена. Встала тоді на коліна, чоловікову руку до лиця приклала, голубила її, зволожувала слізьми.

— Ну, як тобі, як?

Невпевнено, мовби винувато посміхався.

— Отак... Хіба вперше? Довбали мене та довбали... Але, бач, живий...

— Ой і треба ж було тобі!..— скрушно хитала головою. — Хай би вже комуністи...— зашепотіла, змовницьки поводячи очима по палаті.— Їхня ж власть... А ти хазяїн... Зоставив мене саму... а люди сміються... увоював, мовлялечки... Чого, кажуть, хтів, того й дістав...

— Які люди? — процідив Степан, спохмурнівши.— Кажи!

— Ну, наші, сільські... Талимін Карпович Прищепа. Й ще люди.

— Он воно що! Глузують, значить, куркулі?! Ну нічого, посміються вони ще на кутні!..

— А ти не гнівись... Бо й правду кажу... Он Ригор та

Сашко Безуглий не полізли на ті ружжа, щоб їх устрелили... Дурнішого знайшли...

— Замовч! І щоб не їла мене, чуєш?!

Софія ображено підвела губи.

— Комісари тобі дорожчі за рідну жінку! — сказала зовсім тихо, але з відчутною злістю.

Заклавши руки під голову, Степан довго мовчав.

— Їдь уже додому,— кинув трохи згодом, дивлячись у стелю.— Можеш не приїздити...— Випадково зиркнувши на Софію, помітив, як густо почервоніла жінка від образи й сорому. Додав лагідніше:— Тут годують непогано.

Посидівши ще трохи для годиться, Софія хутенько виклала з кошика передачу, стала над чоловіком, помовчала.

— Ну, то я вже... Одужуй... як дасть Бог...— І опустила очі.

Він кивнув:

— Їдь...

Удома Яринка питала:

— То як, мамо? Що дядько Степан? Скоро вернеться?

— А ти скучила? — з неприязню буркнула Софія.

Яринці вчулося в її голосі щось недобре. Вона нахмурилась.

— Не я ж їх до хати приводила!..

Софія змовчала. Десь аж потім почала виправдовуватись.

— Клопоту, клопоту... Сказати б, і йому не з медом, та я його туди не посилала.

— Ви й татка на війну не посилали!

Софія пом'якшала:

— А певно... Та проте... Ох, гріхи наші тяжкії!..

Наступної неділі Софія наповнила кошик гостинцями й пішла з Яринкою до вчительші Єфросинії Петрівни. Та мала їхати до міста залізницею.

— Ой Просино Петрівно, візьміть із собою і дівку мою. Хай завезе передачу. Та пригляньте вже, як ваша ласка, щоб не згубилася.

— Н-ну!...— засміялась вчителька.— Загубиться!.. одразу знайдуть. Таку ніхто не покине... Одразу — фуррр! — і під вінець...

— А то вже так! — запищавшися, потрусила головою Софія. І, примруживши, зашепотіла на вухо вчительші: — Ой, воно ще таке дитя, така дитина!.. Геть і не відає, що й до чого.— Втерши крайки вуст великим і вказівним пальцем, гордо засміялася: — Геть ані-ні!..

Яринка почервоніла, не знаючи чому. Вдавано обурилась:

— Чо' шепочетесь? Я вам що?.. Ну що?.. Смішки з чужої лемішки!..

Та дорослі жінки й далі сміялися — з усіх подібних до себе, які не відають, що й до чого.

— А чом самі не їдете?

— Та-а... знаєте... робота ж...— І, затуливши лице ліктем, раптом заплакала. Так схлипуючи, й додому пішла.

За якусь годину Яринка, Єфросинія Петрівна та ще Ніна Вітольдівна Бубновська з донечкою стояли на платформі з утрамбованої жужелиці, чекаючи поїзда.

Заклавши руки зі згорнутими прапорцями за спину, статечно походжав тут і Степан Разуваєв, начальник станції. Сьогодні він, мабуть, був тверезий. Проходячи повз жінок, прибирав вигляду гордого й неприступного, а сам непомітно косив оком на сірий капелюшок Ніни Вітольдівни. Його білява Феня була на останнім місяці, й начальника дуже тягло перекинутись словом. Нудьга по жіночому товариству була не тільки в його погляді, а й смоктала його десь ізсередини.

— Женський пол просють одійти від колії. А то одвічай за вас! — пробурчав він із великою досадою на те, що не зумів придумати чогось ліпшого. А що у відповідь не було ні слова, Степан змушений був одійти.

— Гиндик! — зневажливо сказала Яринка й показала йому вслід язика. Жінки стримано засміялися.

Незабаром надійшов поїзд. Замурзаний паровозик, пихкаючи, притяг на станцію три відкриті платформи й два зелені обшарпані вагони. Боки їхні далеко виступали за рейки, й коли вже повсідалися, Яринка напружено впиралася в підлогу, хилилася до середини вагона. Боялася, що той перекинеться. Потім непомітно для себе заспокоїлась і, висунувшись по плечі у вікно, спостерігала, як паротяг набирав у тендер воду.

— Дивіть', дивіть',— гукала дівчина до вчительок,— от п'є, заразюцький!.. І нащо йому стіки води, як він залізний!..

Навіть Катя, донечка Бубновської, сміялася, мало не падала під лавку.

Вдовольнивши спрагу, паровозик засвистів, зачахкав, пішов поковзом по рейках, як стара баба на льодку, й поїхав.

До вагона зайшов кондуктор зі згорнутими прапорцями в піхвах, із великим шкіряним гаманом через плече, почав

продавати квитки. Поколюючи чималого носа шпичками вусів, він повільно перелічував мідяки, сопів, товстими негнучкими пальцями віддирав квитки од згорнутого валика. На Яринку квиток узяла Єфросинія Петрівна, бо Софія боялася доручати дочці гроші — ще згубить. Але потім Яринка відібрала свій, зав'язала в кінчик хусточки й затисла її в кулаці.

Поїзд ішов жваво. Вагончики скрипіли й хиталися, аж дух забивало. Телеграфні дроти здіймалися і опускалися хвилями.

На зелених скляних чашках сиділи ворони й зовсім не лякалися того, що їх окутувало чорним димом із паровозного димаря.

Коли переїздили міст і між чорними прогонами (дощатий настил був лише між рейками), заряхтіла сонячними сплесками річка, Яринка відсахнулася од вікна й аж зіщулилась,— їй здавалося, що ось-ось випаде вона поміж шпалами у воду.

Пробігали перед вікнами гайки́, обскубані, змордовані осінню. Пожовклі полеглі трави в канаві були як спутані після купання коси. За кюве́том, дригаючи ногами, качалися коні.

Звикнувши до поїзда, Яринка висла ліктями у вікні — все було їй незвичне, хоч і бачене, земля відкривалася новою красою, мов у щасливому, трохи сумному сні. Навіть сірі телеграфні стовпи з якимись цифрами на білих табличках привертали її увагу. Дроти на них, здавалося, співали, тихенько так, як мати над колискою приснулої дитини. І як вслухатися, то й рейки співали, І Яринка бентежною душею слухала той спів, аж поки розрізнила слова.

Їхав козак за Дунай,
казав — дівчино, прощай...

І, не в силах стримати в грудях ту пісню, Яринка замугикала у відчинене вікно — на вітер, на широкі гони.

Й скільки вона житиме, вже посивіла, зморщена й почорніла від сонця і тяжкої праці, носитиме в серці цю хвилину — тиха радість, світлий сум, чекання щастя...

Від невдоволення (а щастя, виявляється, не вдовольняє людину) Яринка змовкла, спохмурніла й чомусь відчула голод.

У неї було що снідати, але все домашнє, звичне, а он у кутку жінки заходилися над оселедцем, і Яринці так забаглося солоного, що аж закололо в щоках. В уяві вона

вже простягла руку за риб'ячою головою, і коли одна з жінок чорним гострим оком підозріло-розуміюче глянула на неї, дівчина аж смикнулася — загородилася від неї своїм гордим виглядом, щоб та, бува, не сказала: «А може, й тобі шматочок?» І, гостро страждаючи від своїх гордощів, Яринка по-дорослому простягла руки до Каті, як до маленької — а ходи, мовляв, сюди. Катя по-змовницькому посміхнулася до неї, покинула свою маму, що жваво розмовляла з Єфросинією Петрівною, і пересіла на вільне місце до Яринки. Обняла її за стан і, мелючи під лавою ногами, почала щебетати.

— А ти вперше до міста?

— Н-ну! — мовила Яринка.— Вже котрий раз!.. Штири рази!

— Ай-ай! — сказала мала Бубновська.— Ти зовсім не вмієш говорити... Моя мама примусила б тебе десять разів написати: «чо-ти-ри»!

— А мої мама нічо'. Бо й самі так кажуть. І писати не буду, бо я вже письменна. Та й руками вже знаю, що в корови — штири цицьки!

Катя аж зажмурилась од такої непристойності. Хутенько пересіла до своєї мами й, узявши її за лікоть, ображено сказала:

— А Яринка каже глупості...— Й зашепотіла.

Ніна Вітольдівна закліпала й строго сказала донечці:

— Посидь коло мене!

І Яринка знову залишилася самотньою. Від гострої образи геть і не дивилася на вчительок та на Катю, що, відчуваючи свою провину перед нею, сиділа зараз дуже тихо й із винуватою ворожістю позирала спідлоба на Яринку.

Поїзд часто зупинявся, підбирав жінок із кошиками, й ті, проштовхавшись до вагона, галасливо перегукувались, засовували кошики під лави, так само галасливо торгувалися із задишкуватим кондуктором і, нічого не виторгувавши, лізли за пазухи, виймали хусточки, де були зав'язані гроші.

На одній зупинці вліз якийсь із вигляду міський кудлатий чолов'яга в чорнім піджаку на голім тілі й у штанях, що звисали басаманами. Витяг новісінькі карти й почав приставати до дядьків, щоб потягли з колоди.

— А й скіки раз тебе потягти? — запитав один замогильним голосом.— Ма'ть, один раз, і досить.— І цикнув у долоню. А коли підвів очі, то голодранця в клаптевих

штанях перед ним уже не було, аж у другім кінці вагона стояв коло жінок.

— Гражданки милосердній, явіть милість божеську, пробираюсь із плену германського, обібрали мене вурки мєснії, не одкажіть у помочі братській...

Простяг руку до Яринки, що сиділа до нього найближче.

— Баришня,— заворожував її почервонілими очима,— пожалєй бідного плєнного!..

Яринка злякано занурила руку в кошик, намацала там пиріг із яблуками, обережно простягла кудлатому.

— Нє, нє, баришня, бірьом токо дзвонкими! — замахав рукою.

Яринка почервоніла.

— То хороби вам!

Щоб одчепитися від нахаби, Ніна Вітольдівна обережно опустила йому в долоню п'ятак. Босяк довго дивився їй у вічі, дригнув ногою, від чого мало не задзвонили його штани.

— Мерці, мадаммм!..

І, не дочекавшись подаяння від інших, поволікся в тамбур.

А Яринці чомусь здавалося, що він чатує на неї. І вже навіть у місті, коли йшли в заїзд до Сари, дівчина частенько оглядалася, чи не скрадається за нею кудлатий — видере з рук кошика, а потім спробуй — дожени!..

Шльомина Сара щиро зраділа, уздрівши давніх знайомих. Сплеснула білими руками:

— Ай, ай! Кого я бачу!.. Дав мені Бог таких гостей, таких дорогих та пишних!.. І маненька синьоокенька баришня!.. Ой, яке пишне кінд!.. Я дам тобі цукерку. А чого це Сонічка не приїхала? — запитала Яринку.

— Мамі ніколи. А я дядькові Степанові їсти привезла.

— Ай, Степан! То вже такий молодий чоловік! Такий уже гарний та пишний... Ой, щоб Сонічка була та не спішила!.. То не треба було б тобі кращого жениха...

Яринка запаленіла, аж очам стало жарко.

— Які ви, тітко Саро, ну!..

— А чого ти, моя пишна, так кажеш? — не вгавала господиня.— Він же такий молодий та приятний, не те що мій ледачий мужлай Шльома! Ну, так би років на десять був би старший за тебе!.. А як на двадцять, то була б велика біда? Ой, мужчини, вони старіші ще дужче охочі!.. Та й хитруня Сонічка!..

В розмову втрутилися вчительки, бачили — дівчина почувається зле.

— Саро,— сказала Єфросинія Петрівна,— ми, мабуть, ночуватимем у вас.

— То це ж добре. Та для вас такі перини! Буде м'якесенько. Й щоб хоч один клопик!.. Будете — як це? — у Бога за дверима, ба ні — за пазухою!..

Єфросинія Петрівна провела Яринку до лікарні. Показала ворота.

— Там запитаєш у хірургії.

— Обережно озираючись, Яринка пішла по всипаній жорствою доріжці. На клумбах ще жевріли останні чорнобривці, трава всіяна жовтим листом. Пахло пріллю і осиковою корою. І ще домішувався до осінніх запахів дух лікарні — нудотно-солодкий, мов зів'ялі жовті лілеї.

Траплялися їй навстріч дядьки у довгих, мовби ряси, одягалах, та й ходили вони повільно, як монахи.

Але Яринка чомусь не наважувалась їх розпитувати.

Аж нарешті один рудовусий чоловік у білому й у білій же камилавці сам зупинив Яринку.

— Кого ти, дівчино, шукаєш?

— Та... шукаю... Тітку Хірургею...

— Кого, кого? — вирячився той на неї.

— Та кажу ж... тітку Хірургею...

Чоловік ляснув себе по стегнах і аж присів од реготу.

— Ой, не можу! Держіть мене втрьох!..

Яринка закліпала.

— А нащо ж тобі здалася тітка Хірургія? — запитав вусатий ослаблим од сміху голосом.

— Та... спитати про дядька Степана.

— Про якого дядька?

— Ну, нашого, вітчима мого...

Він ледве добрав, чого вона хоче.

— Курило?.. Ну, ходім, проведу. Це якраз моя палата. Я там фельдшер. Ну й сміхота!..

Він привів її до великого цегляного будинку в глибині садиби. Зайшли до тісних сіней. Фельдшер сказав сісти на лаву. В дверях, за якими він зник, було прорізане віконечко.

Залишившися сама, Яринка озирнула помешкання, потім поставила кошик на лаву й обережно заглянула в нещільно причинене віконечко. Там була чимала кімната. Стояв тапчан, накритий жовтою цератою, коло вікна стіл із картонними коробками. За столом — сива жінка з носом,

схожим на дзьоб, і дуже чорними бровами. На ній був довгий білий фартух, а на голові теж біла ярмулка. Коли жінка ненароком зиркнула на віконечко, Яринка притьмом сховалася.

Сиділа дівчина довгенько. Знічев'я, все ще пригадуючи кудлатого у вагоні, переглядала гостинці в кошику — смажену курку, горнятко сметани, масло в капустяним листі, пиріжки з яблуками й калиною. Не пропало, здається, нічого...

В сусідній кімнаті почулися кроки. Вийшла та сама сувора сива жінка, за нею, човгаючи пантофлями, Степан — у довгій синій одежині, з-під якої визирали штрипки підштаників. Полу одягала Степан притримував зігнутою в лікті рукою.

— Здрастуй, Яринцю...— привітався він тихим од хвилювання і слабості голосом.

— Здра-а...— ледь мовила дівчина. Вона соромилася білої жінки.

— Сестра? — запитала та строго.

Степан ніяково посміхнувся, стенув плечима.

— Дружина? — жінка без усмішки пильно озирнула Яринку — її зашаріле лице, бузкову, в білий горошок, кофтину, під якою вгадувались тугі кулачки грудей, чорну рясну спідницю і, мабуть, зрозуміла, що помилилася.— Молода.— Біла жінка, мовби осуджуючи, повернулася і пішла в свою кімнату. Й уже по той бік дверей, виглянувши у віконечко, додала: — А ви недовго,— це стосувалося Степана,—а то застудитесь. А вам застуджуватися зараз небезпечно.

Яринка вся аж паленіла. Від сорому й гордощів. У словах білої жінки було щось гріховне... Й дуже приємне — її вже мають за дорослу...

Розуміла, що слів цієї білої жінки вона ніколи не зможе переказати матері. Це було б щось недозволене й стидне. Й тому, що заборонене, в неї аж запекло в грудях од бажання поглянути на Степана, побачити хоча б крайком ока в його очах те стидне й недозволене. Й мимохіть різонула поглядом своїх чорних довгих очей по обличчю Степана. Їй перехопило віддих, і вона, ще дужче зашарівшись, похнюпилась у кошик. Нічого не пощастило побачити в очах вітчимових. Вони були жалісно усміхнені, мов винуваті. Може, за ті безсоромні Сарині слова — про нього й про Яринку, яких він не чув, але про них міг здогадатися. Либонь, за слова білої жінки. А може...

Степан погладив теплою зніженою долонею її руку, що стискала ручку кошика.

— Ну, як ти... доню...— І вона з глибокою печаллю і в той же час із незрозумілою радістю вчула нещирість його слів.

І квапливо, щоб вітчим не помітив, як вона все добре розуміє, затарабанила скоромовкою:

— Оце принесла вам їсти, щоб поправлялися. А ми всі скучили за вами, ей-бо, ей-бо... Та коли ви вже приїдете...— Хотіла додати: «бо роботи тьма», та одразу зрозуміла, що не треба так, і закінчила:— Бо мама геть плачуть... геть і сну не бачать...— І щоб він повірив у ту її добру неправду, чесно-чесно глянула йому в вічі.

Степан довго мовчав. І усміхався так само — печально й винувато. Нарешті промовив:

— Я, мабуть, не піду... додому. «Була в собаки хата...»— гірко всміхнувсь.— Я, мабуть, залишуся тут, у місті... На залізниці. Вантажником...

Яринка опустила очі. Їй уже несила було брехати.

— Ой, дядьку, геть і не кажіть так!.. Мені вас жалько... Аж плакала, як почула... Ну прийдете, ге ж прийдете?..— І довірливо поклала руку йому на лікоть.— А мати...— повільно махала рукою,— вони сердяться, що вас устрелили... Та не зважайте — сердяться, сердяться та й пересердяться! — І з незрозумілою їй терпкою тугою додала: — Нікуди ви вже од них не дінетесь... шлюб брали...

— Так, так...— кивав він, думаючи про щось своє.

— То я... і мати... будемо пильнувати вас. Як одужаєте — напишіть листа, я приїду кіньми. Геть буду ждати коло лікарні скіки тра.

— Ти в мене добра.

— Це й покійний дід Гнат казали,— запишалася вона.— Як я годувала їх сметаною. Тіки ви про це матері ні-ні. Бо вони не люблять, як даром добро переводити.

— Не викажу на тебе, хороша моя. А ти будеш щаслива. З таким серцем будеш щаслива.

Дівчина пильно глянула на вітчима — чи не сміється.

Побіліле й схудле його обличчя було дуже гарне — ще більш вирізнялися круглі чорні брови, карі очі — таким Яринка уявляла собі козака з пісні.

— Ну, добре, мені пора, бо милосердна сестра нагримає. Буде мені на горіхи! — мовби повеселіло сказав він.

— Вона — милосердна сестра?!

— То так кажуть у лікарні. А строга, як наш Ригор.

— Ну-у... То забирайте гостинці.

Він стенув плечима й з кошиком на лікті в'ялою ходою пішов до палати.

За кілька хвилин повернувся.

— То що матері сказати?

— А-а!.. Скажи що хочеш.

Яринка скривилася.

— Прощавайте! — вклонилася низенько.

Він поцілував її в тугу щоку. Яринка вмить прикрила те місце долонькою, зашарілася.

— Я приїду,— сказав він.— Як хочеш ти.

— Єй-бо, єй-бо! — Від повноти почуттів Яринка аж зажмурилась.

Додому їхала дуже мовчазна.

У вагоні дивилася на тьмяний вогник свічки, що блимав у ліхтарі, й зовсім не помічала Каті, котра намагалася поновити з нею добрі стосунки.

До хати увійшла зовсім зморена дорогою і неясними думками. Склала до скрині свою празникову одежу, сіла на лаві й замислилась.

— Ну, то що? Як дядько Степан? Розказуй.

— Та-а... Одужують.

Мати довго мовчала.

— А коли приїде?

— Та-а... Вони зовсім не хтіли їхати.

— Отуди!

— Я впросила їх.

— Куди він уже од нас дінеться!.. Каліка.— Софія одвернулася до печі, поривчасто засопіла носом.

— Не в корчмі ж вони побилися! — нахмурилась Яринка.— За Совєцьку власть.

— Ой-ой!.. Хоч яка б власть, а з роботи — не вилазь!..

— Ми їх одходимо! Ось побачите!

Довго мовчали.

— А дядько так побіліли, руки м'якенькі, такі гарні стали!..

Софія глянула на неї дуже пильно.

— Дур-на!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

де Іван Іванович Лановенко міркує про вічну жіночу молодість та про справи багато простіші

Виходжу вечорами надвір, довго стою коло воріт — мовби когось чекаю, якогось подорожнього. Прийде із заплічною торбою, з вишневою ковінькою. Здрастуйте, ось і я. Ішов довгі роки, ніс вам, Іване Івановичу, ой якого гостинця! Молодість приніс вам. Беріте, розкошуйте. Щастя приніс вам, пийте — не впивайтеся!..

І так кожного вечора — все чекаю когось із далекої дороги й ніяк не діждуся.

А може, й не подорожнього чекаю. Може, це має прийти Єфросинія Петрівна, як колись, на побачення. І в мене закалатає серце, заридаю безгучно — впізнáю її ту, колишню, за вісімнадцять літ, і вона не відатиме, що молода, а я це знатиму й потерпатиму, щоб не зайшла до хати й не побачила сама себе в кривому дзеркалі часу.

А може, то явиться Ніна Вітольдівна, сьогоднішня моя голуба нудьга, чарівна жінка з чорними кучерями, підстриженими «під хлопчика», і я розмовлятиму з нею про її невиказані розчарування до третіх півнів, і вона так і не здогадається, чого я її чекав. А може, це Ядзю жду з вулиці, жовтокосу Богородицю, яка, либонь, так ніколи й не постаріє, і це буде її доказ у існуванні Бога живого. І я переконаюсь у її божественнім походженні, поспитавшися: «А скільки ж тобі років, Ядзю?»

«Двадчать».

«А скільки було тобі п'ять років тому?»

«Двадчать».

«А скільки буде тобі по десяти роках?»

«Двадчать».

От бачите! А ви не вірили в чудо. Тож переконалися, що Бог дає жінкам вічну молодість, тільки ми, недоумки-чоловіки, цього не помічаємо!..

Й навіщо я тут обписую про вічну жіночу молодість та про панну Ядзю? А для того, щоб вас, і сусіду вашого, й мене разом із вами, й тих, що будуть після нас, постійно запікала тоскна спрага непізнаної краси! Це ж бо єдине божественне начало в людині — невгасна нудьга по красі. Працювати можуть і воли — за в'язку мішанки та двоє відер води. Працювати можуть і мурахи, виводячи свою державу конусом (тут вони наслідують нас, людей, із нашими «пірамідами»). Паруються навіть миші. На герць

за самицю стають усі — починаючи від півня і кінчаючи оленем. Тільки вся їхня любов кінчається актом творення собі подібних. Сама ж тільки людина здатна обожнювати свою кохану, адресуючись у століття, палаючи й страждаючи її красою в сонетах Петрарки. Й нічого нема вище того обожнювання, і щастя нема солодшого за розділене кохання людей. Останній гречкосій, побожно прикладаючись устами до грудей дружини, щасливіший за немічного плоттю царя, котрого не розігріють і тридцять одалісок. І все ж тому цареві не слід випивати чаші з цикутою — живе ж бо в нім розуміння краси й вічна туга за нею.

І тому я, Іван Іванович Лановенко, людина, кажуть, незлобива, ладен смертю карати всіх марнотратців краси. Всіх п'яниць, через котрих згасають променисті очі їхніх дружин. Впивайтеся, сучі сини, красою своїх подруг, адже після доброї порції любощів так само одурієте й одкинете руки й ноги, мов пеньку продавшись! Усіх пузатих і ледачих, що місяцями одсипаються на тапчанах у ванькирчиках і яких можна загнати на шлюбне ложе хіба що канчуком із волячої шкіри. Право на красу треба відробляти в поті чола свого, ви, духовні спільники євнухів! Усіх жонобийців, що трощать тендітні кісточки небесних створінь у спідницях. Та хоча б подумали, негідники, скільки вже тих кісточок, коли все жіноцтво створене, кажуть, із самого тільки Адамового ребра!

Але, вішаючи на одній гілляці всіх отих чудовиськ, марнотратців, як сказано, краси, на тому самому дереві відплати караю на горло всіх відьом, що кладуть ганебне тавро на бездоганну тілесну й душевну красу лагідних створінь, у яких і захистку всього — що рожевий язичок, дрібні зубки та нагострені об горщики нігтики.

Відьми, та будьте ж кінець кінцем людьми!..

Я стою на воротях, дивлюся на миготливі зорі, що де-не-де плавають у ополонках між хмар, жду того подорожнього з міхом щастя, котрий мав би надибати мене, та все його ніхто не справить до моїх воріт.

І вже збираюся іти до хати, аж ось чую кроки людини, що ковзається грязькою доріжкою попідтинню. Це наша Ядзя повертається з сільради, де вона під керівництвом Ригора Власовича навчається російської грамоти. Мене довгенько ображало нехтування моїми вчительськими здібностями з боку ясної панни Ядвіги Стшелецької. Та сумніви мої розвіяв сам Ригор.

— Ви, Йване Йвановичу, колись трохи навчали мене, а я теж повинен навчати інших. І ви гадаєте, коли я з бідних, то вже гірш за інтелігенцію розуміюсь на азбуці? А в мене то ще й прикладно буде. Ви собі в школі «буки» та «буки», а в мене коротко й по-політичному: «Бий білих!» Ви собі «глаголь» та «глаголь», а в мене «гади» — себто вороги нашої влади. Отака моя класова наука. Й будьте певні, що Ядзя,— а вона сама з пролетаріату,— знатиме, з якого боку тра бити отих турків!

Що я міг на це відповісти?.. Ну, безперечно, я теж за класову науку! Тільки як от ви з нею складете «мама»?..

Азбуку Ядзя вже майже опанувала. Відважно рубає — «Антанта», «бий білих!», «вороги», «гади», «дайош» і таке інше. Правда, діва трохи здивована, що російська грамота така бойовита, але це її зачудування тільки сприяє засвоєнню. Вже пробує і слова складати: «турки-Антанта-турки-оборона». Й майже завжди в неї виходить «турки».

Я пробую читати їй по-своєму: «тато». Але Ядзя широко розплющує очі (запам'ятайте — зелено-сині, кольору недостиглої сливи) й тицькає пальцем у літеру: «То єсть туркі!..» Ха-ха-ха! — нехай будуть турки... Все одно по-польському вона своє прізвище підпише...

Розгледівши мене в темряві, Ядзя боязко зупиняється, мовби я стану її картати.

— Ну, як? — питаю.— До чого сьогодні дійшли?

— Проше... до Революції.

Я зітхнув. Потім — аби щось сказати:

— Це добре, крихітко моя. В тебе великі успіхи. Я і то не осягнув би такої грамоти.

Ядзя одвернулася, і я відчув, що вона плаче.

— Ти чого, дитино?

Беззахисно похилені плечі, тихе схлипування. Мені запекло в грудях.

— Ну, хто тебе скривдив? Він?! — Я палаю гнівом.

Вона поспішно обернулася.

— Н-ніц, проше... Ніц! Он бардзо добжий!..

— То в чому ж річ?

Не відповіла. Потім тихо попросила в мене дозволу йти до хати.

— Йди, Ядзю, іди, дитино. Моя хата — то й твоя.

Ну, що ж, у жінок свої таємниці. Мені тільки варто натякнути на Ядзину таїну, і Єфросинія Петрівна скоріш умре, а не дозволить тій таємниці сохнути в Ядзиній душі.

Назавтра кожен листочок на деревах шепотітиме на вітер: «А в царя Мідаса — ослячі вуха!»

Другого дня знав я все про причини Ядзиного горя.

Дівчина складала собі справу, що Ригор Власович аж ніяк не красень. Але вона вже знала й українську приказку — «з гарного лиця води не пити». Ну, а що добрий він був — у цьому наша свята діва переконалася. І все чекала від нього людського освідчення (а мабуть, ще й дужих обіймів, а мабуть, ще й поцілунку!), та все він щось мнеться, і тільки й розмови, мовляв, що про світову революцію та про комуну. А Ядзі, виявляється, до комуни байдуже. Їй аби шлюб узяти з тихим чоловіком, та хату обмастити білою глиною, та квіток насадити перед вікнами, та шмат поля свого, та городу клапоть — щоб крутитися там із сапою, полоти, підгортати,— одне слово, бути господинею. Та ще, гадаю, бачила себе ясна панна з головатим хлопчиком, що дибає поруч із нею, тримаючись пухким кулачком за материну спідницю.

Ні, мабуть-таки не вийде з нашої красуні польська Роза Люксембург... А чи зіпреться бойовитою рукою на її плече стомлений у битвах Ригор Власович? Хтозна.

Й ще не віриться мені, що Ядзя глибоко, на все життя, засвоїла Ригорову нову абетку. Ну, гаразд, побачимо...

А оце по обіді йду з пакою школярських зшитків, аж навстріч мені Палазя Кривенька. Обличчя розгублене, в червоних плямах, до грудей притискає якийсь папір.

Не знаю, як і повестися. Поздоровкатись? А раптом вибухне, залементує, затріпоче в плачі — як тоді? Вибачатися, що привітався?

Та Палазя озвалася перша.

— Ой Іване Йвановичу, а я вас чекаю, геть і вдома у вас була... Драстуйте! — низенько вклонилася.— Чи гніваєтесь?

— Ба ні, не гніваюсь, а тільки здивований.

— А певно,— каже,— як не дивуватися з такої дурної! Бо я ж отоді... Та вже пробачайте, Іване Йвановичу, в баби язик — не на Боже слово... Звиняйте, що так вийшло...

— Ну що ж, як кажуть, Бог простить...

— Це прийшла я до вас, щоб листа мені прочитали. Від Петра. Знаєте, не хочеться чужим людям одкриватися, щоб багатирі потім тішились. А ви людина праведна. Ось нате!

Знизую плечима, передаю їй потримати зшитки, ледве розбираю Петрові кривульки.

«Драстуй, моя ненаглядна жіночко Палазю, і ви, мої синочки... (Тут Македонський безпомилково склав довжелезний список усіх нащадків своєї слави). Одписую я вам із тюрми, а по-теперішньому — з допра. Як ви вже знаєте, дали мені п'ять год, а з них половина пішло на амністію, так що зосталося два годи і їден місяць. За мене не плачте, мені тут добре. Дають три хунти хліба й півхунта мняса в кандьорі, та ще чай і дві сірникових коробки сахару. Але за Миколки, кажуть назиратєлі, хліб був куди глевкіший. Поспитав я начальника режиму, чи можна хоч трохи харчів передати додому, так той каже — нєт, передачі воспрещонні. Так що я тут поправився на морді, зроду так не їв. І аби не ви, мої рідні, то сидів би тут до скону. Казав один: кому тюрма, а мені — царський дом. Щодня водять нас на роботу. Наша камера крутить мотуззя на посторонки, а котрі плетуть шлеї. Потім продають дядькам-хліборобам. У нас тут воспитаніє всяке, про буржуїв розказують і про те, як за гряницею революція ось-ось спи́хне. Так що ми знаємо що й до чого.

Й вину свою я сильно крепко й міцно осознаю, і вдячний Совецькій власті, що вона мене не розміняла по всій строгості й у таку гарну тюрму посадила. Й думаю я собі: коли зараз так, то що воно далі буде?..

Й думаю я собі таке. Як вийду з допра, то, мабуть, візьмемо ми зо двоє циганенят на прокормлєніє до їхнього возрасту, щоб хоч трохи мою вину перед тим циганом скупить. Бо їм так само важко, хоч вони й цигани, й вони такі самі люди, як і ми. Й хоч ти, може, й лаяти мене будеш, а так тра зробить перед лицем Совецької власті, котра нам землю і волю дала й помилувала мене по бідняцькому положенію од мертвої казні. Й ще скажу тобі, що в нас ще й вурки різні непотрібні сидять, себто, значить, злодії. І хтіли вони мене попервах під нари заганяти, як кугута, а я на це не согласився, тіки одного потрусив, що його потім у лазарет забрали, й вони зараз до мене нічо', мій хліб не програють у карти, й стали зовсім гинші.

Так що доглядай, Палазю, деток, а я скоро приїду. Та не опій часом коняку нашу, ту, що багатирі нам привели, бо вдруге вони вже не приведуть. І пригортаю я тебе до серця, і щастя моє, що ти є в мене на світі.

Жду ответа, як соловей лєта.

Твій Петро Македон»

Протягом усього часу, поки я читав листа, Палазя вся мінилася. То аж палахкотіла від радості, то кривилася від

думки, що доведеться взяти в сім'ю якихось циганенят, то важко дихала від страху, коли її Петрові загрожувала небезпека від вурків.

— Ну, ви подумайте, Йване Івановичу, яке страхіття!.. Та нащо й на світі тримати тих вурків. Повбивати й усе!..

— А чи знаєте ви, що ваш Петро не кращий за них, а стонадцять разів гірший?

— Та йому ж Совєцька власть простила!..

— Ні, не простила йому Радянська влада! Й не простить. Тільки вас пожаліла та ваших дев'ятеро! Й не радійте з цього листа — він-бо чужою кров'ю писаний!

— А чого ж тоді на суді ви захищали Петра?

— Не його захищав. Не хотів, щоб мертвих стало двоє!

— Он які ви!..— тяжко задихала Палазя.— А всі кажуть, що добрячий та покладливий... А ви нікого... нікого... х-х-х...— Палазя переривчасто задихала,— нікого не пожалієте...

— Так... не жалію я вашого Петра! Ба, мабуть, і до кінця днів своїх не пожалію... Не скажу я йому, Палазю,— ох, який же ти добрий, зарізяко, як я тебе люблю, візьми лишень ножаку та заразом і мені переріж горлянку!..

Палазя заплакала.

— Ох, Іване Івановичу, які ви!.. Які безжальні... й праведні! Може, й правда ваша! Може, правда... Може...

Я простяг руку за зшитками, але вона не віддала, а в нервовій судомі тисла до грудей.

— Ой Іване Івановичу!..— й дивилася на мене таким молитовно-винуватим, таким строго-благальним поглядом, що мені самому запекло в грудях. І жаль мені стало її заплаканих почервонілих очей, розпухлих вуст, неяскравої жіночої вроди, покаліченої ноги, якою вона потупувала від хвилювання. Було таке почуття, мовби я оце побив каліку.

— Ну, Палазю... заспокойтеся... Щось воно буде... щось буде...— А що буде, то я і сам не знав.— Одне слово, живіть... а там... Живіть.

Палазя дуже довго мовчала. Щось беззвучно шепотіла. Потім зажмурилась, на обличчі три горизонтальних риси — від плачу.

— Ой Іване Івановичу, ви оце вдруге судили нас. Засудили... й помилували.

Вона схопила мою руку, нагнулася — поцілувати.

— Н-ну!

Й розійшлися. Палазя — плачучи. А я тільки змахував віями дві сльозинки в палкій молитві: о Боже, дай силу

кожному нечестивцю і татю стати гідним доброго слова й людського прощення!..

Увечері того самого дня з особливим почуттям ішов я до хати-читальні, де ми разом із дівчатами та парубками готували виставу «Назар Стодоля». Так було мені хороше, почував — життя моє не минає безслідно. Адже жити — то творити добро. Й ти живеш, поки живе твоє добро. А добро — то краса людська, краса людських взаємин.

І щоб панувало на світі добро, будемо вчити людей безпосередності й щирості, запальності й великодушності, аби вони були, як правда, гарні.

Й у мене зовсім не викликали іронічної посмішки парубки, вчорашні лайдаки й соромітники, коли горлали свої репліки, й дівчата голосочками, як жайворонки в піднебессі, видзвонювали про щастя. Хай. Доки житимуть — залишаться їм у пам'ятку сьогоднішні пристрасті, й у прозі життя шукатимуть вони щось спільне з сьогоднішніми своїми високими театральними почуваннями.

Ніна Вітольдівна теж із нами. Я щасливий за неї. Щасливий з нею. І водночас дуже сумно мені. Якось недоладно складається її життя поза школою і вечорами в хаті-читальні.

Бубновська, як і перше, до милої глупоти наївна. Кожен день вона, як і її донечка Катя, приголомшена відкриттями. «Виявляється, Іване Івановичу, що й серед сільських молодих людей (так вона називає босих парубків із піонами на кашкетах) можуть бути мистецькі таланти!.. Тільки відшліфувати їх, і вони не поступляться столичним артистам! Так, так, Іване Івановичу, я колись зовсім ігнорувала ту обставину, що й Шевченко, й Горький, і Шаляпін походять із найнижчих низів. Я мала їхній успіх за рахунок щасливого випадку, феномена, й зовсім не думала, що це — закономірність!..»

Так, для неї це справжнє щастя. Тут вона відпочиває і від вогкої хати воловника, що стала їй пристановищем, і від старого Бубновського, який остаточно впав у прострацію,— йому вже навіть не вистачає снаги переглядати свої реліквії, загорнуті в шматину. Останнім часом він став дуже боязким, непокоїться, що невістка покине його, й, щоб потім не загинути з голоду, ховає в матрац сухі скоринки.

Ніна Вітольдівна терпляче й сумно посміхається на це, а Катя у відсутність матері покрикує на діда й... ділиться з ним леденцями.

На одне тільки й вистачає старого — трусячись усім тілом, щодня голиться перед уламком дзеркала: тільки, мовляв, охайність може зараз відрізнити вчорашнього дворянина від мужика. Да, да, революція!..

Віктор Сергійович не приймав цих думок старого, й тому часто між ними починалася гризота.

Походжаючи по хаті у важких чоботях, змащених дьогтем, зарослий чорною бородою з іскрами сивини, син пучками пальців чухав груди й уїдливо промовляв:

— Мені, папá, наплювати на ваше дворянство! Може, саме його станова обмеженість і глупота — причина того, що я сьогодні служу пролетаріатові й сам — люмпен. Щó ви, каста, дали в спадок своїм синам? Сотні десятин землі, яку мужики поділили на клапті? Смердючі воловні, що їх ті самі мужики рознесли по цеглині? Яку вічну істину, що піднесла б мене над сьогоднішнім торжествуючим хамом, дали мені й моїй дитині? А ви ж знали, знали, чим закінчиться ваше панування! То чому ж не підготували своїх синів до цього? Невже мені тільки й судилося, що бути лакеєм у готелі десь у Парижі чи наймитом у більшовицькій Росії? Навіщо ви наймали для мене гувернерів? Щоб я змалечку увірував у свою винятковість та цвірінькав по-французькому, а тепер тільки навчився до ладу крутої матірщини, яка зараз мені більш потрібна, ніж веселий нігілізм Вольтера? Чому ви не будили мене до схід сонця поганяти воли чи ходити за плугом? І хочете, щоб я голився і чепурився для збереження видимості, ніби й нічого не сталося? Ні! Плюю собі в бороду! Тьху!.. Ні, замотуватиму ноги в смердючі онучі, ці вітчизняні замінники шкарпеток. Фу! Й цим зневажаю ваші станові святині! Обожнюю святу революцію, що зробила з мене пролетаря! Люмпена! Да!

— Святотатець! Ренегат! — хрипів старий і махав перед своїм жовтим носом кістлявим пальцем.— Хам! Паяц!

Віктор Сергійович у відповідь театрально реготав.

І «опрощувався» крок за кроком, і його приналежність до народу щораз дошкульніше відчувала на собі Ніна Вітольдівна.

Образні скоромні вислови, що остаточно витіснили з його пам'яті вишукану французьку мову гувернерів, стали звичними в його вустах, і Ніна Вітольдівна аж стогнала від них, мов від ударів бича.

І тільки Катина присутність стримувала опрощеного гусара...

Й ще я знав дещо таке, чого Ніна Вітольдівна не могла та в шляхетності своїй і не бажала б знати.

Дуже діяльний і ретельний на роботі, Бубновський останнім часом став душею землевлаштування. Організовував по селах земельні громади, очолював різні комісії по землевпорядкуванню, складав агрообгрунтування сівозмін і подружився з дядьками на завидки всім повітовим начальникам.

Проте впадало в око, що тягло його не так до культурних господарів, як до багатеньких. Вони ж бо, на його погляд, були душею нових методів господарювання. В нову економічну політику Віктор Сергійович повірив міцно й беззастережно.

— Більшовики виявились навдивовижу практичними людьми,— казав мені не раз.

— Але ж Ленін говорить про тимчасовість цього відступу,— заперечував я.— А потім «розгорнутий наступ по всьому фронту»!

— Ось побачите! Міцний мужик як захопить позиції!.. Тоді не до наступу! Зубами не одірвеш мужика від землі. Тут ви, Іване Івановичу, надто легковірні.

Й, переконаний у силі міцного дядька, Віктор Сергійович старався помагати йому закріпитися на своїх позиціях.

От, приміром, трапляється так, що під час землеустрою залишиться посмужна ділянка десятин на п'ять-шість. І як тут бути? Сушать голови й сільрада, й комнезам, палять самосад од одуріння, пріють.

А агроном і подасть голос:

— Звичайно, не моє це діло, товариші, проте я зробив би так. Посадив би сюди роботящого й кмітливого середняка (куркуля — боронь Боже!) з колишніх червоноармійців — став собі хату, копай криницю і хазяйнуй на здоров'ячко, Радянській владі на користь.

— Та це ж... та це ж...— сумніваються сільські проводирі.

— Хе! — всміхнеться агроном.— А політику партії розумієте? Державна влада в кого в руках? У ваших, товариші, руках! А Радвладі хіба не потрібен хлібець та добрий шмат сала? А втім, міркуйте самі. Може, думка спеца з колишніх вам і не підійде...

Сперечаються до хрипоти, а потім, дивись, і пристануть на цю думку.

Й уже три чи чотири хутори, а то й цілий виселок дворів на десять-п'ятнадцять заселить добрий мужик, котрий,

вбившись у колодочки, зуміє за себе постояти. А сини його, побравшись із багатирськими дочками, й із думки викинуть, що батько їхній — колишній червоноармієць. Ось куди, так собі думаю, гне свою земельну лінію шановний повітовий агроном...

Та не віриться мені, що більшовиків так легко пошити в дурні.

А поки що Віктор Сергійович, котрий і до революції не цурався був мужицьких хліба-солі, заходить до дядьків, кумається та родичається. І чарку самогонки вихилить, і шинкою закусить, і при чоловікові пишну господиню вщипне за бік,— і всі мають його за доброго та милого. Кожному, навіть «комнезамові», утішно посидіти за столом та на рівній нозі поміркувати про господарські справи не з ким-небудь, а з сином колишнього поміщика пана Бубновського... От бачте, він у мене чарку п'є, в моїй хаті без шапки сидить, і я його по-простецькому за лікоть тримаю! Як рівня! І що то значить — свобода!.. Невелика біда, як тихцем і до жінки моєї підкотиться, аби я тільки не знав про те, бо ж доведеться тоді ребра йому полічити, а то вже зле, бо агроном — державний чоловік, потрібний для Радвлади...

І подейкують, не цурався Віктор Сергійович ласого шматка, бо після землеустрою, після бражних тижнів у товаристві землеміра дуже неохоче потикається в знайомі села.

Й кортить мені відкрити очі Ніні Вітольдівні на цей бік діяльності її мужа, та знаю — образиться вона на смерть,— чиста душа, тиха голубиця...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

де автор розказує, як пізньої осені розцвітає перша дівоча весна

Степан повернувся з лікарні аж у кінці листопада. Яринка додержала слова — приїхала до нього сама.

Степан, трохи згорблений, а від того дивився дуже пильно вперед спідлоба, вийшов до воріт лікарні вже в своєму: потерта шинелька, сіра будьонівка зі слідами споротої матер'яної зірки, в синіх галіфе й у черевиках із обмотками.

— Н-ну... приїхала! — з полегшенням потягнувся руками до неї.

Яринка застидалася.

— Ой, сідайте!..— заметушилася, поправляючи сіно в передку воза.

Раніш, пам'ятала Яринка, Степан просто стрибав на воза боком, а тепер вилазив обережно, стаючи на вісь переднього колеса, й тримався за люшню.

І тільки коли взяв віжки до рук, почув себе впевненіше. Стріпнув плечима, зсунув будьонівку на потилицю, підморгнув до Яринки, що сиділа поруч, міцно обіпнувши коліна спідницею, і зацмокав на коней.

— Ех,— нахилився до дівчини, бо віз уже гуркотів бруківкою,— і коней ви з матір'ю не чистили.— Й легенько хльоснув підручного,— на крупові лягла сіра риска — слід від батога.

— Ой, і не кажіть!..— махнула рукою Яринка.— Так уже ждали вас, так ждали!..

Степан посміхнувся.

— Ну, як там мати?

— Журяться,— обережно сказала Яринка.— Ходять до ворожки, все випада вам казенний дім.

— Ну, певно! А де ж іще я мав бути?

— Ви смієтесь, а мамі вас шкода! Ви не думайте, геть і плачуть уночі.

Довго мовчали.

— А знаєте, дядьку, в Титаренків трусили. Приїхали в шинелях, шукали, де мишача дірка. Потім,— мабуть, хтось виказав,— у дуплі старої верби, що на межі з Сидаками, знайшли обріза. Геть і змащений. Тіки чий він, той обріз, так ніхто й не зна. Забрали Данька Котосмала,— а він божиться, що й сном і духом нічо' не віда. Й стара Титаренчиха коси на собі рвала та бігла за возом аж до містка. Ну, а за три дні Данько повернувся, сміється,— шукайте, каже, шукайте, може, ще й горудію знайдете!..

Ну, Данька батько визволив. Їздили Кузьма Митрович аж у повіт зі своїми бомагами за виставку — грамотами себто. Ну, хазяїн справний, усе в нього добре родить, наймитів не тримає, й нічо' за ним не помічено. Ну й пожартував там. «Середняк я,— каже,— товариші. Їдна торба спереду, друга — ззаду, а сам я посередині...» Посміялися там, помахали пальцем та й пустили Данька... А я його не пустила б! — Яринка суворо звела брови в переніссі.— Бо він такий!.. Дівчат зобиджає,— додала вона, опустивши очі.— А від таких добра не жди...

— І я б не пустив,— мовив Степан.— Не до душі він мені. Усмішечка в нього... мов знає про тебе щось паскудне, та не хоче сказати... А той куцак — мабуть, його таки... От не з куркулів, а куркуленко...

— Ой, не кажіть так при матері!.. Бо дуже він їм до вподоби... Кажуть — хазяйський син, а гарний, мовлялечки, кучерявий! Мовляв, кожна дівка за нього — вискоком!

— Ну, матері твоїй — усі кози в золоті. А я не люблю таких — хоч убий.

— А Сашко Безуглий, головний комнезам, у партію подав. Їздив у волость із Ригором. А жінка його плаче, каже,— теперечки бандюги і її з дітьми поб'ють. Адже й дітей перехрестять у комуну.

— Дурниці.

— Ой, не кажіть! Сашко звелів жінці образи повикидати. Мало не побилися. Так потім їх теща помирила. «Віддай,— каже,— доню, образи мені не схорону, а як переміна власті, то знов забереш. А може,— каже,— ще просвітить його господь...»

— Ну, мабуть, ні! — засміявся Степан.— Хто тільки в комуністи записався, того смерть випише. Вони такі.

— А Ригор хоче й Івана Івановича записати в партію. «Ви,— каже,— нутром уже давно комуніст». А Йван Іванович сміються. «Я,— кажуть,— зараз ще тільки наполовину...» А чого б це вони так?

— В комуну теж треба увірувати. Та не всяк на це здатний.

— А ви?

— Я?.. Мабуть, вірую. Бо за неї воював. І ще воюватиму. Хоч як там мати твоя на це дивиться.

Яринка засмутилася.

По довгій мовчанці сказала:

— А сьогодні ввечері в нас вистава. Про козака Назара Стодолю. І я б пішла, та...

— Ну й що?

— Мати не пускають. Кажуть — рано тобі ще на гулицю. А он усі, що разом зі мною штири гуртки кінчали, вже й на вечорниці ходять. Ще й більш того — й до читальні. А там таке читають!.. Геть і про кохання.

Степан засміявся.

— Ну, не сумуй. Я з матір'ю побалакаю. Неодмінно.

— От спасибі вам! А то з мене вже дівки сміються. «Жабеня, та жабеня!..» А вони — дівки!... Хе!

— Ну, ну. Ти вже справді доросла!

Яринка кинула на нього швидкий погляд — чи не сміється. Потім закопилила губи:

— Як до роботи — то дівка, а як на гулицю...

— Ну сказав же тобі!..

До самого дому дівчина сиділа на возі горда й напружена від щастя — навіть вітчим визнав її за дорослу.

Тому з дорослою байдужістю дивилась, як мати безсоромно повисла в Степана на шиї, як уся аж трусилась од щасливого плачу.

— Ой Степанцю! Ой рідний!..

А він обережно гладив її спину, час від часу кидаючи бистрі погляди на пасербицю, що дивилася на матір суворо, але без осуду. Степан навіть підморгнув Яринці — дивись, мовляв, як воно на світі буває...

— Ну от... от...— бурмотів він.— А ти сварилася... І сякий, мовляв, і такий...

— Ой не кажи, не кажи... Не тра... Я ж хіба зі зла?... Бо ж не чужий ти мені! Й за тебе болить...

Яринка трохи постояла й пішла розпрягати коні, а мати зі Степаном довго сиділа на призьбі й щось говорила й говорила слабким, винуватим і трохи скрипучим од сліз голосом. Потім гукнула Яринку, одлічила їй п'ятаками сорок копійок.

— Візьми, доню, півпляшки. Та не барись.

Хоч Яринці й соромно було йти по горілку, та погодилася задля вітчима.

Принесла посудину під полою кофтини, недбало стукнула об стіл, підозріло глянула на матір та на Степана.

Мати ладнала на стіл полудень.

— Сідай і ти, Яринцю,— сказав Степан і поставив на стіл три гранчастих чарки. Налив собі й дружині повні, Яринці — половину.

— Хай! — владним рухом руки перепинив Софію, що збиралася суперечити.

Дівчина з цікавості — вона вже мала себе за дорослу — нахилилася до столу й видивлялась, як грає сріблом поверхня рідини в чарці.

— За здоровля! — вище голови піднесла чарку Софія.

— Будьмо! — ствердив Степан і цокнувся з Яринкою.

Дівчина почервоніла з гордощів,— перша її чарка! — пригубила, скривилася, закашлялась і утерла рот двома пальцями.

— А хай їй сказ! — сказала не раз чуване від дорослих жінок.

Мати з вітчимом засміялися і налили по другій.

— Ну, Степанцю, це вже за те, щоб тебе більше не брали на війну!

Степан глянув на дружину суворо й пильно.

— Ні, Софіє, хоч що кажи, а воюватиму за Радянську владу, аж поки живий! — І, щоб не полишати в її душі сумніву, різко кинув чарку в рот. Софія болісно зіщулилась, а він, переводячи розмову, сказав твердим голосом: — Ну, от що, мати, Ярина в нас уже доросла, від сьогодні піде на вулицю!

— Ой?!

— А так,— Степан, може, вперше важким і владним поглядом хазяїна глянув їй у вічі.

Софія засмутилася. І не тому, що дочка виходила з-під її влади, а від того, що вперше відчула над собою справжню владу чоловікову.

Й примруженими очима глянувши на розпашілу від гордого сорому дочку, на свого чоловіка, що не спускав із Яринки погляду, який вона не могла збагнути до кінця, подумала, подумала й сказала тихо:

— Ну що ж...— І міцно закусила суглоб пальця. І думала про те, які чоловіки дурні. Гадає, ніби чинить свою волю, а воно все наперед обдумане — в жінчиній мудрій голові...

Ще й не смеркалось, як дівчина, вхопивши жужмом усю празникову одежу під пахву, побігла до Гринчишин Марії вбиратися на вечір. І її зовсім не збентежило, що Марія, котра й так була не ласкава на вдачу, а після того, як Теофана забрано до армії, то й зовсім озлилася, зустріла подругу майже вороже.

— Ну чого б оце я? — прогугнявила вона.— Як нова копійка!

— Ой Марушко!..— вільною рукою вхопила її Яринка за стан і з силою закружляла круг себе.— А я сьо'дні на гулицю іду!

Марія зморщилась, мов збиралася чхнути, й усміхнулася самими очима.

— Ти диви, яке щастя!.. А вона мені вже смердить, та гулиця!.. Самі тіки дівки. Й де їх у біса стіки набралося! А путніх парубків як лиха повітра забрала...

Яринка сказала:

— Бо Фана нема.

Марія сіпнула невизначено губами, не відповіла.

Розкладаючи на скрині свої одяганки й розглядаючи їх на світло, чи не побила міль, Яринка запитала:

— А правду брешуть, що Фан тобі щось ніби залишив? — До чого воно йшлося, то Яринка й сама не відала, та в селі подейкували про це, і їй страх як кортіло дізнатися, що ж саме залишив Марії парубок.

— Аби ж то залишив те, що має, то хай би і їхав до лихої години! — відповіла Марія.— Ну, давай уже поможу тобі вбратися!

Вона довго крутила Яринку сюди-туди й нарешті звеліла напнути білу кашемірову хустку з червоними рожами. Потім ще повипускала з-під хустки Яринчині важкі кучері, поплювала на пальці й пригладила їй брівки. Дівчина дивилась на неї очікувально-щасливими блискучими очима, погляд яких навіть у душі брутальної вдачею Марії викликав сердечний щем, тихе роздратування і заздрощі.

— Ух, ти! — Марія важко перевела подих.— Повмлівають, псяві ри!

Яринка знала, що повмлівати мають парубки, але в душі чомусь не мала наміру одливати їх водою.

Потім тиха й скута,— боялася зайвим рухом розладнати свою розправлену й обсмикану з усіх боків пишноту,— чекала, доки вбереться Марія.

Та не довго затримувала подругу: з від'їздом Теофана вона втратила рештки своєї колишньої чепуристості.

— Ну, ходімо вже до монополь ки.

Вистава мала відбутися в хаті-читальні, власне, через сіни, в довгій хаті, де колись споживали «розпивочно».

Коли подруги підійшли до читальні, навколо хати було людно й гамірливо.

Дівчата ходили статечними зграйками в святковій одежі, майже всі в «сапожках» та «півсапожках» — в черевиках із довгими, мало не до колін, халявками, а дехто навіть у блискучих гумових калошах. Аби привернути до себе увагу, власниці цієї немислимої розкоші примудрялися зачіпати ногою об ногу, й калоші видавали тоненький писк, що приймався мов скрипковий голос.

За дівчатами сунули парубки в нових свитах, підперезаних зеленими та червоними тканими поясами, оторочені кінці яких звисали збоку аж до колін. Більшість парубків були ще в кашкетах, а деякі вже повипускали чуби з-під шапок-бирок, що пахли пріллю і тютюном.

На ніч підмерзало. Земля відлунювала під важкими парубоцькими чобітьми. Хлопці ходили перевальцем, і здавалося, не вони хитаються, а земля під ними. Ліниво кидали в рот смажене соняшникове насіння, так само

ліниво спльовували лушпиння — пфф, ліниво займали дівок.

— Диви, диви, Горпині миші дірочку виїли!

— Де? На спині?

Озиралися дівчата обурено, зневажливо.

— Пхи! Й звідки це тягне?

— Та з Данькової голови.

— Паленим котом засмерділо!

— Га-га-га!

— Оце тобі — на спині!

— Не на те подумала! Ой дівчата, які у вас чорні мислі!

— Гей, дівки, притримуйтесь, зараз вітер повіє!

— А ми не боємося!

— Нам тепер не страшно!

— Ну, ти диви! Яка пішла дівота! Як надіне панські штани, то не боїться і сатани!

— А поглянь, поглянь, онде-го з Марушкою Гринчишин і Сопіїна Яринка!

— Завертай, хлопці, соб!

— Хутчіш, хутчіш!

Пізно. Дівчата, про яких мова, зійшли на ганок, змішалися з юрбою охочих потрапити на виставу.

Подругам пощастило протиснутися в двері й зайняти зручне місце коло стіни. Яринка боялася і поворухнутись, щоб не вимазати празникову одежу в білу глину.

В хаті було душно й дуже видно. Чотири чи п'ять гасових ламп «молнія» стояло на поличках біля стін, виплескуючи на стелю круглі світляні ополонки.

На довгих ослонах тісно повмощувались статечні дядьки та тітки. Чоловіки звично тримали між пальцями «козячі ніжки», не зважуючись, проте, палити, бо на стіні висів плакат: «Тут курять тільки...» А під цими словами була намальована рожева паця із закрученим хвостиком і з цигаркою в зубах. І ще висів плакат: «Не плюй на підлогу». Та парубки знешкодили його, дописавши вуглиною: «...а як плюнув, то розітри».

В хаті гуло, як у вулику. Свято відчувалося не тільки в тому, що, як завжди у вільний час, лузали насіння, не тільки в розмовах про минулі жнива та нинішні добрі вруна, а й у радісному чеканні чуда, що мало відбутися на очах у всіх. Чекали його з насмішкуватою недовірою, властивою всім селюкам, готові сміятися в найтрагічніших місцях вистави, кидати в'їдливі репліки сьогоднішнім чудотворцям, але то було від великої нетерплячки, незвички до чуда.

Так само нетерпеливилась і Яринка. Широко розплющеними захопленими очима обводила хату, впізнавала всіх і не впізнавала. Знайомі лиця відсвічувались дивним світлом свята.

Й усі впізнавали й не впізнавали Яринку. Так, це була таки Софіїна дочка, те саме крикливе й гостре на язик дівчисько, що лопотіло спідницею, завертаючи телят — «а пропало б ти, капосне! а з'їв би тебе вовк!», із дитячим ніжним личком і випнутими, мовби приклеєними до лиця маленькими губами, зі здивовано-радісним докірливим поглядом — «ой тітко, щось ви таке кажете!..», але це була й інша Яринка — тільки-но розквітлий пуп'янок троянди, що ось-ось бризне всім у вічі сяєвом своїх духмяних пелюсток, із прихованою в ошатній одежі чарівною силою дівочості, з поривчастими рухами ще худеньких рук, які стануть округлішими, зі струнками ногами, що стануть повнішими, з тонким рум'янцем на щоках, що погустішає.

На одній із лав Яринка побачила матір, що сиділа з вітчимом. Дівчина обережно поглянула на них. Яринці було ніяково від Степанового погляду — й сама не знала чому. Матері дівчина відповіла трохи гордовитим поглядом торжествуючої молодості — десь у глибині душі відчувала, що та заздрить їй.

Крізь гурт людей, що стояли коло стіни, проштовхувались парубки. Серед них Яринка помітила й Данька Котосмала.

Хвацько заломлена сіра шапка якимось робом трималася на самій потилиці. Горіхово-зеленкуватими яструбиними очима парубок тиснув на Яринку з такою силою, що тій аж забракло повітря. І все ж дівчина зневажливо сіпнула губами, ледь помітна гримаска перебігла по її рум'яному личку.

Данько пробрався до них, поворушив плечима, взявся в боки.

Яринка пхикнула й міцніше притислася до Марусиного ліктя. Та Данько обеззброїв її спротив:

— Здорові були, дівки!

Дівчина зашарілася: ба, й цей баламут визнав її за дорослу. Глянула йому в вічі підозріло й сердито. А він хоч і усміхався примружено, та все ж не було в тій посмішці одвертого глуму. І Яринка різким голоском сказала зухвало:

— Ти тіки сьо'дні мене запримітив? Усе котів смалив?

Він засміявся, розтягаючи в ширину збитого набік хижого носа.

— А може, я до Марушки, га? Не до тебе. Пойняла?

— Тиць, попів Гриць! — мовила Марія густим голосом.

Данько пограв бровами й дихнув на Яринку гаряче:

— А тебе я, може, вперше й побачив. Пойняла?

— Ну й не повилазило?

Данько став до Марії боком і пропустив тихо крізь зуби, аж із погрозою:

— На виході чекатиму. Пойняла? Маю щось сказати.

Дівчині тенькнуло всередині. Вона не знала, чи то вчулося їй, чи й справді Данько бовкнув те.

— Що таке, що таке? — прожебоніла вона, розгублено озираючись на Марію, але та мовби байдуже одвернулася від неї.

А Данько вже знову проштовхувався до виходу. Тільки раз обернувся до неї, захолодивши її всю поглядом.

— Що він казав? Що казав? — майже з розпачем допитувалась Яринка.

Марія тільки всміхалася похмуро.

— Ось зараз Ригор щось скаже,— підштовхнула вона Яринку ліктем.

На підвищенні, що правило за сцену, притримуючи ззаду обома руками пілки завіси, зшитої з картатих ліжників, стояв Ригор Власович і мовчки дивився на людей.

Гамір поволі вщухав. Тільки поодинокі голоси вихоплювалися де-де, потім і вони гасли, мов свічки на вітрі.

— Ану, котрі там балакають, то годі вам!

Звідкись аж од дверей почувся Даньків голос:

— Турки.

Поліщук і бровою не повів.

— Так от,— сказав він.— Громадяни й товариші! Зараз ви побачите жалібну кумедію про нашого чоловіка козака Назара Стодолю, котрий зазнав кривди від різних контрів. Од турків, як тут вихопився, мов голий із маку, малий Титаренко, котрого в нас народ справедливо кличе Котосмалом.

— Ха-ха-ха! — зареготала Яринка зловтішно, й усі підхопили її сміх.

Ригор Власович перечекав, поки втихомиряться, і вів далі:

— В нас повна свобода. Де тра — смійтеся, а де тра — то й плачте. Тіки щоб не перебаранчали, бо то вже буде анархія. А виставу цю зробив наш завшколою Іван Іванович у супроводі вчительок. І ще й парубки й дів-

чата, котрих я сьогодні вітаю від імені Радянської влади й комнезаму.

Тут Ригор Власович заплескав у долоні, а за ним і всі, що сиділи й стояли в хаті.

Повернувши голову до завіси, Ригор Власович напутив акторів:

— Проводжаю вас, товариші, в останню путь і бажаю успіху на великім шляху! — І зіскочив із підвищення.

Люди знову заплескали в долоні й затупотіли ногами.

Закалатав шкільний дзвоник.

Глядачі були в захваті. Яринка й собі тупотіла ногами, плескала в долоні перед самим своїм обличчям і гукала:

— Хутчіш! Хутчіш! Поснули!

Скоса позирала на попову наймичку, що стояла неподалік, тримаючись обома руками за живіт під фартухом, як завжди, нечепурну й розкуйовджену.

«Мабуть, матушка послала на вивідини, бо самій сюди йти негоже».

Й, дивлячись на її сонне обличчя, ще дужче гукала:

— Посну-у-ули! Сплю-у-ухи!

Їй у відповідь знову закалатав дзвоник. І він сварився з Яринкою ще разів, мабуть, із чотири.

Хтось на сцені ледь розсував завісу й визирав одним оком. За рядном тупотіли й бігали, щось важке пересували, врешті все затихло, а тоді й люд почав затихати.

Аж ось кілька парубків позабирали лампи з хати й віднесли їх на сцену.

Дівчата в натовпі почали повискувати, їх, мабуть, спонукали до цього парубки.

Й нарешті чиїсь невидимі руки розсунули завісу, й усі аж ахнули. Бо вперше потрапили в чужу хату й побачили хазяїв, а ті, мов заведені вману, про те й не здогадувались. Їй-право ж, любо було сидіти в темряві, підглядати й підслуховувати чуже життя без ризику дістати рогачем по макітрі!

Напочатку Яринка намагалася вгадати: хто ж перебрався в Стеху та Галю, а як упізнала, то вже не могла повірити, що то свої сільські дівки. Впізнала й Івана Івановича — по скаліченій руці, але то був уже не Іван Іванович, а козацький сотник Хома Кичатий. І дуже прикро стало Яринці, що Іван Іванович — а ми ж йому вірили! — став такий безсовісний.

Де ж бо — рідну дитину хоче ошукати, обманом видати за старого полковника. Все гроші йому в голові!

А нема на тебе повітри!.. Й кортіло дівчині гукнути до нього: «Іване Йвановичу, чи то пак Хомо, ви ж нас учили не обманювати, а самі!..» Але ще й досі боялась якщо й не свого колишнього вчителя, то його дружини Єфросинії Петрівни. А та ще матері нажаліється...

Ах, як досадувала дівчина, коли приїхали до сотника свати від того гемонського діда-полковника, а Галя й гадки не мала, що вони не од її коханого!

А як уже стала бідолашна дівчина перев'язувати сватів рушниками, Яринка не стрималась і зі слізьми на очах гукнула:

— І що ти, дурна, робиш?!

Та ось нагодився на те Назар Стодоля зі своїм побратимом Гнатом, і дівчина аж кулаком об кулак ударила — ага, буде ж вам весілля!..

До вчительші Єфросинії Петрівни сповнилась ще більшої поваги,— вона ж бо хазяйка на вечорницях,— і хоч була ні се й ні те, та бідну Галю не кривдила.

Й так злякалась Яринка за Назара, коли того розлючений сотник кинув зв'язаного вовкам, що, приклавши долоні до рота, стиха захлипала, а відтак і зарюмсала вголос.

Марія штовхнула її в бік:

— Цить, дурне! Онде-го сміються!..

На це дівчина відказала:

— Як дурні, то й сміються! А мені жалько...

Вона довго не могла заспокоїтись, утирала крайком хустини сльози, і її вже зовсім не радувало, що правда взяла верх, а Іван Іванович стоїть навколішки перед зневаженим Назаром. І запізнілого каяття того бридкого сотника дівчина не слухала.

Галя і Назар уже поєднали серця і руки, стулилася завіса, потім ще хтось гукав зі сцени, що вистава закінчилась, та дівчина ще чекала чогось — їй мало було сотникового самозасуду. Молодість жорстока — Яринка чекала, щоб йому ще втяли голову. Але все обійшлося без меча й крові. Марія потягла Яринку до дверей, і аж допіру дівчина схаменулася — адже не тільки Галиному щастю поставала загроза, а і її супокою. Ось зараз перепинить її Данько Котосмал і глипне в душу зеленкувато-горіховими очима, і їй стане млосно, наче випила манливо-отруйного дання.

Вона дуже боялася зустрічі з Даньком, і дуже бажала її, щоб показати тому баламутові — вона його не боїться.

Він вчепиться їй за рукав, вона відсмикне руку й гляне йому в вічі, й Данько зрозуміє... а що зрозуміє?.. І, щоб урятуватися од невідомості, Яринка потягла Марію до своєї матері та вітчима, що повільно просувалися в натовпі до виходу. Досягши мети, дівчина вчепилася в лікоть вітчимові, й у погляді її був жах і бажання, щоб Степан сказав їй — а додому йди сама, ти вже доросла...

Але Степан зрозумів її страх якось так, що її замлоїло ще дужче. Він притис її лікоть до свого боку, й дівчина відчула, як дужо калатає його серце, і їй одразу впало власне серце, й вона, до цього часу правдива й чесна, вперше забоялася глянути матері в вічі.

Сходячи з ганку хати-читальні, Яринка мало не посторчувала на сходах — усім тілом повисла на вітчимовому лікті.

Й тут, мов якийсь перевертень, вискочив поперед неї Данько, пробіг кілька кроків, обернувся.

— Тітко Сопіє, га, тітко Сопіє!.. А яке повне право ви маєте не пускати вашу дівку на гулицю?

Яринка мало не вмліла.

— А й хто її там жде? — мовила Софія з легким глумом.

— Слухай-но...— потягся до парубка Степан.

Та Софія перебила його:

— Наша гулиця веде до хати.

Данько коротко засміявся.

— Атож, тітко! В нашого батька розумні сини. Так що пойняв.

— А нічого ти не зрозумів! — Степана брала нетерплячка.— Мабуть, я тобі поясню!

— Не тра,— сказав Данько.— Хай тітка Сопія. Вони ближче.

Степан змовчав. Мовчала й Софія. Степан наливався гнівом.

— Чула?..

— Чула! — з викликом відповіла та.

Марія Гринчишин засміялася, а Данько не без в'їдливості вклонився Степанові.

— Так що наше вам! Пойняли? — А до Яринки з веселим нахабством: — Ну, нашої гулиці тобі не минути. Пойняла?..

— Йди, йди! — це Софія.

— Іди собі! — трохи не плакала Яринка.

Додому прийшли мовчазні. Про виставу вже ніхто й словом не озвався.

Як полягали спати, Софія сказала мовби про себе:

— Ну, Титаренко хазяїн!

Степан промовив скрипуче, мов тягар піднімав:

— А ми йому ось обрубаємо хвоста!

Софія пирхнула.

— Глядіть, як би вам голови не врубали! Ваше ще вилами по воді писане.

— О ні вже! На камені викарбували своє право! На панських спинах. Ще й на куркульських запишемо!

Софія різко одвернулася від нього, аж піл зарипів. Мовчала довго-довго. Потім сказала зло:

— На покрову Яринці минув шішнадцятий.

— А й до чого б це ти?

— А для того, щоб ти знав!

— Ну то й що?

— А ти гадав, я дурна? Чи мені повилазило?

Все Степанове тіло покрилося потом.

Софія зловтішно засміялася.

— Чо' замовк? Може, щось скажеш?

— На дурні речі помовчу. Тільки не знаю, чого ти від мене хочеш.

— А хочу, щоб ти знав — є в тебе жінка богодана, повінчана, а не якась лахудра. І її дочка — то й твоя дочка! Чуй — дочка! І є на світі гріх! А щоб у тебе гоко не косило, то частіш примічай жінку, та цілуй її, та голуб!

Степан зараз ненавидів її так, що груди поверх серця стягло мовби залізним обручем. Йому кортіло встати й постелитися на лаві. Але зміркував, що Софія тільки поглузує з нього.

Й він, поступово опанувавши своє дихання, удав, що засинає.

Другого дня Софія ні словом ні півсловом не нагадувала про нічну розмову.

Навпаки, була ласкава з чоловіком, упадала за ним, як у перші дні по одруженні.

Й тільки-но звечоріло, сказала дочці, що з великим неспокоєм чесала куделицю:

— Ну то й чо' ти? Йди вже до дівок на гулицю.— Трохи помовчала.— Батько тобі що сказав?

І хоч і не глянула на Степана, він зрозумів, якого страшного вдару завдала йому навмисне, обдумано, жорстоко й праведно.

І Яринка це, мабуть, теж зрозуміла, бо зиркнула на нього зі страхом, із німим запитанням.

Степанові нічого й не залишалось, як тихим голосом сказати — прощальне — на все життя:

— Іди... доню...

І не сказати, а тільки подумати: «Нагідко моя!»

Але Яринка була щасливіша за нього — своїм невіданням, цнотою своєю. І ще щасливіша своєю юністю, котра швидко все забуває і в усьому має великий вибір.

І з якимось незрозумілим для неї щемом у серці й радістю нескутої молодості й вдячністю до матері вона сказала так само тихо й покірливо:

— Добре, тату.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

у якім Іван Іванович недоречно починає про Маньчину дитину, відтак веде мову про своїх школяриків, про щастя пітекантропа та про злигодні своєї невістоньки Каті Бубновської

Довго сидів на низенькому ослінчику, палив гречаними переїдами грубку. Я люблю дивитися на вогонь. Це моя найрідніша стихія, мрія про всесвітнє тепло, моя боязнь холоду старості. Попіл від гречанки білий, як добра сіль, аж хочеться його лизнути. Й вигляд його теж приємний. Одне слово, гарно й затишно.

Й зараз мені зовсім нема діла до того, що запрошена на ніч теличка, рідна дитина корови Маньки, яку ми тижнів зо два тому спромоглися купити, що ця сама білолоба теличка, нашорошуючи вуха на кожну річ у хаті, потихеньку скроплює солому, постелену для неї на долівці, а оце вже взялася жувати хазяйчин фартух. Я зовсім не хочу зобиджати це миле створіння, адже воно, сказано, Маньчина дитина. А нашу Маньку ми обожнюємо. Ну й жуй собі потихеньку, Маньчина дитино, якщо це тобі так смачно. Й так приємно дивитися на твою дурну мордасю з пухнастими віями, що й сам оце чогось пожував би. Та хазяйки нема. Пішла моя Єфросинія Петрівна з Ядзею кудись на оденки. Сільські жінки беруть туди свої кужелі, прядуть, а моє жіноцтво — дами вищого світу — плетуть панчохи. Ось-ось упаде сніг.

Вже й став наш замерз, спочатку по бережку, а далі й найглибші місця.

Нехтуючи законами рівноваги, вихиляючись у різні боки, перегукуючись і підсвистуючи, літають по нім наші школярики на нартах, себто на дерев'яних колодках, в які вправлені обрубані пружки від старих кіс. Книжки в хлопчаків за ременями під гуньками, й через те вони такі кумедно пузатенькі. Книжки ті, мабуть, і не розгортатимуться, і ніхто з дітлахів і не задумається, що взавтра в шкільному журналі проти їхніх прізвищ стоятиме «нз» — «незадовільно» або й «д.з.» — «дуже зле». Але сьогодні вони пливуть, літають, і хай цей стан триває дуже довго, нехай вони живуть відчуттям лету, хай западає воно їм у пам'ять, адже це єдиний світлий спомин у ті роки, коли, тяжко гнучись над чепігами плуга й хекаючи під шестипудовими лантухами, вони покірливо йтимуть до ями.

І я палко бажаю навіть у школі зберегти в кожної дитини прагнення хоч уві сні торкнутися рукою зірок.

Не знаю, як подивляться на мої педагогічні зусилля інструктори повітового відділу освіти, що́ вони запишуть у довжелезних актах обстежень, та я намагаюсь менше тримати моїх гусенят-школяриків за партами, менше мучити їх «чистописанієм», зате більше водити в ліс, у чисте поле, допомагати в самостійних відкриттях.

Із двох лінз та картонних трубок змайстрував я телескоп, і ясними вечорами приходять до мене мої маленькі мрійники спостерігати Місяць та зорі. Й знають вони вже, що на Місяці не Каїн тримає на вилах свого брата Авеля, а гори та кратери сірим ряботинням укрили планету, знають, як далеко той Місяць од нашої рідної Землі, начувалися вже про апогей та перигей, і, коли питають, чи є на Місяці люди, я, свідомий свого злочину перед наукою, не заперечую такої можливості,— хай на все життя залишиться в них світла мрія майбутньої зустрічі з невідомими братами всесвіту. Хай бачать мої гусенята уві сні своїх братів по розуму, хай розмовляють із ними тихими ночами, й, певна річ, розмова та буде не про оселедці!

В лісі ми теж робимо відкриття. Ми бачили, як болісно покидає свою стару шкуру гадюка, як втрачає хвіст ящірка, шукаємо квіт папороті, той, що приносить щастя, і, звичайно, не знаходимо. Й тоді мова йде про спори, і я не хочу пояснювати розмноження спорових. Спори — це стан спокою, німотність природи, байдужість без таїни.

Ні, нехай у юних душах до старості лишається замилування перед таємницею життя, перед могутністю і безпорадністю людського розуму.

Діти мої, чим більш пізнаєте, тим більше виникатиме перед вами нових таємниць!

Основи геометрії ми вивчаємо теж на полі. Але я не приховую від своїх гусенят усіх її парадоксів. Ну от візьмімо, Грицьку, пряму лінію — різко махаю пальцем — бачиш, це — слід рухомої точки. Вона, ця точка, як ми умовились, не має ні довжини, ні ширини. То як же її переміщення в просторі, тобто послідовне й безперервне прикладання точки до точки, надає лінії довжину?.. Думайте, діти, думайте, бо ваш мудрий учитель ще й досі нічого не придумав... Може, як станете дорослими, то підкажете мені, чи синові моєму, або онукам...

А ви бачили, мої гусенята, як рожеві тонесенькі паростки жита, такі тендітні й гнучкі, ламають сухі брили злежалої землі, що їх важко розколупати навіть шматком гострої криці? Думайте, діти мої, думайте, колись і ви навчите свого вчителя, що сьогодні не в змозі пояснити вам незбагненну силу пружного кільчика. Дивуйтеся, діти, жадібно дивуйтеся, може, це здивування і зачарованість приведуть вас до великого торжества! Думайте, діти, думайте!..

Й хай постійно зростає у вас невдоволення своїм учителем,— я буду за це тільки вдячний — у ім'я вашого розуму, в ім'я ваших пошуків, у ім'я великої перманентної, неусталеної істини.

Думай, Іванцю, думай! Сумнівайся в учорашньому в ім'я будучини!

Питай мене, Катю, моя мала невістонько, про того пітекантропа, череп якого ти випадково знайшла в глинищі, коли разом із дівчатками копала глину для школи. Питай, чи був він щасливий серед стількох небезпек, що чигали на нього звідусіль, і я тобі відповім: так, він був щасливий, бо відчував тільки життя і не осяг таємниць смерті. Отак відповім тобі, й нехай мені записують довжелезні догани або й виганяють з роботи.

Й ще скажу тобі: той пітекантроп, чи неандерталець, чи кроманьйонець був щасливіший за тебе й тому, що родинні зв'язки тоді були куди слабкіші й сімейні нелади не спричиняли людям страждань, яких вони завдають сьогодні твоїй матері й тобі...

Кілька днів тому Ніна Вітольдівна прийшла в учительську з почервонілими очима, привіталася з нами сухо, мовби з обов'язку, й руки її помітно тремтіли, коли гортала класний журнал.

Ми з Єфросинією Петрівною перезирнулися, але я міцно зажмурив очі, й моя кохана дружина прикусила свій співчутливо-розумний язичок.

Я знаю, три лекції видались моїй мудрій половині за три роки — так мучила її благородна цікавість. Тисячі запитань уже розбухали на її язиці, від них вона почувалася, мов недорікуватий філософ із камінцями в роті, й пристрасно ненавиділа мене за те, що я не допоміг їй звільнитися від тих камінців красномовства.

Й ще більше зненавиділа мене кохана дружина, коли Ніна Вітольдівна, гречно пробачившись перед нею, попрохала мене вислухати її в службовій (конфіденційно!) справі. З сірих очей Єфросинії Петрівни бризнули червоні іскри, й вона, гордо закинувши назад голову, пішла влаштовувати гру школярів у «подоляночки» та в «женчика». І я знав, що не з медом буде й подоляночці й женчику...

Коли ми залишилися вдвох, Ніна Вітольдівна довго зітхала, й відтак, сховавши обличчя в долоні, заплакала.

Жіночі сльози мене завжди мовби в чомусь звинувачують.

І, почуваючись винним, я мовчав. Мене тільки й вистачило на те, щоб подати вчительці склянку води.

Вона пригубила й начеб заспокоїлась, хоч похилі її плечики ще сіпались у безгучнім риданні.

Потім Ніна Вітольдівна розкрила свій потертий ридикюль із крокодилячої шкіри (розкрила дуже вузенько) й двома пальчиками обережно й гидливо витягла конверт, невміло зліплений зі сторінки конторської книги.

— Прочитайте, Іване Івановичу,— сказала майже спокійно.

Я знизав плечима, запитав поглядом: «А чи зручно?»

«Так»,— опустила вона очі.

Кривульки на конверті я не став читати.

«Драстуйте, гражданко пані Бубновська, не знаю, як вас звать. А одписує вам чесна молодиця, вдова, і як котре писне про мене — сяка-така, то плюньте тій заразі в пику. Бо я не приймаю чоловіків, і геть вони мені на чорта. Й не сняться вони мені, хіба що покійний муж, буцімто він зі мною, та й то — боронь боже! — бо я женщина богобоязлива.

А та лахудра Ониська Вовчок, що, як заїдете в Скибинці, третя хата не дійшовши батюшки, забула Бога й прийма вашого чоловіка товариша Бубновського агронома, й що вони там роблять, то чесно не скажу, бо вікно завше завішане чорною великою хусткою.

Тільки хвалиться та Ониська, що буцімто ваш чоловік її дуже вподобав, і каже, мовлялечки, їй, що ви самі холодні, як, звиняйте, риба щука. А вона, клята відьма, поїть вашого чоловіка приворотним зіллям на горілці та щодня купається в любистковій купелі. А як я їй лагідно кажу, щоб вона, зараза, так світ бачила, як гріха свого не бачить, то вона мені — отаким язиком! — он у тебе, мовлялечки, тіки двічі переночував, та й то тебе спротивив, а задля мене, мовляв, і панію свою пісну покине. Й голубить мене, мовлялечки, так, що аж питоньки хочеться...

А то на мене все брехня, бо два рази тіки й поставили вашого мужа до мене на нічліг, і спали вони собі на ліжку в світлиці, а я в першій хаті на полу, й геть не було між нами нічо', хоч я молодиця ще молодая, і геть і парубки на мене гоком кидають, та вони мені па чорта.

Так що прислідкуйте свого мужа, товариша Бубновського агронома, та вирвіть тій хвойді коси, хай знає, як у других женщин чоловіків одбивать.

Хвамілія свого не одписую, бо я вам добра зичу».

В мене трусилися руки. Ох, ці ж доброзичливці, хай їх доля покарає тим самим, чим вони обдаровують людей!

Мені соромно було глянути у вічі Ніні Вітольдівні.

— Велике опрощення,— промимрив я.— Єднання з народом... так... так...

Потім ми обоє довго мовчали.

— Іване Івановичу... ви розумієте...

— Нічого я, Ніно Вітольдівно, не розумію. Розуміти — значить бути готовим щось радити й діяти. Я не герой, Ніно Вітольдівно, я тільки звичайнісінький нудний Іван Іванович.

— Але ж ви мужчина... Ви — уособлення честі... принаймні за такого я вас маю.

— Ну й що ви пропонуєте? Щоб я вимагав сатисфакції від вашого, пробачте, гусара?

— Й сама не знаю, чого від вас хочу... Я так розгубилась... я прибита... знищена... Я... я... не хочу...

— А Катя?

Мовчанка.

Потім сірим буденним голосом Ніна Вітольдівна мовила:

— Я знаю, як мені діяти.

Це було сказано з великим переконанням.

Я глянув на неї пильно-пильно.

— Ні, так не можна.

Очі в неї були печальні, з сірою смагою байдужості. І яскрава краса її якось зблякла, стала буденною, мовби зітерлась.

Мені стало страшно.

— Ви можете дати мені час на роздуми? Я не можу зарадити вашому лихові, але я хотів би мати підстави схвалити чи засудити ваш рішенець.— Це була, здається, єдина можливість не викликати її спротив дурним чи необережним словом.

— Тільки для вас! — сказала вона, подумавши.— Ви, пробачте, якийсь блаженний... Ви, здається, єдина людина, якій можна вірити, якій можна коритися.

І знову довго мовчали.

До вчительської зайшла Єфросинія Петрівна, збуджена, з гострим блиском у очах.

— Мамочко, матусенько, обставини склалися так, що Ніна Вітольдівна з Катею погостюють у нас кілька днів.

— Я рада, рада! — аж сплеснула вона руками, й це було дуже щиро.

— Ну от,— сказав я.

Єфросинія Петрівна увивалася навколо Бубновської, мов оса над непокраяним кавуном. Як і тій цікавій комасі, їй кортіло скоріше дібратися до глибинної суті.

Ніна Вітольдівна дуже нервувала — що там зі свекром?

По смерку я прихопив із півдюжини яєць і четвертинку сала й пішов до Бубновських. Застав самого тільки старого в темній хаті. Пізнавши мене, він тихенько заскиглив, а потім і зовсім розплакався. Від холоду й голоду.

Скрутивши кілька віхтів соломи, я розпалив піч і підсмажив яєчню. Бубновський сидів на лаві згорбившись і запнувшись у старий плед. Білі його вуса з підвусниками коливалися від безгучного плачу.

— Ніну Вітольдівну викликали в повіт на семінар, і вона просила допомогти вам.

— Так, так,— промимрив дід,— моя невістка блага'одна женщина.

Щоб не образити старого, я поклав і собі яйце в тарілку й теж копирсався виделкою.

— Ніночка — ангел...— бубонів старий.— Вона завжди мене любила.

Я розважав Бубновського розмовами з годину, поки прибув Віктор Сергійович. Чутно було його начальницький басок, коли він відпускав свого фурмана.

— Ба! — потирав він руки від холоду.— Скільки літ, скільки зим! — Ухопив мою руку обома долонями, довго трусив.— А де Катя? Де Ніна? — підозріливо запитав у батька.

— Ніна — блага'одна женщина! — вирік старий, піднісши догори пальця.

— «І возглаголила Валаамова ослиця!..» — зі звичною в цій хаті фамільярністю сказав молодий Бубновський.

— Вікторе Сергійовичу, на два слова!

Він подивився на мене примружено, з інстинктивною лагідною ненавистю. Забрав зі столу каганчик, буркнув батькові:

— Ти, папá, можеш спати.

В світлиці округлим жестом показав мені на стілець, а сам умостився в потертому кріслі, заклавши ногу на ногу.

— Чим зобов'язаний?

Я мовчки подав йому листа.

Він прочитав, час від часу зиркаючи на мене з тою ж лагідною ненавистю.

— Ви, гадаю, сьогодні представляєте інтереси Ніни Вітольдівни? — запитав із легким глумом.

— Якщо хочете — так.

— Ну так от що, пане присяжний повірений,— легенький уклін,— вважайте, що ваша місія невдала. По-перше, я не маю наміру вдаватися в суть мерзенної анонімки якоїсь немитої хамки, а по-друге, свої родинні справи вирішуватиму сам, без вашого благородного втручання. Гадаю, що вчительська семінарія,— він добре знав, що за мною лічиться ще й екстернат у класичній гімназії!— що вчительська семінарія навчила вас розуміти елементарні речі. Честь маю,— знову уклін.

— На жаль, розмова не закінчилася, Вікторе Сергійовичу! Справа серйозніша, ніж ви гадаєте. Я — завідувач школи, де працює ваша дружина, й відповідаю не тільки за її роботу, а й за її душевний спокій.

Тихо, але чітко Бубновський проказав пристрасний, із дворянськими вивертами, гусарський вислів.

Від повноти почуттів і зовсім не стосовно вас! — знову вклонився він.

— О, безперечно! — погодився я.— Хто ж захоче наражатися на ляпас?.. Тільки ви прекрасно знаєте, що все, викладене в листі, як ви кажете, анонімної хамки,— чистісінька правда. Й вам, громадянине радянський службовець, доведеться піти разом зі мною до Ніни Вітольдівни й просити в неї пробачення. Гадаю, що це буде дуже слушно в зв'язку з очікуваною чисткою радянського апарату.

— Ви... ви геній, Іване Івановичу! Я завжди був такої гадки, а сьогодні переконався в цьому остаточно! — Й Бубновський зареготав цілком щиро,— він не був позбавлений гумору. Схопився з крісла, заходив по хаті, розстебнув сорочку, потирав пальцями волосся на грудях.— Да, да, ви геній! Ви — Плевако, і вважайте, що я вклав у це слово найобразливіший зміст! Да, да! Ви — геніальний шантажист і схопили мене за горло, я хриплю — згоден!.. Так, згоден проповзти на колінах у ім'я непохитності родинних підвалин, перед лицем торжествуючого пролетаріату! Ну, ходімо! — Й він фамільярно ляснув мене по плечу.— Будете свідком приниження проклятого дворянства, до якого я відчував огиду навіть у обіймах щедрих на ласку пейзанок! — І потяг мене з хати.

Мефістофельських веселощів його ненадовго вистачило. Біля моєї хати він уже покахикував і зітхав тяжко. Я усміхався в темряві й уже майже жалів його.

— Життя — складна річ, Вікторе Сергійовичу!

В хаті, навіть не привітавшись із моїми, він важко повалився навколішки, підповз отак до Ніни Вітольдівни й уткнувся їй головою в коліна.

— Ніночко, Ніночко...— белькотів.

І Єфросинія Петрівна, і Ядзя, і Катя дивилися на нього зі страхом і здивуванням.

— Встаньте, Віктóр! — спокійно сказала Ніна Вітольдівна.— Навіть тепер ви ламаєте комедію! — І заплющила очі. Потім похитала головою, і хоч вираз тяжкої задуми не зійшов з її обличчя, воно якось прояснилося,— і тут не йшлося про торжество вдоволеного жіночого самолюбства, а проте це, здається, був порятунок од смертельної байдужості, відчуття своєї гідності й правоти.

— Встаньте, Віктóр! — повторила вона з легеньким роздратуванням і гидливістю. І Бубновський, знизавши плечима й обтрусивши пилюку з колін, звівся на ноги.

— Фініта ля комедія,— сказав він з великою досадою.— Пардон, мадам,— з легким глумом щодо себе самого

звернувся він до Єфросинії Петрівни.— Ви не підете додому? — запитав Ніну Вітольдівну.

Та змовчала. Переступаючи з ноги на ногу, він ще кілька хвилин постояв серед хати, потім, не прощаючись ні з ким, вийшов.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

у якому Іван Іванович тяжко сумує з приводу злигоднів ясної панни Ядвіги

Як склалася подальша доля моєї маленької невістоньки Каті та її мами — розповім іншим разом.

А зараз тяжко сумую за Ядзею.

Ті, що розшукають десь на горищі запилену й погризену мишами мою Книгу Добра й Зла, певне, дивуватимуться, чого потрапила на її сторінки така тиха й мовчазна панна Ядвіга Стшелецька, що не внесла жодного гострого моменту в нашу оповідь і яку навіть важко віднести до якоїсь графи — чи то Добро, чи Зло.

Та скажіть мені, ясні нащадки, чи ж не буває в житті так, що тиха й сумирна людина, не витягши вас із опалонки, де ви вже віддаєте душу хтозна-кому — Богові чи дияволу,— залишається світлим вашим спогадом на всеньке життя — нетлінною своєю красою, вічною молодістю,— бо ви навіки запам'ятаєте її такою — вашою святою нудьгою, уособленням високої блакитної зорі?..

Врешті, коли це стосується Ядзі — то тією обставиною, що вона живе поряд, мучиться вашими болями, радіє, як ваша власна дитина, родинними радощами, ну й просто не хоче стати персонажем роману. Своєю жіночністю, красою мадонни, котра теж ніколи не потрапила в роман, а тихо жила собі на світі, щоб якось, безгрішно чи з поміччю чоловічого начала, народити сина, годувати його груддю, і тільки за це — більш ні за що! — була увічнена — заслужила Рафаелевого натхнення, спасіння від смерті.

Та Ядзі, скажу вам щиро, тяжко стати мадонною. Живуть у ній, як і в кожній жінці, десятки ненароджених синів, чарівна сила жіночності (о будьте благословенні в віках — жіноча краса, жіноче тіло, жіноча нудьга материнства, жіноча стрункa хода, округлість рухів, врешті — жіноча прихилистість, котра нас, чоловіків, іноді аж

пригнічує!) — живе в ній все оте святе, що кожну жінку робить Богородицею, але я з великим болем переконуюсь, що нашу Ядзю ніхто не намалює з товстеньким хлопчиськом, що присмоктався до її рожевого соска...

Хазяйські парубки, пожирачі оселедців, ви, що шукаєте наречених із широкими раменами й великими долонями,— може, й мучить вас ночами неземна врода тихої польки, та хіба ж наважитесь порушити батьківську волю і віддати душу й тіло безрідній католичці, в котрої ні клаптя землі, ні корови, ані телиці, ні дюжини овечок, а тільки й посагу — кофтина, та картата спідниця, та ще черевики, що їх узуває панна перед огорожею костьолу? Ну, ще справляє вона щось там за ті карбованці, що одержує в школі за сторожування, та хіба ж то хазяйство?

Ригоре Власовичу, парубче, в якого й маєтку всього, що стара хата без клаптя городу, бо відмовився од землі, щоб не втрачати своєї пролетарської гідності, з заробітною платнею в дванадцять карбованців, зі своєю закоханістю в земну червону зорю, чи ж даси ти щастя коханій, що не принизилась до оселедця, але й не досягне твоєї зорі?.. Чи віриш ти, що твою бойовиту абетку засвоїть це чарівне нерозумне дитя?.. Важко їй осягти твоє революційне «дайош», їй вчувається і вимовляється ніжне — «дитя». От із чого б тобі, Ригоре, слід починати з нею вивчення російської мови!

Й твоя грамота так і не запала їй у пам'ять. Бо оце вчора твоя наречена, якій ти до цього часу так і не встиг освідчитись, сказала мені тихо, із вбивчою для мене простотою і ясністю:

— Пане Іване, бардзо дзенькую за хлєб, я іду од вас. Буду глядіти дітей у єдного хлопа. Бардзо кохам дзєцей...

Що ж, товаришу Поліщук, в одному ти досяг мети: Ядзя безперечно залишиться в лавах пролетаріату...

В життя ваше я, звичайно, не втручаюсь. Живіть собі, люди добрі, як самі хочете. Та потрібно мені дещо з'ясувати.

Наступного дня, після тої вбивчої розмови зі святою дівою, я зайшов до Поліщука. Він разом із головою комнезаму Сашком Безуглим переглядав списки земельної громади. По весні мав приїхати до нас землемір.

— Ну й добре, Йване Йвановичу, що ви зайшли! — замість привітання сказав Поліщук.— Ось тут ми мізкуємо, кого виділити представником нашим до землеміра. Ну,

й скільки землі залишити для каведе. А знаєте, чимало турків і цього разу втратять земельку!

— А як це?

— В нашій волості буде по десятині на душу. Крім городньої.

— Ну й заспівають вам багатирі!..

— А пролетаріат їм на ту пісню — знаєте як? «Владеть землей имеем право, а паразиты — никогда!» От як ми заспіваємо!

Я знизав плечима.

— А не вирине знов якийсь Шкарбаненко?

— Всі вони зараз далеко звідси. А ми на своїй землі.

Сашко Безуглий підсунув до мене список.

Я перебіг його очима дуже неуважно аж до літери «п». Перечитав усіх Панасюків, Прищеп, Побігайлів з їхніми численними «їдцями», самого тільки Поліщука Ригора не знайшов.

— Неправильний список.

— Себто як — неправильний? — нахмурився Ригор Власович.— А й хіба ми — Радянська влада та комнезам — не всіх куркуленят записали? Та я ж їх вам на пальцях перелічу! Ой Іване Йвановичу, багато ще стíхії у вас в голові!..

— Та ні, тут ви пролетаріат зобидили!

Ригор Власович із тяжким сумом, з безвідносною зневагою похитав головою.

Сашко Безуглий, зацікавлено блискаючи на мене гострими очима, наліг на стіл грудьми.

— Вийшли б ви, Сашку, та покурили! — звернувсь я до нього.

— Тут ми обоє партійні! — розсердився Ригор.— А ви от...— Поліщук плямкнув губами, висловивши таким робом обурення з того, що я вважав себе комуністом тільки наполовину.

— Ну то біс із вами! — Як бачите, я теж можу сердитись.— А нема в цьому спискові Ригора Поліщука разом із дружиною.

Сашко повільно підвівся і, вдавано потягаючись, вийшов із приміщення.

— Одоробало ви, Ригоре Власовичу! Пень!

Різким самолюбним рухом Поліщук зсунув свого червоноармійського кашкета аж на потилицю. Але вдавати з себе дурника не хотів і одразу почервонів.

— А я ж нічо'.

— Ех!

— То все різні турки розплескали...

— А ви, мовляв, цьому не вірите? — запитав я, дивлячись йому просто у вічі.— То чого ж ви дівці голову морочили?.. На біса їй здалася ваша нова абетка? Чого мовчали коло тину? Чого не сказали дівчині... ну, чого не сказали Ядзі, що любите її? Що жити без неї не можете? Що ладні дихати нею? Молитись на неї... Що нема у вас нікого рідніщого за неї? Що ладні кинути до бісової матері все, щоб тільки вона була од вас на відстані простягненої руки! Ні — ближче — коло самого серця!..

З кожним моїм словом лице Ригора дедалі більше морщилось у болісній гримасі, й навіть у своєму гніві помітив я на очах його дві сльозини...

Оце тобі Ригор, оце тобі Власович! Оце так кремінь, гроза «турків»!..

— Ну, чого?! — майже закричав я.

— А того... того...— мовив він гавкотливим голосом,— що нема в мене повного права любити її!..

Він уткнув голову в кулаки, покладені на столі, й на деякий час закам'янів. Потім гучно втягнув у себе повітря і важким поглядом глянув на мене. Очі його, здається, були вже сухі.

— Бо вона ж... хіба їй такого чоловіка тра?.. Їй такого... такого!

— А чи ви хоч раз спитали її про це?

— Ех, Іване Йвановичу... ви як дитя мале... Ну, звісно, мовчав я. Мовчала й вона... Та чи й повернувся б у мене язик... спитати її?.. Оце, коли забіжу в свою хижу... а там дзеркальце в стіні вмащене... Та як гляну!.. Чи ж я дурний, чи в дурного хаті зимував? Ні, не можна її питати про це!.. А ще й здоров'я в мене... порубаний... постріляний... нікуди не годний... Ну, от зглянулась би вона на мене... та й дітки знайшлися... та в мене пішли... Та й сиділа б вона над колискою, та й подумала б вона... Та й чи добре було б мені почуватися куркулем якимось, що занапастив її щастя, вроду її?..

Побілілими від напруги пальцями уп'явся в край столу, ніби хотів зламати дошку. Чи себе.

— Отак-о... Та ще б сказати — божественна вона дуже... А мені, партійному... А як би я сказав такій голубці — одречися, мовлялечки... Коли мені й слова супроти кинути не можна, бо знав би, яку вона пожертву задля мене зробила... Бо носив би її на руках, до землі не спускав би...

порошинці не давав би на неї впасти... ба й слова такого не знайшов би, щоб сказати супроти!.. Ну, та ще й візьмемо таке: їй свого поля тра, свого городу, своєї хати та тину, та щоб ружі цвіли навпроти вікон, щоб власність була, стало бути, а я ж — за комуну, щоб усе було спільне! Та й тут я свого слова не сказав би, бо, щиро, слідочки її цілував би, а не те, щоб у бій з нею вступати за комуну!

— Дурню ти! — остаточно втратив я самовладання.— То її ж куркулі підхоплять, турки, як ви кажете!

Ригор насупився, губи його затремтіли. Повільно, аж кортіло мені вдарити його по руці, витяг наган і поклав на столі.

— Шість набоїв у турка того, а сьомий — собі в черепок! Щоб не мали кого судити мої партійні товариші! Отак-о... А за комнезама якого... гарного та тихого... щоб щаслива була... то хай. Бо Ригор Поліщук усім хоче щастя...

— Ба й справді дурний! Хто тобі подякує за це?

— А я вам казав відповідно, Йване Йвановичу!.. Стúхія ви, та й годі!

Мене забирало зло. Вийшов на ганок, гукнув голову комнезаму.

— Сашку, а й справді! — не треба Ригорові землі. Він почекає.

Поліщук люто грюкнув кулаком об стіл, аж наган підскочив.

— Тільки Ядвігу Стшелецьку запишіть на землю! — сказав я Сашкові.— Й то негайно. А то буду скаржитись аж у повітвиконком!

— Це можна...— пригнічено зітхнув Сашко.

— Чуєте?! Щоб записали! — І я вийшов, грюкнувши дверима.

Єфросинія Петрівна ще не знала ні про Ядзине рішення, ні про мою розмову з Поліщуком.

— Я тобі, мамочко, скажу зараз таке!..— з тяжким серцем мовив я, коли ми залишилися з нею наодинці.

Мій вигляд справив на дружину враження, ніби я вперше в житті мав у чомусь їй суперечити. Й вона заздалегідь підготувалася до цього: в сірих очах з'явився крицевий блиск, губи вона стисла так, що вони аж взялися зморшками, й вказівний палець на мене наставила просто в груди, мовби могла ним вистрелити.

— Ну?! — сказала моя повелителька поблажливо, зі всеперемагаючим єхидством.

— Так от...— Я сам почув у своєму голосі таку рішучість, наче нарешті заявив їй розлуку. Але цього від мене чекати було марно, й моя матуся знала про це. Зовсім підупалим голосом я закінчив: — Ядзя. Ядзя йде від нас!..

Палець моєї коханої дружини, що мав би вбити мене, опустився,— і це сталося не внаслідок утрати непохитності, а просто від великого здивування.

— Ти недоумок,— вирекла дружина.— Присяй-бо, ці чоловіки тільки й варті, щоб на них, як на опудала, насувати брилі. Та ти тільки подумав би, куди це дурне дитя може піти од нас!..

— А от і піде! — сказав я майже зловтішно.

— Перестань молоти дурниці, а то я змушена буду вжити заходів!

Які мають бути ці «заходи» — я не знав. Моя дружина мене, здається, ще не била.

— Наша ясна панна йде до вдівця Романа Ступи в наймички. Глядіти дітей.

— Бож-же ти мій! — заломила руки Єфросинія Петрівна.— Втирати носи замурзаним ступенятам!.. Ти збожеволів! Це твій уплив! Інакше хто міг би вбити їй у голову такі злочинні думки?.. Роби, мовляв, що хочеш, не слухай старших, тобто мене, віддячуй злом на її — тобто моє! — добро!

— Що ти, матусю? — щиро здивувався я.— Просто в цій дівчині прокинувся материнський інстинкт, і вона прагне вдовольнити його хоча б з чужими дітьми.

— Та це ж... та це ж біологізм!

Звідки взялося це слово на вустах кращої моєї половини, я так і не визначив. Може, це сам Бог підказав їй це слово? Бо було воно вище — не мого! — а її розуміння. Але прозвучало слово, здається, доречно.

— Авжеж, мамочко, а чому б не визнати за жінкою і таке право? Ти, здається, теж прагнула стати матір'ю? Чи то все були жарти?

— Але ж для цього мені довелося занапастити своє життя, взявши за себе таке одоробало, як ти! Хай би брала собі того самого Ригора й мала б у запічку — власних! — цілу копу!

Я вже був не спроможний переказати їй свою розмову з Поліщуком. Тільки зітхав та мучився. А це накликало на мене новий гнів.

— Це ти винен, ти! Просто виганяєш її! — бушувала дружина.

Хто може втихомирити розбурханий океан? Мій човен хитався, мене заливало водою, я готовий був іти на дно й хапався за рятівну соломину.

— Може, матусю, вона ще передумає...

Того вечора Ядзя, плачучи невтішно, цілувала руки в Єфросинії Петрівни, белькотіла — проше... проше... Й таки пішла.

Й ми з дружиною, забувши навіть, що є в нас остання втіха — Віталик, залишилися сиротами.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,

у якому автор констатує, що хазяйській дочці щастить більше, ніж безпосажній панні

Ще вчора попутані коні паслися на врунах.

Зранку стебельця покрило білою смагою інею, а звечора почалася легенька пороша. Тонесенькі пластівці сніжинок мов крізь рідке сито сіялись і сіялись із сірого неба й танули на скошлатілих крупах коней. І коли під смеркання сходились на поле дядьки з обротями забирати на ніч своїх коняг до стаєнь, свитки їхні й сіряки одсвічувались сріблястою парчею, а на верхах смушевих шапок наче хтось вимостив пухкі білі гнізда.

— Добридень вам, Талимоне Карповичу!

— А й вам того ж! Мабуть, оце вже й упаде.

— Авжеж. Пора. Добре, що на мерзлу землю.

— Атож. Вруна не випріють.

— А буйні ж цієї осені! Вже й корови з телятами пускав, і коні. Тр-р-р, холера тебе, прости господи, візьми!.. Пута замокли, а хоч зубами гризи!..

— Ви чули, з весни землеміра привезуть. Вже й списки склали.

— А по мені — то без надобності він. Міряють, міряють, наче земля ширша стала.

— Ге-е, Талимоне Карповичу, бо у вас, мо', й ще десятин кілька увітнуть! Ви чували — по десятині на їдця.

— Їли б їх, прости Господи, черви!.. Ех, хоч і Бога боїмось, та лихе слово на язик само йде...

— Ще й у штири руки ділитимуть.

— Себто щоб толоки менше? Ну й ну! Он діди наші й прадіди одвіку в три руки хазяйнували. Бо ж толока! Й землиця спочине, й товар випасати, й оп'ять же — хоч що йде,

то кізячка згубить... А вони, анахтеми,— штири руки! Роздерло б їх, прости Господи, начетверо!..

— Ну, це вже як сход гукне! Наро-од!

— А тут хоч пробі кричи — властя на своє настановлять! Комнезами гавкнуть, прости Господи, й усьо. На своє постановлять, а їм, каенесам, хоч у десять рук. Бо все'дно нічим вигорать. Аби тіки в хазяїв уродило, щоб дешевше взяти на комісарів!

— Ну, це вже ви, Талимоне Карповичу, не з того боку свиню смалите! Власть тепера народна. Що народ скаже — те й роблять!

— Наро-од! Сама пролетарія та вошиві комнезами!

— Ну, Талимоне Карповичу, й комнезами ж люди. Я он теж у комнезамах, а хіба чим гірший за вас?

— Та-а, гусь, не про вас будь сказано, свині не товариш!

— А з гусака пір'я скубуть, Талимоне Карповичу! Он вам не тільки оскубли, а й крильця підрізали!.. Щоб високо не злітали!

— Зарази, прости Господи, он що! — Талимін Карпович валиться животом на кобилу, дригає ногами, крекче з полегшенням, усівшися, і через плече: — Скубіть уже, скубіть! Приймем вінець до кінця!.. Н-но! Щоб тобі комнезами, прости Господи, копита об'їли!..

А сніжок сіявся та сіявся. І забіліло поле, тихе й безлюдне, й уже сліди позамітало. Спить засніжений світ...

Село ще не спало. Й хоч у більшості хат уже не світилося — що в крамаря Миколи Фокійовича, що в кооперації — гас в одну ціну,— вулиці повні гамору й сміху — дівки й парубки ходять гуртами, борюкаються — мала купа, граються в сніжки, а декотрі, витягши з повіток санчата своїх меншеньких братів, спускаються згори на лід.

Цієї забави напочатку соромилися молодші, а коли побачили, що й старші парубки та дівки не мають сорому й перекидьки летять у сніг, налітаючи санчатами одне на одного, то й «жабенята» почали приставати до галасливого товариства.

— Пхи! — казала Яринка до Марії Гринчишин, стоячи оддалеки,— чи вони глузду одбігли!.. Чи їм не встид?.. Еге, та вже й жонаті подуріли! Он бачиш, Прісьчин Гуліян із дівками моститься! Дядьку-у! — загукала вона до двадцятирічного Уляна, що оце під покрову оженився,— вам Пріська вуса вискубе!..

— Тіки раз! Та й закаюсь! Монах казав!

— Дівки-и! — не вгавала Яринка.— Перекиньте діда Гуліяна! Та снігу за комір! Щоб тримався своєї баби Пріськи!

Раптом вона затрусила плечима, запручалася — хтось іззаду міцно охопив її долонями за вуха.

В Яринки прискорено забилося серце. Вона знала того невідомого, кого має зараз назвати, щоб він відпустив її. Але не хотіла, не могла назвати те ім'я, бо цим виказала б, ніби думала про ту людину, чекала її.

— Пусти, чортова маро! — різким голоском сердитенько погукувала вона, намагаючись відбитися кулачками. Та той, що тримав її, ухилявся, і це насправді її сердило.

— Маріє, Марушко! Штурхони оту сатану помежи плечі! На чорта воно мені здалося! Буду я його вгадувати!..

Марія насмішкувато позирнула на неї.

— Ото ще мені! Не зна вона! Ось як полізе до пазухи, одразу вгадаєш!

Мовби підказала чортова дівка, бо руки, що тримали Яринчину голову, раптом лягли на її кожушок, пальці ковзнули, намагаючись стиснути, зім'яти.

— Ва-ай! — невдавано скрикнула Яринка й правим ліктем ударила назад на рівні своєї голови.— Данько, зараза! Я мамі скажу!

— Та-атові... скажи-и...— прокректав Данько. Ослаблі його руки впали.

Рвучко обернувшися назад, розширеними від обурення і образи очима вона подивилася на Данька, що нагнувся і гребонув долонею снігу.

Коли він випростався, Яринка побачила на його розпашілому лиці струминку крові, що стікала з носа на підборіддя.

— Ну й дурне жабеня! — сказав він, кривлячись од болю і змиваючи снігом кров.

Дівчина прикрила очі долонькою — не від страху, що він ударить її, а просто не могла бачити крові.

— А чо'? — В голосі її чулися сльози.— Чо' ти як бусурман? Чо' рукам волю даєш? Он у Половці йди, там за тобою плачуть! — сказала вона трохи зловтішно й ревниво.

— Дурна, ну, дурна... Шуток не поніма... Навіжене якесь... У старих дівках посивієш... Ну чо' я тобі такого зробив? — уже примирливо сказав він.— Так усі дівки люблять, як їх термосати.

— То ті... твої... А я... мене не чіпай!

— Ух, ти! — сказав він трохи глузливо, трохи здивовано.— А проте, чуй... не сердься. Сердитих я не люблю... Бо й сам сердитий!.. Ба ні, я веселий!..— І збив шапку на потилицю, відкриваючи свої рудаві, піняві, мов овеча вовна, кучері.— Ой дівки! Зараз я покатаю вас на санчатах! — Помітивши, що Яринка хоче відійти, він звернувся до Марії: — Марушко, скажи цій навіженій!.. А я зараз.

Марія через плече до Яринки:

— Й чого б оце я тіпалась?.. То ж Данько!

— Велике мені щастя!

— Дур-не! Дівки аж сохнуть за ним! Та й тобі він у гоко запав!

— А певно ж! — надувши губи, вдавано образилась Яринка. А сама подумала: «Й чого тільки його так не любить дядько Степан?..»

Данько тим часом видер із рук парубка мотузку від санчат.

Парубок загорівся, схопили одне одного за груди. Данько щось просичав своєму супротивникові, а дівчина, що була з тим парубком, настійливо відтягала свого дружка за рукав.

— Та хай він, Котосмал, сказиться! Ходімо додому! Мене батько лаятимуть!..

Парубки ще потріпались, як стомлені бійкою півні, й Данько, певний своєї брутальної сили, аж надто повільно покопався в глибокому снігу до своїх дівчат.

— От бачите,— мовив скромно-хвалькувато,— й санчата випросив!

— Бачили, як ти просив! — сказала Яринка мовби осудливо, хоча їй було й приємно, що Данько мало не побився з парубком за ті санчата, власне, за неї саму. Вона сповнилась гордощів, і хоч і не було ще в її душі прихильності до цього гайдамаки, та все ж треба було чимось заохотити його запопадливість.

— А не перекинеш? — запитала вже веселенько.— Марушко, а може, з'їдемо? Їден тіки раз? — І, не чекаючи її згоди, сіла на санчата.

Данько підштовхнув Марію наперед, а сам примостився позад Яринки.

— Мені тра правувати.

Потім устав, упираючись руками в задок, розігнав санчата, скочив на них коліньми й, начеб для того, щоб не впасти, охопив Яринку за груди.

В дівчини завмирало серце од відчуття падіння, від свисту стрічного вітру, очі запорошував сніг, і вона зовсім поминула увагою парубкову настирність.

Дихання їй спирало. Вона сама собі здавалася маленькою грудочкою, що котиться кудись у прірву.

— Го-го-го! — горлав Данько, й від цього ставало ще страшніше, вчувався в тому гукові тупіт тисяч кінських копит, наче татарська кіннота мчала в неї за спиною, і ось зараз її зімнуть, розчавлять, щезне білий світ, а душа її в тій малесенькій грудочці все котитиметься вниз і вниз...

Нараз її хитнуло вперед. Данько повалився на неї і на Марію, і всі вони перекидьки покотилися в сніг.

І Яринка завищала від страху й радості, од відчуття молодості, теперішньої своєї безпорадності, сили, що кипіла в ній. Може, вперше завищала не по-дитячому, а заклично й сміливо — по-дівоцькому. Од радості, що навіть у цьому негарному вискові виявляє себе її молода душа.

Реготав, аж захлинався, Данько. Сива шапка його десь загубилася, а в пінявих кучерях було повно сріблястої снігової пилюки.

Першій він допоміг звестись Яринці. Обтрушував її від снігу, мов пригладжував, і дівчина розуміла щось негарне в цьому, стидне для неї, але зараз їй було так весело, що вона дражнила його своїм спокоєм, пишалася своїм юним тілом, яке грубо й хитро пестила під важким одягом його долоня. І разом із гордощами в ній закипала злість на саму себе.

Марію Данько обтрусив своєю шапкою, знайшовши її в кучугурі.

Й хоч як парубок просив дівок спуститися ще раз, Яринка від невдоволення собою раптом заковерзувала — не хочу, присяй-бо, не хочу, а хоч убий... Крім того, десь в глибині душі вона розуміла силу свого спротиву, що може вгамувати навіть цього настирного розбишаку.

— Ходімо, Марушко, додому.

— Та й чо'? Та й чо'? — заглядав їй у вічі Данько.

— А то'! — погордливо закопилила вона губу.— От того!

Вона високо піднесла голову, уникала його погляду, а в очах її кожен міг прочитати приблизно таке: «Мені, може, й весело було, однак не хочу знатися з тобою, от і все».

Й, узявши Марію попід руку, вона, мовби й не бачила Данька, тихенько повела подругу на дорогу.

Роздосадувано посвистуючи, Данько поплентався за ними.

— Дівки, га, дівки! — неголосно погукував він.— Зачекайте! Що ж мені — бігти за вами?

— Кому тра, то й побіжить! — насмішкувато прогугнявила Марія.

— А то й рачки прилізе! — це Яринка.

— Н-ну! — пропустив Данько крізь зуби. Й стиха, щоб не почула Яринка: — Жабеня! Пуголовок! — Але йшов, не зводячи погляду з коротенького Яринчиного кожушка.

Догнав дівчат аж на дорозі. Рвонувся вперед, розбив їхню тісну спілку грудьми, обняв обох за плечі.

— Ех, дівки-маківки, червонії ружі!..

— Прибери руки! — наказала Яринка. А що він її не послухав, додала гнівно: — Вішайся собі на половець ких!

— Дак там нема таких! Пойняла? Нема таких гарних... як Марушка.— Він зареготав.— Що, схопила?!

— Йди під лиху годину! — густим голосом мовила Ма рія.— Воно ще й зуби продає!

— Бач, сміється! — і собі обурилась Яринка, хоч серце забилося в неї від тої хитрої Данькової похвали.— Сміється!.. А самого всі коти обнявкали! Й ворони обкаркали! Й качки обкакали! — Й залилася щасливим сміхом.

Зараз дівчина могла дозволити собі ще й більше.

Данько дерев'яно засміявся, і в тому сміхові чулася погроза. Та дівчина не боялася його.

Дійшли до Яринчиної хати.

— На добраніч, Марушко! — з лукавим усміхом у голосі сказала Яринка й тицьнула в Маріїну долоню білу свою рукавичку.

— Стривай,— заквапився Данько,— тра Марушку провести.

— Сама дорогу знаю.

— Ні, я сказав — тра! — Й парубок, узявши попід лікоть Яринку, майже силоміць потяг її за Марією.

Дівчина змовчала.

Коло Маріїного перелазу вдячна Яринка обняла подругу й, смішно відкопиливши свої губи, поцілувалася з нею.

— А зі мною? — підкотився Данько.

— Цілуйся зі своїм рябком! А то з половецькими пере старками. Бач, чого бирка хоче — кіснички!

Марія пішла до хати не оглядаючись.

Данько з ніжно-лютою силою вчепився за Яринчину руку, притися до дівчини.

— От тепер ти вже не викрутишся! Пойняла?

В притихлої Яринки сердечко виривалося з грудей.

— Казали дядько Степан — виглядатимуть,— нагадала вона про всяк випадок.

— «Не боїться козак Сава ні грому, ні тучі, хорошенько в кобзу грає, до Савихи йдучи!..» — хриплувато заспівав Данько. Відтак, заворожуючи її яструбиними очима, вкрадливо засунув руку між гудзики її кожушка. Й коли Яринка запручалася, засичала (кричати соромилася), було вже пізно — пальці його пружно стискалися.

— Пус-с-сти-и! — хрипким шепотом молила Яринка.

— Цить, капосне! — так само пошепки вгомонював Данько дівчину.— А то ще й не там побуваю!

— Я ма-амі скажу-у!.. Зараза! Котосмал! Гидкий! Бридкий!

— Отак, так! Говорила, балакала, розказувала, аж плакала!..

Знеможена своїм опором, якоюсь незрозумілою гарячою силою, що просякала в неї від Данькової руки, дівчина зів'яла й тільки хлипала.

— Ну, отак би й давно! Дурне! Всі дівки люблять так! Їдна ти... ну, жабеня, та й годі!..— Й рвучко перехопивши її голову назад, вп'явся губами в її холодні, вогкі, трохи випнуті вуста. Й ще раз і ще...

Після цього дівчина й зовсім перестала пручатися. Все тіло її мов здерев'яніло й було сповнене незрозумілого тривожного чекання.

Сподівання чуда чи великої біди. Потупуючи ногами, мов змерзла, вона вже й не відчувала поруч із собою парубка — сила, що лилася з його рук, розчинила її в ньому.

Їй раптом стало страшно, й вона зажебоніла скоріш до себе, ніж до нього:

— А йди собі в Половці! Там ті дівки... Ті дівки!.. Не руш мене... Бридкий...— І аж зажмурилася од відчуття блаженного вогню, що розтоплював її невагоме тіло.

— Дурненьке! Не бі'сь! Не займу. Я до тебе сватів слатиму! Ось скажу татові...

— Бридкий, бридкий...

Безболісний вогонь охопив її всю, і вона стекла кудись у голубу просторінь, мов розтоплений весною сніг.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,

у якому Іван Іванович поступається моральними принципами задля майбутніх родичів і в ім'я знакомитого сажотруса

Чимала комора, що служила за сховище для всякого шкільного мотлоху — клеєні-переклеєні карти, віденські стільці без ніжок, ціла купа віниччя,— усе потрібне й непотрібне, що я дбайливо зберігав до гірших часів,— усе ж може статися на цім світі! — ця комора стала пристановищем для моїх майбутніх родичів — свахи Ніни Вітольдівни й довгоногої невістоньки Каті.

Ядзя не кинула своєї роботи й у школі, й тому я наказав їй повиносити все до сарая — це вже до кращих часів, коли все оте багатство піде на паливо. Сказав ще вишкребти підлогу, обмастити стіни. Ядзя зробила те все з великою охотою, бо не поділяла моєї закоханості в старовину. Певне, на службі в пана ксьондза вона звикла до шляхетського марнотратства.

Покликав я Остапа Гринчишина, що вславився своїм неперевершеним умінням трусити сажу й навіть класти груби та печі.

Правда, всі вони страшенно куріли, та Остап розбивав своїх критиків такими речами (обслинена цигарка в роті): «На те вона й груба... пах-пах... щоб куріла. Вогню без диму... не буваїть. Оп'ять же од диму... пах-пах... тепло в хаті... Оп'ять же, када не топитимеш... то й диму не буде... А када топитимеш... пах-пах...— Тут Гринчишин довго міркував, як краще висловити свою глибоку думку.— Одне слово... майстерство всяке... могорич любить...»

Цю думку Остап висловив і мені.

— А скільки заправите?

— П'ять рублів... када без могоричу.

— А як з могоричем?

— Могорич... пах-пах... він тож... Када майстер казнащо... то сам додому йде... а када з понятієм... пах-пах... попід руки ведуть... а як зовсім з головою... і на возі одвозять... у соломі... пах-пах...

— Ну, а як із свинським... чи то пак із панським могоричем?

— Три рублі.

Я підрахував в умі: дві пляшки казенки — вип'єш! — один карбованець шістдесят копійок, півфунта сала — з'їсть! — двадцять копійок, кисла капуста й синя цибуля в рахунок не йдуть,— отже, разом — один карбованець

вісімдесят копійок. Деяка вигода ставити могорич є, і головне, груба не курітиме. Тут мені треба було поступатися моральними принципами, бо Остап зі своїм великим розумом був здатний ще й на капості. Одній бабі, що не ставилася з пошаною до могоричу, великий майстер потайки вмурував у грубу пляшку з живим сріблом, накидав туди цвяхів, уламків скла, й мало не доконав стару — бо щовечора чулося в хаті справжнісіньке пекло — з виттям і скреготом зубовним. Мусила знову кликати Гринчишина, й він, одіславши стару до батюшки замовити молебень, сам вижив із груби того домовика, цього разу з могоричем...

Так от, привезли глини й піску, ми зі школяриками надовбали з руїни колишньої воловні Бубновських цегли, й знакомитий сажотрус узявся до роботи. Прислуговували йому Ядзя і у вільний час я.

Великий муляр любив милуватися власною роботою. Кожну цеглину довго зважував у руці, навіть попльовував на неї, як рибалка на черв'яка, нарешті вкладав у розчин, похитував сюди-туди, ніжно пристукував держаком кельми, розглядав її в ряду, схиляючи голову то на одне, то на друге плече, тупцював, мов старий удівець коло дівки, що має стати йому другою жінкою, тоді обережно сідав на ослінчик і скручував нову цигарку.

— Наче тут була... Када кладеш цеглу... пах-пах... тра знать, куди її класти... Када майстер із головою... пах-пах... то кладе її куди тра...

Як стінка, бува, повалиться, плесне себе руками по стегнах — ну, ти диви' — як не було!..

Ми з Ядзею з пошани до його мудрості стояли побіля нього струнко, як солдати на молитві, тримаючи руками по цеглині, й страшенно уболівали через власну бездіяльність.

За два тижні грубка з духовкою і плиткою була готова. Обтинькувавши її, великий майстер з годину сидів на ослінчику коло топки й пускав туди дим із самокрутки. Це мало переконати нас, що тяга є.

З огляду на його знакомитість ми з Ядзею не наважувались запалити в грубі хоча б віхоть соломи.

Нарешті настала врочиста година, коли відомого сажотруса посадили за стіл.

Наймудріші речі виголошував майстер після третьої склянки.

— Када п'єш... тра мать понятіє... Када майстер із головою, то він зна три правди. Що можна зробити сьо'дні...

то підожди до завтра. А када можна випити завтра... то краще випить сьо'дні. А када горілка заважає роботі... то кинь роботу...

Опісля п'ятої склянки знакомитий майстер почав співати:

— Го-йой! Го-йой!.. Йо-йой!.. Тунди́лили, тунди́лили... ме-ге-е-еду!..

А потім почав невтішно плакати:

— Када майстер... май-стер... у-гу... гу-гу... з понятієм... гу-гу-гу...

Тут ми всі зрозуміли, що великий сажотрус дійшов найвищої мудрості, і я та мої домашні винесли його на рядні, вклали на бідарку й благополучно здали Гринчишисі, що від радості не знала, де його й укласти.

— Ну, Йване Йвановичу, та й спасибі ж вам велике! Дай боже й вам отак! — дякувала розчулена жінка.

Я скромно зауважив:

— Коли майстер із головою...

— ...а не свинисько...— додала Єфросинія Петрівна.

На цьому ми й розпрощалися зі щасливою родиною. Гроші, звичайно, віддали Гринчишисі. Вона затисла їх у кулаці й одразу повеселішала.

— Ну, нічо',— сказала вона,— такої розумної голови хміль дурнішою не зробить!

За день чи два Ніна Вітольдівна з Катею перебралися в нову оселю. Перевезли туди й старого Бубновського, що дуже зрадів із цього й усе жебонів:

— Ніночка блага'одна женщина... да блага'одна!..

— От і почалося наше нове життя, Катенько! — з гідністю і сумом сказала Ніна Вітольдівна, озираючи голі стіни.

Катя дивилася на неї великими синіми очима — з недитячою мудрістю, зі страхом утратити її, з невиплаканим горем, з ранньою чисто жіночою солідарністю.

— Ми будем жити, мамочко... Я так тебе люблю!..

...Я так вас люблю, мої майбутні родичі, прекрасна моя свахо, богодана моя невістонько!..

Того вечора ми з Єфросинією Петрівною прийшли на новосілля до наших родичів. Я з ентузіазмом роздмухував самовар старим чоботом — і галантність моя була доречна — в Ніни Вітольдівни й без того очі були запалені, мов хтось сипнув у них жменю пекучого приску.

Ми пили справжній китайський чай, куплений у кооперативній крамниці (приватної торгівлі ми, вчителі, за своїм моральним обов'язком, не підтримували), з коржи-

ками, що їх пекла Єфросинія Петрівна,— хрусткі, смачні, у формі плаского міщанського сердечка.

Моя невістонька пила чай так тихо — ні прицмокне, ні дмухне — сама вихованість, і я вже потерпав за свого Віталика,— як то доведеться йому з такою комільфо дружиною. І ще помітив я в своїй невістоньці — вона починає мило грасирувати, видно, мама її, зазнавши невдачі з навчанням сільських Васьків та Одарочок, почала призвичаювати до французької свою донечку.

Ну що ж, Віталикові доведеться вислуховувати суворі догани мовою Декарта й Вольтера. Але я певен, що він не буде виправдовуватись пристрасними російськими висловами, що обеззброюють і доводять до сліз навіть дружин зі знанням п'яти іноземних мов.

Я певен, що син простого сільського вчителя буде шляхетнішим за свого тестя-дворянина.

Не знаю, чим закінчить Віктор Сергійович Бубновський. Чи повним опрощенням, що приведе його в нерідіючі лави алкоголіків, до чиновницької втрати особистості, чи в гурток замаскованих і озлоблених контрреволюціонерів? В останнє я мало вірю — нема в його душі жодного твердого переконання, що певною мірою дає право на повагу навіть до запеклого монархіста.

Куди піде він, позбавлений і спогаду про родинний затишок, де знайде друзів, що замінили б йому лагідну синьооку жінку, матір його дитини?

Де прихилить голову, що так рано посивіла від пекучих душевних ран ураженого дворянського самолюбства? Бо вже навіть прокльони на адресу свого колишнього стану, болісно-веселе самобичування не дають йому розради, й він усе рідше вдається до них. Навпаки, якщо й зараховує себе до пролетарів (усе відібрали, все!), то тільки з додатком «люмпен».

Отак розкладається особистість.

А може, й на нього зійде дух божий, і він, як і тисячі інших інтелігентів, болісно, з мукою великою, дійде змісту свого життєвого призначення і почне по-справжньому служити своєму народові після того, як усвідомить, що падіння його суспільного стану — не трагедія світу, а велика справедливість революцій, що змітають і упосліджують панівну еліту, хоч у які б вона тоги вбиралася!

Хтозна...

Тільки дуже мені не хотілося б, щоб моя маленька невістонька мала якісь підстави — зі страху за своє май-

бутнє, з простої міщанської підлості чи навіть із ідейних спонукань — зрікатися свого безпутного батька...

Того самого вечора я спостерігав не тільки своїх майбутніх родичів, а свою кохану дружину. Так, вона була таки справжня жінка...

Ще з того дня, коли Бубновська з донькою оселилися в нас, ставлення Єфросинії Петрівни до неї помітно змінилося. Не тільки за правом старшинства, а й за становищем заміжньої матрони, Єфросинія Петрівна давала зрозуміти заплямованій подружньою невірністю Ніні Вітольдівні свої переваги.

Але це було, як завжди, не від сили, а від страху.

Відомо, що заміжні жінки дуже бояться своїх розлучених сестер,— адже кожна розлучена стає привабливішою для чоловіків, постає мовби незайманицею, тоскною мрією. Та ще коли твоїй подрузі, скажімо, не сорок два, а тридцять п'ять літ...

І навіть якби твій чоловік уже й не здатний був би змагатися в двобої зі спокусливою молодістю, то все одно небезпека існує, бо таким... таким... тільки й треба, щоб прикрити свою аморальність хоча б видимістю повторного шлюбу. Самотня розлучена жінка так само упосліджена серед своїх сестер, як і стара діва...

Ви чуєте, жінки, що розлучаються з п'яницями та розпусниками, жонобийцями й садистами? Добре подумайте, й ще раз подумайте, перш ніж покинути богоданого мужа!..

Якось я був заїкнувся: «Катю, донечко...», як моя кохана дружина відразу з лагідністю голубиці поправила мене:

— Ваню, ти не можеш називати так нашу милу гостоньку, адже в неї є рідний батько!

Ну, як не погодитись із такою залізною логікою!.. І відтоді я почав звертатися так: «Катю, дитино...» І Єфросинія Петрівна уважно прислухалася, чи не додам я: «дитино моя». Ох, як же боялася вона, щоб те дівчисько не стало дитиною моєю!..

А Ніна Вітольдівна мовби й не помічала отруйного меду, що стікав із вуст її вірної подруги.

І коли моя кохана дружина, трохи спітніла від міцного чаю, вогкими очима ще раз озирнула вбогу кімнату Ніни Вітольдівни й сказала — і все ж у вас тут так мило! — господиня всміхнулася сумно й вибачливо:

— Буду рада щодня бачити вас своєю гостею! Адже ми такі близькі!

І я зрозумів, що цим вона випередила мою дружину, котра мала б перша сказати:

— Буду рада щодня бачити вас своєю (не нашою!) гостею. Адже ми такі близькі (сусіди!)...

Одне слово, вони порозумілися і виключили мене зі свого товариства. Бо обставини змінилися — Ніна Вітольдівна була розлучена жінка!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,

де автор повідомляє, як Степан Курило дарує своїй полюбовниці не буршинове намисто й не золоті кульчики і як важливий державний захід викликає невдоволення Софії Курилихи

Відтоді, як Степан Курило визнав свою пасербицю за дочку, а вона його — за батька, в родині мовби нічого й не змінилося.

Та й що може змінитися в стосунках людей, які цілий день тяжко працюють, а довгими ночами думають про клопіт завтрашній?

Щодня, запоравши худобу, Степан домолочував у клуні. Жито й пшеницю збили молотаркою ще тоді, як господар лежав у шпиталі (Софія частенько бубоніла, як дорого це обійшлося — і Титаренкові за молотарку плати, й обіди для людей готуй — порося геть-чисто з'їли! Й на могорич горілку купуй!..).

Залишалося довести до пуття просо та гречку.

Після лікарні Степан ще не почувався на силі. Змолотить снопів сорок — і сорочку хоч викручуй. Та працював — ніхто за нього не зробить, та ще й відчував себе винним, що в гарячу пору не приклав до хазяйства рук.

Ночами довго кашляв, мерз під кожухом поряд із дружиною, а коли та помітила, як то йому ведеться, пораяла спати на печі.

Степан із задоволенням пристав на її раду, бо від часу, як вони погиркались за Яринку, вже й тілом своїм Софія не хвилювала його.

А може, то була слабість? Іншим часом це занепокоїло б його. А зараз Степанові було байдуже. Хай собі жінка неспокійно порипує дошками полу, перевертаючись із боку на бік від невимовлених бажань, хай сняться їй скоромні сни.

Вона не була йому осоружна, та випало з його душі щось найдорожче, й у серці оселився холод.

А нудьга охопила така страшна, що аж холонуло всередині.

Й тільки тоді оживав, коли перед очима була Яринка,— ставало начеб легше дихати й туга вже не холодила, а гріла його.

А те, що Софія не спускала з нього пильного ока й у погляді її він бачив стримувану злість, уже не спонукало його шукати примарної втіхи в її обіймах.

Став мовчазний і понурий. Стримував у собі кожне слово, що могло виявити його почуття, його тугу й розпач.

Приходила Яринка з вулиці в коротенькому своєму кожушку з ремінними гудзиками, така охайна й свіжа, приносила запах морозу, холодні рожі на щоках, гострий і тривожний блиск у очах — не питав, а де, мовляв, доню (доню!) була, а кого бачила, а чи не займав тебе той яструб степовий, розбишака? А кортіло спитати, ох, як кортіло!.. Аж дух забивало. Та боявся показати свою ненависть, щоб не накликати на себе ще більшу... Боявся її дурної молодості, Софіїних ревнощів, самого себе боявся.

В ті години він проклинав і Софію, й затурканого сірокосого попа, що повінчав із нею, і навіть Яринку, що стала причиною його невгамовної муки, ганив за святу її недоторканість.

Усе думав, куди податися зі своєю нудьгою. Кому сказати, кому?

Мамо, рятуй мене, божеволію!.. Батьку рідний, потягни пужалном — для науки! Брате, збий об мене щиколотки, спусти дурну кров!..

Не озовуться — хто мертвий, а хто далекий.

Піти б до Ригора — ти такий самий бурлака нещасний, як і я...

Та ні ж бо, в того все ясно й просто. Ні, не зрозуміє Поліщук, не заплачеш перед ним — хоч один тільки раз! — щоб промило душу.

До Івана Івановича, вчителя? Це ж тільки через двір... Ох, надто він правильний... А чи розуміють праведні грішних?.. Побачить Степан у його окулярах тільки два збентежених чоловічки — два маленьких своїх відбитки, та ще той осуд, що його не приховував учитель одразу ж після Степанового одруження. «Чоловіче добрий, куди ти потрапив? А чому не прийшов до мене на раду, перш ніж стати на рушник? Чому ви всі чекаєте від мене розради тільки

після того, як горе ваше стане непоправним?.. Я ж не Бог, я квола людина, може, теж зі своєю великою бідою!..»

Вивозив на поле гній, зустрів Василину Одинець. Одвернулися одне від одного: він од сорому — обіцяв був поклопотатися за неї помогти, та так і забув за своїми хазяйськими турботами, вона ж — не могла простити йому сорому свого, його хазяйської злої доброчинності.

Поклав собі — зайду. Може, зрозуміє... І ще подумав: горем своїм збагне, своєю самотністю втямить його самоту, тугою своєю голодною збагне його журу. Тільки щиро треба, щиро, щоб не сполохати хазяйською поблажливістю...

Увечері Софія рано вклалася спати. Степан поникав по хаті, сказав дуже природним голосом:

— Піду до сільради. Послухаю про землевлаштування... Списки подивлюсь. Та, може, й ще новина яка...

І, не чекаючи відповіді, вийшов. У сінях на драбині намацав мішок, тихо зайшов у комору.

З солом'яника нагорнув пудів зо два гречки. Так само тихо причинив комору, поставив коло надвірних дверей клумак, прислухався.

Потім звалив мішок на плечі й, намагаючись не брязнути клямкою, пішов на вулицю.

«Зустріну кого-небудь — спитає». І готував відповідь — злу, зухвалу, щоб кожен пізнав у ньому хазяїна. «А тобі яке діло? Куди хочу — йду».

А клумак — не Василині, навіть не її сухорукій матері, а дітворі. Діти ж бо не винні, що їхня мати вдова. Вони ж бо при чім, що чужий дядько йде до їхньої матері повідати свою тугу,— єдиній людині, яка горем власним може зрозуміти чуже.

Навіть самому дивно — в кого шукаєш розради? Ну, хто вона тобі? Маленька жіночка, схожа на дівчину-підлітка, зграбненька, з чорнявими кучериками, що випинаються з-під хустки? Такою він бачив її тоді. Ні, не до неї він іде — до своєї сестри. Згорьованої маленької сестри.

Вже коло Василининої хати стрілася йому якась жінка в широкому білому кожусі — притискала складеними на животі руками поли, пильно вглядалася в нього.

— Що, впізнали? — запитав злісно.

— Та наче б ні... Добривечір...

— Ходіть здорові!

Він уже був коло перелазу, а жінка все стояла віддалік, видивлялася.

— Дивись, дивись, хай тобі повилазить, так-перетак! — дуже чітко сказав він.

Жінка хутко подалася геть. За хвилину її постать ледь маячила у вечірньому смерку.

Підійшов до темного вікна. Постукав. Серце гупало гучно, збентежено, мов у злодія-новачка.

«Чого ти сюди прийшов?»

«А я і сам не знаю».

«Виженуть».

«А так тобі й треба!»

За кілька хвилин, що видались йому цілою вічністю, в сінях завовтузились, почувся голос:

— А хто це вночі?

— Одчиніть.

Мовчали.

— Одчиніть, кажу. Не з лихим.

Знову тиша.

Відтак заскреготав засув, двері ледь прочинилися.

— Не стійте, Василино, на холоді. Йдіть до хати. Я зараз.

Постоявши ще якусь хвилю, він пірнув у темряву, що пахла примерзлою капустою і мишами. Скинув клумак у сінях, зайшов до хати. Під ногами зашелестіла солома.

— Добривечір вам.

Не відповіли. Жінка шукала в кубашці сірники. Повільно, затуманюючи скло, розгорявся гніт у п'ятилінійній лампі.

Степан стояв і чекав. Врешті жінка обернулася, впізнала. Зачудовано кліпала очима. Вона була така ж, яку бачив тоді на полі. Маленька, худенька, з невеликими круглими руками, з широкими стегнами. Чи то позіхала, чи зітхала.

— Мабуть, спитаєте, чого прийшов?

— Самі скажете.

З печі звісила голову мати її. Дивилася на Степана пильно, ревниво й вороже.

— Сідайте, як прийшли,— зітхнула Василина. Й непоспіхом обдмухала лаву коло столу.

— Я прийшов...— сказав Степан. І подумав: «А чого прийшов?» Довго мовчав. Зітхнувши, вів далі: — Прийшов, щоб побалакати про пенсію.

Василина мовчки махнула рукою. Потім із байдужою ворожістю:

— А я думала — не за тим. Бо чого ж ходять до солдаток уночі?

— Так випало. А їй-бо.

Жінка знизала плечима.

— Сідайте, кажу.— Вона мерзлякувато зіщулилась.— У хазяїв удень завжди клопіт.

— Ой, кло-о-опіт! — болісно протяг він. «Ну, чого я прийшов?..» — Ви гадаєте, як ситий, то й щасливий? — скривився він. І зрозумів — не те говорить. «Голодний ситого не розуміє...» — переінакшив про себе приказку.— «У всякого своя доля і свій світ широкий...» — проказав із Шевченка.

Василина й сама сіла. Стиснула коліна, склала руки на грудях. Дивилася на нього здивовано, вороже, з якимось острахом.

— Там я приніс трохи гречки... Змелете дітям на млинці... чи на квашу...

— А й за що ж тая гречка?

— Н-ну!

— Дурна! — обізвалася стара з печі.— Як вони вже дають, то бери. Пані яка!..— Помовчала й додала: — А там, може, й одробиш Сопії.

— Я сам приніс.

— Ну от дивіть',— кивнула на нього Василина,— це їм тра одроблять!

— Ну й чого ви?.. Чого? Я зі щирим серцем.

— Бач,— звелася на лікоть стара.— Вони ж кажуть!.. Поможи злізти,— звернулася до дочки.

— А й лежіть уже там!

— Ну, то я про пенсію... Чи ви в Ригора були?

— Була, була! — це стара з печі.— Казав, що бомага якась не така. А може, й така.

— А який же у вас папір?

Василина неохоче підвелася і дістала з-за образа пакунок, обгорнутий зжовклою газетою. Поклала перед ним на стіл.

Були там дитячі метрики, якісь квитанції. Аж ось і папір зі штампом і печаткою. Розмиті літери, зверху фіолетова п'ятикутна зірка. Читав:

«Червоноармієць Никифор Федотович Одинець... одна тисяча дев'ятсот двадцятого року... в районі Пінська... пропав безвісти.

Командир батальйону... комісар... начштабу...»

— Ох, скільки ж нашого брата потопилося в тих болотах! — сказав Степан.

Мовчали.

— А в повіт ви не їздили?

Василина махнула рукою.

— Ну, то я поїду. До самого воєнкома.

Василина знизала плечима. Потім похнюпилась, затулила очі долонею. Зрозумів — плаче.

— Ходив, воював, голову склав... Прищепи хазяйнують... а хазяї мені вночі... гречку носять... А пропади воно все пропадом! — Одвела руку від очей і знову примружено глянула на нього.— Совєцька власть... та й для кого ж вона?! Для самих тільки хазяїв?!

— Н-ну! Я доб'юсь правди!

— Бийтеся, бийтеся! — сказала вона з легким глумом, але вже без злості.

— То я заберу папір?

— А про мене.

— І метрики треба...— зміркував він.

— Беріть усе. З папірців хліба не змелеш.

Знову мовчанка.

— Якби хоч новими рублів зо три...— зітхнула стара.

— Та карбованців із сім — як на вашу сім'ю.

— Го! Якби сім, то місяців за п'ять і корову купили б!

— А так. За тридцять п'ять — сорок і купите. Ще й добру. А як телицю, то за двадцять.

— Ну, дай боже вам здоровля!

— Дурень думкою багатіє! — одвернулася Василина.

— Треба добре розпитатися...— обережно сказав Степан. Помовчавши, раптом звернувся до Василини: — От ви питали б, чого я прийшов... І сам не знаю... Бо тяжко мені. Бо, може, як тільки ви біду знаєте... то й зрозуміли б...

— Чужу біду руками розведу, а своїй...— це знову стара з печі. А думка про гречку не кидала її.— Василино, а пересип-но з їхнього мішка, бо Сопія їм таку веремію вчинить!..

Степанові стало ніяково.

— Та-а... Що ж я, не хазяїн?..

— Хазяїн то хазяїн, та тіки в Сопії...

Нахмуривши брови, Василина забрала зі столу лампу, пішла в сіни. За кілька хвилин повернулася, подала Степанові скачаного мішка. Промимрила — спасибі.

— Тіки не носіть більше.

— Ну, я ще прийду. Тяжко мені, нудьга.

— Богу моліться.

— Бог тут не поможе.

Жінка заплющила очі, поринула в себе.

— Отак би сидів і сидів!..— сказав Степан, підводячись. Підійшов до жінки, простяг руку. Брови її зламалися. Раптом схлипнула — тільки один раз — тяжко зітхнула й простягла йому долоньку дощечкою. Рука в неї була гаряча, суха й шорстка.

— Нам спать пора.

— Іду, йду... На добраніч!

— Ходіть здорові! — це стара.

З мішком під пахвою порипував чобітьми, щоки паші ли — хтось судить! Усе думав: «Чого ти йшов? Платити за своє горе гречкою?»

Коли зайшов до хати, Яринка за столом кінчала вечеряти. Мовби замислена, ворушила губами,— з кимось, певне, в думці розмовляла. Рум'янці палили їй лиця.

Софія не спала.

— То що там у сільраді? Певно, самі комнезами? Про що вони?

— Ай... про різне.

Яринка зирнула на нього полохливо й зацікавлено.

— А-а...— хотіла вона щось сказати й опустила очі.

— Завтра їду до повіту. Може, треба чогось?

— А й чо' їдеш? — підвела голову Софія.

— Маю справу! — сказав він жорстко.

Відчувши, що він шукає сварки, Софія притихла. Іншим разом і відповіла б на виклик, та зараз їй потрібна була Степанова рада щодо Яринки. Аж у скронях гупало від думок. Ой, і так гаряче́, й так болячé. Й коло себе не можна дівки лишати, й видавати... Бо й так десятину увітнуть... Хіба зачекати... того землевлаштування? Поспитати б Степана... Ні, мабуть, не треба. Ой, не можна! Й нема спокою ні в хаті, ні на вулиці. Кузьма Дмитрович Титаренко зустрічав, доброзичливо підкашлював, підхихикував, обе режно натякав:

— Чули, Сопіє, з весни знов переділятимуть — на душі. Чотири пілки. Кожен хазяїн гадає, де тих душ узяти... Парубків тра женить. Оп'ять же кожна твар должна плодиться... От, гадство, як жизня встроєна!.. Хе-хе... Думає і мій Данько заслати сватів... Маю, каже, свій антирес... А я йому... хе-хе... аби дівка була хазяйська, то чом би... Ну, значця, Сопіє, значця так... тра йти... хе-хе... От, гадство, уремля настало!..

Й хоч розуміла, що зі Степаном коїться щось зле, не могла стриматись, щоб не спитати про найболючіше:

— Ну, а як же там... щоб воно провалилось... те землевлаштування?

Він поглянув на неї зі зловтіхою.

— А ти й так уже знаєш — по десятині на душу. А решту...— Й різко махнув рукою, мов одрубував.

І хоч Софія і чула про це, ночами не спала, хоч від кривди груди стискало, зараз аж схлипнула:

— Ой! то й од нас відріжуть!

— А певно! — з награною байдужістю кинув він.

— А ти й радий! Бо...

Він знав, що саме Софія мала сказати.

— Наймитові зайва робота ні до чого.

— ...бо якби ти був хазяїн... то й тобі серце боліло б!..

— А в тебе душа не болить за тих, що в них дітей купа?

— Як злидні, то хай не плодяться!

— Або й не живуть!..

Яринка з острахом позирала то на матір, то на вітчима. Й сама не знала, за кого стоїть.

— А йди вже спати,— пробурчала мати.— Тра рано вставати та прясти. Вже не мала, на гулицю ходиш.

— Посаг набувай! — це Степан.

— А ти як думав?! Чи вона ледачої матері дочка?..

Яринка хутенько й мовчки, наче винувата в чомусь, уклалася. Роздягся і Степан.

Подружжя не спало. Зітхали, чмихали, переверталися з боку на бік.

— Слухай... а скіки од нас відберуть... як Яринка вийде заміж?

У Степана перехопило віддих. Щоб не виказати себе, закигикав, закашлявся.

— Дві десятини зостанеться, та ще садиба, як була,— десятина — хіба тобі мало?

Знову мовчали, й кожне обсновувалось своїми думками, мов павутинням.

— Тра зачекати...— тяжко зітхнула Софія. І знову надовго замовкла,— все прикидала, зважувала.

— А як віддасться, то окремий номер у сільраді дадуть?

Голос її пролунав у холодній порожнечі.

Й уже засинаючи, промурчала своє:

— І так гаряче́, й так боляче́! — Й схлипнула від жалю до себе.— От, гадство, уремля настало!..

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,

у якому Іван Іванович Лановенко ще раз поступається моральними принципами

Того дня в класах було врочисто й тихо. Навіть галерка — кремезні парубійки років по чотирнадцять-п'ятнадцять, із темними вусиками, що плакали за добре нагостреною кіскою, сиділи поважно і, якщо й просилися з уроків, то не ковзатися на підковах, а тільки покурити.

В класах пахло пирогами з горохом і з капустою. Тим товстим і рум'яним, як сонечко зі складеними ніжками, пирогам залишалося жити тільки до другої перерви.

В дитячих очах кожен із учителів читав іронічну поблажливість, що характерна для бунту дужих — ось зачекайте, ми вам сьогодні таке встругнемо!..

До початку лекцій зібралися загальні збори учнів — уся стрижена «сходинками» й запнута в хусточки школа, і я довго говорив про шкідливість релігійних забобонів. Закликав шкільну громаду не вірити попівським казкам про Різдво, не ходити по селу з освітленою зіздою, щоб не попалити, бува, хат. Про колядки й мови не може бути — то древній поганський звичай, і зовсім негоже тинятися попід чужими вікнами й жебрати.

Наші вчительки стояли, соромливо опустивши очі, й соромливість їхня пахла запеченими в тісті шинками, домашніми ковбасами й вишневою наливкою.

І коли я думав про це, то мене не тільки кололо в щоках від передсмаку гострого запаху підружованого бурячком тертого хрону, а й було зрозуміло, що й мої школярики вчувають у моєму диханні всі оті пахощі, ще й дух настояної на лимонній скоринці горілки.

Одне слово, ще й не кінчивши своєї доповіді, я вже внутрішньо пік рака. Але мене рятувало тільки те, що за моїми плечима муром стояв Ригор Власович, котрий сьогодні уособлював відокремлення церкви від держави й школи.

Після мене він теж виголосив коротеньку промову.

— Стало бути, дітво́ра. Йван Іванович, як двічі по два, довів усім вам, що ніякого Ісуса Христа не було й бути не може. Й ніяку Богородицю не тра сполнять, бо від цього тіки шкода. Й щоб я не бачив, як ходять із тою не нашою звіздою. А ви, громадянко Стшелецька, щоб добре натопили груби, бо діти будуть завтра навчатися. Всім зрозуміло?

Діти загомоніли — всім було зрозуміло.

Того дня на своїх лекціях я намагався ще поглибити антирелігійні знання учнів.

Походжаючи між рядами парт, я показував своїм гусенятам-школярикам малюнки, на яких було зображено катування єретиків,— і вогняні тортури, й катування водою, і диба, й «іспанські чоботи». Але сьогодні дитяча уява чомусь не сприймала всього того жаху, нікому не боліло. Більше того, за моєю спиною скептики звертались один до одного шепотом, призначеним для моїх вух:

— Ге, таке малюють!.. І тато, й дід казали, що в нашому селі, відколи вони пам'ятають, то тіки один піп хрестом бився. Та й то, як його допекти.

Після поглибленої лекції я відповідав на запитання дітей.

Павлик Титаренко, граючись із крайком книжки, з удаваною скромністю в погляді й голосі запитав:

— От ви кажете — Бога нема. А чо' минулої п'ятниці мої двоюрідні баба хгеста на небі бачили?

— Таж баба твоя, Павлику, вже років із десять і свічки не бачить!

— А я хіба кажу, що бачать? От нічо' не бачать, а хгеста побачили! — й переможно плюхнувся на лаву.

— А мої дід казали,— обізвався хтось із галерки,— а мої дід ідуть якось над ріцкою і люльку припалюють. А темно — хоц у гоко стрель. Та все вогню не викресуть. «А чорлтяка б тебе вкрлесав!» — так вони сказали сперлесердя. А воно як крлесане їх каменюкою по голові, то в них аз гіскрли з оцей посипались. А то була нециста сила! О!

— А в мого тата якось уночі, як вони п'яні кладовищем ішли, мерці чоботи стягли. Тато тіки гонучі додому принесли!

— А за моїми мамою сцось поноці гонилося. Випереди ло, та перлед самими гоцима як підхопиться вихорлем!..

Ну й ну! Й жодних моїх спростувань ніхто й слухати не хотів — це ж тато казали! це ж мама розповідали! це ж дід од своєї баби чули!..

Я тільки мужньо оборонявся. Бо ж нападати на глупоту важко...

Збігли всі лекції. Панна Ядзя повідчиняла кватирки в класах. Я допомагав їй пересувати довжелезні й важенні парти. Свята діва, тупаючи опорками й ваблячи мене, старого, білими точеними литками, в святім невіданні мила підлогу.

Я довго не покидав класи. Тримало мене тут не тільки замилування панною, а й тужлива звичка до приміщення, в якому проминула більша частина мого життя. В кімнатах пахло вогкою кожушанкою, цвілим хлібом і гострим морозцем. Пахло глицею — це Ядзя, не питаючись моєї згоди,— а я вдавав, що нічого не помічаю,— прикрасила всі портрети схрещеними сосновими гілками. Пахло невловимими запахами давнього свята,— ніби медом, ніби свіжими калачами.

Замикали школу врочисто, з тихою радістю, таємним смутком. Адже завтра відпускаємо своїх гусенят на різдвяні вакації. Прочищали дорогу до ганку, наче ждали почесного гостя. І все це заради традиції, що вже відживала своє.

Я був смутний. Людство радо приймає нові свята, але важко розлучається зі старими. А я ж був теж людиною. Тільки мені було важче — я повинен бути в усьому послідовним...

На обід прийшла до нас Ядзя. Хату вмить осяяла її золота, зеленаво-блакитна краса.

Єфросинія Петрівна не знала, де її посадити, чим пригощати.

Ясна панна була сповнена схиляння не тільки перед людьми, що дали були їй притулок, а й до наїдків, які стояли перед нею. Вона не їла, а причащалася. Єфросинія Петрівна аж покрикувала на неї.

Ядзя зводила погляд своїх прекрасних зеленаво-синіх очей із острахом і вибачливістю. Трохи коротка її верхня губа відкривала разок перлів.

Весь вигляд її був як у телички, рокованої в офіру Богові,— покірливість долі, невідання, інстинктивне відчуття трагічної таїни.

Коли, за нашими розрахунками, янголиця вже наситилась, я, що не мав нагоди розмовляти з нею на приватні теми в школі,— там я був лише завідувач, а вона — сторожиха й прибиральниця, і бачились ми рідко, в себе вдома на правах господаря з тремтінням у голосі запитав її:

— Ну, як тобі, Ядзю, на новому місці?..

Й ми з дружиною затамували віддих.

На обличчі нашої дівоньки відбилося збентеження.

— Проше... проше... бардзо добже...— Й раптом закліпала віями, а потім міцно зажмурилась.

Мені самому запекло в очах.

Якщо перекласти на літературну мову ту суміш польських і українських слів, що нею Ядзя намагалася пояснити теперішнє становище, то це звучало б так:

«Ті дітоньки такі янголята... Правда, замурзані... часто вибігають босі в сіни й на сніг... доводиться дуже пильнувати... Але вони мене люблять, як Бог свят, люблять... Повидираються до мене на плечі й гоцають — тітко Ядзю, а покатайте нас!.. Та тільки хазяїн мій, ой, який же він підступний!.. Так дивиться на мене, так дивиться!.. Пан Єзус не велів так дивитися на бідних дівчат... І ще недоумкуватий якийсь — устане вночі, вийде, а потім, як сновида, не втрапить до свого ліжка...»

Он як обертається твоя душевна шляхетність, губатий парубче, Ригоре Власовичу!..

Та чи здійметься в тебе рука з наганом — покарати кривдника? Адже він теж із бідного класу!.. От бачиш, Ригоре!..

Й що вам порадити, дурні діти мої? Як зарадити вашому взаємному горю, як помогти вам знайти чи забути одне одного?

Чим вигоїти вашу пекучу нудьгу, перебити полиневу гіркоту в роті, чим присмачити страву, щоб вона не видавалася такою відворотною? Як примусити вас прожити хоч одну хвилину без того, щоб не думати одне про одного?

Мені знайомий цей стан,— адже я живу майже поруч зі своїм недосяжним щастям, зі своєю близькою бідою!..

Та вам все ж легше. Ви — молоді, робите дурниці, але ніхто не завадить вам порозумнішати. А от мені, мудрому, не вільно й подурнішати. Вам можна кричати одне про одного на цілий світ, а мені не вільно прохопитися жодним словом — навіть прошепотіти золоте ім'я!..

Ніна Вітольдівна прийшла до нас уже надвечір. Вона, звісно, була гостею моєї дружини, бо я вже не мав права запрошувати її до нас.

Наші жінки обережно смакували вишневу наливку, потім так само обачно, вражаючи одна одну вихованістю, пили чай з вершками й з тими самими здобними коржиками у вигляді сердечка та кленового листочка, що були предметом гордощів моєї господині.

На моїх очах відбувався процес зближення двох начал — доброчесності та жіночої легковажності, які уособлювала кожна з дам.

Мед, що точився з вустоньок моєї коханої дружини, аж капав на стіл, і мені ввижалося, що він пропікає не тільки білу скатертину, а й саме дерево.

Єфросинія Петрівна вчила свою молодшу подругу, як жити на світі.

Будьмо ж вдячні всім тим, що наше життя розглядають не в стихійному процесі розвитку природи, а у виконанні багатьох обов'язків, вигаданих такими достойними людьми, як моя дружина.

Я задихався від жури. Я вмирав од самотності. Кому повім печаль мою? Чому почуття, що підносять нас над твариною, майже завжди несуть людині страждання?

Єфросинія Петрівна за святим своїм обов'язком творила жорстоке добро.

Милочко, Ніно Вітольдівно, вам конче потрібно подати якусь надію Віктору Сергійовичу! Це буде з вашого боку благородно. Ви тільки подумайте, як сприйняв ваш нерозважливий вчинок світ!..

Який, матусю, світ ти маєш на увазі? поцікавився я. Ти, мабуть, натякаєш на наше інтелігентне товариство?

Єфросинія Петрівна вирячила на мене очі.

Авжеж!

— Ну, тоді вважай, що мова йде про півсвіта або половину інтелігентного товариства. Бо інша половина, тобто твій раб, дотримується інших поглядів!

Я знаю, що саме мала б сказати моя кохана дружина. «Ти, як усі чоловіки, ладен виправдати розпусту».

«А в чому ж вона?»

«Ну, в тому, що Ніна Вітольдівна... Ну, розумієш...» — і дружина моя ледь помітно похитала б головою, і в погляді її я прочитав би чистоту жінки, що, на своє бажання, спить не сама, а з законним мужем.

Але Єфросинія Петрівна була на диво витримана матрона.

— Вся трегедія в тому, що Катя лишилась без батька!

— А я за папа́ не скучаю! — раптом озвалася Катя і схилила голівку на плече, мовби мала показати комусь язика.

Схвильована Ніна Вітольдівна ще більше збентежилась і замахала на дочку руками:

Катю, ти неможлива! Як ти смієш втручатися в розмову старших?!

А як це старші,— підвело губи те неможливе дівчисько,— як це старші сміють втручатися не в свої справи?

Єфросинія Петрівна аж зойкнула. Помітно зблідла. Колір очей набув крицевого відтінку. Націлений, мов для пострілу, палець повільно, але непохитно зводився на рівень

чорнявої голівки зухвалого дівчиська. Але постріл не пролунав. Біля самих наших віконниць почулося рипіння снігу, ніякове й водночас зухвале покашлювання, і зміненими голосами ревнули хлопчаки хором:

— Пане господа́рю, дозвольте колядувать!

Усі ми заклякли від жаху. Не чекав я од своїх гусенят такого зухвальства!

Я втрачав мужність. Готовий був пошкандибати на тремтячих ногах у сіни, підняти защіпку і впустити до своєї вчительської господи галасливе товариство з тією звіздою.

А вони тільки й чекали цього!

Я чув, як вони сперечалися і нетерпляче, але легенько торгали двері. Їм важливо було навіки заплямувати наші непорочні вчительські біографії! Їм треба було побачити на нашім столі й шинку, й домашні ковбаси!..

Назавтра все село втішатиметься: «Бач, як що, то вони на рилігію!.. А самі на Різдво — ковбаси та мнясо!.. Дітей гучать!..»

Єфросинія Петрівна вселила в мене мужність своїм пальцем. Але й це не допомогло. За вікнами відверто сміялися з нас.

Добрий вечір, люди!
пане господа́рю,
радуйся!
Ой радуйся, земле,—
Син Божий
народився!

І де вони такого навчилися?! Адже Єфросинія Петрівна тільки й співала з ними: «Ми — ковалі, червона молодь...» А тут тобі:

Застеляйте сто́ли
та все килимами —
радуйся!
— Ой радуйся, земле...

Й ті пустотливі дитячі голоси були такі неймовірно гарні своєю несвідомою вірою в добро, такі чисті від земного зла, що аж сяяли, світилися голубим! І геніальна мелодія — і звична, й кожного разу нова! Зовсім мовби й мажорна, маршового ритму, вона водночас несла передчуття великої трагедії. Наче стрункa колона дужих молодих вояків іде на вірну загибель... Усе народжується для того, щоб умерти...

Й на нас зійшло друге оціпеніння: не страх за нашу вчительську репутацію, не страх осуду, а відчуття немислимої емоційної сили в таких, здавалось би, простих словах:

Й, може, вперше за наше спільне життя непохитна моя дружина, з крицею в погляді й стріляючим пальцем, голосно й невдавано заридала:

ой ра-а... ой радуйся... земле... ох...
ой радуйся, земле!
ой радуйся, земле! ой! ой! —

і впала грудьми на стіл, уткнула голову в руки — так розчулила й потрясла мою дружину запізніла школярська звістка про народження в родині теслі хлопчика, що вивчився на Бога.

О щасливі мої нащадки! Хай серця ваші щоразу переповнюються радістю, як тільки-но родиться на світ дитя — майбутній страдник і мученик, який, може статися, буде вашим оборонцем і заступником, може, богорівнею, а своїм народженням — залишиться людським дитям!

Тихо плакала золотокоса діва, плакала й прекрасна синьоока жінка, що самою красою своєю рокована бути нещасною,— краса, як і талант людський, ніколи не бувають щасливими.

О, як мені хотілося сказати їй слово, що силою рівнялось би тому стогонові з народної душі:

ой радуйся, земле...

Та мені не можна було бути навіть нещасним!

Уже відлунав дитячий спів. А ми всі сиділи мовчазні й замислені. В кожного перед очима було власне життя, що складалося з коротких блідих спогадів, і кожен із нас вслухався: а чи не залунає в ньому потрясаючий мотив: «ой радуйся, земле...»

Здається, не було в нас ні великих потрясінь, ні великої печалі, які можна було б залишити нащадкам — піснею чи легендою. І од цього кожен із нас зараз почувався таким самотнім, таким одуреним у своїх сподіваннях, що не хотілося і жити — все одно доживеш своє і не залишиш по собі ні пам'яті, ні пісні, ні печалі.

Але треба жити, мої дорогі, щоб не обірвалася ниточка роду людського,— срібна струна, яка промовля до світу Божого піснею.

Так тихо й сумно справляли ми святвечір шостого січня тисяча дев'ятсот двадцять третього року.

Звичайно, на перший день Різдва школа спорожніла.

З'явилося лише кілька дітей незаможників, яким удома й святкувати було ні з чим.

По двоє чи по троє дітлахів у класі. Й сиділи вони за партами злякані й мовби винуваті. Й дуже зраділи, коли я оголосив, що з огляду на великий мороз (!) школа сьогодні не працюватиме.

Єфросинія Петрівна од великої своєї щедроти закликала всіх сьогоднішніх ретельних учнів до хати, й кожному дісталося по пиріжку з сиром, по три цукерки й по склянці взвару.

А вулицями врочисто, парами, а то й цілими сім'ями, йшло гостювати до родичів село — в жовтих та білих кожухах, у баранячих шапках,— червонощоке від морозу й горілки, щебетливе село в товстих вовняних хустках і в чобітках на високих корках, із кошиками з підфарбованої лози, з немовлятами під полою кожуха, зі строго зведеними зморшкуватими губами й срібними хрестиками на пласких грудях.

І буде випито не одну пляшку казенки, не одну сулію жовтого житнього самогону, з'їдено не одного іржавого оселедця, і буде згадано не одну сусідську кривду, проломлено не одну голову, й не один згорить від алкоголю, а казатимуть — помер від гарячки, але найдивніше те, що в якусь хвилину просвітління, з далекими очима, втупленими в прийдешнє і в минуле,— заведуть жінки срібними дискантами й сопрано, а одурілі від горілки чоловіки, на хвилю протверезившись, підтягнуть баритонами та басами:

Застеляйте сто́ли
та все килимами,
радуйся!
Ой радуйся, земле...
ой радуйся, земле!..

На ясні зорі

Продовження Книги Добра і Зла,
що її автор написав
разом із покійним нині вчителем
Іваном Івановичем Лановенком

КНИГА ДРУГА

© Видавництво «Радянський письменник», 1975

ПОКЛИК ЗБРОЇ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

де Іван Іванович Лановенко розповідає, як його син Віталик вийшов переможцем у сутичці з темними силами

Живемо, як усі люди на білім світі,— від радості до радості. Сьомого січня приїхав на зимові вакації наш Віталик. Ми з Єфросинією Петрівною, моєю дружиною, стрічали його на станції.

Квапливо походжали сюди-туди, постукували повстяними каками — мороз за шкільним Реомюром був градусів на сімнадцять. За компанію пішла з нами й учителька Ніна Вітольдівна зі своєю донькою Катею.

На пероні, крім нас, не було нікого. Час від часу визирав зі службового приміщення начальник станції Степан Разуваєв у товстій ватяній шинелі й у шапці-фінці, на котрій звична емблема — ключ і молоток. Останнім часом його рознесло, але не в плечах, а в живіт пішов. Горілка, капосна, ще й не такі чудеса виробляє... Погляд у начальника став тьмяний і тоскний. Наче все життя чекає чогось і ніяк не діждеться... Обережно косував на Ніну Вітольдівну — відчуття краси ще збереглося в його зажирілому серці, але вже не відверте в тім погляді захоплення, а якась собача вибачливість, каяття, скарга — «а я тебе ніколи не діждуся!»

Вискакує на мороз і дружина його Феня, простоволоса, в благенькому ситцевому платтячку, широка в стегнах, кругла в плечах, розпашіла від роботи, затуркана від крику й галасу свого немалого виводка.

Випліскує з відра помиї в пухку снігову кучугуру, сніг на очах осідає, забруднений і осоромлений.

Вилітають надвір і Фенині півники. Вигнувшись на перед дугою, справляють малу нужду просто з ганку, ухкають і знову пірнають у вузько прочинені двері.

Ніна Вітольдівна аж тремтить від сорому перед донечкою, од відчуття холоду, що пече босі ноженята Фенииних халамидників.

Знову виходить Степан. В руках у нього колун. Обережно вилазить на залізну драбину біля водорозбірного гусака

й оббиває прозору крижану грушу. Значить, незабаром і поїзд.

Чекання робить його ближчим, чутним і майже зримим. Наче й рейки гудуть — потяг, мабуть, влітає на міст через Роставицю. Мовби виростає снігова хмарка на обрії — це він, либонь, своїм залізним диханням роздимає замети.

Катя тиснеться до облізлої шубки Ніни Вітольдівни, поводить очима на нас, усміхається ледь помітно — хитровато й по-змовницькому, вона знає, як має зустрітися з нею Віталик, відчуває, що він її боїться, і це її тішить. Катя хоче, щоб і ми бачили її втіху. Ах ти ж капосне дівчисько, богодана наша невістонько!..

Я легенько штовхаю під бік Єфросинію Петрівну, дружина прикриває очі повіками, гасячи гордий усміх. І в цю хвилину половина моя стає мені мовби ближча — єднають нас спільні гордощі, спільне передчуття синового щастя.

— А я щось знаю!..— раптом каже Катя.

— Та й що ж ти знаєш, дитино? — примружується Єфросинія Петрівна.

— А знаю те, що Віталик буде задаватися перед усіма своїми «дуже добре». А це погано — хвалитися тим, чого інші не мають. Або мають мало.

Усі ми, дорослі, отетеріли. Особливо ж я, що весь час підігрівав синове честолюбство. Єфросинія Петрівна, напружено всміхаючись, повільно наводить на Катю свій стріляючий палець.

— Але ж не гріх пишатися тим, що всі можуть мати! — заступилася за майбутнього зятя Ніна Вітольдівна.— Ти ж можеш мати всі «дуже добре»?

— А навіщо мені багато?

— Щоб тебе поважали люди.

— А хіба нас зараз менш поважають, ніж тоді, коли в дідуся був маєток і багато-багато землі?

Ну й бісова ж дитина!

— М-да...— сказав я.— В чомусь Катя, здається, має рацію...

— І ще,— схилило голову набік дівчисько,— ті «дуже добре» не всякий може й мати. В котрого учня голова болить, а котрий не наїдений. А в якого нема чобіт до школи ходити...

— ...а хто лінується!..— Це Ніна Вітольдівна.

Катя зробила зовсім невихований рух — мовби втирала носа об материну шубку, а насправді на якусь хвилю

сховала лице. А коли повернулася до нас, то клюнула повітря й сказала:

— Й через те не треба хвалити зразкових учнів, бо вони стануть зовсім задаваки! — й повела бровою, що, як і в матері її, чимось схожа на синусоїду змінного електричного струму.

Ах ти ж чортеня!.. Ах ти ж... Я вже й не знав, як подумки вилаяти всмак чорнокосу й синьооку свою невістоньку Боже ж ти мій, пропаде наш Віталик ні за цапову душу!.. Але не буду я відмовляти сина од шлюбу з цією жалкою особою, хай буде за всіх обставин мужчиною і примусить поважати себе — за розважливість, за розум, за стоїчний спокій навіть тоді, як тисяча слів-жал впиваються в твоє вразливе самолюбство!

Я так розхвилювався, що й не почув наближення поїзда. І як Єфросинія Петрівна легенько штовхнула мене в бік — дивись, старий, дивись! — я спершу почув свисток «кукушки», а потім уже й побачив — зелена ящірка з чорною головою.

Поїзд зупинився. Шикаючи парою наперед, паровозик зараз був схожий на схарапудженого коня, що заточується в санях і ось-ось понесе.

Тільки в однім вагончику відчинилися двері, й, зблідлий од радості, Віталик стрибнув зі східців, і в його диктовому баульчику заторохтіли якісь хлопчачі речі — може, там були стріляні гільзи, може, лупа без ручки, може, сірниковий самопал, але що там повинен бути олов'яний пугач, то я знав напевне, бо сам купив його синові за срібного карбованця.

Ми з Єфросинією Петрівною чекали обіймів. Та син наш був уже солідний мужчина. Він тільки гордо пропустив крізь зуби: «Здрастуйте!» — у бік Ніни Вітольдівни, Катю він, здається, не помітив зовсім, а до нас підійшов мовчки, збив свою будьонівку на потилицю й тільки і сказав: «Х-ху!» Сіро-брунатна шинеля з офіцерського сукна — колишня моя фронтова, яку перешив Єфраїм із Водопійної вулиці, доповнювала його військовий вигляд.

— Ну, ходім! — сказав Віталик і покопався в замети, прокладаючи нову стежку.

— Віталику,— обізвавсь я,— ти ж не привітався з мамою, зі мною. І головне — з Катею.

— А хіба я?..— Син розгубився. Блимнувши на малу Бубновську, він протяг:— А-а!...— Потім пробурчав:

Та ти ж зовсім замерзла!..— А нас покартав:— І навіщо брати дітей у таку холоднечу!..

Ба й справді, навіщо було брати дітей?..

— Ну як, усе гаразд? — не витримав я.

— Звичайно,— сказав син, і я був дуже вдячний йому за лапідарність стилю.

Катя почувалася зле. Підбігла до Віталика й знизу догори заглянула йому в лице:

— То як же, як? Невже тобі нічим похвалитися?

— Ти цікава, як кожна жінка,— мудро пророк син. І перевів розмову на інше.— А ви не штурмували бастіон? Перед різдвом?

— Який ба...стіон?

— Ну, бастіон темряви — церкву. А ми, юні комунари-спартаківці й комсомольці, штурмували! Поставали за огорожею, як виходили з церкви, й співали нашої. Ти не знаєш?

Долой, долой монахов,
раввинов и попов!
Мы на небо залезем,
разгоним всех богов!

— Не знаю,— сказала Катя.— Й чого вам було туди йти? Хай би собі...

— Нічого ти не розумієш. Ми — войовничі безвірники. Значить, повинні боротися? Повинні, питаю?..

Проти такої залізної логіки Катя була безсила.

— Ну, повинні...

Вони вже йшли поряд. Це була добра прикмета. За дітьми повільно, тихенько посміхаючись, просувалися і ми, дорослі.

— Мене трохи лякає Віталик,— це Ніна Вітольдівна.— Дуже рано він втручається в боротьбу. Отак, ще не маючи жодних внутрішніх переконань, безоглядно йти в політику...

— А я заздрю йому. Блажен, хто вірує. Блаженні одержимі. Що їх не терзають жодні сумніви.

— Віра в тому, щоб перемогти сумніви.

— Але зараз ніколи сумніватися. В комуністів роботи по горло. Вони реалісти, й гадаю, що вже переконали нас у цім. Ви погляньте, як падає індекс золотого карбованця тринадцятого року. То був двісті нових карбованців, а зараз — читали? — сто сорок. І піде й піде донизу! А це вже — після остаточної перемоги на фронтах—

важить дуже багато... Я часто питаю себе: а що ж змінилося в нас, у Буках, за п'ять років по революції?

А що взагалі може змінитися в житті за такий короткий, як на мій вік, термін?

Проте ой як багато ж нового!..

Й справа навіть не в тому, що ваш, Ніно Вітольдівно, свекор Сергій Львович позбувся маєтку й влади. Не в тому навіть знамення часу, що підрізали крильця глитайні, обмежили її апетити й можливості,— адже в більшості з багатих мужиків наймити й одробітники ще й досі зосталися, хоч і Робземліс, і таке інше.

І не в тому навіть поліпшилась доля селянина, що від продрозверстки перейшли до вільної торгівлі хлібом і до продподатку.

А в тому вся справа, що незаможний і середній селянин врешті досхочу наїлися хліба й повірили в Радянську владу, прийняли її за свою і пройнялися свідомістю, що співробітництво з нею іде на користь не тільки загалу, а і їм самим.

І навіть найбідніший із них, навіть відробітник у глитая, може, вперше за сотні років, відчув людську гідність, і вже його ніколи, ніколи не заженуть у ярмо. Й це — головне. Народилася вільна людина. Може, й особистість. А подальший її розквіт — у здійсненні кооперативного плану. Я вірю в нього. Бо інакше як жити? Інакше балани та прищепи, ці вурдалаки сільські, знову ссатимуть живу кров народу.

— Ох, який ви, Іване Івановичу!.. Які слова!..

Так ми собі гомоніли, а наші молодята йшли попереду в парі. Стежечка була вузенька — на одного, тож Віталик поступався місцем і протягав повстяниками нову стежку — справжній кавалер, суворий, але гречний.

Розмова в них точилася, мабуть, дуже жвава, бо Катя зовсім невиховано розмахувала руками, мовби пливла, а то ворушила зведеними — пальці до пальців — рукавичками, наче перемовлялася з німим. Зате Віталик рубав рукою, як оратор,— тут була залізна логіка, переконання, задля якого підеш і на хрест, чоловіча солідність, що не визнає жодних сантиментів.

Може, переконував мій син Катю вступати до лав юних спартаківців-піонерів.

Заради приїзду Віталика того ж дня ми скликали гостей. Запросили Ніну Вітольдівну, біженку Ядзю Стшелецьку, що донедавна жила в нас за приймачку, нашу близьку

сусідку Софію з чоловіком та ще фельдшера — дружини не мав. Єфросинія Петрівна хотіла була покликати й отця Никифора з матушкою,— з попадею в неї чи то «інтелектуальна», чи то кухонна дружба,— та я став дибки: це образило б на смерть нашого войовничого безвірника. Я запропонував Ригора Власовича Поліщука, голову сільради. Кохана дружина цього разу вивернула кожуха до мене — а не буде так!

— Ядзю нашу водив, водив, а не бере, то хай він родичається зі своїми незаможниками!..

Усіх наших гостей, крім фельдшера Діодора Микитовича, ви вже знаєте. А ескулап прибився до нас, у Буки, недавно. Проте коли почуєте від когось: «Каналія» — то це про Діодора Микитовича. Цим ніжним і звучним словом обзиває він своїх пацієнтів, а ті, з простоти душевної, його. А різниця між ними та, що Діодор Микитович — людина освічена, закінчив військово-фельдшерську школу, й коли каже про хворого: «Живучий, каналія!», то має на увазі якесь казнащо, а коли мужик про нього: «І живе ж, каналія!», то думає, що це бозна-що.

Лікує Діодор Микитович з розумом, ніхто в нього, як не з волі Всевишнього, не помирав. Рани засипав йодоформом, а так, то давав аспірин, англійську сіль, а кому — то й просто солоденьку водичку. Найліпше помагала ця остання. «Прийдьош, вип'єш, помолясь Богу, й усьо пройдеть. Токи ж гляди — три рази у день опосля їжі. Й щоб ні-ні!.. Живучії, каналії!..»

Сам Діодор Микитович тільки, мабуть, і пив що солоденьку водичку, бо, незважаючи на свої шістдесят, був молоденький на виду, рум'яний, і щоб хоч одна зморшка. Голову голив — «для прохолоди», вуса фарбував — під носом чорні, а на кінчиках руді, очі гострі, блискучі, татарські.

Хворих лікував зразу ж у приймальні. Вийде, а там уже душ із двадцять. Гукне санітарку, та винесе скриньку з пляшечками та слоїчками, й Діодор Микитович тицькає пальцем на кожного, а другою рукою навмання намацує пляшечку.

— Тобє, Дар'я, ось єто, а тобє, Агапія, ось єто, та що там довго балакать, розберіть собє усьо з аптеки, а приношенія кладіть на стол. А ти, Авдокія,— це до санітарки,— гляди, щоб одною рукою не клав, а другою не брав! Каналії!..

Інтелігентну публіку, себто всіх, хто коли-небудь закінчив хоча б двокласне міністерське, та обох крамарів — Тубола й Меїра Діодор Микитович лікував за іншим

методом. Для цих він не шкодував навіть свого стетоскопа: «Дишіте, не дишіте!»

Ми з дружиною намагалися не потряпляти до рук Діодора Микитовича. А в гості покликали, бо в нього, кажуть, непоганий баритон, і він добре затягував «малоросійські» пісні. Коли траплялося в кого-небудь співати про те, як були в кума бджоли та й наносили меду, в найвиразніших місцях, де ото — «тундилили, тундилили, ме-ге-еду!» — очі в Діодора Микитовича мало не вилазили з орбіт, і він ревів уже басом, а полум'я в каганці тріпотіло, мов крильце вмираючого метелика.

А як траплялась якась жалібна, то заплющував очі, доки не виспівається, а затим довго сякається в картату хустину й плаче: «Ну й поють же, каналії!..»

І ще дуже тішив Діодор Микитович своїм поетичним хистом. Був у нього товстий записник у цератяних палітурках, а в ньому — що не сторінка, то шедевр. Заголовки виписані кольоровими олівцями, на полях квіточки, а вірші все «на мотив»:

Що ж, каналья, ти спиш,
іть весна надворе,
і сусіди твої
косять рож на горе...

От прúкладно,— не без гордощів казав був Діодор Микитович,— як у Кольцова. Токи в нього не так щоб... А в нас у рихму...

Коли розсідалися за стіл, Діодор Микитович трохи розсердився, бо Софіїн чоловік Степан уподобав собі місце поруч із Ніною Вітольдівною, котру ми посадили на покуті.

— Ніззя, молодий чоловік!.. Треба вважать!.. Я іть самому генерал-лінтинанту Денікіну клізьму ставив!..

На Ніну Вітольдівну мені не вільно й глянути. Я тільки вчував її кожним нервом, розумом, всією сутністю своєю.

А от на Ядзю нашу дивлюся пильно. Та сама, майже неймовірна, білява врода,— різець Творця вирізьбив її з найліпшого мармуру, тільки от рум'янець — дух його — тьмяніє, тільки вуста її вогненні взято в дужки гіркого розчарування...

Хоч ми й не оголошували, але гості якимось робом довідались, що нашому Віталику виповнилося чотирнадцять. Приносили дарунки. Ніна Вітольдівна подарувала видану до революції «Хатину дядька Тома» Бічер Стоу — на прекрасній верже, з кольоровими малюнками. Палітурки з цупкого картону, корінець шкіряний, із золотим тиснен-

ням. На титульній сторінці Катиною рукою написано: «Віталію Лановенку, юному піонерові-спартаківцеві, стійкому борцеві за права трудящих — від Каті Бубновської».

Ніна Вітольдівна з гордощів за все жіноцтво вказала на портрет авторки й повторила слова Авраама Лінкольна: «Ось маленька жінка, що спричинила велику війну!»

Про те, що маленька жінка може стати рушійною силою великої війни, Віталик, мабуть, не повірив. Але його дуже розчулив напис, де йому відводилась немала роль у історії, бо ж усі, хто бореться за щастя трудящих, потрапляють у аннали історії. Син мій, може, вперше поглянув на свою наречену майже з ніжністю. Либонь, повірив, що дівчинка, котра визнає за ним право борця, може стати йому помічницею. І син сказав урочисто, наче присягався за себе й за неї:

— Ми будемо боротися разом! Я тобі поможу.

Катя розцвіла. Ласкавим котенятком притислася до материного боку, щось вуркотіла їй на вухо, а Ніна Вітольдівна, звівши в переніссі свої тонкі — хвильками — брови, з удаваною строгістю закликала її не мазатись і говорити вголос.

Курили були невисокої думки про історичну місію нашого сина й тому принесли цукерок. Ну, як уже так можна не розуміти важливості моменту? Людина, може, готується очолити повстання чорних рабів, а її принижують фунтиком із леденцями?..

Зате Діодор Микитович виправив становище, витягши з кишені двоствольного пугача й ще п'ятдесят корків до нього:

— Возьми, синашу, й зражайся за нашу Росєюшку!

Віталик од великої радості похапцем зарядив свою зброю і випалив із обох стволів, від чого все жіноцтво мало не втратило притомність, а Єфросинія Петрівна з великого переляку вліпила синові потиличника. Ох, краще б вона стрималась!.. Віталик почервонів до сліз, утратив усякий інтерес до життя й навіть до боротьби. Він раптом став безпорадною дитиною, безслізно схлипнув, потім, виправляючи становище, засміявся вимушено:

— А що, злякав?.. Злякав?.. Ха-ха!..

Й Катя і собі засміялася не знати з кого — з Віталика чи з його матері, заплескала в долоні — ох, як смішно! — й у голосі її теж бриніли сльози.

А Ядзя, крім своєї немислимої краси й щирої любові до Віталика, не принесла нічого. Вона просто підійшла, обняла

й поцілувала його, як меншого брата, а Віталик був у такім стані, що ця ласка зараз не сприймалась як жіноча слізлива ніжність. І він сказав воркітливим голосом:

— Ой, як шкода, тітко Ядзю, що ви нас покинули! От вірно кажу! Я ніколи не брешу.

Віталик віддав свої цукерки Каті, й вони обоє шугнули в мій ванькирчик, де була складена вся одіж. За якусь хвилину подалися надвір.

Як і на всіх дитячих іменинах, напитися й наїстися мали право дорослі.

Тільки жіноцтво пишалося,— така вже в них натура — стидатися та соромитися... Пригубить кожна з наперсток, і ждуть, і нудяться, поки їх ще припросять... Може, якраз у цьому секрет їхньої тверезості... Ми ж бо, чоловіки, в усьому були чесні й щирі — пили, скільки нам давали, й готові були муку прийняти за товариство. Тому незабаром аматор співу потрясав оксамитовим баритоном не тільки людські душі, а й тонесенькі чайні склянки в миснику.

Гоп, мої гречаники,
гоп, мої білі!..

— Ех, чудній малоросійські пєсні! От токи переложить би їх на правильний язик,— сказав наприкінці почервонілий Діодор Микитович.— Були б онє тогди іщо прикладніші... Ну, я опосля коли-небудь...

Співали, втихали, розмовляли. Тільки ніяк не могли розворушити Степана Курила. Бува, й перекинеться словом із ким-небудь, а здебільшого втупиться поглядом у одну точку — далекий-далекий від усього нашого щастя. Софія і підштовхне його ліктем, чоловік стрепенеться, вибачливо усміхнеться й починає гарячково веселитися — блискучі голодні очі, якісь хитрощі в обличчі (пекуча туга в тремтливих губах).

— Наче недужий ваш чоловік.— Це Єфросинія Петрівна стиха до Софії.

— Тадже ж... Ніяк не оклигає після лазарету. Це ото як на банду ходив. Та ще й клопіт великий... батьківський. Віддаватимем дочку.

— Яринку?! — аж стрепенулася моя дружина.— Дитину?! Та чи ви подуріли?!

— А доки ж їй сидіти? Од Покрови пішов сімнадцятий. Дівка доросла й робити вміє. Та ще й добрі люди трапляються. Хазяйські люди!

— Куркульські! — вичавив із себе Степан.

— Куркай, не куркай, а за голодранця не віддам!

Степан затих, примружився.

— А й за кого ж це? — спитав я.

— Ось покличемо на заручини — побачите! Ге-е, такий уже парубок!

— Ой рано ви, Софіє, зав'язуєте світ дитині!

— Аби не пізно! — Софія починає сердитись, видно, не дуже певна своєї правоти.— Кажу вам, Іване Івановичу, дівка — як розсада, ні малою її не тра садити — кволе коріння, ні старою — не прийметься. А щоб якраз у порі. Я от у сімнадцять вийшла, то що, поперек усох?.. От учені ви, а понятія не маєте!.. Та й сама Ярина не від того... Еге ж... З вискоком побіжить.

Степан аж потемнів. І що воно з ним коїться.

Тільки Діодор Микитович підтримав свою сусідку по лаві.

— Дівки, вони живучі, каналії! Чим більш її поливають, тим вона буйніше росте.— І підкрутив рудий кінчик вуса.

— А по-моєму, це злочин! — обурилась Ніна Вітольдівна. Сині очі її мовби задйхали.

— Е-е, Ніно Вітольдівно, вам якби оце повернули панщину, то, мабуть, і в штирнадцять віддали б! А ми, мужики, ще по-божому. А за старого прижиму, було, як припече, то й п'ятнадцятку не милували. Повезуть до архирея, той погляне на неї — в тілі дівка, поплеще нижче спини, мов пенароком до пазухи діткнеться — є і цього добра! — й благословляє: плодітеся й розмножуйтесь! А нащо ж люди живуть?.. Справлю весілля, а хоч там вороги гопки скакатимуть!.. Чуєш, Степане, а чи заснув?..

Ніна Вітольдівна сиділа тиха й сумна. Мабуть, образила її Софія своїм нагадуванням про панщину, а може, замислилась над своєю долею, що мало чим різнилася від талану вщасливленої шлюбом селянки. Й либонь, різниця тільки в тому, що в одній ярмо було кленове, а в другої — позолочене.

«Щастя моє земне й горе, хочеш — кров свою виціджу крапля за краплею, аби чоло твоє вияснилось від згадки про щастя? Хочеш — дам себе зрізати на шматки, аби тільки вчувала — ти не самотня на світі, і є люди, готові для тебе й на це! Який я щасливий, що вік мій прагне не безумств, а тільки тихої молитви — на красу твою, на цноту твою, на святу доброту твою. Тільки не дізнайся про це — я хочу мати довічне право на свято душі, довічне право божествити тебе. Довічне право на святу таємницю, право перед смертю згадати тебе першою і останньою. Тільки не дізнайся про це!..»

Отакої мені хотілося співати, коли Фастівець почав наздоганяти літа молодії.

Запрягайте коні в шори,
коні вороні...

Бо в кожного з нас своя велика таємниця і єдина на світі пісня.

Літа молодії так і не догнали. Перебила це діло Катя, що вскочила до хати з чималою палицею.

Немислиме дівчисько зі слізьми на очах і в голосі сказало:

— Ви тут пиячите... виспівуєте! — похитала головою. А інших, хоробрих... б'ють!

Кого? Що?

Юних піонерів! От кого!

Я вихопився із-за столу й почав похапцем одягатися. Катя підбігла до мене й, піднявши догори долоньку, заспокоїла:

Не треба, не треба, Іване Івановичу! Я розборонила. Я їм показала, як бити ю-пе!

Ти?! — Я вирячив очі. Ти, дитино моя, встрявала в бійку?!

Я не встрявала! раптом схлипнула моя невістонька. Я тільки розбороняла їх палкою!

Я схопився за голову, потім чомусь за живіт. Аж потім догадався, що мені смішно. Я зареготав, і гості теж почали сміятися.

І, звичайно ж, не запитував, що сталося з Віталиком,— адже він був поза небезпекою, якщо йому до помочі стало таке дівча.

Але, пам'ятаючи про ревнощі Єфросинії Петрівни, я все ж промимрив:

— Ну, а Віталик?.. Віталик?..

Він подає першу допомогу потерпілим.

Від кого... потерпілим?

Ну, які ж бо ви, Іване Івановичу!.. Від палки. Вона підняла й показала нам усім чималого пастушого бучка.

Я знову зареготав.

Дитино моя! Ти велике чортеня! В кого ти така вродилася?

Вам смішно, схилила вона голову на плече — жалібно й обурено.— А мені довелося приводити до тями аж чотирьох хлопчаків! А це вам не жарти!

Та й за що ж вони завелися? — запитала Єфросинія Петрівна. А до мене кивнула головою, вказуючи на двері.

Я, повторюю, вже знав, що життя нашого сина поза небезпекою, й тому стояв, тримаючись за клямку.

— Ну, ми йшли собі з Віталиком, ішли, а потім дійшли до церкви. А там ті хлопчаки. Ну, Віталик каже: «Добрий день!» А ті хлопчаки кажуть: «Ідіть собі, паненята!» Ну, Віталик каже: «А ми не паненята. Бо серед нас є ю-пе». А вони кажуть: «А нам начхати!» А Віталик каже: «Бо ви — куркулі, класові вороги!» А вони кажуть: «А ти — скубент паршивий! І тікай звідси, бо тут не спалком, а церква!» А Віталик каже: «Ми, юні піонери й комсомольці, вашу церкву одберемо, а попа виженем!» Тоді вони почали шарпати Віталика за комір і будьонівку збивати. А я вихопила в одного палку та давай Віталика сильно обороняти! А в них — отакі гулі!.. А нехай не б'ють! Вони ще хотіли до мене налазити, а я їх знов — палкою! О!

— Боже мій! — заломила руки Ніна Вітольдівна.— І ти посміла вдарити людину?!

Посмі-і-іла! — зарюмсала Катя.— І посміла! То класові вороги!

— Не смій мені так!.. Усі люди мають право на пошану! Всі люди — браття.

— Ба ні! Є і не браття! Коли проти нас.

— Зараз же роздягайся і будеш сидіти біля мене! Сьогодні ти цілий день будеш сидіти в хаті. А коли посмієш заперечувати — то й завтра!..

Схлипуючи, Катя поплелась до ванькирчика роздягатися.

Аж тут нагодився і Віталик.

Він був розпашілий на виду й схвильований.

— А де Катя? — обвів поглядом хату.

Єфросинія Петрівна кинулась до нього, обняла, потім почала крутити його сюди-туди, наче хотіла впевнитись, що він цілісінький.

Ну, мам!..

— Та Просинія ж Петровна,— подав голос фельдшер. хлопчиська онє живучії, каналії. В них анатомія така!

Ну, мамо! — жалібно випручувався Віталик.— Ми ж перемогли!

— Не заводься мені з тими босяками! З тими куркулепками! З турками!

— Та не чіпай, сину, батюшку! Та не блюзнірствуй! — порадила Софія розважливо.

Не давай спуску куркулям! — грюкнув кулаком об стіл Степан.

— Будь завжди рицарем.— Це Ніна Вітольдівна.— Будь завжди доброю людиною. І тебе любитиме навіть твій ворог!

— Я не хочу, щоб мене любили вороги! — сказав юний борець.— Я хочу, щоб вороги ненавиділи й боялися мене!

— Страх ніколи не був супутником любові. А ви ж хочете боротися за суспільний уклад всеосяжної любові. А любов — то всепрощення. Любов до людини — то насамперед людяність! До кожної людини без винятку. Отакою я хотіла б бачити й вашу комуну!..

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

у якому автор шукає виходу із тяжкого становища, в котре потрапив Курило Степан, шукає, шукає, та так і не знаходить

Степан Курило разом із пасербицею віяли на млинку гречку. Яринка засипала в кіш, приймала перевіяне, Степан стояв і смикав за ремінчик, приладнаний до залізної коробочки, а другою рукою тримав заслінку.

Віяли в клуні, полова сипалась на тічок.

Хліб уже давно змолотили, в клуні було просторо й порожньо, тільки біля стін, у високих, вище зросту людського, засіках, зберігалася полова.

Було напівтемно,— відчинили тільки одну половину брами. Злими поривами гуляли по клуні холодні протяги.

Добре змащена віялка працювала безгучно, тільки шуміло зерно, що сипалось у лоток.

Раз у раз, тонко попискуючи, від засіка до засіка перебігали миші.

Яринка була якась ніби сонна. Та й не дивно — вже ходила на вечорниці, засиджувалась там пізненько, потім довго стояла коло воріт із Даньком Котосмалом. А Софія будила дочку раненько, щоб не звикала пізно вставати й у чоловіковій господі. Щоб потім не сказали свекри — ледачої матері дочка... Софія хазяйка знакомита, Яринка ж мала бути хазяйською дочкою...

І вже замислювалась дівчина — й Степан знав — не про коханнячко та цілуваннячко, а про те, якою складеться її жіноча доля. І, либонь, гадає, нерозумна дитина, що все

буде, як у матері, що верховодитиме в сім'ї, як Софія. Вже знає й прикмети — ну, хоча б першою ступити на рушник. Першою потягтися губами до хреста, коли піп дає на цілування. Першою простягти пальця, коли батюшка надіває обручку. Й тоді Данько буде податливий і слухняний, як теплий віск. Так вона, певно, собі гадає.

Степан уже змирився із втратою. Поволеньки Яринка для нього вмирала. Й хоч печаль ще запікала серце, й било щось у нього важко й м'яко, мов вибухова хвиля від снаряда, щоразу, коли зустрічався з нею віч-на-віч, та знав: незабаром настане смерть — її чи його, і Яринка відійде, як мрець. Чи він відійде — зі своєю тугою за померлою.

Найтяжче — то чекати тої смерті.

Часом Степан аж ненавидів пасербицю. За зраду. Якої Яринка не вчинила. За те, що здамала обітницю. Якої дівчина не давала. За те, що не могла почекати. Кого? А й кого ж чекати? Та й звідки ждати? З якої далекої дороги, з якої війни, з якого походу?.. За те, що не побажала чекати... іншого!..

А й де ж би знайти того іншого? Щоб говорив його, Степановим, голосом, ходив його ходою, був таким самим на виду, як він, Степан. І щоб серце було в них, у тих схожих, як дві краплини води, людей — на двох одне. Тоді, мабуть, тільки й примирився б, не дорікав зрадою. І ще, може, змирився б, якби знав напевне, що Яринка не любить того куркуленка, що це тільки мати приневолює її до шлюбу, і не буде вона з ним щаслива, й день крізь день думатиме й житиме таємною любов'ю до іншого.

Іноді кортіло сказати їй — дурне дитя, що ти робиш, навіщо стромляєш шию у зашморг?.. Ось постривай, зачекай... поки я стану вільним... Від чого?.. Від твоєї матері?.. Чи від обов'язку бути до смерті твоїм вітчимом?

Утекти б кудись світ за очі. Та хіба збіжиш власної долі? Й хіба не страшно тобі самотності, що ходитиме за тобою крок у крок? І де сховаєшся від неї, коли кинеш Софію? І чи не краще мати під боком недремного ворога, що бажає тобі добра, ніж випадкового друга, що наступного дня, так і не зробившись потрібним, стане для тебе новим ворогом?

Навіть поглумитися зі свого ворога не міг, навіть покпити. А як, мовляв, там твій Котосмал, взяла б його лиха болячка!.. А як там твій куркуленко, чи не приховав десь знову обріза?..

Погляне на нього Яринка спідлоба — трохи злякано, трохи здивовано, трохи зобиджено й ще затято. Й зненавидить його до смерті — такого закохані ніколи не прощають. Але ж чи закохалася вона в нього? Чи холоне їй у грудях при згадці про того степового коршака?

Постукав заслінкою віялки, хукнув.

— Перепочинемо, Яринко!

Сів на зав'язаний лантух, поруч примостилася вона на клумаку.

— Взавтра поїдемо до млина.

— До нашого?

— Ні, в Половці. На питель.

— Ой добре, дядьку! — Яринка тільки при матері кликала його татом.

— А Данько не занудить світом? Га? — запитав Степан із напруженим усміхом, у якому аж палахкотіла ненависть.

Яринка засоромилася, потім набралася рішучості й з великою довірою глянула йому просто у вічі:

— Ой, він такий! Такий... Як сірник! Як спалахне-е!.. А я його, дядьку, зовсім не боюся! Хоч що каже, а я йому все наперекір, усе на зло!.. Здорові парубки його бояться. А я — аністілечки!

— А любиш? — Йому перехопило подих.

Яринка глянула на нього довгим-довгим поглядом. Питала ради. Просила милосердя. Потім шепотом — із острахом, з болем:

— Н-не зна-а... Присей-бо...

Степан мало не вмлів. Аж застогнало всередині. Але не посмів сказати: «Ти ж не люби його! він не вартий того!» Боявся, щоб вона не затялася і справді не полюбила — наперекір усім, наперекір самій собі. З великою надією і вірою сказав:

— Ой, скільки парубків гарних!..

А вона раптом запручалася:

— От багато, багато, а до пари тільки один!

Але Степан уже не хотів її розуміти.

— Вибирати треба з багатьох. Ой, нерозумне!.. Вибереш! Не спіши!

Яринка довго думала.

Й хоч до млина мали їхати ще вдосвіта, однак дівчина таки пішла на вулицю.

І Степан, у якого аж холод гуляв попід серцем, чув знадвору гомін двох голосів — її і Даньків. Яринка сміялася — це йому теж було добре чутно.

Степан не пішов відчиняти двері, коли пасербиця постукала — раз, і вдруге, й утретє.

Зло позіхаючи й буркочучи щось під ніс, підвелася Софія і відчинила сама.

— Годі тобі швендяти! — кинула до Яринки.— А то батькові вже ліньки й двері відчинити. Переробився!..

Яринка винувато югнула в другу хату й, не вечерявши, лягла.

На ранок Степан її теж не пожалів. Розбудив, як тільки сам підвівся, хоч і не було в цьому потреби. Й не жалів, як укладали на сани мішки — Яринка завдавала, а він односив.

— Та добре підкидай, а то мені все для вас рватися!..

Дівчина сіла в задку саней спиною до нього.

Всю дорогу їхали мовчки.

В Половцях коло млина було дуже завізно. Тісна вуличка між масивною підпірною стіною попід крутим косогором і будівлями питля захаращена підводами так, що ніде й яблукові впасти. Як тільки-но попереду починали ворушитися, в задніх рядах здіймалася колотнеча. Вогненнолиці від морозу й горілки дядьки та парубки навстоячки лупцювали коней пужалнами, дико горлали, намагаючись обминути сусіду. Коні розпачливо іржали, плутались у зброї. Тріщали дишлі, насади й рожни.

— К-куди прешся, туди-т!

— Здай, кажу, назад, а то в пику!

— А ось цього не хочеш?!

— Ось я тобі! Ось я тобі! Ось маєш! Ось маєш!..

— Петре! Поврізай йому посторонки!

— Я тебе вріжу, вошивий!

— Опалки йому на голову, куркулеві!

— Задрипанці! Босота!

Хапали за поли кобеняків, стягали коням під ноги.

— Ряту-у-уйте! Хто в Бога вірує!

— Я т-тобі — Бога, Хр-риста, Богор-родицю!..

Виходив на балкон другого поверху Петро Наумович, орендатор. Цмокав язиком, хитав головою.

— Дурні, ай-ай! Ай, дурні! Тц-тц-тц!

На якусь хвилину ховався за дверима, потім знову показувався, перехилявся через поруччя і навмання тицькав пальцем у натовп:

— Ти, Іване! Й ти, Іване! Ану, ви перестаньте мені січас же! А то не прийму пшеницю. Пшеницю не прийму! В тебе в пашні кліщ! Кліщ у тебе! Да, да!.. Ай, який дурний Іван, щоб я мав стільки щастя! Тц-тц!

Поступово стихали, втихомирювали запізнених, знали: Петро Наумович як захоче, то кліща знайде. Й не в одного.

Яринка аж зблідла від страху й хвилювання. Сиділа на санях, спираючись руками за спиною, підібгала під себе ноги, тулилася спиною до вітчима.

— Ой, повбивають! Затопчуть! Бридкі, гидкі! Розбишаки! — Сльози бриніли в її словах.

Десь аж опівдні дядьки потроху заспокоїлись. Частина з них повсідалася на санях і різалась у карти. Тих, що програли, били по носах.

Інші, нацупивши на голови каптури й поховавши руки в рукави кобеняків, повкладалися спати. Їхні чоботи, обгорнуті мішковиною, нагадували тісно сповитих немовлят.

Тільки один парубок у високій смушевій шапці й короткому білому кожусі, мовчазний і зачарований, не зводив погляду з Яринки.

Напочатку дівчина й не помічала його. Була заклопотана своїм.

Степан підсовував їй клуночок із їжею,— кривилася, наче мишка на сало, відщипувала пальцями крихітки від окрайця, кидала в рот, мов насіння, щоразу одвертаючись, мов робила комусь послугу. Степан витяг із кишені штанів пляшку з молоком, подав їй. Заплющивши очі, відпила кілька ковтків, простягла вітчимові — вже.

Й аж потім, боязко зіщулившись (у кожному з помольців вбачала мало не розбійника — такі вони всі забіяки й гайдамаки!), повела очима навколо. Й примітила того парубка.

Попервах Яринка й не зміркувала, який він гарний. Погляд її, не зачепившись, проковзнув далі. Та раптовий холодок, що підступив до серця, змусив її передихнути й крадькома зиркнути ще раз.

Той парубок мав би бути дівчиною. Ніжного овалу біле лице з тонким — аж просвічувався — рум'янцем, дівочий ніжний рот, оксамитові чорні очі такої глибини, що ставало аж моторошно, брови — мов ластівчині крила. Ще й невеликі вусики запустив, гемонський хлопець.

На зріст непоказний, може, не вищий за Яринку, постаттю тонкий, плечі трохи вислі, й цим ще дужче скидався на дівчину. Якби такий був Данько, Яринка просто зневажала б його. Данило не міг бути такий. Він повинен мати м'язи мов із сириці, зухвалий погляд, важкі кулаки. Щоб битися за дівчат, спускати кров тихим, як оцей, парубкам,

щоб бути сущим розбишакою. Данькові пасує скривлений гачкуватий ніс, зеленкуваті очі, хрипкий голос, від якого іноді аж лячно.

А цей не міг скидатися на Данька ні постаттю, ні вродою, ні голосом. На нього можна було тільки дивитися і дивитися, тонути в його ласкавому погляді, задихатися і помирати й знову оживати в бездумному щасті негріховного споглядання краси.

Данькові дівчина могла поглянути в вічі без остраху, щиро й трохи насмішкувато. Данько вже потрібний і звичний, як житній хліб. А цей незвичайний, тоскний і гарний, мов пісня.

Яринці замлоїло в грудях. Дуже далеким, несьогоднішнім розумом вона збагнула, що цей парубок навіки залишиться її недосяжною мрією, безслізним плачем. Що сина свого ще в пелюшках бачитиме саме таким. Що засинатиме, щаслива ним, і прокидатиметься засмучена, що вона не з ним.

Дівчина ще раз крадькома глянула на парубка. Той втупився в неї — немов молився. І Яринка знала, що парубок ніколи її не займе, а вона ніколи не погодиться спізнатися з ним — обоє згорять від сорому. Ніхто з них не вимовить жодного слова. А якщо й прохопиться, то слова будуть мертві й брехливі — від тої самої нез'ясовної соромливості. Самий тільки дотик їхніх рук був би образою і гріхом.

І навіть ловлячи себе на бажанні невідривно дивитися на нього, Яринка червоніла од відчуття гріха.

Й вона жалібно блимнула на вітчима. А той усе бачив і, мабуть, зрозумів її стан. І щоб полегшити її муку й стид, сказав із удаваним захопленням:

— Ну який же з біса гарний хлопчина он на тій підводі! Й де воно таке взялося?! Ну, ти диви!..— Й підштовхнув її ліктем — дивись, мовляв, а то щезне.

— Нічо' собі...— прожебоніла Яринка. Помовчавши, додала: — Та куди йому до Данька! Той би йо' враз набив! — І внутрішньо аж схлипнула.

Але Яринка не могла одурити Степана. Серцем учував той, що́ коїться з дівчиною. І від жалю до неї, від жалю до самого себе вирішив: «Нехай уже дістанеться цьому, аніж розбишаці, глитаєві!» Хоч як було тяжко, а він бажав їй щастя більше, ніж самому собі.

— А їй-богу, гарний парубок! — ще раз сказав він.— І втупився на тебе, як на образ. Ну, одурів!.. Та й хто не одуріє!..— підлестився він.

Яринка пильно опустила голову й відчувала, що й потилиця в неї палає.

— Ну, дядьку-у!.. А єй-бо, додому втечу!

— Тікай, тікай, тільки вже поможи спитлювати.

Й він облишив її.

Знову по валці пройшла судома. Загорлали, засмикались, але цього разу, хоч і не виходив на балкон Петро Наумович, швидко дійшли тями.

Як усе втихомирилось, Степан скрутив здорову самокрутку й, обтираючи боки об мішки, а то й перестрибуючи через дишлі біля кінських хвостів, пішов до того парубка.

Щоб не бачити свого сорому, Яринка впала на сани, ще й зажмурилась. Але потім тихенько підвела голову й зирнула одним оком.

Вітчим уже сидів із парубком на лантухах. Незапалену цигарку тримав між пальцями, видно, в парубка не було кресала. Та вітчима це, мабуть, мало турбувало. Позираючи на Яринку, він жваво розмовляв із хлопцем. Час від часу кивав головою на Яринку. Від сорому дівчина почувалася мовби голою.

Вона була дуже вдячна Степанові, що не привів парубка до їхньої підводи.

Степан повернувся веселий і сливе щасливий.

— Ну й хлопець! — потирав він руки.— Ну, чортів син, як намальований!..

Від сорому Яринка ладна була заплакати.

— Ну, дядьку! Які ви, які!.. Якби знала, що так насміється, анізащо не поїхала б!..

— Ну й не побачила б дива!..— Потім тихенько: — Питав за тебе.— Степан підморгнув їй.— Кажу, дочка... Така роботяща, слухняна,— це я про тебе. «А скільки їй?» — питає. Кажу — на виданні. Та ще й хазяйської матері дочка. А яка вона собою — то, кажу, сам бачив! Отакий у тебе вітчим!..— Він аж закліпав, зворушений своєю самопожертвою.— Приходь, кажу, в наші Буки на вулицю, бо дівка соромлива, тут з нею не розговоришся... А сам він половецький. У армію не беруть — одинак у матері. А батько з позиції не прийшов. Отак.

Вона довго дивилася Степанові у вічі, вивіряючи щирість.

Потім поринула сама в себе, віддаючись своїй долі.

Додому їхали пізно вночі.

Яринка лежала на теплих мішках із борошном і, висунувши носа з глибокого коміра кожуха, дивилася на мерехтливі здорові зірки.

Вони були далекі, холодні й тоскні.

Десь там поміж ними блукала, либонь, і її зачарована душа.

Яринка не уявляла собі власну душу, навіть не бачила в ній себе,— вона чомусь уявлялась їй тоненькою скрипкою, з якої безнастанно текли пісні. Неймовірно гарні й суголосні — до неї й до того половецького парубка, з яким вона ніколи не з'єднається на землі.

— Дядьку,— хрипкуватим від хвилювання голосом запитала вона,— а в людей є душа?

Степан довго мовчав.

— Та, мабуть, нема. Скільки я на фронті був, скільки вбитих бачив! Та від них що самий сморід... А то ще як ударить, було, германець із бомбомета, то чоловік — на друзки... Де там вдержиться та душа!..— Знову мовчав.— Та тільки в тебе повинна вона бути. Неодмінно. Бо яка б ти була без душі?..

Й він, може, вперше за останні вісім років, в умі помолився: «Господи милосердний, ніколи не дай їй смерті!.. Не за себе благаю — за неї!..» І ще молився: «Господи всеблагий, поєднай її з таким чоловіком, котрому я не міг би й позаздрити! Дай їй такого гарного й ласкавого, щоб вона аж світилася від любові, а я щоб не мав до нього тяжкого серця!..»

Мовчав сивий Бог, мовчав увесь світ — срібно-ясний, колюче-холодний. Тільки шерхотіли полози, фиркали коні та дзвінко рипів сніг під копитами.

Як і перше, був Степан один як палець. Навіть її, найближчу на світі душу, не міг покликати на поміч.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

із якого видно, що Іван Іванович Лановенко не складає собі справи в балеті

Ну й химерний ти чоловік, Іване Івановичу! Недаремно ж чисте твоє сумління — Єфросинія Петрівна частенько взиває тебе недоумком. Ба й справді — чого тебе болить за всеньке людство, як сам не спроможешся справити костюм, а ходиш у синій косоворотці та в бавовняних штанях у смужечку? Навіщо тобі каратися душею за чужі злочини, коли навіть убійник Петро Македон роз'їв у тюрмі пику й вважає своє перебування там мало не за подвиг? Чого тобі

мучитись і задихатися від чужої краси (це під п'ятдесят!), якщо тебе безповоротно вподобала Єфросинія Петрівна, що теж колись була молода й, каже вона, гарна?

Схаменись, Іване Івановичу, вкинь у ополонку свій саморобний телескоп, у який видивляєшся на зорі, та навісь нарешті пудового замка на двері хліва, в якім твоє щастя — корова Манька зі своєю ніжногубою дитиною.

Та купи краденого лісу — дубових стовпчиків і ворин, щоб навесні поставити добрий тин навколо своїх володінь, бо навіть ниций і ледачий Діоген із Сінопа відгороджувався од сусідів бочкою!

Це так мене напучує дружина... Лід і пломінь...

Під її благодійним впливом я, мабуть, стану нарешті людиною. Вже багато чого осяг. Ще й осягну, либонь, немало.

Але все-таки краще буде, коли я недоумком і помру (це я на вухо вам, а Єфросинії Петрівні скажу вголос, визирнувши з труни, а затим знову грюкну віком!).

І скажу я ще їй... Та, мабуть, нічого більше й не скажу...

Ні, все-таки скажу отак: я любив на світі все гарне! Скажу й замовкну навіки. А яка ж із Євиних дочок не знає напевне, що вона чарівна! Єфросинія ж Петрівна всеньке своє життя була так упевнена в цьому, що ніколи й не поспиталася моєї думки. Й добре робила. Адже я все одно, як і кожний чоловік, не сказав би правди.

Може, й сказав би ту правду одній на світі жінці. Але вона ніколи мене не спитає.

І ще сказав би щиру правду тим дивним створінням, які мав щастя уздріти в Києві, коли мене покликано було на губернську нараду завідувачів шкіл.

На тій нараді — як на всіх нарадах. Начальники промовляли без регламенту.

Але навіть наради мають свій кінець.

Після всього охочим видали на казенний кошт квитки до оперного театру. Я зголосився дуже радо — й не тільки тому, що квиток коштував два лимони. Правда, якби йшлося про власні гроші, то я ще подумав би, перш ніж побувати навіть у кінематографі — квиток туди коштує чотириста тисяч або сорок копійок срібними. А то ж опера!..

Я був у тому театрі тільки на початку п'ятнадцятого року після закінчення школи прапорщиків. І тоді почувався зле. Від свіжої фарби уніформи й ременів дами морщили білі напудрені носики, а їхні кавалери з накрохмаленими манишками дивилися на заурядпрапорщика так, як не по-

сміли б позирати на підпоручиків, що походили із кадетських корпусів. Вони, ті кавалери, не почувалися «шпаками», бо я не був для них офіцер.

Хупаві цивільні мужчини в чорних сюртуках і фраках та «земгусари» в напіввійськовому й частівку про таких, як я, склали:

Раньше был я табельщик,
звали меня Володей.
А теперь я прапорщик —
«ваше благородие»...

Ну, та біс із вами. Мене тепер звуть, як і звали, Іван Іванович, а ваші ймення вивітрились, як запах нафталіну!

Ну, так от. Здав я в гардеробній свою стареньку бекешу й сиву шапку, витерту по обводу до голої шкіри, й, оправивши косоворотку, не дуже впевнено пішов шукати своє місце. Знайшов. Сів. І, аби показати навколишнім непманам, що мені наплювати на їхні трійки та золоті ланцюжки поперек черева, зручно вмостився в плюшевім кріслі й руки склав на грудях. Ану, налітайте, гади! Охочих не було.

Давали балет «Лебедине озеро».

Мене оглушило музикою, світлом, кольорами. А найпаче вразили дивні білі етерні створіння, що нагадували лісові дзвіночки тичинками донизу, їх ми по-простецькому називаємо балеринами. Мені здається, що й світ Божий був створений їхнім танцем. Але, скажу вам по щирості, ні до чого оті жеребці в трико, припомаджені балеруни, як про них іноді кажуть. Перших я з повним правом назвав би сернами, а других... Особливо погане враження справив на мене головний танцюрист. Він з усієї сили старався показати себе.

...то стан совьет, то разовьет
и быстрой ножкой ножку бьет...

І одіяння в нього було таке, що підкреслювало все невидиме, від чого воно ставало видимим. Його шанувальниці в партері аж мліли, коли дивилися на те, що бачили.

Нехай би, крім серн, були й — гм! — їхні партнери. Але природніше виглядало б, якби вони не смикали та не жбурляли з рук до рук отой дивний «пух із вуст Еола», а, надягнувши звірячі шкури, ушкварили б танець камінної сокири!

Я, звичайно, не слав букети квітів дивним створінням, що грацією своєю і хистом прилучили мене до краси. Виною тому — моя синя косоворотка й розбиті черевики. Але чуйте мене, серни: якби я був мільйонер, я спустошив би всі оранжереї за одне тільки ваше па!

Але й не подумайте, що зараз у моїй особі ви можете мати могутнього мецената, хоч мій місячний прибуток і становить сорок п'ять мільйонів...

Я приїхав додому оновлений. Не чув під собою ніг не тільки від радості спілкування зі справжнім мистецтвом, а й від того, що за плечима в мене був мішок із кількома сотнями учнівських зшитків. А це було теж не абияке багатство.

Моїм любим учителькам я переповів усі губернські новини й навіть коридорні плітки (останнє — на вимогу Єфросинії Петрівни). Розповів і про нараду, й про те, що школа наша віднині називатиметься «трудшкола», а що це воно таке, то я і сам уявляв мало.

Округливши свої сині очі, Ніна Вітольдівна обережно висловила припущення, що школярі тепер мають трудитися, а не бити байдики. Що, мовляв, ледачим не місце в новій школі.

Я промимрив щось схвальне на цей рахунок.

— І зовсім не так, батьку! — втрутився наш Віталик.— Ви все робите політичний ляпсус.— Він так смачно вимовив останнє слово, що мені забаглося гарячих млинців.— «Трудова школа» тому, що вона для трудового народу! — Й син переможно викинув догори пальця.

— А й справді, як це просто! — Брови в Ніни Вітольдівни заграли легенькими хвильками. Вона чудово й невдавано вміла з усього дивуватися.

А я вже й не дивувався. Котрий раз переконувався, що наш син — видатна особа.

— Як шкода, що ти завтра їдеш! — сказав я Віталикові.

— Ні, батьку, взавтра я ще не поїду.

— Тобто?..

— Маю важливе доручення.

— Від кого?

— Од повітового комітету комсомолу! Я вже комсомолець.

Ми з мамочкою, вражені, перезирнулися, а Ніна Вітольдівна взялася руками за щоки.

— Так, я маю важливе доручення! — сказав наш син, і я вдруге засудив нерозважливий вчинок мамочки, що привселюдно дала була Віталикові потиличника. Як ти посміла?! Й кому?!.

А мамочка й тепер перебувала в невіданні, й тепер помилково вважає, що може безкарно піднімати руку на видатного діяча!

Наступного дня вранці Віталик побіг до сільради, і як тільки-но зібралися учні по вакаціях, прийшов до нашої школи з Ригором Власовичем і головою комнезаму Сашком Безуглим.

— Здрастуйте, товариші імена существительні! — пожартував Поліщук на порозі.

Сашко почувався трохи ніяково, адже ми з Єфросинією Петрівною колись були навчали його.

Зате Віталик ходив іменинником. Пов'язав червону піонерську краватку, пригвинтив до сорочки значок КІМ й цвів, як мак у житі.

Перший на зборах промовляв Ригор Власович.

— Товариші дітвора! Сьогодні в нас великий день. Стало бути, не якийсь там попівський великдень, а наш день. А до чого воно стосується, то скаже вам про це синаш нашого вчителя Івана Івановича... Слово надається представникові повітового комітету комсомолу, стало бути, вищезгаданому синашу.

Й синаш почав промовляти.

— Товариші учні буківської трудшколи! Від імені й за дорученням повітового комітету комсомолу передаю вам усім бойовий комсомольський і піонерський привіт! — І, щоб показати, як належить діяти в подібних обставинах, Віталик заплескав у долоні.

Вся наша школа радо підхопила Віталиків приклад,— це було незвично й дуже приємно — безкарно порушувати тишу.

Подібної овації не зазнав, мабуть, на своєму віку жоден тріумфатор. Мені ледве пощастило вгамувати цей небувалий ентузіазм.

Заохочений овацією, синаш продовжував:

— Що ми маємо, товариші, в сучасний мент? Маємо повну ком... конце... консолідацію всіх санкюлотів — пролетарі всіх країн у даній ситуації єднаються. Англійські ком... консерватори в революційній кон'юнктурі не знають, як лока-лізувати страйковий рух, і вдаються не тільки до послуг штрейкбрехерів, а й до драконівської поліції...

Признатися, мене аж у гарячий піт кинуло од Віталикової великої обізнаності (колосальної ерудиції!). Вдома розмовляв цілком по-людському, а тут яку загнув «кон'юнктуру»!.. А що ж то воно далі буде?!

Я перепинив його:

— Віталику, в твоїй змістовній промові є ряд незрозумілих масі слів. Ти ті слова тримай собі в умі, а пояснюй їх уголос.

Ригор Власович усміхнувся самими очима:

— Маса тепер пойнятлива, Йване Йвановичу. А промова вашого сина політично витримана.

— ...Товариші школярі! В сучасний мент і нам треба відгукнутися й улитися в непереможні лави пролетарів! Ми гукнемо реакційним консерваторам — геть з нашої дороги, а то потече кров сторіками аж у синє море! Ми гукнемо їм — хай живе світова революція! Ми станемо юними комунарами — спартаківцями, піонерами, помічниками комсомолу й партії. А що таке піонер? Ну, хто знає?..

Школа почала шепотітися, відтак гомоніти, але кміт ливих не виявилось.

— ...Комунар-спартаківець, або, як зараз кажуть, юний піонер, в усьому веде перед... в усьому обстоює справу партії і робітничого класу. Він не лається, не курить, не п'є...

— ...не їсть...— прошелестіло здушене.

Але недоброзичливець із ворожого табору не збив Ві талика.

— ...допомагає товаришеві... гарно навчається... не мо литься Богу... чистить зуби...

В кінці Віталик закликав школярів назвати кращих, гідних носити звання юних піонерів.

— Титаренко Павло! — загукали хазяйські синки.— Ми його знаємо! Він помага бідним пирогами!

— ...за те, що дають списувати арифметику!

— І не курить! Геть і не лається!

— Титаре-е-енка! Павлу-у-уху!

— Куркуль! Не пускать його!

— Павлухо! Держи свиню за вухо!

— Товченików йому! Під боки! Щоб не записував!

— Тихше, діти, тихше! — вгамовував я пристрасті.

— Давайте тихше! — Ригор Власович підніс догори долоню.— Товариші дітвора! Тут хтось веде не наші роз мови! Як це можна записати малого Титаренка в піонери, як у його батька й молотарка, й керат, і двигун, ще й хата під цинковою бляхою?! Як, питаю я вас?.. Та в нас серце заболить од такої несправедливості!..

Слово знову перебрав представник повіткому ком сомолу.

— Ми не кажемо, що Титаренко не може бути юним піонером. Але передусім він повинен перевиховатись у бідняцькій масі.

Усі звернули погляди на розчервоніле обличчя Павлика. Від ніяковості він кліпав, переступав з ноги на ногу й навіть забув свою звичку закладати руки в косі кишені тужурки.

— Ну, то відійдеш од класово чужих батьків? — суворо запитав Віталик.

— Ідіть ви к чогту! — зі слізьми в голосі гукнув малий Титаренко й аж головою затрусив.

— Ну, от бачите,— констатував представник повіткому комсомолу,— Титаренко зробив самовідвід... Давайте інших.

Цього разу справа пішла жвавіше, бо почали називати бідняцьких дітей.

— Ось заждіть,— чулося глухе з гурту хазяйських синків,— будуть вам піонери!..

— А ви не лякайте! Бо в самих жижки труситься!

— Іване Івановичу! А куркулі щипаються!

— Ги-ги-ги!

— Засміється на кутні! — суворо сказав Ригор Власович.— Візьміть там котрого на замітку!

Трохи повтихали.

— Ще Катю Бубновську запишіть! — писнуло якесь дівча.

Ніна Вітольдівна почервоніла до сліз. Повела очима на мене, і я зрозумів весь її біль. Мені стало неймовірно соромно, жаром пахнуло в лиця. Але стид той був не за неї, чисту голубицю, і не за себе. Сором той, мов паротяг, розчавив мене й зник десь аж у майбутньому.

Мені кортіло стати навколішки перед Прекрасною Дамою і омити її руки слізьми.

Тремтячим од хвилювання голосом Віталик сказав:

— Катя ще не підготовлена до вступу в піонери...— й глибоко зітхнув, мов поринав у воду.— Але вона наша... в неї нічого нема... й вона буде боротися разом із нами... за справу робітничого класу!

Навіть Ригор Власович не витримав. Воркітливим од внутрішньої непоказної доброти голосом сказав, поклавши долоні на Віталикові плечі:

— Молодець, синашу!

Й мені стало радісно — й за сина, й за кучматого Ригора Власовича.

Того дня в піонери вписалося, може, душ із десять. Були ще й такі, що вагалися: ось я татові скажу... А то була ознака, що мати або батько пробурчать на це: «Я тобі дам

піонерів! Ось наскочить знову Струк! А то ще Зелений в живіт кішку зашиє! Або Шкарбаненко в керниці втопить!..»

Але, певно, запишуться й інші. Бо представник повіткому комсомолу обіцяв привезти з міста червоні краватки, ще й барабан, і горн, і прапор.

Не розв'язали питання про вожатого.

Ригор Власович тільки пообіцяв:

— Вам, дітвора, партійний осередок пришле з Половців комсомольця. А потім у нас і свої вступлять...

Вся школа клекотіла, збуджена й тривожна.

Ті ж, що записалися, почувались майже героями. В кожного, мабуть, аж холодок поза спиною гуляв: було незвично, лячно й радісно. Й ще деякі потерпали, чи не важко буде відучитися од тютюну. Й чи можна буде на пасовиську отако загорлати до корови: «А куди, гадська душа, здохла б ти йому була!..» Про це вчителів синаш так і не сказав.

Але халамидники тішили себе надією, що Манька чи Лиска на них нікому не викаже.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

у якому автор кваліфіковано подає відомості про позаклубну культроботу в селі Буках

Ще тільки-но звечоріло, як до Тодоськи Кучерявої почали поодинці прослизати дівчата.

Тодоська була гарна молода вдова з негарною славою. Кажуть, приймала не лишень парубків, а й жоначів.

І таку мала владу над тими, кого вподобала, що чоловік ходив мов оглушений, марнів, теряв сон і спокій, і тягло його знову й знову до чорнокосої кучерявої вдови, й робився він м'який, наче віск на вогні, й ласкавий, мов немовля після купелі. Та тільки недовго тривало те щастя.

Тодоська Лимар (справжнє її прізвище) була молодиця щедра й обдаровувала своєю ласкою не одного, й не двох...

Часом находила на неї нез'ясовна нудьга, й цілими тижнями жінка не озивалася вночі на тихе подряпування в шибку. Досадливо підкахикували, сердились, але грюкати в раму не насмілювались, і навіть зі зла не мастили ворота дьогтем. Найгірші капосники віддавали належне щирому золоту її ласки.

Тоді пускала вдовиця в свою простору хату вечорниці. Сама забивалась десь у куток і, поблискуючи відьомськими, як казали буківські жінки, зеленими очима, мовчки лузала насіння. Жоден із парубків на той час не смів до неї й підступити.

— Одійди! Остогидли ви мені, як гірка редька! — Сердито заправляла під намітку м'які свої шовкові кучері, зневажливо кривила вуста, які й на відстані мовби висмоктували душу, обпікали вогнем.

Дівчат тягла до Тодосьчиної хати тоскна принадність гріха. Він, той гріх, був незримий, мов дух, і кожна, зайшовши до хати, шукала його поглядом по кутках, він мовби до пори ховався в кожухах і свитках на жердці, мовби прослизав попід руками, начеб тягнув за собою вітерець і любистковий запах. Здавалося, що й сама Тодоська трохи пахне любистком...

Вечір мрів рожевий і тихий. Напередодні була відлига, а це знову вдарив мороз, і віти дерев стали білі й пухнасті. Наковзані саньми вулиці виблискували жовтуватим склом, де-не-де валялися зеленаво-руді опуки кінських кізяків.

Із вулиці до кожної з хат пролягали широкі стежки між високими, мало не до пліч, сніговими стінами, холодна чиста незайманість яких була позначена помаранчевого кольору плямами.

Скавчали коловороти криниць — господарі тягли воду для коней. У недбалих хазяйок надсадно кричали голодні свині.

Каганців ще не світили. Тільки мерехтів у вікнах блиск від розпалених печей.

Яринка Корчук перебігала вулицю, мов наполохана мишка. Та було й чого тікати. Адже під полою кожушка — загорнута в шматину частка сала, а в кишенях — з півдюжини яєць. І те й інше потягла вона потайки від матері, й од самої комори її переслідувала думка, ніби мати знає про це й має її десь перейняти.

Й тільки в сінях Тодосьчиної хати Яринка перевела віддих.

— Добривечір, тітко! — половиною постаті дівчина відмахнула уклін.

Тодоська сиділа на долівці, на підстеленім рядні, топила лежанку соломою. Простоволоса. Осяяні полум'ям, чорні її кучері палали важким золотом. І в очах її теж було золото. Яринка дуже вподобала Тодоську за вроду. Про себе вона думала, що ця жінка навіть краща за її матір.

Що ж до Тодосьчиних пригод, то Яринка не надавала їм ваги, бо чомусь вірила, що, як і буківські дівчата, молодиця могла спати з парубками, але щоб піддаватися отак, без шлюбу... ні, ні!..

Замість відповісти на привітання, Тодоська повела на дівчину своїми чудовими очима — вічно здивованими, дихаючими, одержимими. Яринці від того погляду стало аж млосно.

— Чо' так рано? Ще нікого. Прибігали тільки дівки, приносили на вечерю.

— Та і я... Оце сала тро'... та яєць...— І Яринка хутенько виклала на полицю мисника свою частку.— А моєї прядки ще кури не пообсідали? — запитала вона веселенько, з награною сміливістю.

— «Нехай миші кужіль трублять, нехай хлопці дівчат люблять!..» — проспівала вдова, потім потовкла коцюбкою жар у лежанці. Дим шугнув на хату.— А чо' до читальні не йдеш? Тамечки вчительші таке вичитують!..

— А я грамотна. Та й мати кажуть — краще пряди, ніж ханьки м'яти. Я хтіла записатися, щоб вистави гучить, то мама сказали — на чорта, з цього хліба не їстимеш! Ге ж правда?

— А якби до читальні й Данько вчащав?

— Скажете!.. Данько такий... він такий!.. «Я,— каже,— хазяїн, мені на ветеринара не тра гучиться. Хай,— каже,— комнезами газети читають, коли до хазяйства незугарні». Ге ж так?

— Невелике щастя твій Данько! — скривила губи вдова.

— А чо', а чо'?..— образилась Яринка.— Що він вам зробив?.. Він такий!.. За ним усі дівчата сохнуть!

— Що воно за золото ріденьке, то мені вже краще знати! — насмішкувато сказала Тодоська, і Яринку аж у серце шпигнуло від неясної підозри.

— А чо', чо' ви кажете?..— тяжко задихала вона.

Вдова глянула на неї пильно-пильно.

— То я пожартувала. Так, так,— сказала вона з неясним усміхом. І, щоб перевести розмову на інше, запитала: — То як там мати з вітчимом? Чи не збирається виганяти приймака?.. Гарний у тебе вітчим... гарний!.. Як мати вижене — нараю йому інші прийми...— Вона відверто сміялася.

— Ой тітко, гріх таке казать!..

— Гріх — не міх, за плечима не носити.— Тодоська раптом зареготала, аж додолу похилилася.— Боже ти

мій, яке ще ти дурне!.. Та недоторкливе! Як равлик. Ну, нічо', нічо', не зобиджайся, не така вже Тодоська вредна, щоб на обох разом одним оком кидать!..— І все ж не могла стриматись, щоб у кінці не погратись: — Вже б на одного... на старшого!..

— Ой які ж ви, тітко, кляті!.. Недаремно ж мати кажуть, що ви — відьма!

Тодоська довго сміялася, а потім уже без смішок попросила Яринку не казати про їхню розмову матері, а то ще здуріє та вікна поб'є.

— Вам би й треба побити! — мало не плачучи, мовила Яринка.

Прикру розмову перебили дівчата, що цілим гуртом сипонули до хати.

— Тітко Тодосько, піч затопляти, вечерю готувати!

— Тітко Тодосько, а де ваші сковороди?

— А де ніж — картоплю оббирати?

— А казан на куліш?

— Ідіть до лихої години! — гримнула вдова.— Хазяйнуєте!.. Й соломи моєї не руште. За шворки, та з дому несіть! Ще халепа мені!

Дівчата спочатку притихли, зо двоє і справді пішли додому по солому, а решта заходилися готувати вечерю. А потім уже й не зважали на хазяйку. Прикрикували одна на одну, за дрібниці сварилися.

І як кожна знайшла собі діло, гармидер потроху вщух, а потім одна по одній дівчата несміливо почали співати. Як завжди, починали з сумних, і все про кохання. Багато з них ще й не звідали, що воно за любов, але з пісень виходило, що жодної радості вона не приносить:

...ой лучче б я була,
ой лучче б я була
кохання не знала́!..

А дехто й не зазнає того кохання на своїм віку. Шістнадцяти літ віддадуть за нелюба, брутальною і злою чоловічою силою відіб'є богоданий муж навіть саму думку про принадність кохання. Народить жіночка купу дітей і, навіть не встигнувши хоч раз кинути оком на того чорнобривого Миколу, з яким разом зростала й що міг би бути їй до серця, зістаріється, і при слові «кохання» з легеньким дрожем гидливості тільки й згадає що важке сопіння мужа, котрий щоночі по кілька разів будить її, сонну й розбиту каторжною денною працею...

Але поки що вони все ж прагнуть кохання і тільки й живуть думкою про нього. Бо кожна із тих ясних голубиць була народжена для щастя, для любові! І якщо доля зробить її вкінці відьмою, хай не дошукуються причин цього в її єстві...

В Тодосьчиній хаті було затишно й тепло. З челюстів печі, де вогненними черв'яками ворушилася спалена солома, лилося жарке сяєво, сушило лиця куховарок. Казан із кулешем, накритий череп'яною покришкою, був схожий на присадкуватого товстезного мурина, що без угаву сварився й белькотів щось по-своєму. Вилупивши скажені очі, зміїним кодлом сичала яєчня. Цього разу парубки вже не висміють їхньої сукупної вечері.

Ті ледарі, звісно, після вечері битимуть байдики. Але їм призначено розважати дівоче товариство, розповідати веселі билиці й небилиці, страшні історії про мерців та перевертнів, від яких аж холодок пробіга поза спиною, а потім розводити своїх милих по кутках, бо після всіх тих оповідок серця в дівчат падають кудись аж у чоботи.

Ось незабаром загупають у сінях хлопці, загогочуть, вдавано закашляють, одне слово, подадуть про себе гучну звістку.

Та нараз відчинилися двері й на порозі стала Марушка Гринчишин.

Обвела своїми трохи банькатими очима всіх дівок і мовила густим гугнявим голосом:

— А Данько Котосмал із хлопцями вловили на нашім кутку двох половецьких парубків. Ну й мучить будуть! — додала майже радісно.

— А де вони?

— Та на гулиці. Навпроти Тубола.

— Ой, цікаво поглянуть!

Загорілися, заметушилися.

— Мабуть, до дівчат тії половецькі.

— А до кого ж це?

— А хтозна. Може, й до тебе. Вподобав якийсь.

А Яринку аж у серце вдарило: «До мене!.. Це, либонь, той... гарний...»

Вона зашарілася, все тіло її палало від великого, радісного сорому. «Прийшов... запам'ятав... не побоявся!..» І далеке, дуже несміливе, сливе неймовірне: «Може, це доля твоя?..» І тут же тверезе, тверде, хазяйське, мов до корови, що побрела в конюшину: «А куди ти?!»

— Ну то ходім поглянемо!

— А пішли.

— Чи хоч гарні парубки? Є на кого поглянути?

А Яринці кортіло гукнути: «Ой гарні ж! Такі... такі...» Похапцем одягалися, вилітали в двері.

— Тітко Тодосько, ми зараз!

— Ой не спішіть, зачекайте, я сама боюсь.

— Не вхопить лиха година!

— А я все 'дно боюсь! Наші парубки такі дурні! Такі ревниві!

— Бо люблять!

— Га-а! Самі себе, та й то раз на рік!

— Як півні скажені!

— Як Рябко на сіні — й сам не гам, але й іншому не дам!

— Онде-о вони!

— Ой, у мене жижки трусяться!

— То не йди, як пужлива!

В оточенні гурту буківських парубків стояли ті двоє половецьких. Їм уже, видно, добре натовкли боки — одяг обліплено снігом, зацьковано озираються, мовби ждучи когось на поміч.

— Ге-е, наші дівки! — зрадів Данько.— Тут ось двоє половецьких вовків закрадалися в буківську кошару. Думали — вхопимо якусь ягничку!.. Та не так воно сталося, як гадалося!.. То що ж із ними робитимем? Га?

— Пустити їх! — сказала Яринка й притьмом сховалася за чиюсь спину. Вона побачила таки того, сподіваного, парубка й боялася стрінутись із ним поглядом.

— Е, ні, ніззя так! — покрутив головою Данько.— Тра закони сполнять. Кожен коток знай свій куток! Пойняла?.. Мабуть, зробимо їм так, щоб не кортіло їм до дівок, та ще й чужих. Пойняли? Не так щоб дуже й судили за це... ну ревнощі там, чи що...

Дівчата стояли ні живі ні мертві.

— Ой! — раптом скрикнула якась.— Біжім до Ригора!

— Я т-тобі д-дам Риго-о-ора! — обернувся до неї Данько.— Пойняла?.. Ну, то в кого є писарський ножик? Тра кінчать... та хай собі йдуть... холості... та нежонаті... Ге ж так, дівки?

— Зараза! — різким своїм голоском випалила Яринка й тяжко задихала.— Розбишака! Й ще гидкий! Бридкий!

— Цить, жабеня, пуголовок!.. А чи не до тебе вони часом ішли? Га? Гей, ви, до кого прителепали? Кажіть, як на сповіді, мо', вийде вам помилування. Пойняли?

— Ні до кого... присєй-бо! — мало не плачучи, заговорив раптом чорнявий парубок.— От хрест святий!.. Та пустіть уже... пусті-і-іть...

Товариш його, присадкуватий, вилицюватий, у солдатській високій шапці, набурмосено мовчав.

— Так ми тобі й повірили! — хихикнув Данько.— Розвісили вуха й отак ними!..— Данько приставив долоні до ушей і показав, як ними хляпають.

А Яринка у великім розчаруванні подумала про чорнявого: «Ну геть тобі дитина... злякалося... проситься...»

— Та пробачайте, хлопці... більш ніколи... щоб ми дітей своїх не бачили.

«Й дітей своїх не побачить!..» — заплакала Яринчина душа.

Й вона аж застогнала безгучно — не буде в неї дітей... Хай би з кулаками кинувся на Данила, хай би його перехопили, скрутили... все одно бити його вона не дала б... Хай би ножа всадив у груди своєму ворогові — і це вона простила б! Та не простить ніколи, що він одрікся од її... од своїх дітей!

І вона, затуливши очі долонею, невтішно заплакала.

— Вгамуйся, дурне! Ну не будемо різать. Пойняла? Могорича поставлять. Четвертину. Обійдеться їм цей шарварок у штири карбованці... Ну, витрушуйте калитку!

— Ми взавтра... ні копієчки...

— Ну, гаразд. Пустимо їх на всі штири вітри. Тільки візьмемо заставу. Мабуть, штани.

— А так, так!

— Не інакше як штани!

— Витрушуйтесь! — звелів Данило.— Й по добрій волі, бо постягаємо й підштаники. Пойняли?

Данькові підлигачі переморгувалися, кихкотіли.

Чорнявий половецький парубок гикав чи схлипував. Присадкуватий раптом рвонувся і, звалivши одного з буківських, кинувся тікати. Його догнали, підчепили й, навалившись гуртом, роззули й стягли штани.

— Озувай шкарбани й котись додому! — копнув його ногою Данило.

Абияк намотавши онучі, парубок озувся, схопився на ноги й одбіг.

— Буківські бандюги! Порішу! Не потикайтесь у Половці!

— Гавкай, гавкай! Ми тебе боємось, як торішнього снігу.

— Ну, а ти чого соромишся? — підступили до чорнявого.

— П-п-пустіть!.. А ей-бо, не буду! Та пустіть... в мене роматиз...

Буківські гультяї мало не попадали від реготу.

— Якби оце літо, ми б тебе кропивою! Або в кушир! Сильно дуже помага!

— А то ще молочаєм!

— Нічо'! Ми його й так полікуємо! — цмокнув Данько.

І раптом до нього ступила Яринка.

— Пусти його, сказала!

— Ой! — засміявся той.

— Пусти, кажу, бридкий!

— А то що?

— Заплюю очі!

— А не шуткуєш?

— Зроду з дурними не шуткувала!

— А ти знаєш, що тобі за це буде?.. І не зараз, а потім... пізніш...

— А того «пізніш» не буде!

— «Заплакала Марусина свої карі очі!..» — хрипко проспівав Данько.— Це про тебе.

— То ось тобі на завдаток! — І дівчина навідліг дала Данькові ляпаса.— Ну? Маєш? А зараз приведу Ригора... з ружжом! Хай забира в холодну!

— Ти-и! У-ух ти!.. Ум-м!.. Ну, зажди!.. Тепера знаю — він до тебе топтав стежку! До тебе!

— А якщо й до мене? Яке тобі діло? Засватав? Чи, гадаєш, узимку гарбуза не знайду?..

— Ну, добре! Назад він рачки лізтиме!.. Хлопці, наженіть дівоту! А з цим ми підемо на греблю. А що вже сміху буде!..— Данько обернувся до Яринки: — Не будемо його ні бити, ані топити. А буде він на шарварку каміння возити.

Всім гуртом посунули до греблі.

Там ще з осені навозили штабель каменю справляти шосе.

Каміння позмерзалося, й перший кругляк виламували над силу. Як набралося три чи чотири, Данько махнув рукою:

— Хай!.. Ще ж погонич буде.— Штовхнув половецького під бік: — Гей, як тебе прозивають?

— Павло...

— Ну, от, Павлухо, випада тобі цей камінь по той бік греблі возить. Тримай полу.

Парубки, регочучи, наклали камінців у полу Павлового кожуха, а один ще й сів на нього верхи.

— Н-но, здохлячий!.. Почепіть йому рептуха з січкою, бо овес не вродив!

І Павло, заточуючись і сковзаючись, поніс свою ганебну ношу.

— Братики... ох... не маюсь... на силі... роматиз...

— Гайда, дівки! — прогугнявила Марія Гринчишин.— Так вони до світа гратимуться. І зовсім не смішно.

Схиливши голову на плече, Яринка постояла якусь хвилину й собі пішла. Через оту Павлову покірливість вона перестала його жаліти.

«Нехай возить... Як має силу каміння таскати, то подужав би й битися...»

А серце в неї щеміло. Й знала, що пізніше, не під сьогоднішній норов, вона його й пожаліє. І плакатиме над його покладистою долею. І засудить саму себе за безсердечність, за те, що не зігріла його добрим словом, не взяла з собою, як дорогу знахідку. Але не сьогодні... І чекатиме його й ще, й ще... та тільки він уже не прийде. Й чекатиме його все життя — тихого й гарного... й безпорадного, як молитва.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

у якім Іван Іванович торкається деяких аспектів альтруїзму

Вже з тиждень, як я на посаді придворного цирульника в колишнього пана Бубновського. Сергій Львович щодень слабшає і вже лежить крижем. Доконає, мабуть, старого неприємна дідівська хвороба.

Возила його невістка у волость до лікаря, то там поглянули й махнули рукою: куди такого старезного! Зараз тут і молодим не вистачає місць. Та ще подвійна операція!.. Треба було років із п'ять тому.

Визначили нашого фельдшера Діодора Микитовича день у день, двічі на добу, спускати старому сечу катетером. А там, мовляв... І лікар, дивлячись на замучену жінку поверх окулярів, поклав вказівні пальці один на одного — хрест...

Діодор Микитович ходив до хворого без особливої охоти, бо «приношенія» від учительші брати побоювався.

Виходячи, він тільки обурено кректав і цмокав губами: мовляв, «живучий, каналія!»

Та обставина, що Сергій Львович був колись дійсним статським радником, не додавала Фастівцю слави, бо цивільний генерал давно уже не мав жодної влади, до того ж частенько страждав тяжкою формою сенильного психозу.

— Ну, ти смотри, що видєлують! — казав був фельдшер у ті хвилини, коли старий втрачав відчуття реальності й перебував у якомусь зовсім іншому світі.— А ішо бувшой помєщик!.. От канальство!.. Таких, мадам, нада тайно умерщлять, онє не тольки для родичов, а й для медиціни совсьом не нужниї... Ну, що ти з них возьмеш... Каналії всьо-таки єті стариї... Ви, мадам Бубновська, не так щоб сильно сумлівайтеся, онє вріжуть дуба в скорості... До сідання!

Старий же, коли приходив до пам'яті після своїх нападів психозу, був твердо переконаний, що «Ніночка — блага'одна женщина» й померти йому не дасть.

А Ніночка у відповідь вимучено всміхалася і, соромливо одвернувши лице, може, в сотий раз на день подавала йому підкладне судно.

Ніна Вітольдівна й годує його з ложечки. Я знаю, як це важко — віддавати себе всього, не вимагаючи натомість ні крихітки.

Це значить — служити людині, як Богові, адже від Бога люди прибутку не мають.

Навіть у приниженні своєму, що зазнав Сергій Львович у хворобі, він намагався бути охайним і, поки руки не тремтіли, щодня голився.

А після того, як я побачив його жовтаво-синє лице в порізах, приходив щодня й голив старого, не чекаючи подяки ні від Бога, ні од вас, дорогі мої люди. Адже за приклад мені правила прекрасна жінка, може, єдина людина на світі, за яку я дав би зрізати себе на шматки. Альтруїзм кохання? Ні. Альтруїзм любові.

Як і перше, старанно загорнуті в шматину з Сергієм Львовичем його реліквії — дрібниці, що тільки для нього й мають ціну. Якісь каблучки, якісь камеї, якісь медальйончики...

Горе переможеним?.. Ні, я не хихочу над долею старого Бубновського.

Рано чи пізно все повернеться на круги своя...

А кожний новий день приносив усе нові й нові страждання старому — починалася огидна й невідворотна

смерть від уремії. Навіть ложка кип'яченої води, що її випивав хворий, викликала нестримну блювоту.

Фельдшер Діодор Микитович, який ніколи не знав, чи житимуть його пацієнти, досить точно визначив, коли вони мають помирати.

— Ну, мадам Бубновська, онє вже загибаються... Так що, помолясь Богу, деньков за чотири й винос тєла...

І старий, може, вперше почав розуміти, що навіть благородна Ніночка не зможе його врятувати. З безпорадністю слабкої натури він одразу скорився своїй долі. Й коли Діодор Микитович почав у нього на очах готувати свого кінського шприца з глюкозою, старий тільки розслаблено махнув рукою. Все.

— Попа-а...

Ніна Вітольдівна боїться кидати хворого. Послали до отця Никифора.

Той, як завжди, побоюється покійників і тих, що конають. Жалібно моргаючи загнаними очима, белькоче — а чи не рано ще? Христос милостивий... Може, краще молебень за здравіє... Ні, поможіть переселити його душу туди, де ні печалі, ні воздиханія...

Другого дня зранку поїхав я у волость і вдарив телеграму Віктору Сергійовичу.

Пізно ввечері він приїхав у Буки.

Не знаю, чому саме, але перш за все зайшов до мене. Привітався без особливої радості, без особливої ніяковості.

— Д-да,— сказав Бубновський, мерзлякувато притулившись до груби,— доля всіх людей залишатися сиротами. Й уся різниця між людьми тільки в тому, як кожен сприймає своє сирітство.— Потім невесело всміхнувся, помовчав.— Не знаю, як і повестися... Папа́ був, може, й непоганою людиною, але не він визначив прикмети часу. А час наш жорстокий, ух, який жорстокий!.. Усе перемішалося... «Кто был ничем, тот станет всем...» І кожен мусить нести відповідальність за злочини свого часу. Й коли в підвалі кам'яниці поставили до стінки всю родину Миколи Другого, то чому Сергій Львович Бубновський, статський радник, має помирати в білій палаті розкішної лікарні, а не в шкільній коморі? Що?.. Може, саме тому мені не треба посипати голову попелом... Ви щось сказали?.. Ага, свіжий анекдот, із гумору могильників. У одного, розумієте, помирає теща. В цей час у відчинену кватирку влітає велика муха. Стара слабким рухом руки відганяє її від облич-

чя. «Мамо,— гукає зять,— будьте більш цілеспрямованою! Не відволікайтеся!» Отак. А проте треба йти за останнім благословенням.

Він неквапливо одягся, потім буркнув:

— А ви знаєте, я хочу просити вас... Ну, розумієте...

— Розумію.

Простоволосий, у самій тільки косоворотці, я перебіг із ним від ганку до ганку.

Постукав у двері до вчительки.

— Ніно Вітольдівно, на одну хвилину.

Вона вийшла заплакана.

— Ніно Вітольдівно... приїхав Віктор Сергійович... попрощатися...

— Просіть,— зітхнула вона.— Тільки й ви побудьте при тому.

Я зрозумів — не примирення з чоловіком боїться вона, а його цинізму.

Віктор Сергійович увійшов майже навшпиньки. Кліпнувши, привітався з Ніною Вітольдівною. Катю, що дивилася на нього з острахом, поцілував у голівку.

Підсунув ногою неоковирний табурет (мій виріб) до батькового ліжка, сів, уперся руками в коліна й тяжко зітхнув.

Старий спав чи удавав, ніби спить.

— Папа́! — тихо покликав Бубновський.— Папа́, це я, Вікто́р!

Старий розплющив очі, але голови не повернув.

— Ніночка... блага'одна женщина...— Й прикрив дряглими жовтими повіками запалі очі, повні сліз.

— Папа́, я завезу тебе в лікарню... в повіт...

— Якщо помирати... то краще тут... у Ніночки... Тут на мене... ніхто... ніякий хам... не гляне скоса... що я ще живу...— Поворушив сухими губами: — В-во-ди...

Підбігла Ніна Вітольдівна, влила чайну ложку кип'яченої в ледь роззявлений рот старого. Його одразу ж вирвало.

В хаті стояв стійкий кисло-гіркий запах.

— Помираю... Вікто́р...— прошепотів Сергій Львович.— Як страшно... зараз усе знаю... все почуваю... Хотів би бути тобою... Мефістофелем... жовчним Вольтером...

І раптом Віктор Сергійович зажмурився, й усе його обличчя перекосила темна судома.

Він наче впав із табурета навколішки, схилив голову на груди старого.

— Тепер я один... один! О Боже!

І він заридав таким страшним голосом, наче тигр ревів.

— І я теж... я теж... папа́... мертвий! Як я буду, папа́?! Навіщо залишаєш мене одного на цім світі?! Навіщо мене породив?!

— Мені... все одно... Ти мені міг... докоряти... тільки живому...

Й старий знову заплющив очі й, здається, заснув.

У хаті було тихо, мов у глибокому льоху.

Віктор Сергійович важко звівся, звично обтрусив галіфе, сів на табурет. Примруженими заплаканими очима косився на свою колишню дружину.

— Вам дуже важко, Ніно... Я вам вдячний... Як жаль... що ви... що я... не гідний вас... Але нічого... нічого... все буде гаразд.

І я вперше на своїм віку побачив те, чого, мабуть, не бачив ніхто. На його отруйно-гарнім обличчі промайнула сіра тінь смерті.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

у якому автор оповідає, що Степан Курило геть пустився берега

У Василини Одинець уже почали звикати до Степанових одвідин. І хоч сама Василина, та й мати її, застерігали Курила — ой, буде біда, ваша Сопія такого учворить!..— Степан щоразу знаходив привід пізненько увечері постукати в замерзлу шибку Василининого вікна.

— Ідіть собі, чоловіче добрий, пробачте на слові, під лиху годину! — сердилась жінка, проте двері відчиняла. Сердито махала маленькою круглою рукою, немов била когось гарапником, брала руку в руку біля зап'ястя і вкладала так їх на коліна.

— Ну, то не прийшов ще вам папір від воєнкома? — запитував Степан. І це було приводом до розмови.

— Та-а... Кому ми потрібні... Ай, кому ми потрібні!.. Питаєте!.. Ба, мабуть, і самі знаєте, що з цього дива не буде пива!

— Ні... Чекайте... чекайте... Сам воєнком Калнін пообіцяв мені. А то такий чоловік!.. Латиш. Кремінь.

— Усі вони...— з болем, аж наче з ненавистю мружилася жіночка.

— Потерпіть ще... потерпіть... Я он там у сінях з пуд жита залишив...

— Чуєш, Василино! — гукала з печі сухорука стара, що до цього часу не втручалася в розмову.— Вони знов жита принесли! Це вже скільки ми їм винні, га? Чи, може, на одробіток?.. Ти спитай їх, Василино! — гукала на всю хату вона, мовби Степана при тому й не було.

— Ай, одстаньте ви зі своїм житом! — сердилась молода хазяйка.— Кому що, а курці просо!..

Стара замовкла надовго, про щось хитре думала собі на печі, совала наболілими ногами, бурмотіла недоладне. А потім мовби спросонячки:

— Сплю... єй-бо, сплю... Як треба, то гаси світло.

Василина кидала гострий, сухий, як бритва, погляд на Степана: зрозумів? А в очах — докір, гнів, гроза.

— Ідіть собі.

Ніяково кректав, зводився, мовби з повним лантухом на плечах, не попрощавшись виходив.

— Що ви?.. що ви?..— Це обернувшись на хвилю в дверях.

Не пробачались, не завертали.

Та знав Степан — без нього вони відчували б себе самотніми. Й мабуть, і село знає про його походеньки. Тільки Софія ще це відала, либонь, тому, що сільські кумасі не полюбляли її за гострий язик і поставили собі довгенько втішатися Софіїним безчестям, а вже тоді...

Про те, що село вже обізнане в його справах, подала знак Тодоська Кучерява.

Якось стрілася з ним, коли йшов до кооперації, перша привіталася і зупинилась. Очі її дихнули на нього холодом, щемливим покликом.

Здивований, Степан теж уповільнив ходу. Обернувся — вона тихо посміювалась.

«Ви,— мовчки простяг руку в її бік,— до мене?» — І діткнувся пальцями своїх грудей.

— Ні,— засміялася вона,— ви до мене.

— Та й чого?

— А того, що молодиці не займають чоловіків перші.

— Оце тобі так! — Потім похитав головою: — Ну й ну! — Степан упе́рше побачив, що вона така гарна.— То й що?

— Щось знаю! — колихнулася жінка в стані, мов кланялась. Затим раптово крутнулася, пішла собі.

Непорозуміло дивився їй услід.

«А-а, це та! — нагадав балачки про Тодоську.— Й чого вона?..»

Й хоч поклав собі не надавати ваги цій зустрічі, а розпалена цікавість лоскотала його тихими пальчиками: ну, про що вона? Про що? Куди хилить?

Як стемніло, сказав Софії, що йде до дядьків грати в карти.

— Програй там усе — й хазяйство, й мене!..

— Добре.

Й, зовсім не криючись, навіть не глянувши на гурт баб, що горбились у товстих вовняних хустках і гомоніли на вулиці, пішов до Тодосьчиної хати.

Здавалося, що й вона чекала на нього.

— А що,— скрадливою ходою підійшла до нього в темній хаті,— припекло? Взяв антирес?

— Здрастуйте.

— Здорові будьте. Сідайте. Щоб свати сідали,— додала вона з грайливим смішком.— Як такий гарний сяде, то вже інші й полягають.

— Не шуткуйте.— Під грудьми в Степана чомусь замлоїло. Перевів подих.— Щось мали сказати?

— А вам ніколи? — гралася ним.

— Так, ніколи! — Степан образився.— І кажіть, як є що казати...

Вона постерегла його настрій, сказала примирливо:

— Ой, які ж бо ви! Нетерплячкі та сердиті... А я гадала — як гарний, то й добрячий... Ну, скажу вже, скажу. Тільки сядьте. Ось тутечки.— Тодоська прикрила долонею місцинку поряд із собою.

Сів, лихо блимнувши на жінку.

— То знаєте, що люди бебають? Ну, знаєте?

— Може, й знаю,— сказав він і відчув у лиці жар.

Жінка засміялася.

— Знає кішка, чиє сало з'їла!.. Так, так... І казали ті люди, котрі бачили, що безпремінно розкажуть вашій Сопії.

— А кому до цього діло?

— Людям тим вас жалько! Такий гарний, а дивись, візьме Сопія та й подряпає вид!

— Людям тим із лиця мого води не пити!

— А інші то, може, й пили б! І що вам та Василина?.. Маненьке, хирляве, троє дітей... та мати каліка. Та ще зла, як оса... А є і кращі, й вас шанували б... І якби яка лиха година, то мали б ви де голову прихилити...

Звичайна Тодосьчина сміливість зрадила її в цю хвилину. Говорила заїкаючись, із вибачливим винуватим усміхом. І руку його взяла в долоні, погладжувала, мов заплаканій дитині.

Степанові стало жаль її.

— Ой не те, не те, Тодосько! Ви — людина, мабуть, добра, та тільки не те говорите! Не було в мене з Василиною нічого. Анічогісінько. Ну, хочте, присягнусь?..

— От за те... за те, що кажете так гарно... і нас, жінок, шкодуєте й шануєте... вас люди ще більше полюблять!.. І нічо' для вас не пошкодують... Ви тільки тих людей послухайте!.. Порошинці не дадуть на вас упасти...

Підвелася, взяла за плечі, в очі заглянула.

Міцно зажмурився Степан, похитав головою.

— Не так це просто, молодичко. Повірте мені! Не так воно йдеться, як здається... А на ваші гарні слова — й душі не можу відкрити, й доброго слова сказати. Й чого ходжу до Василини — теж не скажу. Бо й сам не знаю. Тільки те скажу, що не будь її на світі, то в поле, до верби ходив би.

Мовчала Тодоська. Замислилась, згорбилася.

— Чудний ви...— прошепотіла трохи згодом.— Чи на здоровлі не маєтесь...— І ще додала мовби байдуже: — Ну, пробачайте... Чого тільки дурна баба не наплете жартома — сім мішків гречаної вовни, та й ті неповні...

Степан підвівся, поглянув на її прегарне засмучене лице, дуже просто, без соромливості й без таємного сподівання гріха підійшов до жінки й поцілував її в чоло.

— Як мертву... Сподобилася ласки!..

— А ви хотіли любові? Якби ви знали, жіночко, як то важко любити!.. Прощавайте. Й можете казати Софії. Не боюсь того. Тільки ще раз кажу: ой, важко ж любити! Й ще скажу: по-справжньому люблять тільки одного й на всеньке життя!

Вона не проводжала його.

Вдома, перш ніж зайти до хати, він ще навідався до стайні. Засвітив каганчика. Кинув оберемок сіна на драбини, сів у жолоб, замислено погладив тремтливу шию гливого. Висмикуючи жмачки сіна, кінь з розумно-осудливим здивуванням косив на нього діамантовим оком. І Степанові здалося, що коні знають про нього більше, аніж найближчі люди. Й, либонь, співчувають йому своєю розумною мовчанкою. Й перемовляються між собою коротким стриманим іржанням, зітханням, кивають розумними головами — так,

так, чоловікові важко, але не треба турбувати його людськими словами, що тільки й існують, аби приховати лжу.

«Ой коники мої, коники... ой коники... коники... ко-о...»

Й, не криючись перед своїми найвірнішими друзями, Степан заплакав і знав, що вони його не осудять, не візьмуть на глум. І вони й справді вдавали, що не помічають, як тяжко ридає чоловік, що бачив півсвіта, життя і смерть. Тільки серця їхні, дужі конячі серця, стискалися від людського плачу, і їм самим кортіло проіржати на цілий світ про людський біль, та вони були чемні й стримані — поважали чужу біду.

Одчинила йому Яринка.

Переступаючи велике тіло Софії на полу, він обережно поліз на піч.

Софія вже звикла, що він її уникає. І щоб тільки подати знак, що вона чекає від чоловіка якогось каяття чи примирення, сказала йому вслід:

— Гарує, як домовик...

Він змовчав. І вже як Софія майже засинала, сказав дуже чітко:

— Був у Тодоськи Кучерявої.

Вона аж дихання притамувала. Потім зітхнула тяжко:

— Я так і знала, що в тебе є полюбовниця. Щоночі сниться — небо таке темне-темне, а на нім — і сонце, й місяць. Так і гадала.

— І ще я ходив до другої молодиці. Якщо докажуть — то вір.

— Господи! Не приведи тіки, щоб їх було аж троє!

І вона замовкла й лежала, немов мертва.

Як заспівали перші півні, запитала, знаючи, що він теж не спить:

— А й хто ж тая друга? — До Тодоськи вона, мабуть, не ревнувала.

— Одинець Василина.

— Коси рвати? Чи вікна бити? Ну скажи мені на ласку!

— Не винна вона ні в чім. Мене можеш сонного зарізати. А її не руш.

— Господи, господи! До чого я дожила? Зміняти законну жону на якусь гнидяву задрипанку! На помийницю!.. Мабуть, оце б устати, та за сокиру, та й рубати твою дурну голову!..

— Поліпуєшся,— без тіні глуму сказав Степан.— І ще скажу тобі, що не ходив я туди цілуватися та милуватися, а тільки душу людську побачив у ній, та нещастя її, та злид-

ні, а такі люди не проминуть чужої біди. А так — то пішов би до безлиху, в ополонку, в зашморг. Та тільки тобі казати це — все одно, що горохом об стіну.

— Дохлячого та нужденного виходила, чоловіком зробила, хазяїном. І за все оце — така дяка?! Чого тобі тут не вистача? Хіба що молока пташиного.

— Життя немає, Софіє, тільки й усього.

— А яке ж воно, теє твоє життя?

— Хто не хоче знати, ніколи не дізнається.

— Боже, Боже!..

Софія знала, чого йому не вистачає. Але навіть дорікнути зараз йому не могла — свій шлюб із ним розглядала як Божий загад. І ні він не міг цьому опиратися, ні вона. Й розуміла: зараз не можна поставитись гостро до його химерування.

Вона була мудра й знала, що її вирішення має висловити він сам.

— То й що ж будемо робити?

— Думай ти.

Так він і повинен був сказати. Мав здаватися на неї в усіх випадках життя.

І вона сказала:

— Бог нас поєднав, Бог і розлучить. І простить тобі Господь, а я теж прощаю. Тіки присягнись, як до образа, що ні з ким не будеш мене топтати.

Й вона вдруге в житті відчула себе доброю, такою доброю, аж святою. І, розчулена своєю добротою, дуже тихенько заплакала, не до себе — до нього. Й ждала того, що він має сказати:

«Ну, добре, добре!..»

Й, чекаючи цих слів його, остаточно вирішила за Яринку: «Не можна зволікати. На сім тижні. Господи, благослови!»

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,

у якім Іван Іванович не бажає добра молодому подружжю

Ясна панна Ядвіга вже почала забувати про нас. Тільки й бачимо її в школі, коли похапцем закінчує прибирати класи. Та нема коли й перемовитись із нею — бігає в підтиканій спідниці, в мокрих опорках, із кокетливим віником та з ганчіркою. Пригладжує зап'ястям свої пругкі біляві

кучері, що пнуться з-під хустки дашком, упередливо минає нас, учителів — «проше, проше...», осудливо похитує головою до хлопчаків, що наносять чобітьми снігу в приміщення. Наповнить ще свіжою криничною водою схожий на опецькуватого діда з карлючкуватим носом бак, сполосне прикуту до нього мідну кварту й непомітно зникає. І до самісінького вечора доглядає «пана господаря» Романа Ступу та його дітлахів. Уночі їй визначено ще й сторожувати в школі, але я давно вже не вимагаю від неї цього послуху, адже мені й самому неважко, вийшовши вночі надвір, глянути по сусідству, чи цілі шибки в класах. Та й хто туди полізе? Крейда чи глобус мужикові в хазяйстві не знадобляться.

Мене не турбує, що Ядзя може бути голодна. Вона завжди так мало їла, що спадало на думку, чи не янгол вона й справді.

Не сказав би, що й плакала дівчина темними ночами до єдиної порадниці — подушки. Адже її не наважився б зобидити навіть душогуб-розбійник.

Але чому ж тоді врізались у нетлінну її красу оті зморшки від носа до вуст?

Туга за навчителем бойовитої абетки, де, замість «аз» і «буки»,— «дайош», і «Антанта», й «турки»?

Чи нудьга за власною біловидою хатиною на осонні з високими ружами на квітнику?

Чи болісна жага поцілунку у вогкі вустонька опецькуватого сина?

Якось у неділю зайшов я до кооперації, взяв півпляшки горілки й подався до Ступи. Може, невимушена розмова за чарчиною з'ясує мені стан речей.

Надворі стояла відлига. Чвакала сіро-голуба каша талого снігу, в блакитних озеречках купалися настовбурчені горобці, дзвінкий капіж окреслював жовтавими прямокутниками хати та хліви, людські голоси відлунювали якось приглушено, неприродно м'які, мов із сирої глини. Стовбури тополь були темні й слизькі. Стріхи яскраво зеленіли пухкими килимами моху.

Йти мені було важко не тільки від ядухи, яку я почував од вогкості, а й від нез'ясовної неприязні до Романа.

Була саме післяобідня пора. Віконечка в Ступиній хаті такі маленькі, що білені стіни здавалися сірими. В хаті кисло пахло капусняком та кожухами.

Ядзя сиділа на лежанці, а круг неї солодко спала малеча. Найщасливіші зі Ступиного виводка повкладали голівки на Ядзині коліна.

Ясна панна замислено слухала тишу в своїй душі. Тільки руки її, ласкаві й розумні, погладжували м'які кульбабки дитячих голів.

При моїй появі Ядзя легенько скрикнула, зробила рух, щоб устати, але потім обм'якла, не бажаючи будити дітей. Вона тільки мовчки закивала мені — й це правило за знак переповненості почуттям — рада, мовляв, ой, рада!..

Роман сидів за столом і читав уголос Біблію. Коли я ступив на поріг, він на якусь хвилю зупинився, глянув на мене спідлоба й, видно, хизуючись своєю грамотністю, тяг далі козлячим голосом:

— «Бисть же пов-нєг-да соста-реті-ся Іса-акові, і притупішася очі єго єже ві-дє-ті; і прізва сина сво-є-го старєйшаго, і рече єму: «Синє мой, і рече сє аз». І рече Іса-ак: «Сє со-ста-рехся, і нє вєм днє скон-ча-нія мо-є-го. Нинє убо возьми ору-діє твоє, тул же і лук і іди-ді на полє і влові мінє лов...»

— Здрастуйте, Романе! Чи не чуєте?

Аж допіру Ступа вирішив помітити гостя. Підвівся і, не випростуючись у попереку, поспішив до мене. Сунув просто в живіт дубову долоню, вперся в обличчя невеликими олив'яними очима. Начесана на лоб чуприна дашком аж злиплася від оливи. Мабуть, вилив на голову з півлампадки. І взагалі почувався він сьогодні іменинником. Від шкарбанів несло дьогтем, чиста викачана сорочка, вузенький очкур із сириці, тісно переперезаний поверх крамних штанів. І все його блідо-синюватe обличчя з великим хрящуватим носом і з мереживом червоних жилок виказувало небуденність і незрозумілу мені врочистість.

— Драстуйте, драстуйте!..— смачно плямкнув він губами, мовби обсмоктував слова.— А ми по вченій часті... От читаю Явдошці Писаніє... Бо вона, виходить, католичка, так що тра їй знать, як по-людському...— І він поглянув на Ядзю так, мов і її — кісточка по кісточці — смакував, обгризав і обсмоктував.

— А що це ви, Романе, слово таке вичитали — «тул»?

Ступа закліпав на мене, посмоктав щось своє і сказав:

— Сіє єсть слово сокровенне! — Й значуще підніс жовтого пальця.— Тіки дуже розумнії люди можуть мать понятіє.

«Боже мій,— подумав я про Ядзю,— ще й не опанувавши грамоту від Ригора, ти, дитино, взялася і за Ступину!..»

Й подумав ще: «Всяк дурень прагне перевчити людей на свою грамоту».

Я мовчки поставив горілку на стіл. Роман одразу споважнів. Він був господар і не бажав бути в боргу перед гостем. Пішов до мисника, витяг пляшку самогону й, тримаючи її оддалеки на рівні очей, поніс до столу й прилучив до моєї засургученої.

— Явдо-охо! — сказав суворо. Й сів на лаву. Господареві не слід метушитися, коли наймичка знає, що й до чого.

І Ядвіга, обережно розсуваючи малечу, що облягла її, зіскочила на долівку й почала слугувати господареві.

На столі з'явилися наїдки, що їх би вона не поставила польському королеві. Був тут цілий буханець хліба, миски з огірками й капустою, в маленькій мисочці порізана синя цибуля з олією і глечик із сіллю. Рожеве сало скибочками не стояло тут на видноті, мабуть, дуже давно.

Ми сиділи за столом і бенкетували, а Ядзя стояла й чекала господаревих наказів. А я ждав, коли ж Роман розговориться, і врешті зрозумію причини його святковості й навіть те, що він сьогодні поголився.

Розводячи рукою, мов загрібав зі столу, Роман хапав склянку з обрізаної пляшки, бухав туди самогону й хвацько кидав у щербатий рот. А я думав собі: «Та й широка ж ти натура, ні мало тебе не вдовольняє, ні багато!..»

А Ядзя стояла над нами, як статуя мадонни в шинку, і я, хоч як мучився, не міг скласти собі уяви, про що вона думає. Невже не бринить у неї в серці нудьга за чимось чистим, як перший сніг, за чимось далеким, як синя зоря? Невже в неї не підкочується до горла нудота, невже не стискає їй щелепи ненависть, що іноді праведніша за любов?..

І я, каюсь, зненавидів і Романа з його носом-хрящем, і його хороми з аршинним віконцем, його хазяйську гідність із пихою-свинею. Почував круту неприязнь і до Ядзі з її янгольським смиренням. Невже заговорила в мені горілка?.. А може, совість, що не хоче миритися з віковічним свинством?..

А Роман нарешті розговорився.

— Так що вам, Іване Йвановичу, тра ослобонять Явдоху зі служби. Ні до чо' їй та служба. Годую ж я її. Чо' їй ще тра? Ні до чо' воно... Й, може, я ще свій антирес маю.

— А який же це ви можете мати інтерес? — В лиці я відчув жар, мов опекло мене ляпасом.

Роман почав хитати головою з плеча на плече й обсмоктувати свій язик.

— Ну, як вам сказать? Ну, всі ми — люди грєшнії... Та тіки тра ті гріхи покривати...

Я, здається, застогнав був.

— Чиї... гріхи?

— Хе-хе... Ну, які ви непойнятливі!.. Явдошині ж!

Ступа раптом засмердів мені свіжою рибою й венгиром із люльки.

Роман випнув до мене губи з великою довірою:

— І чуйте, Йване Івановичу, думки мене обсіли...

— Вас, Романе, обсіли думки?!

— Як із одного боку кинь, то з лиця її воду не пити. А з другого — то за мене перша-ліпша піде. Бо ж хазяїн. Та й чоловік ще хоч куди. Ондего, бачте, скіки? — І він розчепіреною п'ятірнею вказав на лежанку.— А з третього боку й себе стає жалько. Бо іншим чорняві та чорнобриві, в тілі молодиці, православнії, а мені все не так, як людям... А з четвертого боку — тра її гріх прикрити! Отака мені лучилася притичина!

Він знову посмоктав власний язик і аж очі заплющив од жалю до себе.

Господи, й чому ти не підсунув йому тлустої та чорнявої? Та ще й православної?!

Ядзю, кохана дитино, виявляється, що наслано було на менеману, не розгледів я тебе як слід, а оце тільки Роман Ступа відкрив мені очі на тебе!..

Істинно сказано: «Не метайте бісер перед свиньми». Й ще скажу: не паруйте горлицю з кнуром!

Я почувався обпльованим і розтоптаним. Але присягаюсь на небо, на зорі далекі: не засудив я на забуття ясну панну, що не припала до смаку Романові Ступі. Й не кричав я подумки: «Ригоре! Стріляй його! Сім куль! Сім смертей! Стріляй у цього пожирача оселедців — у ім'я Червоної Зорі. В ім'я всіх зірок світу!» Й тільки тому не бажав я смерті Романові, що знайдеться серед його нащадків і таке дитя, за яке простяться родителеві всі гріхи, вольнії й невольнії.

Я вже й не пам'ятаю, що казав Ступі. Й чи допоміг розв'язати всі його сумніви.

Тільки одне пам'ятаю: не зичив йому ні добра, ні щастя.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,

у якім автор разом із Яринкою подає старостам рушники

— А що ви за люди й звідкіля ідете? Чи зблизька, чи здалека прибилися до нашої господи? — Це вперше в житті своєму Степан проказував не свої, наперед завчені слова.

Стояло перед ним двоє з палицями — старости, третій — молодий — коло порога.

Добрих сватів погодив собі Данько: один хазяїн на всю губу Тадей Балан — чорнобородий, із розбійницькими очима дядько, обличчя вічно невдоволене, голос рипучий, а сам увесь нетерплячкий, аж постукує палицею, другий — фельдшер Діодор Микитович Фастівець.

— Ми люди нетутешні...— погрозливо прорипів Тадей.

Та Діодор Микитович перепинив його:

— Ша! Нада вважать! Я тут главной. А ти й собє — куди кінь з копитом, туди й рак із клешньой... Невєжі, каналії!.. Так вот, ізделалась пороша, а я і говору своїому помошнику: «Пошли шукать звєрской слєд». Ходили собє, ходили, й уж сильно сумлєваться стали, аж смотрим — ідьоть наш князь Данько, піднімає догори плечі й говорить нам такії речі: «Ви, охотники, поможіть мінє куницю упоймать!» Вот ми й пошли і в це саме урем'я у ваше сєло прийшлі й на слєд напали. Звірушка ця пошла в двор ваш, а з двору в хату й сєла в комнатє. Вот і нашому слову конець, а ви дайте всьому дєлу вінець — оддайтє нашу куніцю, а вашу красну дєвіцю... А тепер ти обратно говори,— вказав Діодор Микитович великим пальцем через плече на Тадея.

Балан, ображений з неповаги до себе, довгенько сопів, але потім пересилив себе.

— Ну, то кажіть,— прорипів крізь зуби,— чи віддасте, чи нехай підросте?

— Ну, що ж мені, доню, робити? — Степанів голос гучав непідробною тугою.— Чи ж до серця тобі наречений?...— Чекав із тоскною надією, аж віддих притамував.

Софія підштовхнула дочку, й та, немов заведена в ману, почала колупати кіскою піч.

Данько від порога слідкував за нею, і з обличчя його не сходила непорушна ядуча посмішка. На Степана він зиркав із одвертою ворожістю. Він добре знав, що вплив у сім'ї його майбутнього тестя не заходить далі порога. Й Данько з видимою нудьгою вислуховував нудне патякання старост і неквапливу, якусь ніби недужу мову Софіїного приймака.

— Люди добрі, ловці-молодці, чого ж ви наробили: мене, старого (так і сказав — старого!), з дочкою пристидили. Та зробимо так: хліб-сіль приймаємо, доброго слова не цураємось, та для того, щоб ви нас більш не соромили, що перетримуємо вашу куницю, а нашу красну дівицю, вас пов'яжемо. А ти, дочко, кидай піч колупати та давай чим оцих ловців пов'язати. А чи й рушників нема? Може, мати не навчала, а ти й нічо' не напряла?..

Яринка тихо-тихо, мов пливла уві сні, пішла до кімнати й повернулася звідти з рушниками й хусткою на тарілі. Вклонилася в пояс старостам, подала рушники, підійшла до Данька й мовби спересердя засунула йому хустку за пояс. І потім, уся гаряча, мов півонія, розгублено похнюпилась посеред хати. Вона й не знала, чи спить, чи це їй ввижається наяву.

Повеселілі старости, крекчучи, пов'язували один одного через плече, а Степан узяв із мисника свій хліб і подав головному старості — Діодору Микитовичу.

— Віддаємо вам, ловці-молодці, честь.

— Ну, благодарствуєм, люді добриї, за хлєб, за соль, за чесной разговор! — уклонився фельдшер.

— А тепер, сватоньки мої дорогі, перш як понести наш хліб, вип'ємо та закусимо, чо' Бог послав! — узяла їх за лікті Софія.— І ти, Даньцю!

Одсували стола, садовили старостів на покуті.

Хрюкало на столі печене порося, сокоріла курка. Вилупивши скажені очі, сичала на сватів яєчня.

— Бу-у-удьмо-о!..

— Ой сватоньки мої, сватоньки, чи ж сподівалась я такого щастя! — тоненьким голоском виспівувала Софія.— Такого зятя! Даньцю, до тебе п'ю!.. До батенька твого! До матінки!

— Уж ви, Сопія, должни такому зятю ножки мить і водичку хльобать!

— Хазяйський син! — супився і втягував у себе повітря носом Тадей Балан.— Не комнезам совєцький.

— Не загляда нікому в жменю! — ластилась Софія.

— Радянську владу поважає, з бандою не знається, обрізів не ховає! — напружено всміхнувся Степан.

Софії аж дихання перехопило. Але змовчала.

— Настоящой руськой богатир! — плескав Данька по плечу Діодор Микитович.— Он уж нагодує і напоїть і жону сдіноутробну, і дєтушок-воробушков, і тьощу-перепйолку! Й усю нашу Росєюшку!

— Да-ай Боже!

Стеля вкрилася ряботинням від залишків горілки, виплеснутої на неї від повноти почуттів.

Яринка нічого не пила й сливе нічого не їла. Тугий клубок підкотився до горла, вона часто ковтала його й усе ніяк не могла проковтнути. Поводила довгими очима на Данькове розігріте горілкою лице, і їй ставало лячно: бачила вона парубка Данька й чомусь не могла собі уявити його поважним чоловіком. Її чоловіком! І все позирала на двері: чи брязне клямка й увійдуть до хати інші старости, а з ними половецький парубок Павло? Ще не пізно крикнути: «Не хочу! Не піду!» — зірвати з цих рушники, схопити свій хліб і подати тим, половецьким!

Яринка ще вірила в чудо. Вони, ті половецькі старости, недалеко. Вже допитуються в людей, де її двір. Уже відмахуються палицями од буківських собак. Ослизаються на стежині коло її тину. Переминаються з ноги на ногу перед її дверима. Яринка зіщулилась — ось зараз... зараз...

Не йдуть...

І шугала кров у лице, шуміла в ушах — не прийдуть. Не прийдуть. Ніколи вже не прийдуть!

Це він винен. Данько.

Сказати йому: не для тебе шила рушники, не для тебе колупала піч. Не до тебе п'є вітчим. Не за тебе щемить душа.

Сказати матері: мамо, невже вам не жаль розлучатися зі мною? Та хіба їй скажеш?..

Сказати вітчимові: дядьку Степане, ви ж, певно, любите мене, як рідну, навіщо віддаєте цим чужим дядькам?.. Ви ж самі бачили, звідки сходило моє сонце. Чому ж ви не рятуєте мене? Чом не сказали матері про Павла? Адже я сама про нього нізащо не скажу — згорю від стида. Дядьку Степане, ви зараз, може, найрідніший для мене,— рятуйте, рятуйте!..

І Яринка впала грудьми на стіл і заридала.

Й це було так несподівано, що всі, хто був у хаті, заціпеніли.

Й ніхто з них, крім Степана, не знав, чого ридає голубка.

Й ніхто ніколи не знатиме, чого ридають голубки, відколи стоїть світ.

І ніхто ніколи не спитає про їхнє святе невдоволення, чисте прагнення до недосяжних зірок. І їм, чудотворницям живого, тільки й залишають збирати крихти...

— Ну, ти смотри, що вони виделюють, єті дєвки! — перший порушив тишу Діодор Микитович.— Плачуть, каналії, од щастя!.. От погодь, тєлушка, зіграють свадьбу, он тобє осушить сльози в каморушкє!

— Цить, дурне! — гримнула Софія.— Люди подумають хтозна-що!

Данько, мабуть, здогадувався. На лиці в нього горів рваний рум'янець, а в очах — тривога. Найбільше боявся він, що це жабеня підведеться й гукне йому: «Геть! Геть, навісний! Геть, бридкий!» Свавільний і дикий, він боявся тільки одного — сорому.

І поклав собі: «Зажди, зажди! Віділлються твої слізки кривцею!» Був дуже вдячний Фастівцю, що той так уміло вивів його зі скрутного становища.

— Мені й самому плакать хочеться...— засміявся він.— То собі був вільний козак, а це вже тобі ярмо на карк...

— Не сумлівайся, синашу! Тольки один Бог нежонатой. А которії холостії, дак тих чорти в пеклі на старих відьмах женять...

— Чо' надувсь, як миш на сало? — підштовхнула Софія чоловіка.— Наливай сватам.

— А може, хай Яринка? — обережно спитав Степан.— Це ж її свято...

Сподівався ще на спалах, і аж тоді він підтримав би її.

А Яринка, самотня і всіма покинута, вже не могла опиратися. Променистими, з райдужним переливом од сліз, очима вона глянула на Степана й тихо поринула в себе — у вічну свою скорботу.

Степан не міг помогти їй — навіть перед нею самою мав вину, був у залежності. Кожне його слово на її користь могло обернутися проти нього. Та й чи поможе він їй? У коханні, як і в смерті, люди залишаються самотніми. Тільки молився подумки долі, щоб дала дівчині твердість і силу опору. Та бачив — м'яка Яринка душею і здатна боротися хіба що своєю безборонністю. Але чи зрозуміють усі вони цю її силу?

Й наливав чарки. Й заливав сліпи й сватам, і молодому князеві, й дружині своїй Софії, щоб горе голубки видавалося їм дівочими химерами, щоб не бачили, як його мука просякає з нього кривлею.

— Бу-у-удьмо!..

Будьмо. Такими, як є. Сліпими й жорстокими...

Домовились — вінчання і весілля в неділю.

І Яринка начеб змирилася: весілля — це ж так цікаво! Не довелося їй бути в дружках, навіть у світилках не ходила. Тільки плющила лице в шибках чужих вікон, споглядаючи чуже щастя, а тут тобі одразу — молода!

У п'ятницю бгали коровай. Сім коровайниць вибрані одна в одну: нерозвідки, заміжні та ще й щасливі — мало биті, мало волочені за коси.

Приносили борошно, приносили яйця, місили корж. Начиняли його грішми, мов родзинками, обліплювали шишками. Вигортали дерев'яною коцюбою піч, обережно, мов попадю, саджали коровай.

Підморгуючи та посміюючись, приспівували:

А в нашої печі
золотії плечі,
а припічок заливається,
кароваю сподівається,
і челюсті стуляються,
кароваю сподіваються.

Совали запалені віхті в піч — загнічувати. Затим затуляли піч заслінкою, защіпали двері, щоб «не виходив дух».

Носили, як явлену, порожню діжу на руках, підспівували:

Ой піч стоїть на сохах,
діжу носять на руках,
піч собі пече, пече,
скоро коровай спече...

Яринка з Марусею Гринчишин змивали стіл. Ринку з тою водою коровайниці виносили на тік, виплескували на чотири боки, виспівували:

На тік воду носили,
у долі просили:
роди, Боже, пашницю,
червонії квіти,
щоб любилися діти.

Опісля того сваха Софія кланялась коровайницям:

— Та любі жіночки, присядемо за стіл та поноїмо, що бог послав.

Ходила чарочка гранчаста із рук до рук, блискала срібним денцем:

— Бу-у-удьмо, молодички, будьмо!..

І все йшло, як із роду в рід, із коліна в коліно.

І Яринка розуміла, що ніхто не спроможний зупинити той млин, що перемелює її. Ніхто.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,

у якому Іван Іванович вдається до філософії кохання

Рано чи пізно навіть найтяжчий злочинець розкаюється. Так і зі мною — надійшов час, і я згинаю вию перед усіма: мертвими, й сущими, й тими, що народяться після нас. Прожив я чимало, як на людський вік, давно вже, кажу, розміняв п'ятий десяток, а от про любов, про людське кохання так і не написав усієї правди.

Писав про жінок, про їхню незрівнянну тілесну красу, про юну пристрасть, що несвідомо прагне до продовження існування. Та кого це вразить? Може, нашого сільського святенника Романа Ступу, що в нього сила кохання — то могутність його чоловічої сили? Ні, не про Романа кохання. І не про тих работорговців і товстосумів, що освятили шлюб тільки для продовження роду людського, а насправді для продукування рабів,— вони, незважаючи на всілякі філософські вихиляси, не підносять людину над тваринним світом. Не про вчених фізіологів, що белькочуть про центральну нервову систему, статеві центри та статевий потяг. Ніби вони самі й справді не закохувались до безтями й не ладні були б обожнювати кохану жінку, позбавлену здатності не тільки родити, а навіть зігрівати їх своїм диханням. Приклад Пігмаліона не дасть мені збрехати.

Я, сільський учитель Іван Іванович, покладаючись ще на досвід Гете і тих тисяч безвісних поетів, які залишили для десятків поколінь незрівняні пісні, що стали народними, днесь свідчу вам: єдине почуття, що підносить людину над неживою і живою матерією,— не пристрасть, а кохання.

Ой ти дівчино заручена́я,
чого ти ходиш
засмучена́я?..

І який у дідькової матері тут статевий потяг, коли: «ой знаю, знаю, кого кохаю, тільки не знаю, з ким жити маю!..»

Святе невдоволення, туга за прекрасним, що його, може, й не існує на світі...

Оце високе невдоволення і прагнення до небувалої краси та досконалості й є, по-моєму, людське кохання.

І так повстає одухотвореність людської емоції проти своєї протилежності — купівлі-продажу людини і всіляких там

залоз внутрішньої секреції з їхнім тваринним адреналіном.

Самий тільки голос прекрасної голубки Ніни Вітольдівни для мене — радість і свято, й ніколи, навіть подумки, я не прагнув вбачати в ній людську самицю.

Краса — мужність, слабкість — сила, ніжність — твердість — ось поєднання тих начал, що породжують любов і пісню.

Продовження роду — це справа сім'ї, і жінка радше понесе від коханої людини, аніж од нелюба. А скількох я знав таких, що ладні були родити дітей від одного, а кохати іншого.

Хоч лицемірна людська мораль має підстави називати це розпустою.

Але можна примусити жінку родити від себе дітей, та кохати не змусиш. А саме цього домагаються ревнивці та ревнивиці.

От звідси й вічна туга кохання.

Вільне кохання,
вільне обрання...
Дайте пожить мені,
дайте пожить!..

Не ловіть мене, люди добрі, на слові. Я вік прожив із однією, біля неї, мабуть, і помру, а люблю, любитиму, вічно любитиму іншу, тоскно кохатиму, безнадійно, конаючи, згоряючи на малому вогні,— ніхто не витруїть із моєї душі нудьги за прекрасним. Можна бути останнім рабом і вільно кохати Принцесу Всесвіту. Тільки любов робить вільним!

Із великим замилуванням і великим смутком я іду на весілля, коли мене туди кличуть. Замилування — то сподівання: а може, справжня любов, небувале кохання поєднало двоє сердець?.. А смуток — ой, мабуть, ні,— поєднали чиїхось волів із чиїмись овечками, чиюсь скриню, яку треба притиснути коліном перш ніж замкнути, з чиїмись кожухами — червоними та білими, поєднали чиїсь широкі долоні, здатні на жнивах ухопити житніх стебел на чверть снопа, з чиїмись широкими раменами, що виносять по східцях у вітряк восьмипудові міхи пашні, поєднали чиїсь широкі стегна, щоб, покректавши, родити дитину під полукішком, із чиєюсь могутньою чоловічою силою, здатною творити чудеса від смеркання до рання. Невже тільки це, невже?

Поки що, мабуть, так. Бо з десятків тисяч пісень минулого не знайдете жодної про щасливе подружнє життя.

Всі сподівання любові, вся нудьга за нею кінчаються весіллям, а далі — мов хто закляв — замовкли пісні, крім колискових, залишилася порожньою співуча душа, а коли й заспіває замислена молодиця, то стару дівочу, з тією сумною посмішкою, з якою мати чотирьох синів та п'яти дочок, залишившись коли-небудь на самоті, примірить дівочі стрічки, витягнені з самого споду скрині.

Але вірю: прийде золотий вік людства, а з ним і краса кохання!

З такими думками й почуваннями я вислуховував Яринку Корчук, що зі своєю дружкою Марією Гринчишин прийшли до нас просити на весілля.

Марія, як завжди, була трохи набамбулена, й тому весільний убір старшої дружки не робив її вид святковим, і вся вона була мов позичена. Я розумів її — парубок Теофан, від'їжджаючи до армії, не заручився з нею, і вона, либонь, заздрила Яринчиному скороспілому щастю.

Молоду я впізнавав і не впізнавав. Ще й досі мав її за дитину, за свою колишню ученицю, а зараз переді мною височенька тонка дівчина, а довга, мало не до кісточок, рясна спідниця, перетягнена в стані, робила її ще вищою й гнучкішою. І хоч оксамитова бузкова керсетка була розрахована «на виріст», проте не вгадувалось під нею пишноти, дитина, та й годі... Й схилена долі голівка у вінку й у стрічках, і в очах ніяковість — ще не звикла до свого становища ущасливленої шлюбом, і рум'янець на щоках — скоріш од соромливості, ніж від соковитого здоров'я — теж усе дитяче й майже школярське, й у той час із претензією на дорослу солідність. Але я готовий був почути від неї й таке: «Іване Івановичу, дозвольте вийти хутенько надвір!»

Але ні, це вже справжнісінька молода, бо різким своїм голоском відтарабанила мов добре вивчений урок:

— Добридень вам у хаті просили батько й мати і я прошу вас Іване Івановичу і Єфросиніє Петрівно на хліб на сіль на весілля!

Обсипала нас, мов горохом, оцими словами — без розділових знаків, ні разу не збившись і не передихнувши.

«Ставлю тобі, дитино, «незадовільно» за виразність читання»,— хотілося мені сказати, та шишка була вже на столі, Єфросинія Петрівна цілувала дівчат у щоки, і я з сумним усміхом теж приклався губами до холодних і терпких дівочих щік.

Взяв із мисника пляшку слив'янки, налив у дві чарочки між розчепіреними пальцями і, видзвонюючи ними, підніс гостям.

Яринка тільки приклала до чарки випнуті вустонька й поставила слив'янку на стіл, Марія, дивлячись на мене спідлоба, висмоктала чарку до дна, смачно плямкнула губами. Потім дівчата крутнулися і, плутаючись одна в одної в ногах,— так квапилися, знову-таки від соромливості,— вискочили в двері.

Надворі дружки зустріли їх піснею:

Йшли дружечки рядочком
попід зеленим садочком,
вломили гілочку зелененьку,
обтикали Яринку молоденьку.

А в нас залишилася перепустка на весілля — шишка, така симпатична й рум'яна, що я підійшов до столу, взяв її в долоні, як курчатко, приклав до щоки, потім, відламуючи шматочками, почав їсти.

— «На хліб, на сіль, на весілля...» — повторив я і подав половину дружині.— Їж, причащайся до чужої радості!

— Ой, яка там радість! — похитала головою Єфросинія Петрівна.— Заїздять, турки, дитину!..

Я кигикнув, щоб одразу не погодитися, бо тоді довелось би послідовно викласти мої погляди на шлюб, а це вже, ви розумієте, було б небезпечно.

— Ну що ж, мамочко... молодість... щастя... і таке інше...— промимрив я.

Дружина мовчки глянула на мене, примружилась, і я зрозумів, що́ саме вона могла подумати: старий недоумку, хіба ти розумієшся на таких речах? Тільки жінки мають право судити про щастя, бо в шлюбі воно існує лише для них!

У неділю десь під полудень ми з Єфросинією Петрівною вбралися щонайпишніше і подалися до церкви. Зайти ту́ди, як ви здогадуєтесь, нам було не вільно, й ми стояли в гурті коло загорожі.

Отець Никифор старався, кажуть, із усієї сили, й через те службі не видно було й кінця. Ми дуже змерзли. Та незабаром розігрілися — трапилась притичина.

З-за повороту вулиці показалися криті сани з дзвіночками. Ситі гніді повивертали голови набік, мовби зневажаючи весь рід людський.

У задку, прикривши ноги теплою запоною, сиділи два священики: старий і веселий, із хитреньким жовтим

личком — благочинний, поряд із ним — круглий і гладкий, із звіроподібною личиною, що звужувалась догори.

На передку поруч із фурманом крутився наш титар Талимін Карпович Прищепа. Він дуже нервував.

Біля церковної огорожі коні присіли на крупи, пропороли шипами підків глибокі борозенки в льоду, захропли.

Титар зіскочив, забігав круг саней. Важко зліз і опасистий священик і, широко розставивши ноги, похитався з боку на бік, тупнув ногою раз, другий — розганяв застояну кров. Благочинний ласкаво тикав пучкою у натовп — благословляв.

— А де ваш чортів піп? — ревнув опасистий і червоноликий священик.— Де той сатанинський тихоновець? Подайте його мені сюди живого чи мертвого!

— У храмі батюшка... вінчають...— несміливо сказав хтось.

— Біжи, сину,— ласкаво звернувся старий до титаря,— та скажи дзвонареві, хай ударить по чину... Розбестились ви, дітки мої, їде до вас благочинний, а у вас ні махальників, ні в дзвони не б'ють... Безчестя... страмота...

— Дак...— плямкнув губами Прищепа, тріпнувся, мов хотів убити їжака гузном, і вказав через плече на церковну браму,— дак оп'ять же служба Божа...

— Роби, сину, як велено! — суворо нахмурився благочинний, обличчя його стислося — три горизонтальних риси.

Титар побіг до дзвіниці.

— Так от, дітки мої,— тихо сказав благочинний до натовпу.— Привіз я вам на парафію нового священика. Буде отець Прокопій правити по-новому, бо і я, благочинний ваш, увійшов до лона української автокефальної церкви. Полюбіть отця Прокопія, і Бог вас полюбить.

— Полюбіть, полюбіть! — Отець Прокопій мовби вилаяв паству.

— А нам отець Никифор любий! — гукнув хтось із задніх рядів.

— Діти мої, відтепер служба правитиметься зрозумі...— почав був благочинний. Та його перебили:

— Ні, батюшко, нам такого не тра! Щоб Боже слово та зрозуміле!.. Яка ж тоді благодать?!

— Діти мої! — розсердився благочинний і замахав на натовп розпростертою долонею. Та раптом на дзвіниці вдарили в усі дзвони. Благочинний, упираючись іззаду руками, важко вибрався із саней. Він підвів голову, із зами-

луванням вслухаючись в могутнє ревіння дзвонів на свою честь.

Усі, хто був у церкві, злякано сипонули надвір.

— Що таке?

— Пужа-а-ар!

— Де горить?

— Біжім додому!

— Ой, ні, куме! То Польща ероплани пустила!

— З волості мобілізація прийшла!

— Н-ну, пропадай, комнезами!..

— Самі подохнете од газів! Що вам буржуї привезуть!

— Братці, пий-гуляй, страшний су-у-уд!

— Дурню, то благочинного принесло.

Недовінчані молоді нерішуче визирнули з церковної брами. Заклякнувши від урочистості, бояри все ще тримали над ними вінці. З-за їхніх пліч боязко визирав отець Никифор у повному облаченні.

Дзвони так само раптово й замовкли.

А благочинний разом із громоподібним автокефальним попом вже піднімались по східцях на паперть.

Завжди затурканий, отець Никифор часто кліпав очима й аж посірів од страху. Він побоявся навіть вийти назустріч благочинному.

Отець благочинний знову почав тикати пучкою в натовп, потім обернувся до отця Никифора, пожував губами:

— Одрішаю тебе, отче Никифоре, від служби, яко погрязшого в нечестивому тихоніанстві, й призначаю на твоє місце отця Прокопія, істинного сина нашої праведної автокефальної церкви! Амінь.

Отця Никифора мов хтось під жижки вдарив.

— Ба-а-атюшку вбива-а-ають! — заломила руки якась баба.— Ба-а-атюшечко ж на-а-аш!..

Хтось голосно схлипнув.

Благочинний полохливо озирнувся і тихенько-тихенько, нога за ногою, почав спускатися по східцях. Тільки автокефальний піп стояв могутній і незрушний.

— Попе! — ревнув він. — Вимітайся з храму Божого! Ік дідьку до свого кислосмердючого патріарха Тихона!

Аж тут недовінчаний молодий Данько Титаренко вийшов з-під вінця і наблизився до громоподібного попа.

— Ти чо' тут розкричався? — запитав, недобре примруживши.— Чо' репетуєш, як недорізаний?!

Величний піп охопив Данька за шию, дужо сіпнувши за плече, перекрутив його на однім місці й наддав коліном. Данько посторчував.

— Нечестивцю! — знову ревнув піп.— Я бугая кладу на лопатки!

— Га-га-га! — зареготали в натовпі, й автокефальний піп гордо озирнувся, святкуючи перемогу. Та не знав він, бідолашний, Данька Котосмала!..

Якби не той регіт у натовпі, Данько, може, й змирився б. Адже попова перевага в силі була очевидна. Титаренко знову повернувся обличчям до свого супротивника, і йому вже було байдуже, як то бугаїв кладуть на лопатки. Мов кинутий незримою пружиною, зірвався з місця і з усього розгону вдарив попа головою в живіт. Аж ухнуло — мов у литавру. Піп-громовик, знесилено підніс руки, зігнувся в попереку й покотився зі східців.

— А тепер пойняв? — Данько взявся в боки. Потім визвірився до натовпу: — Би-и-ий пристави-и-ителя!..

Хтось був і кинувся до поверженого, та вступився титар. Тоді чоловік шість ледве підняли громоподібного й понесли до саней той суцільний важкий стогін.

— Проклина-а-а... Барани-и-и... Ана-а-атема-а!

— Не дригайтесь, батюшко, а то впустимо!

— Вдома, батюшко, горілки вип'єте. Дуже пользительно.

— Сви-и-и-и... Осли-и-и-и...

Ледве всунули отця Прокопія в сани. Благочинний став ще жовтіший і, здавалося, від страху всох, як гриб.

Хтось із парубків штрикнув коня швайкою, й сани, падаючи з полоза на полоз, полетіли вулицею.

Ледве одволодали отця Никифора. Він хрестився сам, хрестив натовп, а потім кланявся і плакав.

— Спасибі, люди добрі, спасибі! Збавили мене од напасті! — Й по-великодньому цілувався з титарем і паствою.

— А все ж ті батюшка куди голосніші!..— зітхнув титар.

— Воно-то так,— заперечив Роман Ступа.— Але що ж, як вони по-інакшому читають!..

— Але ж голос!..— плямкнув губами Прищепа.

— Ото й тіки, що голос. А тра, щоб вумствене було!

— А так, так! Це ви правду кажете! — підтримали Ступу збоку.

Збудження натовпу поступово згасало. Зрадуваний отець Никифор, мало не спотикаючись, побіг до церкви. За попом ледве встигали дяк і паламар, а за ними повільно посунула гомінка юрба.

Довінчували молодих ще довгенько. Вся церква гучала, як велетенський камертон від суголосного співу «Многая лєта».

Аж ось юрма розтеклася, люди поприлипали до стін притвору, й живою вулицею молоді статечно вийшли з церкви.

За церковною огорожею дружечки зухвалими голосами зачали:

Ламайте калину,
встеляйте долину
молодій і молодому
до самого дому.
Ламайте калину,
встеляйте долину
докупи гіллячками,
йде Ярина з дружечками.

Хмарою сунув натовп. Плуталися між ногами діти, хрустячи настом, оббігали процесію, пробивалися наперед.

Молодиці зачинали нової:

Розступітеся,
вороги,
та не переходьте
дороги,
хай перейде родина,
щоб була щасливая
година!

Проте переходили, та й не тільки родичі. Хитруваті дядьки, в кожухах і з шапками, схованими в кишені, ледве встигали за столом, що скоком перебігав дорогу молодим. Стіл стояв і думав, а дядьки, сторожко поводячи очима, мовчали. Кланявся їм молодий, а дружба витягав із кошика пляшку самогону. Дядьки заперечливо хитали головами — е-е, мовляв, не на тих напали!.. Ставили й другу пляшку — а чи не пішли б ви, нарешті, до бісової матері?! Більше не вимагали,— бояри були хлопці биті... Назад стіл уже не біг, а йшов у супроводі дядьків повагом, ще й трохи похитувався.

З інших дворів вибігали повні відра, виплескувались поперек вулиці. Й знову давали горілку дядькам.

А я дивувався, скільки ж то татів у Буках, що отак серед білого дня безбоязно переходять дорогу цілій весільній процесії! Та якби десь у лісі, то, певно, за кожним дубом чигав би на молодих стіл із розбійником...

Лети, лети, соловейку, попереду
та дай батьку-неньці знати, що я йду.
Іде їхня рідна дочка з мужиком,
бо зв'язала білі рученьки рушником...

Так підійшли до Софіїного обійстя. Зупинилися, чекаючи, поки Яринчин вітчим Степан відчинить ворота.

Дружечки веселенько:

Соловейку маленький,
в тебе голос тоненький,
подай неньці знати,
що я коло хати.

Троїсті музики з вихилясом ударили марш.

Яринка з Даньком, за ними бояри й дружки, а далі вже й увесь люд, пішли до хати. Незапрошені обліпили хату, як рій мух восени, прикладали дашком долоні до чола, видивлялись у вікна — що там?

Я то постояв би й на вулиці, та Єфросинія Петрівна аж тремтіла від цікавості, засмикала мене, заштовхала — ой ходімо, заб'ють усю хату, й не роздивимось!..

Цур тобі, чи без Гриця й вода не освятиться?..

А проте я міг тільки протестувати, а кохана моя дружина діяла. Вона орудувала мною, як облоговою машиною, я був мовби тараном, що ним руйнують стіни фортеці. Й таким робом ми вдерлися до хати.

А в цей час дружки та молодиці доспівували вітальну:

Слава, слава тому,
а хто в цьому дому,
старому й малому,
духові святому!..

На покуті на вивернутім кожусі сіли молоді — тісненько, плече до плеча, нога до ноги, щоб не пробігла чорна кішка. Ліворуч від молодої пишалася старша дружка Марія Гринчишин, за нею дружечки, праворуч від молодого — бояри, старости — Діодор Микитович Фастівець, буківський багатир Тадей Балан, а там уже найближчі родичі й усі інші праведні й грішні. Перед молодими — буханець хліба з увіткнутою свічкою. І коли повсідалися за стіл, хто тільки міг (а далі буде: «Вставайте, та хай люди сідають!»), заспівали дурненькі дружечки такої, що мене аж у серце шпигнуло:

Засвіть, мати, свічку,
постав на столі,
нехай я приглянусь,
чи пара мені.
Свічу засвітили,
неясно горить...
Не з тим же я сіла,
аж серце болить!..

І, може, мені одному в цій веселій хаті раптом стала ясною велика правда тої пісні. Й навіть не тому, що прегарна молода злякано поводила очима, увібрала голову в плечі й потім протягом усього весілля боялася глянути молодому у вічі, а й тому, гадаю, що немає на світі меж досконалості, й жіноча спрагла душа ніколи не насититься красою. Тому, може, й міфічного жениха, бездоганного Божого сина вигадала саме жіноча екзальтована душа.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,

у якому автор оповідає, як Степан Курило зазнайомився зі своїми новими родичами

Бучне весілля в Буках скидається на пожежу. Стільки ж вогню, стільки ж збитків, стільки самовідданості, й стільки ж п'яного чаду...

Вже з тиждень минуло, як повінчали Яринку з Даньком, але й досі де-де на кутках, мов роздмуханий вітром попіл, зажевріється пісня, а там і спалахне диким гуком — «А попід горо-о-ою, яром-долино-ою козаки-и-и йду-у-уть!..» Це відгулюються свати чи бояри, чи підкидають старшу дружку, чи вловили сваху, чи й так п'яниці доводять до пуття вкрадену на весіллі горілку.

Цілий тиждень вищали голодні свині, ревли непоєні корови, билася на печі малеча, запихалася черствим хлібом та сушеними грушками, які добували з підвішеної торби через прогризену мишами дірочку. Бо й матері гуляють — і пить будем, і гулять будем, а смерть прийде — помирать будем!..

Цілий тиждень навіть найбільші святенниці не молилися Богу на ніч. Вже за північ, йдучи попереду чоловіків, для яких завузькі й ворота, ледь намацували господині двері й, струсивши з ніг чоботи, так у святковому й засинали на полу в нетопленій хаті.

На ранок господарі-страдники стогнали — ой капусти!.. ой розсолу... ой грушевого квасу!.. Сяк-так запоравши худобу, важко похитуючись, із законною своєю жоною знову йшли на весілля — доїдати пироги, зрідлий кисіль, розмочалене на волоконця м'ясо. Й жовтий житній самогон уже не тільки пили, а й, наливши в полумисок і накришивши туди хліба, сьорбали ложками.

Зморені тяжкою працею, господарі були що й засинали — котрі за столом, вмочивши чуприну в кисіль, а котрі й під столом. Поборниці пристойності, жони їхні, витягали чоловіків насеред хати і, гатячи кулаками межи плечі, гнали своїх повелителів досипати вдома.

Взявшися попід руки, займали всю вулицю вшир відчайдушні молодиці.

Ой пи́ла, пи́ла,
чіщя згубила,
прийшла додому —
милого била.
Ой била, била,
прогнала з хати —
ой іди, милий,
чіщя шукати!..

Гук стояв і виск — це, впрягшися в сани, парубки катали обох свах. З розгону врізалися в кучугури, вивертали сани. А бий вас сила Божа, капосники, соромітники!.. А вивернуло б вас зі снопами на половецькім узвозі!..

Го-го-го! Брика наша теща! Го-го-го!

Але поволі, мов кола на воді від кинутого каменя, згасало весілля. Стомилося.

За цей тиждень Степан Курило аж похуд.

І от що дивно: в своїй біді відчув помітне полегшення. Мовби чекав смерті дорогої людини, мучився сподіваннями й розпачем, а це вже похорони, кинув свою жменю землі й остаточно переконався — ніколи не побачиш, не доторкнешся, не поговориш. Все... Й хоч залишалася туга, але вже не смоктало під серцем, не задихався, не божеволів. Відійшла десь далеко, аж у закутки пам'яті, думка про самогубство, й він уже міг заснути здоровим сном не змученої, а просто стомленої людини. Й любов його вже не волала болісним криком, а бриніла далекою гарною піснею.

Ця обставина потроху примирювала його з Софією, і та одразу відчула його новий настрій, і хоч була ще лиха недоброю пам'яттю, та відтанула й потяглася до нього. Й не колола дошкульним словом, ні натяком — розуміла, як це зараз небезпечно. Й намагалася розворушити його, не залишати на самоті. Й уже не помічала, що з відходом Яринки хата спустіла — навпаки, для неї вона сповнилась миром і надією.

— Ходімо на одвідини, чи що,— запропонувала вона чоловікові якось надвечір.

Він одразу погодився.

Надів нового піджака (сам справив, бо після того, як на сході багатирі поглузували з нього, з Миколиних речей ні до чого не доторкнувся,— довелося Софії спродувати одежу покійного чоловіка), причесав смоляну чуприну на косий проділ і, зав'язавши в хустку буханець і пляшку горілки, пішов із Софією до свата.

Усі Титаренки, за винятком вченого Андрюшки, були вдома. Сидів ще, спираючись на ковіньку, й хазяйчин брат Тадей Балан — весільний староста, якого Степанові теж випадало кликати сватом.

Яринка з Титаренчихою хурчали веретенами, й молода молодиця вся спахнула, побачивши вітчима з матір'ю.

— Ой мамо...— несміливо глянула вона на сувору свою свекруху, вилицювату, чорновиду, постаттю схожу на міцну дубову дошку на широко поставлених ніжках.— Я, мамо...

— Покинь, доню, та привітайся вже,— мовила свекруха густим голосом, і видно було, що стара не була злою, і весь її суворий, як у козацького сотника, вигляд свідчив про те, що з самого дитинства нічого, крім роботи, не зазнала.— Порозкошуй, порозкошуй!..— І свято вірила, що коли людина на якусь часинку кине працю, то це вже справжнісінькі розкоші.

Софія теж вірила в це, й тому не здивувалася. Працювати треба всеньке життя, щогодини, щохвилини, спати до третіх півнів,— достаток сам не приходить до хати. Бог дає людині празники, та й тоді жінка не знає відпочинку — й подати, й прибрати, й посуд помити, й дітей вбрати, й худобу запорати,— ну що ж, така доля, як усім, так і дочці.

— Та не попускайте їй віжки,— мовила Софія веселенько й, утерши уста пальцем, всмак поцілувалася зі свахою.— А як не слуха,— це в перерві між поцілунками,— то за скалку — та по спині!

Сватам-чоловікам Софія кланялась, окремо Титаренкові, окремо Баланові. Данька поцілувала в обидві щоки — «ну такий у мене солодкий зять,— мов сахарний, мов медовий!..» Кивнула Тимкові, що, роззявивши рота, не спускав погляду з братової. Й уже аж потім обняла й приголубила Яринку. А як побачила на очах у дочки сльози, сказала голосно:

— Ти чо'? Голодна?.. Ну, от бач... І чо' б я рюмсала? Таке!..

Данько поглядав на молоду дружину з холодною цікавістю й мовчки совався в піч — загинав і обпалював ковіньку.

Залізна парубоцька зараз йому не пасувала, для солідності треба було вже мати виглянсувану дубову.

Степан почувався ні в сих ні в тих. Був тут чужий, ніхто його не розумів, і він не прихилявся ні до кого. Була сама Яринка, але й вона німа до нього. Й Степан мусив бути глухим до її таємного горя. Тільки крадькома стежив за Даньком і палко його ненавидів — «щоб тобі стрелило в очі жаром!». Мріяв про те, як довго б він цілився гвинтівкою в рудувату кучеряву голову свого ворога, як довго відлунював би постріл, як валився б його ворог і конав у нього на очах. І все було мало Степанові ворожої смерті, хай би знову оживав, щоб удруге, втретє його вбити! Аж морозило Степана від тої думки, й він, щоб якось приховати свій стан, вимушено посміхався, і той усміх йому самому видавався солодко-гірким, як у окопах було цикорієвий чай із сахарином.

І він поклав собі: «Ти ще мене не минеш!» І від цієї думки заспокоївся.

Титаренчиха щось шепотіла невістці. Яринка запопадливо й радо кивала їй — добре, мамо, добре! Потім метнулася сюди-туди, забряжчали ложки та миски, десь узялися наїдки, до Степанової пляшки пристала в товариство ще одна, хазяйська, й, захоплено обвівши поглядом стіл, Яринка гукнула до свекрухи — вже, мамо! — й закусила нижню губу, горда з того, що до її батьків виявили тут таку гостинність.

Степан стомився від горілки ще в дні весілля, і тому заставлений усякою всячиною стіл не ожвавив його.

Й по першій, і по другій випили мовчки. Степан тільки ревниво стежив, як п'ють Титаренкові сини. Губатий і похмурий Тимко аж кректав од насолоди, й видно було, що й із корця вихилив би без зусилля; Данько ж пив мовчки, з огидою, кривився, хмурився. І Степанові здавалося, що той хитрує — ось який я, мовляв, до цього байдужий...

«Брешеш,— кортіло гукнути Степанові,— ти ж п'яниця! Кому ж тоді й бути п'яницею, як не тобі!» Не міг його лютий ворог бути хоча б без одного ганджу!.. «А, ти, Яринко, стеж, пильно слідкуй!..»

Після другої чарки Данько й зовсім устав з-за столу й знову почав вовтузитись зі своєю ковінькою. За це Степан зненавидів його ще дужче.

Софія кілька разів наступала чоловікові на ногу. Степанові нічого не залишалося, як прибрати гордовитого й

байдужого вигляду. Та все ж косив оком на Данька: чи помічає той, чи розуміє, для кого призначена тестева погорда? Та той так ретельно вискрібав уламком скла свою ковіньку й виглянсовував її шматком кожушанки, що ставало ясно — байдуже йому все на світі, усім був ситий. Залишалося Степанові зберігати той погордливий вигляд хіба що для Данькових родичів. І через те Курило довго не встрявав у розмову сватів.

А розмова та почалася з Баланового рипіння.

— Отак п'ємо... закусюєм... та й терпимо... що ті харцизяки баламутять... Вже двічі земельку втрачали... а оце і втретє... землепорядкування... Й що воно діється?! — трагічно затрусив він піднесеними руками.— Де тая агличанка?! Щоб усьо в обрат!.. Звичайно, ніззя так одразу... щоб пулімньотами та єропланами... бо від цього й невинні хазяї можуть постраждать. Та тіки тра сказать нашим правителям: не руште хазяїв, бо оп'ять-таки пустимо, мовлялечки, єроплани та пулімньоти. Безпременно!

— Ой, чи ж зглянеться Господь над нами? — журно похитала головою Титаренчиха.

Сторожко позираючи на Степана, Кузьма Дмитрович Титаренко заплямкав:

— Значця, так... Уремля таке настало... Терпіти тра. От, гадство, як жизня встроєна!.. Та, проте, свате, тра з властю миром. Я таку мислю маю: де можна урвати, там, значця, і пользуйся... Значця, так... пользуйся... От, приміром, я. Цього року п'ять десятин беру в оренду в агропункті. Діло просте — дванадцять пудів од десятини. Два пуди здай наперед, а десять по жнивах. Вигідно? Та ще і як!.. В мене он десятина сімнадцять кіп пшениці дає... І власті вигідно, й селянам... котрі хазяїни... Бо де той комнезам та візьме по два пуди наперед, як у нього хліба — до Різдва? Де в нього пара добрих коней, щоб глибоко виорать? Де в нього тая скотина, щоб гній давала? Значця, так — де?

— А так, так! — підтримала його Софія.— Треба й тобі, Степане, подумати. Зоставлять нам з тобою дві десятини, то що ж — під церкву з довгою рукою?.. Завтра ж вези у волость шість пудів пашні й бери в оренду три десятини з того агропункту. Чуєш?

— А бідні що повезуть?

— Дітей хай везуть! — засміялася Софія.

— Га-га-га! — зареготав Балан.— То ви правду, Сопіє, кажете! Незугарні хліб родити, то тіки дітей плодять!

— Кожна твар должна плодиться,— обережно вставив Титаренко.— Що бідні, що багаті...

— Комнезами плодяться, а хазяї дітей їм годуй! — прорипів Балан.— Бо їхня власть! А по мені так: ощениться сука, то хазяїн одбере теїх цуценят, котрих може прогодувать, а решту...

— Топити нас, сволочі?! — несподівано для самого себе грюкнув кулаком об стіл Степан.

Запала мовчанка.

Степан повільно підводився з-за столу. Що зараз зробить — не знав.

Балан злякано схопив його за лікоть.

— Ви, свате... не зобижайтеся... пошуткував я... Хтів, значця, сказать, щоб люд плодився по можливості... скільки хто хліба має...

— Так, так,— обізвався й Титаренко.— Хіба ми шуток не понімаєм? Значця, так... понімаєм.

— А певно! — підтримала його й Титаренчиха.— То ви, братику, як є пошуткували, а сватонько подумали хтознащо... Та сідайте, свате, та вип'ем по чарці... Де ковбаса та чарка, то минеться й сварка...

— Ти, Степанцю,— поклала руку Софія на плече чоловікові,— не лютуй, як Ригор, бо ти ж хазяїн. Хазяї тебе за свого мають, а ти на добрих людей гікла вищирив...

— Я не за них воював!

— Значця, так... Це добре, свате, що й хазяйські люди за Совіцьку власть воювали! — сказав Титаренко.— Значця, за народну власть.

Балан сердито гмикнув — як гавкнув. Чи то сміх був, чи лайка — не сказав би й сам Тадей.

Софія обняла Степана за шию, підняла чарку врівень із головою, гукнула до чоловіка веселенько:

— Ой вояко мій дурненький!.. Ну, доки б ти воював? Та й кого б воював? Чи не свата свого, доброго хлібороба? Або жіночку свою?.. Ну, ось прийдемо додому, то й воюватимеш. І хто кого здолає...— Вона підморгнула до сватів: — І хто перший замиренія попросить...

— Ких... ких... ких...— Це Балан, наче двері зарипіли з протягом.

— Хе-хе...— лагідненько подав із самого живота Кузьма Дмитрович.— «Блаженні миротворці, бо синами Божими наречуться...» Значця, так — наречуться.

Тадей мовби про себе:

— «Не мир приніс я вам, а меч...»

Степан примружено:

— Хто підняв на нас меч — від меча й загине!

— «Ой, на горі та й женці жну-у-уть!..» — дужим контральто завела Софія і захиталася з боку на бік.

І всі її родичі ревнули, мов змагаючись, хто кого перекричить:

...а попід горою
яром-долиною
козаки йду-уть!..

Навіть Тимко, почервонівши від натуги й заплющивши очі, приєднався своїм дурним баритоном — у-у-у-у!..

Степан почувався одуреним і побитим. Йому зараз не можна було навіть вилаятись і піти додому. Тому й сам змушений був увійти в пісню.

Софія взяла чоловіка попід лікоть і поклала голову йому на плече.

...ме́ні,
мені жінка не годиться...—

злорадно підхопив Степан. Софія штовхнула його ліктем під бік. А коли закінчили про тютюн та люльку, що козаку в дорозі знадобляться, Степан завів своєї:

Ой наступила та й чорна хмара,
став дощ накрапать,
ой там зібралася бідна голота
до корчми гулять...

І з особливим притиском, піднімаючи голос до найвищої високості, тішився:

Ой взяли дуку за чуб, за руку,
третій в шию б'є,
ой не ходи, дуко, ряба гадюко,
де голота п'є!..

Рипів Тадей хворобливо, мучився.

— Ви б ще, сватоньку... й про комнезамів... щоб не обидно було... котрі хазяї...

— Ще заспіваємо... заспіваєм!..— І найшла на Степана раптова туга за зброєю. Щоб боялися його — й рипучий Балан і скрадливо-тихий Данько Титаренко. Щоб збагнули, що то значить клинок у його руці. Вони ще не бачили, як його гвинтівка стріляла на фронті. Для них він, Степан, тільки Софіїн чоловік, якого можна укоськати хитрими речами та горілкою. «Сволочі, сволочі!..» Й згадав, як на фронті після бою за одне село забіг до заможної хати попоїсти — вже третій день живилися самою тільки юшкою з вобли й сочевиці. В хаті не було ні душі. Й уже повернувся

йти геть, як уздрів під штандарами саму господиню. Зовсім сховатися їй не пощастило — заважав товстий зад. Так вона й застрягла. Й зрозумів — ховалася не від страху, а від своєї гостинності. Й голосно вилаявшись, він ледве стримався, щоб не вистрелити. А зараз шкодував, що не розрядив гвинтівку — то був би постріл і в Балана, й у Данька Котосмала!.. «Сволочі, сволочі!..»

Софія клекотіла в безсилому гніві, важко дихала, пашіла на виду, кліпала, штовхала чоловіка коліном.

— Щось маєш сказати? — обернувся він до неї.— То кажи вголос. У мене перед родичами немає таємниць...— І подивився їй у вічі чистим-чистим поглядом.

— Мабуть, нам треба йти... Скотину порати... Хазяйський клопіт...— Софія всміхнулася до свахи солоденько й ніжно.

— Рано ще...— без особливої переконливості, але й без утоми від гостей, із незворушним лицем заспокоїла її Титаренчиха. Широке її, грубо обтесане, мов зарубками посічене, обличчя ніколи не засвічувалось посмішкою.

— Ой, мабуть, підемо... Вставай уже, старий! — мовби розімліла від довгого сидіння, важко підвелася Софія. А підвівшися, особливо шанобливо вклонилася Баланові та сватові.— Спасибі за кумпанію! Та пробачайте, коли що не так... Може, хто бовкнув що... незгідне...

— Бог простить...— прорипів Балан.— І хазяї мусять прощать... Христос терпів і нам велів.

— Ну, йди вже, йди! — навмисне грубо підштовхнула Софія чоловіка.

Степан змовчав, тільки глянув на Яринку — прощався. Нікому з присутніх не сказав ні слова.

Софія теж мовчала, аж поки вийшли за ворота.

— Ну?! — перепинила вона його на вулиці.— Чи за лахудрами своїми скучив, що рідну жінку ганьбиш?

— Іди ти...— сказав він спокійно й неголосно.— Ти хотіла, щоб я цілувався з твоїми куркулями?

— А куркала б тебе лиха година! — Софія зітхнула важко, мов носила в собі велике горе.

На цьому їхня сварка й погасла. Софія і цього разу стрималася, бо відчувала, що зараз ніщо вже не вабить Степана в її хаті. Вона була господинею не тільки хати, а й чоловіка й отак з доброго дива втрачати його не хотіла. А втратити легко, бо Кучерява Тодоська та Василина Одинець не дали б пропасти такому мужикові.

Підберуть, кляті, й оком не змигнеш!.. А пропадіть ви всі пропадом!

До самого вечора Степан не озивався ні словом. На Софіїну мову буркне «так», «ні» й знову вхнюпиться в свою роботу. Колов соснові полінця, вистругував рубанком дощечки та брусочки, ладнав табурет. У хаті розкішно пахло живицею, мирний такий і затишний запах...

От якби в хаті та ще й справжній мир...

Збивши табурет гвіздками (столярного клею не мав), Степан урочисто грюкнув ним посеред хати й, чи то беручи Софію на глум, чи на знак примирення, сказав:

— Ану, сядь-но, чи не розвалиться...

Софія прийняла його виклик, сіла, ще й погойдалася.

— Оце хазяїн! Доведись, то й труну жінці змайструє!..

Степан усміхнувся.

— От тільки як цей господар хазяйнуватиме на двох десятинах? — уже без наміру вколоти виказала свій клопіт Софія. Помовчавши, запитала ще: — То братимеш землю в агропункті?..

— Ні. Бо закуркулишся. А тоді й у царство небесне не попадеш. А я в комуну.

Вона дивилася на нього довго, мов не впізнавала.

— Якийсь такий ти став, наче причинний. І що з тобою скоїлось?

— Людиною став.

На ранок, запоравши худобу, пішов до сільради. Здоровкались жінки — день добрий! — зупинялися, проводжаючи його поглядами, щось, певно, знали чи надіялися дізнатись від нього. Дивувавсь — як же кожному кортить залізти в чужу душу!.. Перепиняли чоловіки, яких він ще, здається, і не знав, брали його руку в свої долоні й, подовгу не відпускаючи, догідливо заглядали у вічі, підкахикували — віддав? — мали на увазі Яринку.— А так, так, треба...— Й, напевне, чекали запросин на чарку... Ой, дайте мені спокій!.. Віддав усе, що мав, і не залишилося в мене нічого! Ідіть собі, люди,— чи хороші чи злі, хочу побути сам-один, нема в мене тут друзів, але не хочу мати й ворогів серед настирних, що набиваються в друзі!

Йдіть собі, йдіть!..

На ганку сільради ще довго стояв і думав.

У приміщенні секретар заклопотано цокав на рахівниці.

В другій хаті гомоніло двоє — Ригор Поліщук і голова комнезаму Безуглий.

— Здорові, хлопці,— якось стомлено поручкався він із обома. Сів на лаву, довго мовчав.

— Прийшов із чим? Чи на посиденьки?

— У справі, хлопці. Тільки так одразу починати не можна. Треба всім нам подумати.— Степан знову замовк і довго розглядав груповий портрет членів уряду новоствореного Радянського Союзу, підійшов ближче, читав прізвища, багатьох не знав.— «Чичерін... Луначарський... Семашко... Цюрупа... Яковенко... Красін... Курський...» А скажіть-но, хлопці, хто це такий Яковенко, що наркомземом?

— Такий-от мужик, як ти або я,— пояснив Ригор.— Тільки голова — о-о!..

— Ти диви! Щоб простий мужик та в міністри!.. Так, так... Ну, то, значить, про діло. От скажіть ви мені: чи пішли б ви зі мною знов на банду, якби об'явилася?.. Щоб отак — плече в плече? Не побоялись би, га?

— З ним пішов би,— кивнув Ригор на Сашка. Й осміхнувся самими очима.— А з тобою...— помовчав трохи,— а з тобою теж пішов би! Та от тільки — чи пустила б знов тебе твоя Сопія?.. Не до душі вона мені. А через неї, сказати б, і ти.

— А що я — прив'язаний?.. Ну, та можеш думати, як хочеш. Та тільки дуже я скучив за гвинтівкою, та дуже не согласний із куркулями, як ото вони сичать. І бою́сь я, щоб вони не вжалили Радянську владу. Й хочеться мені, щоб вони мене дуже не любили, щоб за ворога лютого мали та щоб через Софію не вважали мене за родича. Та щоб не чекали на Польщу та Англію, коли, трясця їхній матері, я при зброї! В армію я вже не здатний. А в міліцію — то пішов би!

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,

де Іван Іванович розповідає, як Сашко Безуглий здивував не тільки свою жінку, а й усе село

Життя в наших Буках — як та пропасниця: то в холод тебе кидає, то в жар.

Невесело, кажу вам, пройшло для мене Яринчине весілля,— з тиждень ходив, мов у воду опущений. А оце й повеселитися довелось. А спричинився тому наш голова комнезаму Сашко Безуглий. Поголоска пішла по селу, що

нібито одбіг він здорового глузду. Як же — то повикидав був усі образи з хати, мало жінку не рішив, як та стала насупроти, коли в партію вступав, а це вже святе письмо читає!..

Так тепер куди тільки-но йде Безуглий, то люди зупиняються і довго придивляються — ну ти диви, чоловік як чоловік, а таке з ним скоїлось!.. Раніше, здається, нічим себе не виявляв, а це очима — блим, блим, на людей дивиться, губи складені в рурочку й посвистує собі, як ховрашок — ф'ю-у... ф'ю-у... Ой, щось воно не те!..

Тут мушу пояснити: так уже повелося в Буках, що найписьменнішими вважали мене, Єфросинію Петрівну, Ніну Вітольдівну, а найбільш — батюшку, але й за нами не помічали, щоб святе письмо читали. В батюшки — євангеліє, але то справа інша!.. Водився той гріх хіба що за Романом Ступою, але всі знали, що він далі першої книги Мойсея не сягнув. А вже хто прочитає всю Біблію, то стає такий уже розумний, що небавом і запруть його в божевільню. Отака небезпека чигає на всіх розумників!..

А як же виявилось оте чуденіє з Сашком? Та просто. Якось увечері читав він товстезну книжку, а теща й зирнула з-за плеча.

Мені теж кортіло поглянути. Якось і підступився я до Сашка. Показав він мені ті книжки, виявилось — «Капітал» Карла Маркса.

Розповів я Сашкові, що про нього на селі подейкують. Похитав він головою.

— А мабуть, доведеться-таки мені ума одбігти, бо від тої премудрості напочатку в мене в очах двоїлося, а тепер уже троїться... Ну, та сказати б, нащо мені знати про капітал, як у нас революція, а комуна...— тут він вгатив кулаком по столі,— все одно буде!..— І подивився на мене таким гарячим і нищівним поглядом, наче я посмів сумніватися.— Ось побачите! Зробимо!

Я, звичайно, ствердив, що так воно й буде. Проте не стримався, щоб не пожартувати.

— А як,— кажу,— для себе чи й для всіх?

— На всій землі!

Я знову підтакнув. Проте обережненько запитав:

— А як ви мислите собі процес організації комуни?

Сашко непорозуміло закліпав.

— Ну, отак — узяли й зробили!.. Зібралися всі незаможники й...

— ...знесли докупи по порожньому мішкові, й стала купа збіжжя...

— Та ви що — смієтесь?! Держава ж допоможе!

— З цього воно й почнеться. А то — ні коней, ні реманенту, ні стаєнь, ні насіння, а й собі в хазяї!..

— Не віриге? — аж зморщився від образи Сашко.

— Не дуже,— кажу.— От візьміть ви хоча б таке. Скільки серед вашого брата-незаможника ще й таких, як Плескало. Живе собі сам-один у нетопленій хаті, жодної в нього турботи, тільки од ранньої весни до пізньої осені бабляється в ставу — рибку ловить. А взимку затуля одне око шкіряним кружечком та надіває дерев'янку на здорову ногу, жебрає в далеких селах. Чи ж захоче такий от Плескало працювати?.. Або візьмімо п'яниць. Та вони ж пропʼють вам усе хазяйство! А злодії?..

— Це ви правду кажете,— пригнічено погодився Сашко.— Та на вашу правду моя правда ось яка: не будемо ми брати в комуну ні ледачих, ні п'яниць, ні злодіїв. От!

— Ну й вийде, як у тому раю: самі тільки праведні. А куди ж ви подінете грішників?..

Тут Сашко закліпав, а далі вибухнув такою тирадою, що я розсердився і пішов собі. Виявилось, що я і не на тому стою, й не тим дихаю...

Не знаю, чи зрозумів що-небудь Сашко в «Капіталі», але тещу свою, що пустила була поголоску — зять, мовляв, не сповна розуму,— зовсім спантеличив.

Якось зайшла до дочки. Привітав її, мамою назвав, а далі так ласкаво:

— А ходіть-но сюди!

Підійшла теща, а той капосник хутенько накрив її скатертиною і отако з притиском:

— Стійте й не ворушіться! Ну ж бо!

Поклав неньці на голову книжку й з півгодини читав по ній.

Теща мало не вмліла.

Як закінчив усе те богоданий зять, то й сказав:

— Слебезували ви, мамо, на мене,— тронутий, мовляв, і се й те, довелось мені вас у нову віру перехрестити. То як, полегшало вам?... І не здумайте,— каже,— до попа йти, щоб знову відхрещував, бо встрелю довгогривого. А щоб у вас міцніш нова віра трималася, печатку на тайному місці поставлю.

Ой, як кинеться теща в сльози:

— Геть усе стерплю, аби тільки печатки не ставили!..

— Ну, то мовчіть, мамо, і як з півроку не согрішите язиком, то, може, й одчитаю вас у попередню віру.

Як дізналася, кажуть, Сашкова дружина, то полізла на чоловіка з рогачем. Та він і жінку здивував:

— Як ти не переказишся, то зачитаю стару, що не розігнеться в попереку, а тебе заціпить. Ну,— каже,— вдар мене! Вдар!

І що б ви думали — опустилися руки в жінки.

— Не боюсь я,— каже,— що мене заціпить, зроду такого з жінками не траплялося, а боюсь тільки того,— мовляв,— щоб від рогачів ти не став ще дурніший!.. А хоч ви й комнезами, а й вам не можна без царя в голові! — Отаке ляпнула горлопата Зінька, Сашкова жінка.

А Сашко Безуглий і справді щось таке надумав. Усе гомонів із Ригором, сперечався, іноді мало не на кулаках доводив свою правоту.

Коли це бувало на людях, то чували частенько, як Ригор Поліщук на запальні Сашкові речі бурчав суворо:

— Я раніш за тебе про це думав... Та тільки... нема в нас таких людей! Знайшов, де праведники — в Буках!

— Сам ти турок, як не віриш у комуну!

— Я та щоб не вірив у комуну?! Та тільки не в Буках! Може, літ через сто! Самогон гонять — як не трусимо! До церкви ходять! Попові носять! Дітей хрестять! І ти мене не виховуй — я воював за комуну!

— А я що — за Антанту?!

Здавалося, ось-ось візьмуть один одного за груди.

Важко дихаючи, мов уже й справді побився, Ригор звертав на мирну стежку.

— Так повір ти! Я сам про це балакав у повітпарткомі... А от страшно... Ну, повітпартком вирішуватиме... А от тільки ще раз скажу — нема в нас таких свідомих, таких, стало бути, щоб їм усі гріхи відпущені. А пускати в комуну якусь потолоч!.. Бо комуна, братику ти мій... раз за неї тисячі людей помирали... то з нею шуткувати не можна!..

Проте, заразившись Сашковим настроєм, ходив із ним навіть на поле, борсаючись у заметах та гріючи руки в рукавах шинелі. Прикидали удвох, де одвести землю для комуни.

Поповзли чутки по селу, стривожились багатирі — де ж, кращу землю одберуть од хазяїв для тих вошивих! А щоб ви ноги повиламували, як оце снуєте та міряєте!..

Зле почувалися дядьки. Казав писар, а йому достеменно відомо,— відріжуть од Буків двісті десятин і приріжуть Половцям. Оце така справедливість? Споконвіку лічилася земля за буківською громадою, кожен пастушок знав кінці, якими відмежовано було половеччину від буківщини, старі дядьки навіть задами своїми могли засвідчити ті межі (в старовину, кажуть, відмежовуючи село від села, на головних поворотах межі шмагали зловлених для цієї мети хлопчаків — для пам'яті), а тут на тобі — віддавай ледачим половчанам та комуні!.. Ні, не знають про це вищі властя!..

На сільраду та комнезам надії не мали. Бо й Ригор, і Сашко Безуглий задля комуни всі Буки віддадуть. Задля їхньої партійної справедливості...

Таємно збиралися в Балана, обирали довірених, таємно від місцевої влади збиралися ті аж до Всеукраїнського старости.

Аякже, підемо. Розкажемо, як збиткуються комнезами — це при народній владі! Скинуть Ригора, їй-богу! Й Безуглого Сашка в три шиї — це вам не вісімнадцятий годик!

Одягли, кажуть, хазяї старі кожухи — латані й облізлі, озули подерті чоботи, обмотавши їх мішковиною, щоб не сказала сторожа при владі — о-о, куркулі приперлися! Посідали на «кукушку», і-і прощайте, рідні Буки, повернемося хтозна-коли — як не із золотою грамотою, то при поминальній граматці...

А Сашко з Ригором одряджали своїх ходаків — у повіт. Обписували все, як повинно бути,— й чорнозем, мовляв, у нас в аршин, і будівлі в колишній економії Бубновського де-де збереглися, а решту можна підлагодити, й земельна норма, мовляв, у нас зайва є, і народ, дуже охочий до комуни, в повній наявності, й ременант поміщицький, як добре потрусити куркулів, теж знайдеться,— і саківські плуги, й борони «зигзаг», і драпаки, та ще й пружинні культиватори. Й ще пара парових тракторів заіржавілих. Отож давайте нам, мовляв, землю, та будівлі, та ременант, що, сказано, багатирі розтаскали з економії, та кредити на купівлю коней і великої рогатої худоби, та насіннєву позику, та краму на одіж — не гоже ж комунарам світити грішним тілом;— та й будемо жити на завидки всім, хто комуни не хоче й кого не хоче комуна.

Викликáли Ригора й Сашка Безуглого у волость, а потім і в повіт. Верталися вони похриплі й аж похудлі. Сашко від радості ходив підстрибом, а й так цибатий.

Невдовзі до Буків приїхав сам секретар повітпарткому. Поруч із ним у обшарпанім автомобілі сидів спец — Віктор Сергійович Бубновський.

Агроном уже звик до свого становища радслужбовця, і та обставина, що секретар повітової парторганізації привіз його в рідне село, зовсім не спантеличила його. Навпаки, був веселий і гомінкий, без тіні упередливості чи винуватої ніяковості.

Може, саме ця риса його вдачі й імпонувала секретареві повіткому Петрові Яковичу Кочевському. Секретар був із колишніх студентів політехнікуму, працював у підпіллі в Катеринославі, потім у Чека. Ще й досі ходив у шкіряному кашкеті й шкіряній куртці шофера броньовика. На гострому носі надійно сиділо пенсне велосипедом. До агронома Бубновського секретар ставився з легенькою насмішкуватістю. Він запідозрював Бубновського в дворянській обмеженості, в становому глупстві.

Біля сільради старенький «бенц» востаннє чхнув, здригнувся й зупинився. Хлопчаки тісним колом обступили автомобіль, гладили долонями його масні боки, бренькали туго натягненими спицями коліс.

Секретар, якому ще не було й тридцяти, легенько стрибнув на землю. Віктор Сергійович, що його статечний вік і вже, сказати б, набута огрядність не дозволяли бадьоритися, зліз повільно, спираючись на плече комусь із дядьків, що стояли поруч. І тому весь вигляд його такий, ніби секретар повіткому був у нього в залежності, але він не бажав цього виказувати.

Віктор Сергійович недбало привітався до натовпу — здорові! здорові! Відтак незалежно звернувся до секретаря:

— Я, Петре Яковичу, на півгодини... Пройду на кладовище.

Кочевський мовчки кивнув головою і, мовби загортаючи з собою гурт дядьків, що мало на ноги йому не наступали, зайшов до сільради.

Бубновський помітив мене, підійшов. Насторожено й увічливо-вороже дивився неспокійними світло-карими очима. Ми з ним мляво поручкались, перекинулись кількома необов'язковими словами, потім замовкли. Мабуть, не відчували морального обов'язку до дальшого спілкування.

— Як Катя? — запитав він із чемною байдужістю.— «Задовільно»? Як Ніна?

Я знизав плечима.

— Так, так...— Він байдуже потис мені пальці й, заклавши руки в косі кишені своєї бекеші, пішов на кладовище.

Секретар повіткому з півгодини розмовляв із Ригором та з Безуглим. Потім Сашко вийшов на ганок і поманив мене рукою.

— Вас, Іване Йвановичу...

Я зайшов до приміщення, ще раз привітався з селянами. Секретар був у другій хаті.

— Так от який ви! — Він довгенько тримав мою руку.— Чував про вас, чував!

— Певно, щось погане?

— Так, погане.

— Ну що ж, дасте землю, буду орати-сіяти. А з мужика мене вже ніхто не скине.

Секретар загмикав, що мало означати сміх.

— Погане ось у чому: не вступаєте ви до партії. Чому б це?

— Я повинен відповідати?

Секретар знизав плечима, розвів руками.

— Як вам сказати?..

Я відважився:

— Не хочу квапитись робити політику.

Петро Якович усміхнувся.

— А ми з вами й не робимо політики. Ми її проводимо в життя.

— Я згоден проводити цю політику. Але я хотів би мати право й на сумнів.

— Так от у чім справа! — покрутив він головою.— Ох, ця мені інтелігенція!.. Інакшедумаючі... Ну, хай буде по-вашому. Тільки глядіть, щоб життя не випередило вас. А в тому, що ви будете нам помагати, я не сумніваюсь. Про вас кажуть — людина чесна.

— Дякую.

— Ну, от скажіть нам: як ви ставитесь до ідеї організації у вашім селі сільськогосподарської комуни типу артілі?

Я сказав йому те саме, що й колись Сашкові.

Безуглий поривався перебити мене, та Петро Якович досадливо замахав на нього рукою.

— Сумніви ваші поділяю, і я,— сказав він просто.— Але подумайте й над таким. Кооперативний план — це не пустий звук. Простіше не скажеш: єдино можливий засіб

ліквідації експлуататорського класу на селі — в кооперації. Для цього треба мати досвід. А досвід — у роботі. Нехай і в помилках. Нехай і в зривах. Поки віднайдемо правильний шлях.

— Ну, добре. А коли помилки та зриви дискредитують саму ідею кооперації?

— Про це не маємо права й думати. Можна відступити тимчасово, в порядку тактичного маневру, що ми й робимо, запровадивши неп. Але відступ по всьому фронту неможливий. Бо тоді довелось би перемахнути й через вихідні позиції. Тобто втратити й революцію. Є в цьому логіка?

— А мабуть, що так.

— От бачите! Давайте ж будемо думати, як на самім початку взяти вірну ноту, не пустити «півня». Треба максимально наближати до селянина добрий приклад організації аграрного виробництва. Дивися, дядьку, як у людей виходить!.. Радгоспи вже маємо. Це, як відомо, вища форма організації соціалістичного сільського господарства. Але селянин і раніше мав перед очима крупне виробництво. Що ж, і Бубновський непогано хазяйнував! Але для дядька це господарювання було ворожим. А комуна — е-е, тут справа інша, це на його очах, і хазяйнують у ній його сусіда, чи сват, чи брат. От у це вже дядько повірить. Ще і як!..

— Але ж погодьтеся — це буде рай для обраних!

— Нехай буде спершу для обраних, щоб у нього повірили взагалі! І в цьому є логіка?

Кочевський засміявся. Він, мабуть, дуже любив не так саму суперечку, як перемогу в ній.

— Ну, так от. До запалу цих юнаків,— з легенькою насмішкуватістю вказав на Ригора та Сашка,— додамо ваш життєвий досвід, тверезий розум і необхідний у всякому ділі скепсис — і буде добрий тріумвірат фундаторів комуни! То як?

— Згоден,— без необхідного в цьому випадку пафосу сказав я.

У цей час до приміщення зайшов Віктор Сергійович.

— А от товариш агроном,— кивнув на нього секретар,— допомагатиме вам економічними розрахунками. Не кваптеся. Всі пропозиції підготуйте до початку сівби. Землевпорядження затягнеться, може, навіть доведеться комуні сіяти на землях каведе. А потім можна буде зробити обмін посівами. Ну, це ще попереду...

Так запряглися ми у велику роботу...

Не люблю я, сказано, втручатися в життя, а от ніяк не щастить стати осторонь. Захопить тебе коловерть — і хоч випливай, а хоч пускай бульки. Й мусиш, чорти б його батька взяли, випливати...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,

у якім автор бачить Яринку справжньою щасливою молодицею

Від самого весілля Яринка ще й досі не оговталась. Ще й досі у вухах бриніли весільні пісні — веселі й страшні своєю чародійницькою силою, пісні-пророцтва, пісні-закляття. Немов і досі тривало свято, гамірливе, безконечне, безсонне й виснажливе. Вся ж щоденна без кінця й краю робота була мовби спочинок від того набридливого свята.

З третіми півнями схоплювалась Яринка, гаряча не від сну, а від безсоння. Щеміла, як наболіла рана — недоторклива й болячка, але й німа — за неї могли кричати інші. Свекруха теж, стогнучи, зсувалася з печі,— вона була чесною робочою худобою і перекладати увесь свій тягар на тендітні рамена невістки не хотіла.

В самих спідніх сорочках ставали навколішки — голосним шепотом, віддано й нелукаво розмовляли з Богом. «Отче наш, іже єси на небесєх...» — вистрілювали незрозумілі, важкі й шелестливі, мов шріт, слова, проганяли ними сон, мовчки одягалися. Свекруха ревниво поглядала на невістчин живіт, мовби за кілька тижнів могло щось змінитися в її єстві, позіхала відверто й щиро, мов запрошуючи до цього і Яринку, хлюпала з долоні холодної води на лице, недбало утиралася краєм фартуха, несхвально, але й без осуду дивилась, як старанно вмивається невістка — ото ще, сороки вкрадуть! І так, віддавши данину новому дню, вступали в роботу.

Чоловіча половина сім'ї ще спала.

Кузьма Дмитрович лежав на полу, як новонароджений — великі спрацьовані руки на животі, відвалена щелепа, чомусь запалі уві сні очі, рудуваті вуса наїжилися догори. Поруч із ним мізинчик Павлик — бронзова голівка із золотими кучериками — спокійний, по-дитячому безжурний і чистий вид. На широкій лаві — долілиць, зі звислою на підлогу рукою — мучився, захлинався в подушці

одутлуватий Тимко. А з кімнати крізь прочинені двері долинало густе Данькове хропіння. Від нього пробирав Яринку дріж. Данило спатиме найдовше. Його не будитиме мати — жалітиме за великий нічний неспокій, батько ж просто боятиметься — роздратований син почне горлати мовби спросонячки, ображатиме, а ти розмірковуй, чи варто гніватися на сонного...

Так, Данька мати пожаліє. Але ні Данько, ні свекруха не пожаліють Яринку. Бо й себе свекруха не жаліє. І жодної жінки не пожаліє вона на віку. Можна пожаліти хіба що незаручену дівчину. Та́ ще може повірити в добрий світ, у щиру ласку...

Зовні Яринка до всього потроху звикає. І до свого постійного — аж щелепи судомить у позіхах — безсоння, і до важкої — аж спина тріщить — роботи, й навіть до нового, набридлого й осоружного обов'язку коритися Даньковій брутальній силі вночі. До всього потроху звикала, щоб не втрачати надії — все повинно змінитися. Це тільки тимчасово несе вона свій тяжкий послух — за радощі весілля, за ту заздрість, що почували подруги до неї, за пізнання недозволеного, гадалося, чогось неймовірно гарного, а виявилося — бридкого мордування.

А потім — що ж?..

Вона й сама не знала, але щоб не вмерти, чекала того, що повинно було заступити їй сьогоднішній тягар.

Це мало бути щось гарне, довгождане. Його можна було чекати роками, але воно могло відкритися їй щомиті. Отак — широко розчиняться двері й ударить таке яскраве — із дзвоном — світло, від якого ридання струсне їй плечі, останні — радісні! — сльози на її віку!..

Й у тому світлі з'явиться він. Тихий парубок Павло із Половців. Із яким не спізналася, не зазнайомилась, визволила від парубоцької наруги й... кинула назавжди.

Це, може, в ім'я його краси, його боязкої лагідності робить вона в чужому хазяйстві (а її ніхто й не запевняв, що воно не чуже), віддає своє тіло не на любов, а на поталу. В ім'я його краси, милуючись нею в чистих мислях своїх й уві сні, втрачала повагу навіть до власного тіла, адже тут, у чужих людей, вона, чепурна, мов лебідка, не мала змоги навіть скупатися.

В ім'я замилування і віри в красу, сподівання краси вона втратила навіть пісню — горлечко її солов'їне пересихало від напруження в чужій роботі.

В ім'я тої небаченої любові, що мала прийти, щоб не вмерти, вона повинна була любити, й справді любила, чужих людей, що їм дісталась як річ, ще й задурно дісталась, мов п'яний подарунок.

Любила й прислуговувалась свекрові,— він мовби соромився її, як царівни, за якусь провину відданої на строк у наймички. Він ще не звик до неї, наче й сам не вірив, що вона приживеться в його хаті. Так само не вірив Кузьма Дмитрович колись, що багата баланівського роду дівка, теперішня його дружина, житиме з ним — тільки й погодились Балани віддати дочку за нього, наймита, що був він до роботи скажений, терплячий і невтомний, як віл.

Кузьма Дмитрович тільки кректав, мовби в безсловесну подяку за Яринчину запопадливість,— хвалити в хазяйстві вважав за недоречне, ще забере собі в голову невістка щось, зазнається, а там недалеко й до недбальства.

Годила Яринка малому Павликові, їй подобався він: гарне, мов полив'яне, личко, між зубами щербинка, дуже смішно шикиряє, розважливий такий і розумний. І її зовсім не бентежило, що ставився хлопчина до неї якось зверхньо, може, трохи зневажливо. Й вона розуміла: Павлик добре знає про невелику різницю в їхньому віці, й охоче грався б із нею, як і вона з ним, але вже стояла між ними висока стіна сімейних стосунків: швагер — швагрова, й це сердило Павлика, а звідти й оте погукування, удавана прискіпливість.

— Ярино, гов! А дай-но їшти! — це з порога так Павлик, коливаючись до столу, і Яринка літала, мов ластівка коло ненажерливих своїх пташенят.

Від суворого густого голосу свекрухи Яринка напружувалась, мов струна. Мовби стусана чекала межи плечі й, не дочекавшись, полегшено зітхала, вдячна за те, що її так легко простили. А в чому її вина, то не знала й сама. Мабуть, у тому, що народилася на світ така тоненька й гнучка — на докір дубовій силі й статурі старої Титаренчихи.

Яринці часто здавалося, ніби вже бачила десь свекруху — чи то в тривожному сні, чи, може, на якомусь образі — чорнолику сувору святу. Й у своєму суворому справедливому гніві вона не покарає Яринку тільки тому, що та ніколи не насмілиться прогнівити її.

Любила й Данька, чоловіка свого. Намагалася не помічати його вад, що в іншому випадку могли викликати тільки ненависть,— його дерев'яний смішок, жорстокість

його,— знічев'я копав ногою кота, аж квакав, бідолашний,— брутальність,— грубіянив батькові, гарикав на обох братів,— його чоловічу ненаситність, від якої Яринка часто безгучно плакала. Любила його, чи так їй здавалося, щоб не сполохав справжньої любові, щоб дочекалась Яринка її хай і через десять літ!

Любила навіть бамбулуватого Тимка, що танцював навколо неї, як битливий бичок-годовик — сопів, чмихав, нудився, здавалося, замірявся на неї дурною силою. Так, і цього вона любила, хоч і побоювалась.

Любила й ученого Андрюшку. Той мовби обнюхував її маленьким кирпатим носиком, мов зачаровував блискучими скельцями пенсне. Був дуже сором'язливий, називав її сестрицею, підходив до неї шанобливо й скрадливо, мов ласкавий кіт. Із усіх швагерів цей був найбільш їй до серця і, якби вона була незаміжня, то, певно, найвільніше почувалася б саме з ним. Може, шепотілись би, може, товаришували б, може, по-дружньому кпила б із нього.

Так любов'ю, що вона сама собі вигадала, рятувалася ця чиста душа від неусвідомленої туги, від страху, від розпачу, може, навіть од зашморгу.

За своїм великим потрясінням Яринка втратила відчуття часу. Немовби не кілька тижнів, а ціле життя прожила вона на якомусь галасливому ярмарку в чеканні — а коли ж це додому?..

Проте вже й рідного дому вона не мала. Десь у глибині душі вже не почувала колишньої любові до матері. Ба навіть злостилася — за ту зміну в житті, що сталася з нею, Яринкою. Вітчима вона поважала і якось боязко любила, та і йому не могла простити, що він її не вирятував. Не мала де й поплакати, бо й рідна хата чи й утре їй сльози.

Вона іноді й докоряла сама собі за ту невірність щодо чужої хати. Де ж, усі так живуть, і ніхто не сподівається збігти своєї долі. А вона ж, Яринка, була така непокірлива — навіть у своїй покорі!..

І їй, відрізаній од цілого ясного світу, дихали в лице наступні дні вчорашнім холодом, старим болем. Ходили за нею тіні — всі осміяні долею, упосліджені дівчатка, що стали жінками, матерями й утратили на світі все, не одержавши від життя навіть маленької людської любові. Ходили за нею пісні, схожі на вродливих і ошатних дівчат, такі голосисті й ніжні, що ставало боляче — невже і їх ошукають?..

Так і жила.

Чи ж любили її?

Вона про те не відала. Та й у своїм сподіванні любові, що має прийти, не дуже прагнула знати, чи люблять її в цій господі.

А чи приймали тут її приязнь?

І цього вона не знала. Та небавом дізналася.

У темних сінях підстеріг її якось Тимко. Тихо крекчучи, клешнями своїми лазив по тілу, стискав до болю груди, сопів і, мовби виправдовуючись, нутряно підхихикував. Від несподіванки Яринка напочатку не спромоглася навіть голос подати. Потім їй стало неймовірно гидко й страшно, і вона заверещала щодуху.

В сіни вискочив Данько й, розгледівши їх обох попід стіною, смикнув Яринку за руку, крутнув круг себе й уштовхнув до хати.

— То ти так, хвойдо?! — просичав майже з веселим усміхом.

Здер із голови хустку, закрутив на руку косу й почав бити кулаком куди доведеться й так люто, що Яринці одразу забило віддих. Вона тільки стогнала утробою.

Кузьма Дмитрович кинувся розбороняти, та стара владно заступила йому дорогу.

— Облиш,— прогугнявила густим голосом.— Вона жінка, він — чоловік, хай гучить.

Перепинила стара науку аж тоді, як Данько почав гатити дружину чобітьми.

— Та годі тобі! Ще печінки одіб'єш! Бач, ледь купи тримається...

Данько послухав її, позадкував зі стисненими кулаками, не зводячи погляду з розпластаної непорушної постаті.

— Бач! Бач! — злостився він.— Оце така! — Дивився на матір, мовби звинувачував і її.

— Та начеб Тимко шуткував...— байдуже сказала Титаренчиха.— А проте бабу гучить тра... За битого двох небитих дають.

Вона неквапливо набрала з діжки води й бризнула з рота на зомлілу.

Яринка розплющила очі, застогнала.

— Вставай уже,— зітхнула стара.— Побилися й помиритесь. Бог велить у злагоді жити. Й хай жона убоїться мужа свого. Бо гінакше як жить?..

Вона легко, мов малу дитину, взяла невістку на руки й поклала на лаві.

— Дай їй подушку, Даню... Ой, лихо мені з вами!..— Й не промовила більш ні слова. Обіперлася об лежанку й стояла так довго, про щось думаючи.

А Яринка, в котрої все тіло гуло від побоїв, безслізно плакала й подумки голосила: «Ой, на кого ж ти мене покинув? — мов дорікала мертвому.— Ой, коли ж я тебе діждуся, мій захистку, мій орле сизокрилий? — бо хотіла бачити своє прийдешнє кохання саме таким. І присягалася йому й самій собі: — Усе стерплю, все прийму, аби тільки воріженьки не розлучали мене з тобою!..»

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,

у якім Іван Іванович розповідає про спартанське виховання невісток та про велику хурделицю

Пересіли шпаркі морози. Десь днів зо два поспіль шаленіло гайвороння. Мов гречана полова в коловерті, кружляли тисячі галасливих птахів у сиво-зеленкуватім небі, всідалися на хиткі віти тополь, погойдувались, зберігаючи рівновагу роздутими хвостами, знімалися знову, кружляли й кружляли, й від споглядання того дикого кружіння здавалося: дужі парубки напосілися всю землю закружляти на льодовім фуркалі.

Зима пускалася духу. Проступали на шляхах сіро-жовті смуги від полозів, сніг не рипів, а тільки шурхотів. Ледь гіркувато пахла молоденька кора на потемнілих од відлиги вербах. Дими стелилися над крівлями, сповзали на землю і, легенько погойдуючись, танули на вітрі. В хлівах погукували корови — в млосну темінь хлівів доносило крізь шпарини невловимі запахи прийдешньої весни.

Я люблю цю пору. В ній — неясні сподівання і надії. Все скуте кригою, затиснуте в залізні лещата холоду, але вже незримо й нестримно, наперекір відчутній силі зими, наперекір страхові перед не звіданими ще стужами й лютими вітрами, земля, стогнучи від болю, готується скинути з себе гамівну сорочку крижаного омертвіння.

Зима вносить мало вражень у людську душу. Й запам'ятовується вона хіба що подіями: ось той народився в студену пору — після хрещення чхав, ось той помер — проклинали могильники, як довбали яму, ось той п'яний валявся на дорозі, узяв та й примерз до льоду... А які барви нав-

колишнього світу радують людську душу, то не сказано в жодній пісні. Не співано пісень про зиму.

Отож і єю зиму тисяча дев'ятсот двадцять третього року обписую так: сніг та сніг. Тільки знай пробивай дороги.

Довгою виткою стежкою ідемо ми з дружиною на став. На плечах у мене коромисло, а на нім навішано випране плаття — Єфросинія Петрівна полоскатиме в ополонці. Дружина використовує мене як дешеву робочу силу, вірніш, як в'ючного осла. Але нам, чоловікам, приємно почуватися ослами — за це нас жінки хвалять.

Отак ідемо ми: попереду я, за мною мій любий погонич гомонить про хатні справи. Аж бачимо — Титаренковим городом, навантажена, аж гнеться, простує до ставу Яринка Титаренчиха, за нею — її свекруха.

За колією ми зійшлися, привітались.

— Дай Боже! — гугнявить стара.

— Дай Боже! — й собі проспівала тоненька дитина, яку ми з дружиною навчали вітатися просто: «Добрий день!»

Яринка дуже похудла. Мабуть, добре дістається їй у тому раю, куди так поспішають усі дівчатка... Довгі великі очі юної молодички світяться щирою приязню і навіть гордістю — вона вже знає собі ціну, виросла у власних очах — великою працею, новими дорослими турботами, пізнанням освячених таємниць.

Вона, певно, знає, що я про неї думаю. Ніяковіє, але погірдливо, до якоїсь межі, поза тою межею — упевненість, що все йдеться на добре: ось гуляла в пісочку, зростала, корилася всім дорослим, а ступила на рушник і стала повноправною, може навіть сперечатися зі старшими, й ніхто за це не осудить, не насвариться. Отак несподівано каторга шлюбного життя додала їй гідності.

Все йде, як і тисячі років тому. Та не радуюсь я метаморфозі, що лучилась із дівчиною. Хай би вона й залишалася тією милою дитиною, що я знав. Аби хоч на кілька років довше тривало б її щасливе безправ'я...

Ополонка для прання була вирубана широка — сажнів чотири в поперечнику, отож не було суперечок за місце.

Стара Титаренчиха сіла на купу мокрої білизни і, крекчучи, стягла чоботи.

— Начеб і спав мороз, а попервах то й холодно,— сказала вона, переминаючись із ноги на ногу.— Що то старість...— Ступні в неї були пласкі й розтоптані, з великими гулями на кісточках. Чоботи Титаренчиха поставила далеченько від ополонки, щоб не забризкати.— Роззувайся й ти,

Ярино, а то геть чоботи промочиш... Тепер ременю не докупишся.

— Чи ви, Палажко, здуріли,— озвавсь я,— вона ж застудиться!

— Нічо' з нею не станеться до самісінької смерті! Чи ж вона дитина?.. Заміжня ж! До чо' їй панські витребеньки!

— Авжеж,— мовила Ярина.— Я вже заміжня. А ремінь тепер дорогий! — І молодичка, танцюючи на одній нозі, теж роззулася.

Як то їй було ступати босими ногами на лід — я зрозумів із того, що вона аж засичала тихенько. Проте хоробрість дбайливої й ощадливої господині перемогла стужу.

— Ой дурні ж, дурні люди! — схопився я за голову.— І хто вже вас напоумить?!

Єфросинія Петрівна сердито буркнула — ну й чого тобі? — І я, стогнучи, мов від зубного болю, почав походжати позад неї. А жінки спокійнісінько взялися собі за прання. Кружляли у воді згорнутими у рурку полотнами, розправляли їх, хлюпали по воді, вибивали праниками на кризі. Вода тоненькими широкими язичками лизала їм ноги. Сама тільки моя дружина не шкодувала чобіт. Не зважала вона й на те, що босі ноги Палажки Титаренчихи прибрали молочного кольору, а в Яринки — бурякового. Єфросинія Петрівна жваво розмовляла з обома жінками, і її зовсім не бентежило моє обурення.

— Як байдики бити, то берись і ти за праника!

Я ляскав із таким заповзяттям, наче під руку мені попала сама Палажка.

— Ох, ці чоловіки! — покрутила головою Єфросинія Петрівна.

— А чи ж правда, Просино Петрівно,— обізвалася стара,— що на церкву знов податі збільшили? — На мене Палажка зовсім не зважала.— Та й доки ж воно буде, оце чуденіє?! То в голодовку двадцять першого все золото позабирали із храму в казну, а це вже й податі на храм. Як на шинок, прости Господи!.. Ой, так воно не минеться! Ось пом'янете моє слово! Скажете — збрехала!.. Ще й владику найсвятішого хтять мирським судом судити!.. Горе нам, горе!

— Ви от, Палажко, уболіваєте за патріарха Тихона, добрі ви, мабуть. А чого у вас не болить серце за дитину? — кивнув я на Яринку.

Палажка сердито плюнула.

— Бо у владики чобіт зо три пари,..а в нас, грішних, по одній!

Залізна логіка!

Я вже не міг і обурюватись.

— «В кого є, тому додасться, а в кого нема, то відніметься й те, що мав»,— засміялася Єфросинія Петрівна.

Щоб менш потерпати за Яринку, я відійшов од жінок.

Того дня до нас зайшла Софія жалітися на чоловіка. Кинув хазяйство напризволяще, подався в міліцію. Вже приїздив із волості на казеннім коні, коло боку шабля, за плечима гвинтівка. Й уже таку владу взяв собі, що, приїхавши, не злазив із коня доти, поки дружина не відчинила ворота. «Ну лишень підбіжи та покрути своїм куркульським і задком, і передком перед червоним козаком!» Отаке учворив!

Бігала вже Софія до родичів, бідкалась.

Сват Тадей Балан заспокоював. То, мовляв, нічого, буде й у нас своя рука. Адже ви, Сопіє, й ми, хазяї, тепер водно...

Та тільки не на те пішло. Бо, тільки-то переночувавши, сів Степан на коня, заїхав до сільради, забрав із собою виконавця і поїхав до сватів трусити горілку. Самогону, правда, не знайшов, зате побив куба. «Оце,— каже,— сватоньку, аби на нас люди не кивали, що ми, мовляв, родичі і я за вас руку тягну... Другим разом,— каже,— заїду, ще й обріза знайду!» Бож-же ти мій!.. Та вже й Ригор, здається, не такий лютий!..

— І що мені діяти, скажіть мені, Просино Петрівно, й ви, Іване Йвановичу?..

— А ви його наженіть,— порадив я лукаво.

— Та як же це?! — аж руками сплеснула наша сусідка.— Адже шлюб брали! Вінчалися! Перед Богом святим заприсяглися!..

— Ну, то,— кажу,— живіть і покоряйтеся законному мужеві.

— Та мені ж хазяї хату спалять!

— От бачите, з ким ви породичалися! З паліями та самогонниками. З ворогами Радянської влади. Й дитину оддали їм на наругу.

Тут я розповів їй про сьогоднішню пригоду на ставу.

Скипіла Софія.

— От якби вам, Іване Йвановичу, зо три дівки!.. Чи ж чекати було мені, поки в Яринн коса посивіє?.. За гарного чоловіка віддала, хазяїна! А де хазяйство, там і ощадок!

Ви собі на гроші робите, то вам усі кози в золоті. А нам, хліборобам, треба робити й не дивитися, чи боса, чи взута. На нас і зверху тече, й знизу пече! Якби не наш ощадок та праця — ніколи вгору глянути,— то й ви були б без чобіт, і Просина Петрівна без полсапожок!..

Виказала нам оцю свою хазяйську правду, лихо свінула очима, повернулася і хряпнула дверима.

Отак...

І знову записую я велику кривду. Горе чистої дитини. А кого позивати? Кого карати? Самих тільки Софію та її сваху?..

Сиджу та й думаю,— а чи не марна вся моя праця протягом десятиріч? Чи є від того користь, що вісімсот-дев'ятсот моїх учнів навчилися читати, писати й рахувати? Адже й Софію я колись навчав «сім у вісім — п'ятдесят шість», і «Буря мглою небо кроет», і «Сколько земли человеку надо»... А от не взяло її за живе жодне моє проникливе слово, бо ж так байдуже випровадила свою дитину на довічну каторгу, випровадить і в домовину!

Ні, каюсь, не можна безоглядно любити ближнього! Часом у ім'я людства треба й гамселити того ближнього дубцем по голові!

Ой Іване Івановичу, як важко тобі жити на світі, розриваючись між любов'ю і злом!.. Аби хоч можна було б перебрати всі муки людські на себе — гибів би на каторзі, замерзав би на морозі, горів би у вогні, виплакав би море сліз — за всіх упосліджених і скривджених. Та скажіть мені, люди, як це зробити?..

Й знову плентаються день за днем, як сірі каторжники на етапі,— похнюплені й тупі...

Недаремно кружляло вороння,— виклопотало, вимолило в сатани велику хурделицю.

Звечора тільки сіяло дрібненьким сухим сніжком, а затим мовби крізь тоненьку шпарину засичав вітерець. Відтак затурчав, мов на сопілці, запрошуючи до танцю. І ударив нечистий навприсядки, аж підняло сніги! Завило, загуркотіло в лежаках і піддувалах — гу-гу-гу! Го-го-го! У-у-у!.. Реготався сатана на відьомських оденках. Підняв таку колотнечу, що в хлівах занепокоїлась скотина.

Завтра будуть, мабуть, перемети вище тинів. Я вирішив наносити в діжку води.

Кляті відьми, розлітаючись із шабашу, мало не позривали відра з коромисла, зривали з мене шапку, шарпали за

поли бекеші, крижаними голками кололи мені обличчя, добувалися до голого тіла. Бр-р-р!

Поки приніс шість відер, мало духу не пустився.

Зайшов у хлів. Тьмяний вогник каганчика в жовтому німбі випарів хитався від тоненьких протягів. Ніжногуба Манька повернула голову, дивилася на мене довірливими дурними очима. Я простяг їй окраєць хліба. Корова прийняла його шершавим язиком і, підвівши голову, смачно пожувала. Дихнула на мене ніжно й тепло і, не діждавшись нового датку, без обиди почала смикати мішанку. Я побавився ще й з теличкою. Її теж пригостив. Поки чухав їй шию, теличка зі смаком жувала рукав бекеші. Перевіривши, чи надійно зачинена її клітка, я погасив каганчик і залишив щасливе посімейство спати в теплі й добрі та снити зелену весну під лихе завивання сніжниці.

Тепер можна було йти до хати й дякувати долі, що вберегла від далекої дороги.

Хуртовина казилася. Кроків за десять уже не видно було нічого. Очі сліпила колюча біла імла, забивало дух. Ну й буде ж завтра роботи!..

Мені не спиться. Шарудить у загаті, пошискує скло від соломинок, що ковзають по шибці, здається, ніби ворушаться стривожені миші, тисяча псів завивають, просяться до хати. Аж мороз проходить поза шкірою. Добре, що свого пса Шайтана я забрав у сіни.

Думаю та гадаю, як то випровадити Ніну Вітольдівну в повіт — сватає її наросвіта на курси підвищення кваліфікації. Хоч офіційно наша вчителька має незакінчену вищу освіту, а от педагогічної бракує. Пропонували вступати на четвертий курс Інституту народної освіти, та вчителька відмовилась — мовляв, уже стара... Вирішила так і залишитися в сільській початковій школі.

Жертовність на кшталт чоловікової, з таємною гординею? Не думаю. Просто, здається мені, боїться життя згорьована жіночка, боїться втратити зв'язки з близькими людьми й залишитися самотньою. Остерігається втратити єдине місце на землі, де ніхто не дорікатиме їй минулим, де пам'ятають її доброю і чулою, де вона ніколи не мала «зерна неправди за собою». Де можна бути вдячною людям, навіть найостаннішому халамиднику-підпасичу, що не осміяли її недолі.

На час материної відсутності Катя житиме в нас. Так вирішив, звичайно, не я, а моя кохана дружина. Їй, як усякій сильній особі, так кортить бути іноді чулою і доброю.

Від цього сильна особа ще більше виростає у власних очах. Крім того, буде в неї під рукою об'єкт виховання, бо ж сильні особи так люблять навчати й повчати. Мені ж, може, пощастить стати ресорою, коли виховну колимагу буде добряче трусити...

Цілісіньку ніч вило, ревло, свистіло, стогнало, шаруділо, скімлило — наче якась кошлата химерна звірина добувалася до хатнього тепла.

Хуртовина не вщухала аж до полудня. Мріло у вікнах тьмяне світло, не зрозуміти було — чи то присмерк, чи бідний світанок. Хату видуло так, що на подвійних вікнах повиростали гострі крижані шпилі, а у відрі з питною водою тонесеньким прозорим мереживом виблискував льодок. Добре, що двері в нас відчиняються всередину, а то навряд чи й вийшли б із хати. До хліва мені довелося копати шанець на повний зріст. Напоївши скотину, я вилазив ще на хату пробивати димар.

Село наче вимерло — ні гуку, ні людської постаті на вулиці, ні хропіння коней, ні вищання коловорота. Тільки тоненький шемріт і свист поземки — наче по загибелі всього живого хтось вирішив доладно підмести білий світ.

Та потроху люди оговталися. Затопляли печі, прочищали доріжки до воріт. Копався по самі груди в снігу виконавець із сільради, загадував господарям розчищати вулиці,— слухали його поблажливо й насмішкувато — ще б чого!

— Так що, дядьку Тимохтей, за лопату та мерщій!

— Аякже! На мою лопату в Бога сорок святих. А кожен як підкине по сорок лопат!.. Он почне люд їздити, то й кіньми проб'ють.

— А це ви правду кажете! Та в мене служба така. Аби тільки загадав. І ще просить власть чавунку чистить. Поїзди не ходять.

— Ге-е! Хай Разуваєв своїх безштаньків виведе. А то гроші он які беруть, а за них ще й на чавунці роби! Нема дурних!

— Авжеж. Я так само кажу, та, проте, знов-таки служба... Ну, прощавайте.

— Ходіть здорові.

І дійсно, пробивали дорогу кіньми. Тільки кожен чекав, щоб йому не випало виїжджати на вулицю першим.

У випадкових їздців коні з хрипом, із розпачливою натугою вскач долали кожен аршин переметів.

Дядьки стояли на воротях і співчували.

— Соб бери, соб! А то покалічиш на тину... Ну й намело!.. Світопредставлєніє, та й годі. Переплутав, либонь, піп молитву...

Десь аж надвечір почали сходитись до Буків погані чутки. Сідали на лавах, хукали в руки, розпинали по кілька хусток і шамотіли. Он у тім та тім селі баба замерзла на печі. З хати не вийде, до ожереду не пробитись, піч не затопити. Лежала, лежала, поки задубла. Прийшли жалісливі невістки, а вона вже, слава Богу, як поліняка...

Й ще розповідають, замерз старець у одного багатого чоловіка під помостом рубленої комори. Валували, виходить, собаки, потім щось шкряботіло у вікно, думали собі: посуне куди-небудь, а воно, безсовісне, взяло та й підлізло під комору. Й тепер тягатимуть чоловіка ні за що й ні про що...

Й ще одну новину принесли старі сороки на хвостах спідниць.

Кажуть люди, що недалеко від Половців у Темнім байраці знайшли обламані сани, а коло них якийсь начальник із фурманом. А коні з упряжжю невідомо де. Видно, грілися бідолашні люди горілкою, бо знайшли біля них порожню четвертину. Грілися, грілися, та так і не зігрілися... І лежали в обнімку, наче малі дітки.

Й чого понесло бідолашних у той Темний байрак? Там же пеньок на пеньку, сам чорт ногу вломить, а вже саньми... Либонь, грілися ті люди задовго до того, як спіткала їх лиха година...

День минув у тривозі й тяжких трудах. Непокоїлись люди — в того родич десь напередодні хуртовини поїхав до млина, той до міста повіз кабана, а та подалася чавункою на прощу до Києва. А вдома ждуть не діждуться...

Хоч і бурчали, та, проте, самохіть ішли розчищати від снігу вузькоколійку. Й не платили за це, та кожен розумів: що для Радвлади добре, те й людям не на шкоду. Були на тому шарварку й начальник станції Разуваєв, і дружина його Феня, і їхні старші урвителі. Цим останнім особливо подобалось, стоячи на навантаженій снігом дрезині, відштовхуватись дрючками й одвозити сніг до високого насипу, де той вантаж згрібали під укіс. Батько їхній од великого збудження навіть забувся напитись...

— Веселіш, молодички, веселіш, дядюшки! — воркітливо припрошував він, а в самого аж чуб злипся. Він сьогодні вірив не лише в людство, а й у самого себе.

— «Веселіш, веселіш»...— буркотіли дядьки.— От виправити б з тебе отакого-о могорича, одразу посмутнів би...— Проте від звички працювати сумлінно скрізь, де тільки візьмуться, вирізали в сніговій стіні брили, що аж кректали, піддаючи на лопаті вгору.

Залізничне сполучення відновиться нескоро. Свого снігоочисника вузькоколійка не має. Через те й Віталик наш приїде хтозна-коли.

Ми зі своїми гусенятами-школяриками теж упріваємо, Нанесло снігу в шкільний двір стільки, що дерев'яну споруд-ку в кутку садиби замело по самий дах. Порозчищали доріжки, невеличкий плац для гімнастичних вправ, ну, а для найменших збудували снігову фортецю та гірку. На перервах у дворі було стільки галасу, стільки веселощів, що кортіло й самому приєднатися до котрої-небудь із войовничих ватаг...

А за день чи два по тому, як пробили дороги між селами, з волості до нас у Буки привезли тіло Віктора Сергійовича Бубновського. Це він, виявляється, був тим начальником, що замерз разом зі своїм фурманом.

Дізнавшись про це, Ніна Вітольдівна знепритомніла.

Я мало не з кулаками накинувся на вайлуватого Діодора Микитовича, коли той не виявив належної моторності.

— Та не умрьоть,— пробував був заспокоїти мене Фастівець.— Женщини — онє живучії, как кошки.

— Ви!.. Базікало!.. Коли не поспішите... то я вас! — Поглядом я шукав ваговиту річ, котра в моїй руці могла б переконати фельдшера в серйозності моїх намірів.— Біго-о-ом! — гаркнув я по-командирському, й старий військовий фельдшер одразу впізнав колишнього офіцера.

— Слушаюс-с... Сею минуту...

Він задріботів по втоптаній стежечці нахильці, мало не падав.

Руками, що тремтіли від запопадливості, підніс зомлілій нашатирного спирту. Ніна Вітольдівна смикнулася, чхнула й розплющила очі.

З уст її зірвався ледь чутний стогін, а мене заболіло.

Діодор Микитович впорскнув їй камфори, й за деякий час жінка цілком опритомніла. Потім тихо заплакала, раз у раз повторяючи:

— Прости мене, Боже... винувата... Прости, Віктóр...

У Каті личко загострилося, зблідло, губи тремтіли. Вона вся зіщулилась, і я знав: якщо й отерпла вона від страху, то тільки в тривозі за материне життя.

Довбали яму на старім цвинтарі поряд із родинним склепом Бубновських.

Представник із повіту, що мав провести Віктора Сергійовича в останню путь од імені земельного відділу, сидів у сільраді й виправляв різні зведення. Нам він прозоро натякнув, що церковне поховання не бажане, оскільки покійний був радслужбовцем. Ніна Вітольдівна тільки розгублено кивала головою.

Проводжало Віктора Сергійовича все село. У далеке минуле, в спогади дідів одійшло дике свавілля кріпаччини, строгий порядок поміщицької економії, кумування з ліберальним старим паном, селянський наділ, що його одержав од громади молодий Бубновський, його самобичування, знущання над дружиною — від великої гордині й притамованої дворянської злості. Й у смерті своїй виявився Віктор Сергійович маловигадливим фіглярем.

Представник із повіту виявився дуже обережним товаришем. Він так гладенько пройшовся по пам'яті Віктора Сергійовича, що не знати було, чи хвалить він його, чи гудить. Чи пам'ятати його, покійного, кипучу енергію в запровадженні багатопілля, в організації радгоспів та агропунктів, чи обмежитися лише тим, що він, померлий, був представником ворожого класу, але знайшов у собі мужність вчасно перейти на службу Радянській владі. Але я подумки дякував повітовому товаришеві, що він хоча б не огудив померлого. Щоб спокійно жили на світі прекрасна безталанна жінка зі своєю синьоокою донечкою-кізкою.

Влягалися по хуртовині сніги, спадало людське збудження.

Ніна Вітольдівна днів зо три не виходила зі своєї комірчини. Не було на лекціях і Каті.

Смерть Віктора Сергійовича якось одразу примирила Єфросинію Петрівну з її колегою. Бо ж та стала удовою. А це аж ніяк не те, що розлучена жінка. Далеко не те!

З цього приводу моя половина дала чимало цінних вказівок удові. Порадила, які квіти посадити весною на гробку, якому ковалеві замовити залізні гратки для огорожі на могилу, як справляти дев'ять днів, сорок днів, роковини.

Справивши поминки, Ніна Вітольдівна поїхала на курси. Притихле й схудле дівчатко стало жити в нас. Часом мене проймала така ніжність до цієї дитини, що завмирало серце. Та я ніколи не дозволяв собі приголубити Катю на очах у своєї дружини. Тільки зрідка, допомагаючи дівчинці розв'язувати задачі, покладу руку на її чорняву

теплу голівку, а в самого очі випікає сльоза. Як вона, ця кізка, схожа на маму свою!...

Не дає мені спати думка й ще про одну дитину.

Недавно здибав Діодора Микитовича. Пихкотів, долаючи нелегку путь у глибокому покрученому рівчаку, що зараз зветься стежкою. Зійшлися ми з ним, мало грудьми не впираємось. Він собі в сніг лізе, я — собі.

— Тьфу, каналії! Стьожку — й ту не прочистють!

— Звідки це ви, Діодоре Микитовичу? Здрастуйте!

— Да вот Титаренкови пригласили. У них нєвєстка малость прихворнула. Мало не врізала дуба. Понімаєте, боса на криге плаття прала... Живучії, ці каналії-мужики... Ну, нічаго. Дасть Бог, і вичуняєт, как не помрьоть.

О мерзотники! Грім на ваші голови!

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,

у якім автор продовжує почату Іваном Івановичем розмову про спартанське виховання

Потому, як закінчили з білизною і розкидали її на плоті та на кущах порічок і жасмину, щоб вимерзла, Яринка все не могла зігрітися. І тільки пізнього вечора її тіло почало наливатися теплом. І разом із тою теплотою все її нутро сповнювалося тягарем, наче в жилах текла не кров, а підігріте живе срібло. Яринка напочатку думала, що то розморила її втома. Та почало пересихати в роті, в очах відчула жар, горіли щоки, й молодичка відмовилась од вечері й одразу ж лягла.

Данько довго грав із Тимохою в дурня, гарячкував, відчайдушно ляпав масними, мов млинці, картами, аж поки ощадлива мати сердито хукнула в скло каганця.

— Ото ще мені домовики! Півпляшки карасину за ніч спалять!

Вкотившись під кожух поряд із дружиною, Данько поліз з обіймами. Яринка скрикнула, мов ужалена, й штурхонула його ліктем. Данько засичав од злості, затулив Яринці рота, та вона з такою ненавистю запручалася, що він, аби тихо лихо, відсунувся.

— Заразо! Бридкий! Гидкий!

Яринка вся горіла. Впадала в непевну дрімоту, бачила пожежі, ввижалося сире м'ясо, й вона в півсвідомості нарешті зрозуміла — напала на неї хвороба.

Як мала дитина, розкидала руки, перекочувалась із боку на бік, і Данько, котрому вона заважала спати, стиха лаючись, забрав свою подушку й уклався на лаві.

Яринку мучила згага. Та знала — в цій хаті їй ніхто не стане за служку. Спустила гарячі ноги на долівку й майже рачки полізла в першу хату. Намацала відро з питною водою, заточилася й, перекинувши відро, вилила з нього на стіну. Прокинулась свекруха, прогугнявила: «А зачумись ти!» — й знову захропла. З мокрою пеленою — стояла навколішки — Яринка якось напилася, зі стогоном підвелась і, хитаючись, мов п'яна, добулася своєї постелі.

І їй стало все байдуже. Чи спатиме, чи не спатиме, чи встане завтра раненько до звичної роботи, чи лежатиме колодою, чи житиме, а чи вмре. Нехай її судять, нехай обмовляють, Яринка не обмовиться жодним словом, вона далеко звідси, гай-гай як далеко! Час не тільки зупинився, а й потік назад. І вже вона не молодиця, не чиясь невістка, а материна донька. Й усе те добре, чого позбавили її після того, як вона стала дорослою, знову повернулось до неї, десятками добрих рук оповило її, пестило й жаліло.

І цієї ласки було для неї так забагато, що вона аж стогнала. «Не хочу, не хочу!» — плакала, мов пересичена солодощами дитина. Й схилялася над нею мати, й у своїй ніжності була така гаряча, що Яринка аж задихалася від випромінюваного материного тепла.

Потім були жнива, нестерпний пал, коротка стерня колола їй босі ноги.

Затим вона умлівала від спеки. Приходила мати, обливала її теплою водою, і Яринка очунювала — й сорочка була справді хоч викручуй. А далі Яринка вмерла. Й була щаслива, що її смерть прийшла без болю і страждань. Скільки тривав стан небуття, вона не знала.

Оживала й знову вмирала. Та й оживаючи, Яринка не знала, що робиться в довколишньому світі. Й жодного разу не подумала ні про свого чоловіка, ні про свекрів, ні про швагерів. Вони просто не існували для неї. І навіть половецький парубок Павло не являвся їй у мареннях.

Невістчина хвороба не внесла розладу в розмірений порядок сім'ї Титаренків.

Так само, тяжко крекчучи, перед світом злізла стара з печі й, не діждавшись Яринчиного пробудження, у великім здивуванні почовгала до кімнати подивитися, чи спить, ледащо, а чи щось сталося. Піднесла каганця мало не до самого обличчя, здивувалася.

— Ну, ти диви! Чуденіє, та й годі...

Бурмочучи щось собі під ніс, зготувала сніданок, побудила всіх, за винятком Данька, сказала старому:

— Ти на гору, а чорт за ногу... Ярина заслабла... І чо' б це їй?

Кузьма Дмитрович пожував губами, почухав потилицю.

— От, гадство, як жизня встроєна!.. Тра фершала кликать.

— Туди! Не померла ж вона.

— Опять же шкода дитини...

— Шкода, то, може, й шкода... А сказати б — ще в колодочки не вбилася, а вже таке непотрібне... А що ж то буде, як з п'ятеро дітей приведе?.. Ото ще мені невістка, робітниця!..

— Ну, фершала тра!

— Та постривай. Це ж віддавай тому каналію частку сала та десяток яєць. А я її ось липовим цвітом напою, та й...

Відварювала Палажка липовий цвіт, напувала з ложечки невістку. Пробувала навіть нагодувати: тра їсти, а то довго отак пролежить... Бурчала, висмикуючи з-під невістки мокре простирадло: «Ну, ти диви! Чуденіє, та й годі!»

Проте дала малому Павликові потиличника, щоб не був дуже цікавий.

— Крутиться, анцихрист! Чо' ти тут не бачив? Цікавий, як моєї дядини гуска!..

Ще днів зо два чекали, поки невістка надумається одужати, потім уже послали малого до Софії, а Кузьма Дмитрович пішов до Фастівця. Не любив Діодор Микитович ходити до хворих пішки,— йому подавай підводу, ще й добре вимощену. Однак Кузьма Дмитрович укоськав фельдшера.

— Значця, так... ви погляньте, як, гадство, намело! Ну, намело ж, гадство!.. Тра ж понімать!.. Коні ж — вони животнії, тіки сказать не вміють!..

— Каналії, та й тольки! — пихкотів фельдшер. Однак із поваги до багатого чоловіка пішов-таки.

Задля невістки Палажка зготувала для фельдшера добрий сніданок.

Діодор Микитович сам-один сидів на покуті й непоспіхом пив горілку з рубчатої, як бомба-лимонка, карафки й закушував мерзлим салом та яєчнею.

— Ви, мадам Титаренкова, добре ісделали, що присогласили медіціну. Воно, конєшно, биваїть, шо й баба-шептуха помагаєть. Ну, знять пристріт чи вилить переляк,

на єто баби-шептухи великі мастериці. Ну, а в рассуждєнії анатомії вони совсьом слабиї. А бабу-шептуху нада присоглашать тада, коли медіціна совсьом безсильная. Не будіть ні шкоди, ні пользи...

Ще не закінчив Фастівець снідати, як прибігла Софія. Діодор Микитович спробував був запросити і її до столу, та жінка тільки обурено махнула рукою. Побігла до кімнати, впала навколішки перед доччиною постіллю і заголосила, як над мертвою:

— Ой на кого ж ти мене покидаєш!.. Ой ягідко моя солодкая!.. Ой всміхнись, моє сонечко яснеє!.. Ой дитино ж моя бідолашная!..

Цілувала доччині руки, а вони були тоненькі й немічні й, здавалося, крихкі й прозорі, мов стебельця кульбаби.

— Мамо...— ворухнула чорними губами Яринка й заплющила очі. Вона знала, що повинно значити це слово, й знала також, що мати не зрозуміє його довіку. Й вона пожаліла матір, відпустила їй великий гріх.— Нічо', мамо...

Софія зрозуміла так: «Я нікому на вас не пожаліюсь. Я стерплю. Забуду. Житиму».

Й мати бурхливо зрадувалась:

— Слава Богові! Слава всьому святому!

Поцілувала дочку в спітніле личко, перехрестила й, повеселівши, вийшла до сватів.

— Ну, ви подумайте таке! Й з чого б воно?.. Причепиться хвороба, й клопіт людям...— Вона мовби вибачалась перед свахою, мовби шкодувала, що породила дочку такою недужною.

— Та якось уже обійдемося,— заспокоїла її Палажка.— Може, ще вона стане на силі...

— Авжеж, авжеж,— радо закивала Софія.— Безпремінно повинна направитись... Ви вже потерпіть...

Фельдшер кінчив снідання, перехрестився.

— Ну, помолясь Богу, й приймьомся,— і витяг із бічної кишені великого дерев'яного стетоскопа, склав його й поколивався до кімнати.

— Покажи язика...— чувся з кімнати його густий баритон.— Обложен... Так... так... дишіте... не дишіте... Глупше дишіте. Совсьом не дишіте! Тут болить? А тут ні... Так... так... Живучії, каналії!.. Банки нада ставить... Мадам Титаренкова, безпремінно требується первак на предмет постановлєнія банок...

Діодор Микитович ворожив над хворою ще з півгодини. Уклавши банки й увесь інший лікарський струмент разом

із «приношенієм» у потертий шкіряний саквояж, він попрощався.

— Будемо уповать на волю Божую. А медіціна ісдєлала всьо. Тепера тільки на Бога й надьожда.

Чи молились богові Титаренки, не відомо. Та, либонь, ні. В хазяйстві ніколи молитися за невісток. Тут аби свої гріхи замолити, бо що не день, то налипає їх на душу — миєш, миєш — не одмиєш. Тож полишили Яринку самій вимолювати в бога здоров'я. А вона теж не молилася. Їй все було байдуже.

Лежала самотня в кімнаті,— вся чоловіча частина родини розбредала, залишалася сама Палажка. Скребла горшки, топила в печі, терла на столі сіль пляшкою, бурмотіла щось собі під ніс — гугняво, суворо, як невблаганний суддя, котрому однаково — чи виправдати підсудного, чи послати на шибеницю. Аби тільки додержатись раз встановленого порядку.

Приносила їжу, ставила на стільчику побіля ліжка, стояла над Яринкою широка й пласка, як тінь. І, коли невістка відмовлялася од страви, невдоволено гуділа:

— Ну, ти диви! Чуденіє, та й годі!..— Й, постоявши якусь хвилю, прибирала все. Тільки узвар залишала, бо знала, що Яринка дуже любить його.— Порозкошуй, порозкошуй!..

Щодня приходила мати, дуже раділа з того, що Яринка, хоч і повільно, та одужує, приносила яблук-зимівок і тихенько совала дочці фунтик із цукерками,— для неї в цю хвилину Яринка була ще малою. Дочка так само по-змовницькому ховала ті пакуночки під сіно в ліжко, й хоч не смоктала їх, та, проте, не наважувалась віддавати Павликові — розгнівається свекруха: бач, заміжня, а їй ще цукерки в голові!..

В суботу ввечері прийшов вітчим. Був трохи напідпитку, в новій шинелі під ременем, пахло від нього свіжою тканинною фарбою і дьогтем. Усміхнувся до неї, мабуть, силувано, тримав її руку в своїй загрубілій долоні, нахилявся до самого вуха, шепотів:

— А ми от на зло куркулям і одужаємо! Неодмінно! Ми їм ще покажемо, глитайні!..

Були в його мові й злість, і сум. І не те, мабуть, хотів сказати, бо в погляді його було щось незрозуміле для Яринки, якась тривога, гострий блиск. А коли прощався, сказав тихо:

— Одужуй, нагідко моя!

І кріпко зажмурився.

Зі сватами Степан не здоровкався й не прощався. Палажка, як тільки-но зачинилися за ним двері, сказала вголос:

— Ну, ти диви! Бусурмен, чисто тобі бусурмен!..

Кузьма Дмитрович був ображений ще зі дня обшуку.

— От що то, гадство, як власть чоловікові дати!.. Отак жизня встроєна...

Кілька вечорів Данько просидів удома. То грав із Тимохою в «носа» — картярська гра, коли переможеного лупцюють колодою карт по носі, то, кривлячи рота від розумового напруження, возився з «морокою» — залізний стрижень із приладнаними до нього кільцями, котрі, завдяки різним комбінаціям, то з'єднують у ланцюг, то вивільняють кільця. Врешті й це йому набридло, й він почав одягатися.

— Ти диви! — здивувалася мати.— Та й куди ж це?

А на гулицю! — Данько навіть не обернувся.

— Та недобре ж! Жінка слаба.

— А як вона отак рік пролежить?

— Чуденіє, та й годі! — знову здивувалася Палажка, проте затримувати його не спробувала.

— Ти-но роздягайся та вдома сиди! — обізвався Кузьма Дмитрович.— От, гадство, як розіпсів! Дізнається сваха, то що — мені в сірка очей позичати? Значця, так... позичати.

— Коли ви мені спокій дасте?! — ревнув Данило, вгативши себе кулаком у груди.— Доки я поневірятимусь?! — Він напускав на себе чорного духу, весь аж тіпався.— Не хочу жити з вами! Вік наймитуватиму?! А дідька лисого, пойняли?! Відділяйте хазяйства! А то хату спалю і сам утоплюся!

Що Данило втопиться — Кузьма Дмитрович не вірив ні ось стілечки. Що хату спалить — вірив тільки наполовину. А що може відділитися — то це найбільше турбувало старого. Одійде дві десятини поля, худоба, реманент, стара вже нездужає, а коли саме Тимоха приведе невістку з великими долонями й широкими плічми, то ще невідомо.

Й старий злякався.

— Значця, так... ти не гарячкуй! От, гадство! Ну, дурний, та й годі! Уремля зараз таке, що тра купи триматись. Ти хоч, щоб нас у куркулі записали? А того й не добираєш, що, як озлиться сваха та нажаліється своєму приймакові, а той із Ригором зараз — нерозлийвода, та й... Отак

жизня встроєна!..— значущо підніс пальця Кузьма Дмитрович.

Впродовж цієї батькової мови Данько лютився, та вже тихо. Тільки блискав очима, цмокав, наче щось мав сказати у відповідь, переступав із ноги на ногу.

— Хай вона вам зачумиться!

Кузьма Дмитрович склав руки на животі й похитав головою.

— Чи ж я тобі її приводив? Значця, так... приводив?.. Чи до попа кіньми тягнув?..

— Ба й правда,— сказала стара.— Он Тимоха, диви, не шукає панночок, а все робітницю. А якби хтів, то золоту дівку взяв би!

Тимофій кліпав, плямкав губами, прибравши вигляду смиренно-гордовитого,— ось, мовляв, який я: гордую гарними дівками!

І він сам собі видався таким гарним, неприступним, що надув щоки й мовив суворо:

— Рум'яне яблуко — воно, бувать, червиве всередині! Не все те золото, що блищить!

— От бач! — підтвердила стара.

Данько й сам зважив, що батьки мають рацію. Але поступитися раз — то й назавжди втратиш волю.

— Ну, то я пішов. На часинку. Пойняли? — Й, щоб помиритися з батьками, на мить відчинив двері до кімнати й глянув на дружину. Заспокійливо махнув рукою і пішов.

А Яринка відбувала довгу — на все життя — каторгу. І їй уже не вірилось, що колись там, у кінці довгих страждань, поневірянь і пекучої самотності відчиняться двері її тюрми й хтось добрий і гарний, кого вона жде все своє життя, ласкаво скаже: «Ти діждалась. Іди».

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ,

у якому Іван Іванович оповідає про земне відродження, матримоніальні розрахунки своєї дружини та про те, як Ригор Власович перебрав на себе невластиві йому обов'язки

«Мені тринадцятий минало...» — мовби й досі чую дзвінкий голосок нашої малої доньки-приймачки, Каті Бубновської. Читала вона цей вірш на дитячому ранку напередодні шевченківських днів. Це вже в котрий раз відзначає вся Радянська Україна велике Тарасове свято.

З портретів, прикрашених ялиновими гілками, суворо дивиться на дітвору передчасно постарілий чоловік, котрого чомусь називають зараз «дідусем». Може, тому, що для молоді сорок сім років — то сливе сонцесхил. Може, ще й тому, що цей лагідний і сором'язливий чоловік (а він саме таким і був!) не зазнав молодості? А може, й тому, що в свідомості народній він і досі живе й продовжує лічити свої роки від того дня, коли мати принесла його в світ? Якщо так, то нехай буде й «дідусь»... Адже зараз йому вже сто дев'ять літ. Нехай вічно в пам'яті революційного народу він буде живий і здоровий і відлічує свої роки разом із нами. Нехай так і залишається нашим сучасником, мудрим і добрим дідусем...

Катя вивчила напам'ять ще й інший вірш — «На панщині пшеницю жала...» й була дуже зобиджена, коли я заборонив їй читати його на святі й доручив це іншій дівчинці. Я знаю, що й Ніна Вітольдівна не зрозуміла б мене.

До хлопчаків не дійшла вся тонка й болісно щемлива краса обох віршів, зате з яким захватом зустріли вони «Світе ясний, світе тихий...», де ото «з багряниць онучі драти, люльки з кадил закуряти» — одне слово, вони тільки й сприймали бунт духа.

Всією шкільною громадою співали «Заповіт». Це було суворо й велично. Від заласся в мене аж мушки пробігали по тілу. А на завершення «Інтернаціонал» і сучасна революційна — «Вперед, народе, йди на бій кривавий — в червоних лавах, в червоних лавах!..»

Увечері концерт повторили для дорослих у хаті-читальні. «Інтернаціонал» усі зустріли стоячи. Це було знаменно. І я на все життя упевнився, що тільки з «Інтернаціоналом» народи збережуть усі свої найдорожчі надбання — свободу, культуру, безсмертя в пісні.

Коли в суголоссі почув я мовби збоку такі начеб прості й нехитрі рядки — «Думи мої, думи мої...», то аж тепер зрозумів, яку страшну силу несли вони в собі. «Роботящим рукам...» — гучало як пророцтво.

Шевченківське свято й річниця Паризької комуни в школі тривали ще довго, хоч про них вже й не говорилося.

Наче надихані дивною силою, мої школярики носили в собі радісні й тривожні хвилини спілкування з генієм. Мовби розмовляли з самим дідусем Тарасом, і він заповідав їм: «Учітеся, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь!» І навіть найбільші ледарі й розбишаки в ці дні не могли порушити того запо-

віту. Шкільні перекази писали віршами. Я навіть перехопив кілька цидулок, у яких невідомі парубки освідчувались у коханні невідомій дівчині чотиристопним ямбом. Я, звичайно, не розголошував таємниці листування, але чиїсь мужні щоки червоніли, чиїсь чарівні оченята опускалися долі...

І ще довго стояв дух свята. Кожного дня я вставав від сну в чеканні чуда, мовби мали повернути мені втрачену молодість.

І з кожним днем усе вище піднімалося сонце, опадала біла пишнота снігів і на пагорбах зяяли чорні паруючі латки. Клекотіли, аж запінювались, ручаї, у великих калюжах купалися горобці, пили життєдайну воду, набиралися снаги до продовження свого безжурного роду.

По-новому лунали людські голоси — чулося в них народження пісні. Це одужання духу. Недаремно ж усі міфологічні сюжети починаються з народження світла. Тож і сьогорічну весну, радісний сонцеворот, запишемо на найчистішу сторінку нашої Книги Добра і Зла. Й будемо спостерігати, як зі звільненням землі проростатимуть добрі злаки.

Наше поле чисте, випололи всі бур'яни, сійся, родися, жито й пшениця... А за межами — витинаються плевели. Скаженіють контрреволюційні банди Муссоліні, доперся до королівських покоїв і до влади позер і штукар із колючими очицями й важкою мордою. Запахло кров'ю. Що воно — фашизм — ще добре не знаю. Одне тільки відаю — коли похід на передову революційну думку, терор проти робітництва й інтелігенції, то ця гидота довго не протягне.

Вчора на велику перерву прийшла до школи Палазя Кривенька, Македонова дружина.

Таємниче поманила мене пальцем. Ми зайшли до спорожнілого класу, я звелів черговому вийти, й Палазя витягла з-за пазухи листа.

— Ось, Іване Йвановичу.— Зараз вона вже не боялася за долю свого чоловіка, і його лист був для неї не лише сімейною радістю, а й предметом незрозумілих для мене гордощів.— Ой Петро!..— похитала головою, і незрозуміло було, чи вона докоряла йому, чи пишалася ним.

У тім листі наш односелець Македон, як завжди в подібних випадках, вітав свою ненаглядну жіночку й дев'ятьох синочків, передавав уклін всьому родові, питав, як ведеться тій коняці, що привели багатирі, чи не спала

з тіла, чи не лягає в стайні, чи не охвачена часом (чи не підупала на ноги). А далі йшло:

«У мене велика радість. Я виручив начальника режиму. Од нього мені велика була подяка і сказав: «Ти, Македоне, спас мене, і я тебе спасу». Так що мене перевели в іншу камеру й, дасть бог, за кілька тижнів одпустять мене до дєток. І пригорну я тебе до серця, й ти почуєш, як воно крепко й міцно б'ється. І бережи, Палазю, дєток, бо як ми будем старенькі, то вони й нам з тобою дадуть пропитанія. А мені нічо', так само дають їсти, як і давали, і з морди я не спав».

Од великого збудження Палазя тремтіла.

— Ой Петро!.. Слава Богові, слава! Зглянувся Господь над нами!

Мене аж стрепенуло. Й жаль мені було Палазі, й жаль людської правди. Тільки тоді люди пізнають її, ту правду, коли міряють власне горе чужим.

І я сказав їй:

— А все-таки краще було б, якби Петра не помилували.

Вона довго думала. Не могла збагнути ні моєї жорстокосердості, ні моєї гіркої правди.

— Прощавайте, Іване Йвановичу.

— Ходіть здорові.

Я просидів за партою аж до дзвінка.

Десь надвечір мене було викликано до сільради.

На моє привітання писар Федір махнув пером на двері другої хати.

— Ригор із баришнею.

Та панночка виявилась дуже гарною, з темними вусиками й ніжним овалом лиця, сільською дівчиною.

Здоровкаючись зі мною, вона густо почервоніла. Мовби заглядала в жарку піч.

— Павлина. Костюк.

— Чим зобов'язаний? — Я тішився її збентеженням.

Дівчина глянула на Ригора Власовича.

— Це її культпросвіт прислав. І повітком комсомолу. Так що вам, Іване Йвановичу, доведеться передати хату-читальню. Їм от.

Я розвів руками.

— Ви, Йване Йвановичу, не зобиджайтеся, будете й далі народ навчати, тільки от вони,— покивав він великим пальцем,— будуть піонервожатою і комсомольський осередок збирати. Я ще ото на учнівських зборах казав. А платитимем їм із коштів самообкладання. Нічо', нічо',

Іване Йвановичу, не сумнівайтеся, вони,— і знову великим пальцем у бік Павлини,— теж школу проходили.

«Ну, слава Богові,— подумав я,— що хоч не за Ригоровою абеткою».

— І од Робземлісу вони,— вів далі Ригор Власович.— Наймитам, котрі роблять у тих турків, буде захист.

— Ну, добре,— сказав я,— роботи вистачить. І освіта, гадаю, підходяща? — Я краєм ока косував на дівчину.

Від учености, що аж перла з мене, Павлина почувалася зле.

— Як ви вже з самого культпросвіту,— знову сказав я без тіні усмішки,— то ви — мій колега. Підемо, колего, пити зі мною чай.

«Колега» так зашарілася, що я нарешті покинув гру, підморгнув Ригорові Власовичу й поплескав дівчину по плечу.

— Ну, годі, годі, пожартували — й край. І справді, підемо зі мною, переночуєте, а вже завтра — за діло.

Я взяв її за руку і, як маленьку, повів за собою.

Єфросинію Петрівну аж ошелешила Павлинина врода.

Розмовляючи про якісь абищиці, вона непомітно для самої себе все походжала навколо дівчини, роздивлялася її анфас і в профіль. Кружляла над нею, мов бабка над квіткою. І я знав дружинині потаємні думки. За якихось півгодини нашу невістоньку Катю було відхилено, і яблуко розбрату передано до рук Павлини. Й, мабуть, не бентежила мою дружину різниця у віці Віталика й Павлини.

Дівчині належало виключитись із часу й чекати, поки підросте Віталик.

І пригощала Павлину Єфросинія Петрівна мовби власну невістку.

Вклала спати на перині, пухкій і пишній, як біла хмарина. Я гадаю, тієї ночі снила дівчина райські сади й золотих соловейків.

На ранок, ще до занять у школі, я повів Павлину до хати-читальні й показав їй усе нехитре майно.

— Хазяйнуйте, колего.

Дівчина одразу кинулась до книжок.

— Готуйте акта, підпишемо увечері.

Дівчисько виявилося бойовите. Вже опівдні на дверях хати-читальні й трьох крамниць — кооперативної й обох приватних — висіло намальоване червоним чорнилом оголошення.

«ВСІМ. ВСІМ. ВСІМ

18 березня 1923 року в хаті-читальні
відбудуться загальні збори молоді.

НА ЧЕРЗІ ДНЯ:

1. Про Паризьку комуну.
2. Про організацію осередку.
3. Танці до упаду.

Лузати насіння можна тільки в жменю.
А курити — то виходь надвір».

Старий Меїр, на дверях крамниці якого Павлина приліпила свою об'яву, тільки здивувався.

— Я почтительно звиняюсь, але нащо мені ваша грамота? З мене досить і патента. Тоді нащо мені це представленіє!.. А скажіть мені, добра дєвушка, чи не чути там зверху чогось такого? — Й старий покрутив піднесеною розчепіреною долонею.— Ну, про зниження податків чи оптових цін?

На це дівчина похитала головою, а рукою зробила такий рух, мов закручувала гайку.

— Ну, ви дивіться, яка умная дєвушка! — цмокав язиком Меїр. Схоже було, що і його радувала перспектива закручування гайок...

Тубол, забачивши об'яву на дверях своєї крамниці, вибухнув, як перегрітий гумовий м'яч.

— Вон од моєї власності! Тут тобі не агітпроп.

І, кажуть, Павлина відповіла йому так:

— Чого ви, дядьку, кричите? Безпремінно кров ударить. І ще знайте — Радянська влада не любить дрібної й крикливої буржуазії.

Тубол аж посинів. Розіп'явся на дверях крамниці:

— Не дам! Нема такого закону! Неп!

— Ну, що ж, піду до голови, поспитаюсь, чи відмінили Радянську владу.

Тут крамар опам'ятався, закліпав, сплюнув.

— Тьху на ваші голови, анахтеми! Знає, псявіра, де закону шукать!.. То ліпи вже свою бомагу, й сама коло неї вішайся!

І так уже лаяв дівку перед покупцями, так обурювався з порушення своїх суверенних прав, що поголоска про Павлинин приїзд і об'яву облетіла Буки за якихось півгодини.

— Комисарша якась об'явилася. В анцихристи записуватиме.

— Щоб у Божі храми не ходили, дітей не хрестили й паски не їли.

— Зав'язати їй спідницю!

— Ой, не кажіть! Це ж довга тюрма!

— Зараз тюрми нема. Сама допра. Й кожен рік амністія.

Одне слово, закипіли пристрасті.

Не знайшлося жодної бабусі, що погодилась би прийняти Павлину в сусіди. Навіть Ригорова обіцянка привезти дві хури дров не справила враження.

Павлина посмутніла. Єфросинія Петрівна зразу помітила її настрій.

— Та й чого це ти, дитино, смутна та невесела, наче схиму приймаєш?

Я пояснив.

Дружина засяяла.

— А я і сама хотіла їй казати — залишайся, мовляв, у нас. Буде тобі добре. Так уже добре!..

— То, може, вам тісно. Он і донечка...— Павлина мала на увазі Катю.

Про донечку моя кохана дружина з далекоглядним несхваленням промовчала, зате розповіла гості про Віталика з такою безвідносністю до його віку, що кожна дівчина, на місці Павлини, мала б неодмінно закохатися в нього заочно. Він був найрозумніший із усіх синів, найвродливіший серед хлопців, одне слово, Віталик був сином Єфросинії Петрівни! Одного тільки не передбачала моя половина, що він свою майбутню дружину (другу!) називатиме тіткою... Я засделегідь втішався.

Мені здається, що Єфросинія Петрівна з того дня почала забувати нашу нерозумну дитину Ядзю.

А зі святою дівою приключилося от що.

Хоч як тужив Ригор Власович за своєю зорею, а й він, мабуть, не наважувався битися з Романом Ступою ні на шаблях, ні в кілки, ні навіть навкулачки. Може, тому, що його суперник ходив у незаможниках?..

Але, мабуть, розумів наш сільський проводир, що і Ядзя не знайшла того, що шукала.

Й охопила Поліщука нудьга превеликая, і вже не міг він і дивитися на незаможника Ступу, й це, либонь, було найбільшим Ригоровим гріхом.

І зайшов якось Ригор Власович до Романа й запитав Ядзю суворим голосом, чи не експлуатує її господар.

А Роман Ступа обсмоктав наперед свої слова й отак сказав:

— І нема чо' тобі мішатися, бо вона моя жона.— І ще посмоктав.— А живемо ми з Явдохою на віру.

— Як? — потемнів на виду Ригор Власович. І, часто задихавши, подивився на Ядзю.— Чи правду... цей?..

І мовчала Ядзя.

І знов питав Ригор Власович:

— А чо' ж ти, турку, не повінчався з нею?

— Бо я праведної віри, а вона католичка.

Подумав Ригор Власович.

— Правда твоя. Не можна тобі йти з нею до церкви. Та ще й не годиться тобі, праведнику, тримати за харч наймичку та ще й спати з нею. А буде вона тобі законна жона з іншого боку. Щоб, як захоче кинути тебе, старого мухомора, то щоб і майна половину одійшло. Одягайтесь, Явдошко. Й ти, турку, одягайся теж. Поведу я тебе до сільради. Й сам скажеш Федору-секретарю, щоб він вас записав, а я тільки поставлю печатку. Й не пискни. Бо, присягаюсь на Явдошку, присягаюсь на свій наган, на світову революцію, хоч і не пощастило мені за неї загинути, що вб'ю я тебе безпремінно, як гідру, коли ти, гаде, почнеш крутити хвостом. Бо не можу я бачити, як зобиджають гарних людей!..

І коли церемонія першого в Буках громадянського шлюбу була закінчена, побажав Ригор Власович щастя молодій княгині. А князеві сказав отако:

— А тепер, дурню, йди й читай свою Біблію, поки зовсім глузду одбіжиш. І тільки хоч пальцем її зачепиш... Явдошку себто... чи словом поганим... Буде вона тобі замість Богородиці. Отак.

І дивувалося все село, й дивувався Ступа. І я, записуючи це, теж вельми дивуюсь.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ,

у якому автор залишає Яринку без надії і просвітку

Ой піду я лугом,
лугом-долиною,
та й чи не зустрінусь
з родом-родиною...

Оживала земля. Оживала Яринка.

Тихо-тихо, кволим голосом заводила текучу журливу пісню, таку широку, срібну та гірку, наче осяяний місяцем полиновий степ.

Одходив великий піст.

Із самого ранку вся родина Титаренків, за винятком Павлика, якому Кузьма Дмитрович звелів іти до школи, щоб не дивився чорним оком учитель, пішла до церкви.

Данило довго, по-парубоцькому збирався, наваксовував чоботи, викладав змащеного лампадною олією пінявого чуба, вказівним і великим пальцем вирівнював запущені вусики. Либонь, хотів подобатись дівкам.

Яринка дивилася на нього без осуду й без ревнощів. Він зараз був для неї як тривалий біль, що відійшов. Не можна одразу забути, але не можна за ним і жалкувати. Й навіть вдячна була долі за тяжку свою хворобу, що роз'єднала її з ним. При найменшому дотикові до себе вона з такою розпачливою злістю кричала, що Данило почав боятися її і уникати.

Палажка здогадувалась і невдоволено бурчала до чоловіка:

— Ну, ти диви, що вичворяє!.. Мученіє чоловікові з такою жінкою... Хоч бери та до Тодоськи Кучерявої іди... Ну ти бач!.. А дитина,— це так про Данила,— мучиться...

— От, гадство,— співчутливо цмокав язиком Кузьма Дмитрович. Проте заспокоював стару: — Не треба зараз про це балакать. А ти йому скажи отако, щоб до Тодоськи не топтав стежку. Ніззя. Значця, так... ніззя. А то знов-таки сват Степан тяжке серце носитиме. Треба стерегтися. І нащо був нам цей клопіт... От, гадство, як жизня встроєна!..

І це не раз чула недужа невістка. Й не було каяття в її душі, не було вже й прагнення жити з ними усіма в мирі. Не буде вона запобігати перед ними, любити їх у чеканні якоїсь зміни. Яринка ще не мала їх за ворогів, та не були вже вони їй навіть далекими родичами.

Вона ще не знала, як буде жити. В душі була якась сірість, сивий туман.

Та твердо знала: краще вмерти, аніж удавати покірливість і любов.

Думала про це часто. Боялася не смерті, а страждань. Поглядала на сірники. Скільки коробочок треба? Чи буде боліти? Скільки часу людина мучиться в зашморгу? Води теж боялася — моторошно й темно. Чи є безболісна смерть? А як завчасно заткнути каглу? Тоді всі помруть. Ні, цього вона не хотіла. А якщо бритвою по горлі?

Кажуть, легка смерть, як виточити кров із жил. Не болить, мовляв, а тільки тьмариться світ і кортить спати... Тільки б не забоятися крові!

Й вирішила так: почекати. Чого, то й сама не знала. Адже не буде переміни. Не буде. Ніхто не скаже: «Виходь. Ти вільна». Не постукають костурами добрі свати — засвати її за ясного місяченька. Але треба, треба чекати. А тоді вже (коли?) — бритвою по зап'ястю!

І, чекаючи, співала. На самоті. Щоб не чули вони. Не здогадалися. І в піснях було теж — чекати. Адже той, що складав пісні, доспівував до кінця, ще й переймали інші. Коли б самій скласти пісню, таку журливу, щоб гірко плакали люди на її похороні. Яринка квапилася — не мала часу! — й пісні не виходили.

Залишаючись сама, повзала на колінах, змащувала в першій хаті долівку, а коли підсихало, малювала рудою глиною квіти. Гіркі й тоскні.

Надходила свекруха, сплескувала руками: «Ну ти диви! Чуденіє, та й годі!..» Й не було захоплення в її голосі, й навіть здивування не було, а тільки в перші хвилини, може, прокидалася притаманна кожній трудящій людині повага до чужої праці. А далі ходила по тих квітах спокійно, навіть навмисне човгаючи чобітьми, щоб ту тужну красу зітерти. Й усі інші топтали ті квіти, Яринка знала — так само пройдуть вони брудними чобітьми й по її душі. І як це не дивно, а вона не смутилася від того. Знала все це наперед і тільки перевіряла свої припущення. Так воно й повинно було бути. Намалюй їм і Пречисту — вони пройдуть по ній брудними чобітьми. Аби тільки не сказати їм, що топчуть.

А вона не скаже: «То душа моя — не зневажайте». Не застереже їх од гріха.

Кожен сам собі в одвіті, від кожного залежить, чи полюблять його, чи осудять, чи привітають, чи й мовчки пройдуть.

Тільки сусідки дивувалися — ай, гарно ж як! На такому жовтому та ясному — квіти сумні, лапаті, аж грішно ногою ступити!.. Та навчи ж і нас, Ярино, щоб так змастити на великдень...

І лестили старій:

— Та й навчаєте ж ви невістку, бабо Палажко! Хіба ж молоді тепер зугарні?

Хмарилась стара.

— Ну, ти диви! Нащо воно нам? Той, що за хазяйство дбає, не має коли і вгору глянути. Квітки!.. Аби хліб та

мнясо. Господь наш Сус Христос квітки не нюхав, а п'ятьма хлібами п'ять тищ людей годував. Щоб сита була душа.

— Авжеж, авжеж, щоб сита була й зодягнена... Та, проте ж, бабо Палажко, он у храмі Божому як гарно!..

— Чуденіє мені, та й годі! Та то ж храм!

А проте та обставина, що її хату одрізняли, примирювала стару з Яринчиними квітами.

— Малюй уже, малюй! — гула вона.— Хай дурні дивуються... Та, проте, воно ні до чого... Затям, Ярино,— саме тільки хазяйство душу живить.

І Яринка, що слухала це з примруженими очима, позирала на свій живіт, де мало бути те диво, про яке мовила свекруха.

«Господи, яка ж вона ненажерна, та її душа!»

Й, на зло їм усім, щоб захиститися від їхніх сірих, вгодованих, як велетенські тарантули, душ, творила все нові й нові малюнки на простінках, надвіконнях, скрізь, де могла безгучно співати її золота душа.

Й вони мусили мовчати — боялися поговору. Й, може, ненавиділи її за це так само гостро, як зневажала вона їх.

Тимко, що дістав був од невістки одкоша, бубнів собі під ніс:

— Хазяйство велике, а робити нема кому. От я б собі жінку взяв!

Стара слухала ту мову, наче дивуючись, що сама не дійшла такої думки.

— Ну, ти диви!..

Й мовчала довго й незворушно — камінна баба в степу.

— Коли б уже хоч тобі, Тимохо, та Господь щастя дав!

І в уяві своїй бачила ту дівку, що мав узяти Тимко: постать — широка дубова дошка, великі руки, неговірка, скажена до роботи. Така, як вона, Палажка, була замолоду. Родитиме дітей під копою, третього дня по тому ставатиме до праці. Й не чекатиме на дяку. В сподіванні, що по смерті свекрухи все добро,— незчисленні сувої полотна, скотина в обійсті, й прядка, й кужіль, і бительня, і терниця, гребені й мотовила, й усі засмаглі, мов мурини, горщики, й колиска, в якій колихалися діти кількох поколінь, і ліжко, й гора подушок, і дійниця, і цідилок, і навіть дерев'яні кружки — накривати глечики — дістанеться їй. То не варто задля цього коритися і мовчати? Як мовчала й корилася вона, Палажка. А вона ж була хазяйська дочка, привезла в посаг стільки добра, що й не злічити!.. Та корилася, й слухала, й тихцем плакала вночі. Бо інакше як жити?

Може, таку саму, як бачила її Палажка, сподівалася мати ятрівку й сама Яринка. Дубову дошку, з душею в череві. Й молодичка заздалегідь зненавиділа її, але не через те, що та перебере до рук усе хазяйство й на правах дружини старшого брата верховодитиме в сім'ї. За те не злюбила її, що своїм існуванням свідчитиме: можна жити й коритися, можна існувати й терпіти там, де дерево трухлявіє, а залізо з'їдає іржа. За те, що не чекатиме дядьків з високими костурами, котрі мають засватати її за ясного місяченька. Що своїм існуванням переконуватиме: нема ні мрій, ні щасливих снів, ні надії, ні навіть смерті в кінці великих розчарувань.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ,

у якому Іван Іванович, зачудований мистецькими явищами, простежує зростання Ніни Вітольдівни й дивується з викопних решток монархізму

Давненько минув Великдень, а й досі мої гусенята-школярики носять у торбах крашанки. Круті яйця аж посиніли всередині, деякі — позеленіли, та, проте, ніхто не зазнав вади. Бо ж сказано — чортзна-кому то й вареничок зашкодить, а доброму й кий не завадить. Сторожиха Ядзя повними відрами виносить на смітник пофарбоване лушпиння, картає дітей, а вони все христосуються — один тримає в кулаці крашанку, а інший намагається розбити її своєю. Побив — забирай і наминай, твоя луснула — давай сюди... Навіть новонавернені комунари-спартаки, не криючись від нас, учителів, розважаються з крашанками. І так буде ще з тиждень, поки поїдять усі яйця. Не вважається за злочин, коли хто-небудь і змахлює. Проколюють свіже яйце, висисають білок із жовтком, заливають шкарлупу розтопленим воском, а тоді — тільки підставляй крашанки! Приносять до школи й невимовно гарні писанки. То вже справжнє мистецтво. Либонь, таке не гріх було б показати й десь на виставці, якби знайшовся розумний чоловік, що за тим штукарством не побачив би потурання релігійним забобонам.

Дізнавсь я і про того маляра, що так ловко розмальовує писанки. Це Титаренкова невістка Ярина (мало не написав був «Яринка»). Скупила всі фарби в Меїра, м'які пензлики. Її дядько Олекса Корчук, стельмах, точить на дозвіллі

болванки, а молодичка розмальовує їх такими химерними візерунками, що аж у очах миготить. Потім змастить розмальовану писанку яєчним білком, дасть просохнути й пускає в люди. І розцяцьковує їх по-різному, всі вони — як пісні — гарні й розмаїті.

Одібрала люта хвороба ноги в молодички, тож руки в неї несподівано виявились такі чутливі до краси. Похудла бідна дитина, шкіра на обличчі аж просвічується, а очі — довгі й темні, горять незгасним вогнем, як у подвижниці. Таку я її побачив, коли прийшов одвідати свого учня Павлика.

Й уже не соромилася мене заміжня дитина, дивилася у вічі спокійно, з якимось чеканням, начеб мав я сказати їй щось дуже важливе, що внесло б переміну в її життя.

Я з подивом розглядав її малюнки на комині, над сінешніми дверима, на простінках, і мене наче щось заморожувало, і я зрозумів — це талант!

— А в школі, Ярино, пам'ятаю, нічого такого за тобою не помічав...

— Я і тоді малювала. Та тільки фарб не було. А ви нам усе задавали малювати корів та лошаків. І дивилися на моє та казали: «Так собі...»

— Дитино...— тільки й сказав я.

В розмову втрутилася Палажка Титаренчиха. Їй аж дихання спирало від бажання виговоритись.

— Отак, як бачите,— коротко схлипнула вона.— У людей як у людей, а нам отакий клопіт!..

Яринка глянула на свекруху з такою чистою, незлобивою й правдивою зненавистю, що на мене знову мовби морозом війнуло.

— На все село робить,— гугнявила далі стара, і я був вдячний їй, що хоч визнала за працю Яринчин мистецький подвиг,— а вдома за холодну воду не візьметься.

— То ви б за ту її працю з людей гроші брали б.— Я стис зуби.

— Авжеж, авжеж,— зраділа Палажка.— Ну, ти диви, я і не здогадалася!..— Безпремінно треба гроші брати, бо як не робить у хазяйстві, то хоча б свіжа копієчка йшла.

Мені стало дуже важко, мовби стіни на мене хилилися, і я попрощався.

І що його діяти, кому скаржитись?

Усе начебто як треба, як сотні літ водилось. І ніхто не благає в мене помочі, не простягає до мене рук. Ну, наберусь я лихого духу, накинусь коршаком на Титаренків,

а й хто мене зрозуміє чи виправдає? Адже усім відомо, що на селі людина мусить працювати до самої смерті. Рачки лазити, стогнати від натуги, поки тягар не причавить до землі. Отоді вже й відробив своє... Ну, нехай і вирву одну живу душу з пекла, решта ж як? Кожна людина гідна щастя, кожна жива душа гідна людської судьби.

Отож іди додому, лицарю печального образу, Іване Івановичу, спочинь, а взавтра знову до школи, де чекають на тебе лупатенькі Ваньки та Одарочки. Навчай їх добра й правди, може, вони понесуть твій великий біль між люди, може, в них вистачить молодої снаги змінити світ. Тільки на це й сподівайся, та ще на Ригорову Червону Зорю. Бо ж майбуття належить одержимим та твердим.

Я не бажав псувати настрій дружині й через те нічого не сказав про Яринку.

Єфросинія Петрівна була збуджена й говірка.

— Ось почуй, старий, ось послухай... Написала Ніна Вітольдівна.— Й простягла мені лист.

Конверт, звичайно, був розпечатаний.

Ніна Вітольдівна з поваги до мого високого чину вивела на ньому: «Завідувачеві Буківської трудової школи товаришеві...», якби до революції, написала б: «Його Високопревосходительству дійсному статському радникові...» і т. д. Це, мабуть, для того, щоб звернути увагу моєї коханої дружини на цілком офіційне до мене ставлення. Проте самий лист був теплий і дружній.

«Дорогі мої друзі Єфросиніє Петрівно й Іване Івановичу!

Все для мене зараз нове. Й та обставина, що мешкаю в гуртожитку, де премилі дівчата, гострі на язичок молодиці, чистота лікарняної палати, портрети Дугласа Фербенкса над ліжками й розкрита книжечка новітнього українського поета Сосюри на тумбочці.

> Зима... На фронт, на фронт!.. А на пероні люди,
> біля вагонів ми співаєм «Чумака».
> І радість лоскітно бентежить наші груди...

І черга до умивальника, й талони на борщ та солодку бабку з манної крупи... Й те, що мене називають «товаришка Бубновська», й суворий чоловік у толстовці, член повітпарткому, що, пожовуючи губами, ставить мені «задовільно» з політграмоти, не наважуючись на щось більше, мабуть, з огляду на моє сумнівне соціальне походження... Дівчатка ж кажуть, що відповідаю я «жахливо гарно».

Я вже з деякою боязню, мовби мене мають у чомусь корити, читаю твори Леніна й — боже мій! — що за розум! Вся контрреволюція, і зовнішня, і внутрішня, не зуміли протиставити хоча б натяк на таку історичну й філософську ерудицію. О, як посипав би свою голову добродій Федір Керенський, якби знав, кого виплекають його словесники, математики та латиністи!..

Відтепер я жодного хлопчину не покартаю за пустощі, а раптом це — майбутній революційний вождь чи поет Шевченко?! Бо ж усі майбутні генії і герої змалку бродять по калюжах та деруть сорочечки, лазячи на дерева...

Мені, як усім, платять стипендію — вісімнадцять карбованців на місяць. Вистачає. Як і за мирних часів, французька булочка — п'ять копійок, фунт масла — двадцять, фунт оселедців — сім, склянка молока — копійка-дві. Радянський карбованець зміцнів і вже зрівнявся з довоєнним. Одне тільки — кусаються ціни на мануфактуру, на одяг. Ще й залізничні тарифи високі.

Й ще грабіжників багато в місті, вночі не ходимо вулицями — роздягають і збиткуються. Цілісіньку ніч сюрчать міліцейські свистки, то там крик, то там постріл...

Та тішу себе надією, що нова влада швидко впорається і з цим лихом.

Викликáли мене до повітнаросвіти. Запропонували були по закінченні навчання перейти на працю до них. Обіцяли навіть казенну квартиру. Я відмовилася, і ви знаєте, чому саме. Не хочу я ні від кого ховатися. Ті, що не піддали мене остракізму в час великої відплати, не матимуть підстав дорікати мені невдячністю.

Якби я і справді залишилася в місті, моя доля, може, склалася б інакше. Я ще, здається, не стара, хтось би й трапився до пуття. Та хіба тільки в тому щастя? Молодість відходить, кохання не зазнала я, залишиться мені як втіха — повага людей, перед якими, в силу приналежності до свого колишнього стану, почуваюсь винною.

Люба донечко Катю! Мама твоя здорова й щаслива, дуже щаслива, й хоче почути від тебе те саме. Вчись, дитино, старанно, щоб бути гідною великодушного народу, серед якого й для якого живеш. Не броди по калюжах, не чіпляйся до возів, а то впадеш і станеш калікою. І ще не хотіла б я більше бачити тебе верхи на конях,— то не дівчача справа, я тобі про це не раз казала. Й не лазь по деревах, а то роздереш сукенку, в тебе їх тільки дві. Й не задирайся з хлопчиськами, хоч я і не боюся, що вони тебе наб'ють.

Скоріш мені стане дуже соромно, коли ти їх битимеш. Запам'ятай, дитино: той, хто б'є і мучить людей,— найтяжчий ворог людства, хоч хай хто він буде.

Слухай старших, особливо ж твоїх наставників — Єфросинію Петрівну та Івана Івановича. Ми перед ними... ну, як тобі сказати?.. Я певна — ти мене зрозуміла.

На цьому, дорогі мої, дозвольте кінчати. Кого — цілую, кого — обнімаю, кому сердечно тисну руку.

Ваша червона (!) курсистка *Н. Бубновська*»

— Чуєш, Катю,— націлилась на дитину пальцем Єфросинія Петрівна,— ти мусиш нас, особливо ж мене, поважати!

— А я й поважаю вас,— схилило дівчатко голову на плече.— Ду-у-уже поважаю.— І замислилась.— Більше ніж треба.— Це, либонь, видалось їй дуже переконливим.

Дружина моя вдала, що не оцінила сили Катиного почуття.

Малій Бубновській випало неабияке випробування: прагнути щирості навіть у нещирості своїй... Я переконався, що абсолютно щирими можуть бути тільки вільні — «я нікому нічим не зобов'язаний». Господи, звільни цю чисту істоту не тільки від навколишнього зла, а й від добра, за котре належить платити вдячністю!

Останнім часом ускладнились стосунки між Павлиною Костюк і Єфросинією Петрівною.

Матримоніальні заміри моєї дружини напочатку веселили дівчину, затим вона вислуховувала її речі тільки з увічливості, а згодом сама тільки згадка про нашого Віталика почала помітно дратувати його майбутню (другу!) наречену.

Саме тоді почалося зближення між Павлиною та Катею. Либонь, старша з них своєю прихильністю протестувала не так проти упослідження своєї малої подруги, як проти гіпертрофованої уваги до себе з боку Єфросинії Петрівни.

Катя ходила за Павлиною, як тінь. Ладна була б і вечорами бігти з нею до хати-читальні, та Єфросинія Петрівна суворо нагримала.

Ну що ж, дівчинка терпляче чекала на Павлину, аж поки та прийде додому, й скрадливо шугала до неї на ліжко. Там дівчата довго перешіптувались — ніжно й довірливо. Часом чувся приглушений сміх. Єфросинія Петрівна образжено кректала на полу, кигикала, позіхала. Потім скрипуче подавала голос:

— І про що б ото я?.. Що за смішки?.. Й не сором?

Чекала, поки її заспокоять. Сміх — придушений, закушений, здавлений і все ж живий, не вщухав, і тоді моя дружина гнівалась не на жарт:

— Катю, кому сказала?! Хочеш — віником?

Сміх ставав схожим на схлипування, опадав, як східне тісто, коли його поплескати рукою, і так само тихо й скрадливо Катя поверталася до своєї постелі.

А Єфросинія Петрівна ще довго пихкотіла, перевертала з боку на бік, бурчала щось нерозбірливо й осудливо.

Я розумів — старіється.

І жаль мені її, бо жодній жінці не бажаю втрачати молодості.

На ранок моя дружина була тиха й мовби замислена. Розмовляючи з Павлиною, не підводила очей. Глибока образа й розчарування робили її сумирно-злою й небезпечно-доброю.

Уявляю, як тоскно жалкувала вона за Ядзею, за тихою істотою, яку вона могла безборонно тиранити своїм добром.

Знаю, що й невістку свою Єфросинія Петрівна любитиме доти, поки та прийматиме як належне душевну щедрість і досвідчене керівництво свекрухи. Такі вже-бо є вони всі, ліпші представниці роду людського, коли йдеться про перешкоди в їхньому прагненні до повного матріархату...

А наша Павлина таки створила комсомольський осередок у Буках. Приєдналися до неї двоє парубків,— може, знаєте, Антосин Карпо — бідак із бідаків (батька забили козаки в дев'ятсот п'ятім), та Крикун Тодось — прийшов із лазарету після поранення на Туркестанському фронті. Й не злякалися, що з веселеньких хат під цинковою бляхою тонкими зміючками виповзають чутки. Ось Англія сердиться. Он Польща ворушиться. Он великий князь Кирило збирає нову силу воювати більшовиків. Геть і в газетах пишуть... І буде ж тоді, ой буде тим, хто хазяїв утискував, на червону звізду молився!.. Танцюватимуть вони на мотузочку, хрест святий!..

Марила вандея шибеницями, тихцем гострила ножі, кривава імла застувала смагою їй очі.

Кажу в хаті-читальні: «Люди добрі, настав оце вже час миру й спокою на нашій землі, перекувала Радянська влада мечі на орала, й чесний ратай зітхне щасливо: віднині й довіку піт, а не кров скроплюватиме його скибу. Вірте мені, вірте!»

Вчора нарешті прибув до нашого села землемір. Про нього вже ходять легенди. До сніданку, мовляв, випиває пляшку самогону, а закушує самими сирими яйцями. Й небагато їх споживає, рівно десяток, і щоб були свіжі. Й за обідом п'є так само, тільки вже не яйцями бавиться, а щоб був добрий борщ зі свіжиною і смажена курочка. А на вечерю не їсть нічого, тільки випиває глечик молока.

Й сила од тих харчів у нього така, що знічев'я розгинає підкову й бореться з бугаями.

Сьогодні вранці я побачив цього дивного мужа. В дореволюційній сірій тужурці з петлицями, зі слідами споротих наплічників і в кашкеті з емблемою — астролябія, напівоповита мірним ланцюгом. Вуса товсті, як в урядника, на горбатому носярі — тендітні окуляри.

Я саме був у сільраді, як він зайшов складати умову. Оскільки грошей у дядьків мало, «межовий інженер», як він сам себе назвав, зажадав по десять фунтів жита за десятину ріллі й по п'ять фунтів за десятину громадських вигонів і лук. Харчі йому мусила постачати земельна громада безкоштовно, як і квартиру з освітленням і опаленням.

Зайнявши за столом місце Ригора Власовича, межовий інженер кожну свою умову припечатував важким кулаком. Крім усього, йому ще належало виділяти щодня підводу (і щоб не з-під гною!) і шістьох робітників, бажано постійних. І щоб надати собі ще більше ваги, добродій Кресанський (на «товариша» не відгукувався) побіжно кинув: «М-да... А що я одержуватиму від казни ще й «задєлку», то це не ваше діло!»

Навіть Ригора Власовича самовдоволений «господин» збив із пантелику. Адже голова сільради знав, що землемір міг знайти й під землею зогнилий стовп. А це в кожного із селян викликало мало не містичний подив: «І як він, чортів син, знає?.. Отут, мовляв, копай, ось у цім місці... І заступ — дзень — а там камінь!»

Але, крім цього, в пихатому межовому інженерові вбачав Поліщук уособлення радянського земельного закону й не дуже зважав на його патякання, що той «кров'ю голосував не за ваш номер», і на те, що він явний «турок» і на багатство, що давала йому земельна громада, дивився зі зневагою.

— Що мені ваші фунти? Я он за мирних часів,— Кресанський, звичайно, мав на увазі старий режим,— одержував, крім «задєлки», сімдесят п'ять карбованців, а це жалу-

вання армійського капітана ще й право виходу на пенсію по двадцяти роках праці — з мундиром і з інструментами! А ви мені, як жебракові, ваші фунти!.. М-да...

Дядьки, що були на той час у сільраді, чемно кивали на ту мову, а самі, певно, думали: «Розперло б тебе од наших фунтів!»

Проте з присутністю його в селі змирилися. Тільки Тадей Балан, до якого поставили землеміра на квартиру, рипів:

— Мало того, що землю від мене одрізатиме, а ще й чобота збавив. Напився, люди добрі, як чіп, а вранці я до чобіт, а там!.. Ну, попроси черепка, а то у чобіт!.. А я ж за теї витяжки аж три карбованці дав!

Дядьки мало за животи не бралися. Радили Баланові:

— Ви, дядьку Тадей, по кутках гляньте: може, він там ще й кіпці позначив.

— Тьфу, анахтеми!..

Вдень добродій Кресанський зі своїм почтом міряв кути та лінії, а вечорами нудився в просторій Балановій світлиці. Іноді скреготав важенним арифмометром «Однер», обчислював координати. Хазяї, склавши руки на животах, стояли в нього за спиною, дивувалися.

Щоб підкреслити свою значливість, Кресанський якось пізно увечері виніс астролябію зі штативом надвір, націлив на місяць.

— Дивіться, мужички, на Каїна, що взяв на вила свого брата Авеля!.. Ай, дурні!.. Ай, репані!.. М-да...

Ошелешені видовищем, що відкрилося їм через чортове око, Балани гукнули отця Никифора. Той теж зирнув у трубу.

— Не токмо видиме єсть суще.

Й хоч Балани й не зрозуміли попової мудрості, однак їхня цікавість до землемірової труби згасла.

Батюшка ж запросив «господина» межового інженера на чашку чаю і зо дві партійки в «шістдесят шість». А що не вистачало партнера (третім була попадя), то покликали й мене. Заради своєї Книги Добра і Зла я знехтував антипатією, що навіював мені Кресанський.

Карти він розкладав твердо, пристукуючи перснем. На нас із попом дивився поверх окулярів із виразом бугая, що наткнувся на несподівану перепону. Й карти називав по-своєму: туз — «його імператорська величність», король — «його превосходительство», дама — «її превосходительство», валети ж були «їхні благородія підпоручики».

Скориставшись із нагоди, я запитав добродія межового інженера, як він дивиться на теперішнє землевлаштування.

Він махнув рукою.

— М-да... Більшовицька єрундистика.

Потім з несподіваною для мене довірою додав:

— Я, знаєте, почуваюсь на тимчасовій роботі. Великий плуг переоре нові межі.

Я зрозумів: нова війна. Й подумав собі: «Ах ти ж!..»

І ще подумав: «Конче потрібно готувати нових землемірів із сьогоднішніх моїх Ваньків та Петриків. Не можна вливати вина нового в міхи старі».

І сказав я добродію межовому інженерові:

— Не буде великого плуга. Не буде інтервенції. Не буде кривавої вандеї.

— М-да... Ваше політпросвітительство — комуніст?

— Мабуть, таки стану комуністом.— Я згорнув карти й кинув їх на стіл.— А вам, ваше вірнопідданство, радив би розглядати свою роботу як постійну. Й те, що ми робимо вашими руками, як остаточне, непорушне й вічне. Аж тоді ви матимете моральне право носити й далі свого інженерного кашкета.

По довгій і обтяжливій мовчанці, коли батюшка аж засовався на своїм місці, а матушка почала ловити повітря, як витягнена з води риба, землемір вичавив із себе:

— М-да... Пардон.

Я сказав:

— Піду. В мене багато справ. Свою роботу я розглядаю як постійну.

Після того партнером у «шістдесят шість» запрошують фельдшера Діодора Микитовича.

Той, кажуть, так увійшов у свою роль, що, коли до рук його потрапляє туз — «його імператорська величність», побожно цілує карту.

Радуйся, вцілілий великий князю Кириле,— у «великій неділимій Росії» ти маєш аж двох вірнопідданих!..

ГРОЗИ І СОНЦЕ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

у якому Іван Іванович Лановенко в міру своїх скромних можливостей відповідає на ноту Керзона, згадуючи побіжно його спільника Юхима Плескала

Знову прийшов із тюрми Юхим Плескало. Білий такий став, гладкий, очиці зовсім запливли, ніс — як гудзик, і такий уже налитий, що рук на пузі не складе. Скажете — багатир, куркуль. Де там! Просто сільський злодюжка. То шмат біленого полотна поцупить, як не пригледіти, й продасть комусь за чотири гривеники — на півпляшки, то підстереже в бур'яні, де сусідські кури несуться,— повизбирує яйця, то приссеться до чиєї-небудь корови,— заплющить очі й смокче, смокче, і корови його, капосного, любили, жодна не хвицне, мабуть, тому, що ласкавий до всього. Такий уже, скажу, покірливий, що дядьки, як спіймають його на злодійському ділі, б'ють не смертельним боєм, а віжками.

У вільний від крадіжок час ловить Плескало рибу на ставу. Й так уже до цього всі звикли, що навіть сторож, дід Клим Яременко, тільки й скаже, забачивши його в човні на ставу: «А зачумився б ти!..» — Й сплюне сперечерсердя.

Всі в селі кажуть, що він недоумкуватий, та Юхим спростував це в двадцятім, як ото потопилися під опустом обидва Прищепині зяті. Саме щука терлася, й було її тьма-тьмуща, от вони й поласились. Випливли на душогубках на самий вир і не встигли сітку закинути, як за ними тільки забулькотіло. Багатирі бідкалися: от, мовляв, які розумні — себто багаті — люди Богові душі віддали!..

Та хтось із них і взяв на глум Плескала, що тупцював на березі:

— А чом ти, Юхиме, не втопився?

— А хіба я дурний туди лізти?

Багатирі тільки очима залупали:

— Ну, ти диви, який розумний!..

Взимку Юхимові доводилось сутужно — нема риби. Переперізувався торбами, наймав хлопчину за поводиря й ішов по селах сліпцювати.

Задере голову, ще закотить одне віко, щоб око страшніше було, й тоненьким таким ласкавим голоском виводить:

Пода-а-айте, не минайте,
пода-а-айте, не минайте!..
Бі-ідному сліпо-ому!..
А хто дасть, тому й Бог дасть,
А хто не дасть, тому й Бог не дасть!

Попри свій розум Юхим, як бачите, був великим психологом, бо оте його «бог не дасть» впливало на забобонне жіноцтво ліпше, ніж на емоційних італійок венеціанські баркароли,— мідяки дощем сипались у Юхимову поруділу шапку.

Правда, побував Юхим ще й на казенній службі. За Центральної ради, як сказали були виставляти «вільних козаків», котрі всьому лад давали б, багатирі гукнули на сході:

— Плескала у «вільні козаки»! Нічо' не робить, то хай хоч козакує!..

Останній свій місяць одсиджував Юхим за Секлетину спідницю.

Потяг із тину на онучі, бо жінки в нього зроду не було, а на продаж та спідниця — тьху! — й ганчірник не взяв би.

Як спитали Плескала на суді, відказав:

— А мабуть, для то', щоб не одвикнути.

Так от, для чого я тут описую про Плескала? А того, що випада мені порівняти його з вельможним лордом Керзоном, міністром закордонних справ Англії, що оце вигукнув, як голий з маку, зі своєю стр-р-рашною нотою. І порівняти не на користь можновладного торі.

Ловить Плескало рибу в громадському ставу? Атож. Добра від цього — жодного. Зло очевидне. Вирок: дати б йому по...

А лорд Керзон? Аж у Біле море попід наші береги поліз по рибку. Плескалу вистачить зараз фунтів десять, а лорд тягне в нас з-попід носа десятками тисяч пудів! Вирок: дати б злодюзі по...

Украв Юхим Секлетину спідницю? Били його дядьки мотузяними віжками?

А лорд Керзон викрадає в нас державні таємниці, то чим його, псяюху, бити?.. Голоблею, тільки голоблею!.. Та ще й дубовою.

Перекидає Юхим глечики в чужих погребах? Бува, що й перекине ненароком. Б'ють його дядьки й за це. А лорд Джордж ще й не таку веремію чинить у нашому домі рука-

ми різних дейвісонів та стен-гардінгів. І от я, Іван Іванович, засуджую його до кари на смерть — до політичного небуття — зникне, як мара від оченашу.

Тільки наш буківський злодюжка Плескало куди шляхетніший за вельможного лорда: як зловлять його мужики на гарячому, то здіймає руки д'горі й проситься: «Люди добрі, а ей-бо, не буду, щоб мені на цьому місці провалитися!..» Ну, його, звичайно, все одно б'ють, як сказано, намоченими мотузяними віжками. З розумом б'ють. Бо Плескало ніколи не грозився спалити кому-небудь хату.

А лорд, біс йому в ребро, ще й погрожує!..

І написав би я тобі, не вельми шановний лорде, листа запорозького, так Чичерін не пропустить.

Думаю та гадаю: що ж робити?

Закликав на раду і Єфросинію Петрівну.

Вислухала мене та й каже:

— Ти що ж, може, хочеш його позивати?

— Звичайно, хочу, та от вся біда, що він на мій суд не з'явиться.

Сидів ще, думав. А потім і кажу дружині:

— Я от одержую сорок п'ять, а ти — тридцять карбованців. Давай посидимо місяць на картоплі, а ці сімдесят п'ять карбованців одішлемо у «Вісті», хай збирають на нові аероплани. Можна додати й мій срібний годинник, що були дали мені в армії за стрільбу.

Мучилась Єфросинія Петрівна довгенько. Все перелічувала на пальцях і нові «сапожки», і костюм для мене, й велосипед, і сіно для корови, й черевики для Віталика, й самовар, і умивальник, і кашемірову сукню — одне слово, безліч речей, яких у нас нема і яких ми вже не купимо, й порівнювала все це з пропелером для аероплана.

Й уявіть собі, довго не могла збагнути, чому пропелер кращий за маркізетову кофточку.

— Ой Іване, Іване, тобі б робити не вчителем, а бісом, що спокушає на гріх!..

І, тяжко зітхнувши, відмовилась і од фільдеперсових панчіх.

Я поцілував свою кохану дружину, як Рокфеллер свою за відмову од золотої ванни — обійдусь, мовляв, і мармуровим басейном...

До нас приєдналася Павлина, що саме надійшла.

— Я — десять карбованців. Більше, на жаль, нема.

— Ну, добре, завтра скажемо Ригорові.

Наступного дня ударили в дзвони — на сходку.

Ригор Власович і Сашко Безуглий довго лаяли Керзона й увесь світовий капітал, я теж сказав свою думку. Проголосували дружно, навіть багатирі, коли довідались, що бомби з буржуйських літаків можуть влучити й у їхні хати.

Тільки Тубол не здавався.

— Моя хата,— каже,— під цинковою бляхою. Хіба їм повилазить, куди кидати їх, ті бонби?!

Так і не дав нічого.

Навіть Юхим Плескало вирішив підтримати громаду.

— Щоб, значця, той лорд не заводився, пожертвую,— каже,— три пуди риби на єроплани.

Напочатку всі схвально загомоніли. Та Ригор Власович похитав головою.

— Ай-ай-ай, громадяни й товариші!.. Та чию ж рибу він жертвує — нашу ж рибу, трясця його матері!.. Ну, гляди мені, Юхиме, ти такий само турок, як лорд Керзон! Я тобі дам такий ультиматум! Ще раз із рибою зловимо, відправлю тебе вже не в тюрму, а до того дурного Керзона. Будете там один в одного рибу красти!

Сашко Безуглий ще сказав, щоб на найбільшому аероплані намалювали велику дулю на той Керзонів ультиматум.

Зібрали буківці триста двадцять чотири карбованці й п'ятдесят копійок грішми, сто тридцять п'ять золотників сережок золотих і три фунти й шість золотників срібла.

Посилати поштою такі великі кошти побоялися, тож вибрали трьох ходаків у Харків.

І любо мені стало, що той нахабний Керзонів ультиматум так розворушив наших буківців.

І подумав я собі: «Ага, чортів сину, безславний лорде, спробуй-но зачепи нас! Як доведеться захищати революцію, то не тільки останньої сорочки не пожаліємо, а й самого живота!»

І ще одна подія сталася того дня. Баланів наймит Мить Петрук теж записався в комсомол.

Чи то вже Павлина Костюк постаралася, чи сам розуму дійшов, а протиснувся крізь перші ряди й покликав рукою Ригора Власовича.

— Дядьку, а йдіть!

— Чо' тобі?

— Та-а... Хочу сказать.

— Що в тебе?

— Ну, про того лорда... про Керзона...

— Ось зараз.

Ригор Власович узяв Митя за руку і, як маленького, вивів на ганок сільради.

— Тільки кашкета скинь.— Поліщук обвів очима сходку.— Ну, тихше! Зараз наш сільський пролетаріат Мить Петрук, котрий служить у експлуататора Балана, скаже, а ви слухайте... Ну, Мить, не бійся!

Та Мить змішався. Аж поблід од хвилювання. Потім зажмурився і ламким баском випалив:

— Той Керзон... Керзон... хай він їм сказиться... І буржуї... І буківські багатирі... Та доки ж на них робить?!

— А ти в пісочку пограйся!

Парубчак тяжко передихнув і доказав:

— Дядьку Ригоре, а запишіть мене... щоб бить їх... Буржуїв... багатирів!

— Бач,— зарепетував хтось із багатіїв,— годуй його, воспитуй, а воно каменюку за пазухою трима! Женіть його, дядьку Тадей, щоб і духу його в хаті не було! А чу до свиней!..

Ригор Власович аж потемнів од гніву.

— Цитьте мені, турки, глитаї!.. Ви ще не знаєте своєї біди!.. Оцей Мить, котрого ви й за людину не маєте, завтра... Не сумнівайся, Мить, ти зараз чорний та темний, але стоїть за тобою велика сила! Радянська влада — тая сила! Запишемо тебе всією громадою в комсомол. Згода?.. Хто, товариші й громадяни, за те, щоб цього малого революціонера записати в комсомол?.. Ну, от бач, усі за тебе, крім турків... От, Павлино, й ще один борець за трудящих. А це велике діло, як до партії молода поміч іде. Не тільки Керзон, а й увесь світовий капітал хай подумає про це. Й ви, турки, подумайте. Ви вже однією ногою у вишеньках, а молодіж іде в комуну. Відповімо, товариші, на ноту Керзона своєю нотою — щоб Червона Армія була кріпка, щоб хліба в нас у коморах було повно, щоб чотирипілка й урожаї добрі, щоб усі берегли нашу революцію і Радвладу. Нехай живе світова революція й товариш Ленін!

Ригор Власович скинув кашкета й, підвівши голову, затяг «Інтернаціонал». Усі підхопили, аж пішла луна: в серцях у нас клекоче гнів. Ми всіх катів зітрем на порох. Катів зітрем на порох. На порох. І це гучатиме в моїй душі вічно.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

у якому автор оповідає, як Степан не використав наданих йому можливостей

Гнідий жеребець коротко заіржав, порівнявшись із першою хатою на околиці Буків. Маленькі гострі вуха його заснували по боках, ніздрі затремтіли, по шкірі на ребрах пройшлися брижі. Степан погладив його по тремтливій налитій шиї, буркнув заспокійливо: «Ну, ти мені!..» — й легенько натяг повіддя.

Жеребець пішов бокаса, затанцював і замахав головою в тихій ступі.

В Степана затерпла нога, що нею притримував піхви шаблі.

Вивільнив носок чобота зі стремена й з полегкістю випростав ногу. По стегну забігали мурашки, й він аж зіщулився від неприємного поколювання десь у глибині м'язів.

Сутеніло. Гули хрущі, бились об нього з глухим шелестливим звуком, повзали по гімнастерці. Степан із огидою скидав їх на землю, мружився. Кавалерійський карабін, почеплений через плече, муляв магазином хребет.

Коло подвір'я Василини Одинець спинив огира, стомлено зсунувся з сідла, замотав повід за стовпчик. Сухорука Василинина мати визирнула з сіней і притьмом сховалася в темряві.

— Гей,— гукнув Степан,— а покличте дочку!

В дверях більше ніхто не з'являвся. Степан нетерпеливився і, тихо вилаявшись, подався до хати.

— Здрастуйте!

Хлюпотіла вода. Василина по вечері мила посуд.

— Чуєш,— обізвалася стара з полу,— це вони до тебе... Мо', щось привезли.

Двоє Василининих хлопців обережно підступили до Степана ззаду, мацали ефес шаблі. Маленька дівчинка, що сиділа з бабою на полу, просторікувала безжурним голубим голоском. Нараз змовкла, засопіла, випорснула з бабиних обіймів, блиснувши голим задком.

— Безсоромниця! — глянула на неї через плече Василина.— В хаті чужий дядько, а вона, така дівуля!..

— Я сце мала...— кректалo дитинча, не перестаючи дзюркотіти.

— Вона ще мала,— підтвердив Степан. Підійшов, нагнувся, погладив м'яке волоссячко дитини й тицьнув їй довгу леденцеву цукерку.— Нате й вам,— обдарував і хлопців.

— Віддайте чолом, шибеники! — Стара аж засовалась.— Бач,— звернулася до дочки,— геть і цукерок принесли... А й у кого ж брали — в Тубола чи в Меїра?.. Мабуть, в кооперації.

Василина мовчки витирала ложки рушником.

— Еге ж,— міркувала далі стара,— втрачаються... Як на іншу, то, мо', й пожаліла б чоловіка... Мо', вони з Софією не мають ладу... недужа, чи що...

— Цитьте, ви! — крутнулась Василина.

— А я хіба що...— промимрила стара.— В нас хата їдна...

— А Господи! — застогнала молода господиня.— Ну, чого прийшли?!

— Та от...— зніяковів Степан.— Може б, до світла?..

У злому мовчанні Василина засвітила олійного каганця.

— Що, не бачили моїх розкошів?..

І сіла на лаві, склавши руки на колінах.

— Сідайте вже й ви.

— Ти спитай їх...— знову озвалася стара. Та Василина перебила її:

— Ну, кажіть, чого прийшли... Чи скоро вже мені ваша Сопія коси рватиме?

— Вбив би.

— Чуй,— знову не втерпіла стара,— он у Половцях їдна вдова, дітна жінка, нічогенька, відбила чоловіка від їдної роззяви... А чо', хай пильнує. Бо в одної є, а в іншої нема.

— Чуєте,— дерев'яно засміялася Василина,— одіб'ю!.. А хай тобі сказ! Ну?! — різонула вона Степана поглядом.

Чоловікові стало моторошно.

— Не треба так,— сказав лагідно.— Мене так само болить, як і вас. І от що скажу...

— Кажіть, та йдіть собі. А гречки мені не треба.

— Яка пані! — Це стара.— Не слухай її.

Степан вийняв з нагрудної кишені складений учетверо папір.

— Ось нате.

Василина не ворухнулася.

— Про Никифора? Маю вже.

— Гляньте.

— Темна я.

Він підійшов до каганця і почав читати.

Василина слухала й не слухала. Надавала лящів старшенькому, що поліз був до Курилової шаблі. З серцем посадила на піл меншеньку, що тягла за хвіст терплячого,

сірого від золи кота. Потім стала навпроти Степана, сплела руки на грудях.

— Чогось не доберу. Це про нас?

— Авжеж. Я і кажу: визначено вам пенсію на дітей.— Степан так розчулився од своїх слів, що на якийсь час йому навіть здалося, що саме він причетний до цієї справи.— От маєте, аж сім п'ятдесят на місяць!

Жінка зачудовано закліпала.

— Мабуть, шуткуєте.

— Ні. Осьде — чорним по білому.— Й поправився: — Радянська влада дала.

— Диви, вже й ми стали потрібні! — Жінка ще не вірила й кепкувала сама з себе.— От які ми!..

Мати її захвилювалась.

— Чуй, Василино, це ж про гроші! Ну, ти диви!.. Та сиди ти! — гримнула вона на онуку.— А й скільки там моїх буде?.. Я ж казала Василині: цей чоловік, мовлялечки, вподобав тебе. То ти...

— Гроші на дітей.

— Скажете!.. Тако' не може бути. Як до неї топчете стежку, то я — її мати!

Степан розвів руками.

— Закон. Якби ви рідна мати Никифорові...

— Тако' не може бути! — Стара аж затрусилася.— Завше казав мені покійний ненько! Тако' не може бути! Ось я найбільшому начальникові одпишу! Як я мати...

Стара заплакала.

— Нате цукерку! — розсердилася Василина.— Замовкніть, кому сказала!..

Степан почувався ні в сих ні в тих. Віддав папір молодій господині.

— Віддай бомагу! — потяглася стара до дочки.— А то проклену, а єй-бо, проклену!

З ледь помітним усміхом Степан глянув на Василину. Та зрозуміла.

— Нате вже. Володійте.— Й знизала плечима.

Дивлячись молодиці у вічі, Степан проказав до старої:

— А ваших там, гадаю, не менш карбованця.

Стара одразу заспокоїлась.

— Я ж так і знала. Менш карбованця не дадуть. Як я мати.

— Авжеж. А це — на два пуди пашні.

— Бач, Василино, я ж казала, що вони... То ти вже... Як я засну, то хоч у вікно мене витягни.

Запала мовчанка. Степан почувався зле.

— А я думала про вас не те. Й злилася, ох, як злилась!..

— То я піду. Прощавайте.

Василина метнулася відчинити йому двері. В сінях раптом припала до нього всім тілом, ніби всотувала в себе. Схлипнула.

— Бач, як мати мене... Ой, проте!.. Бодай я не побачила б тебе довіку!

Щоб не образити жінку, він обережно обняв її.

— Сестро!

— Ні. Сама як палець. Як свічка над покійником!

Вона лоскотнула йому підборіддя слізьми.

— Ти не зважай на моє серце. Не могла простити собі оті снопи.

— Я не зневажав тебе. Ні.

Вона звелася навшпиньки й поцілувала його.

— Сама собі не прощу. Чо' призналася.

Він гладив їй спину. Тремтів. Думав: «Од усього відмовляюсь. Од усього».

— Знаю. Горе моє чубатеє... Ходімо.

У вишнику коло погрібника жінка сіла на старі сніпки. Степан обережно опустився поряд із нею.

— Василино... Ой сестро!..

— Знаю.

— Ой, не все ти знаєш, голубко!..

Жінка взяла його руку, погладила нею собі щоку, потім поклала на груди.

— Бодай я не побачила була тебе довіку! — Й схлипнула.— Ти якийсь такий... Та тільки я не могла собі простити. Тому й зло було на тебе. Ой.

Хустина її зсунулась на плечі. Кучеряве м'яке волосся тонко пахло ромашкою.

— Василино. Сестро.

— Ні.

— Люба моя!..

— Знаю. Та тільки Сопії боюсь. І сама себе боюсь. Чуй,— зашепотіла вона,— тільки з Никофором... Один він... та ти... Але ж ти маєш... То, може, не треба?..— Зітхнула.— Хай буде, як було. Не треба,— вирішила вона.— Щоб мені очей у сірка не позичати... як де зустріну твою... А так вважай — ти мене маєш... геть усю. Та тільки не треба. Бо я ще не хочу тебе ні з ким ділити. Така я вдалася. Ой.

Степана запікала нудьга.

— Не сердься. Любий.

— Мені легко з тобою. Якби ж ти все знала!..

— Що?

Мовчав.

— Як стане тобі так важко... так тяжко... що й світ спротивиться... то я тебе ждатиму. Як ніде буде голову прихилити... То не сердишся, ні?

— Н-ні...

Степан обережно поцілував її в щоку.

— А в губи — ні. Бо ж любий мені дуже. А тепер я піду. А то зостанемось тут до світу. Бо не маю вже сили. Бодай я не побачила була тебе довіку. Ой.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

у якому Іван Іванович у котрий уже раз звертається до людської краси, але не встигає довести справу до кінця через Яринчине занепадництво

Рясним дощем стікають віти верболозу, величезна чаша ставу одсвічується блакиттю і зеленню. В ясне дзеркало невідступно видивляється безхмарне лице весни.

Кожного року об цю пору я чищу свою душу від смутку прожитих літ. Тілом сприймаю м'яке, ніби аж рідке сонячне тепло, слухом — музику світу, зором — два єдиних, властивих тільки нашій матері землі, холодні кольори. Викидаю з пам'яті всі свої вільні й невільні гріхи, почуту й виречену лжу, відриваю, мов реп'яхи, невеселі будні — день крізь день, змиваю, мов жирні плями, всі спогади, що пригнічують мій вільний дух, і залишається тільки дитинство, що його очам відкриті для радісного здивування всі скарби світу.

Й отак — кожної весни, коли земля закипає зеленим шумовинням своєї материнської сили й плодючості.

Учора приїхала до нас із міста Ніна Вітольдівна. Всього кілька днів побуде вона з притихлою своєю донечкою-лозинкою. І справді, Катя непомітно витяглася такою гнучкою, що аж коливається в стані, коли йде. Дві сукенки, що їх вона тільки й має, ледве сягають їй колін. Вона соромиться, постійно обсмикує платтячко. Й ця її соромливість — не од виховання, а від предковічного інстинкту її прабабусі Єви, що раптом замислилась, яка вона небезпечно — перший небесний вогонь на сухе дерево! — жива й прекрасна.

Ніна Вітольдівна, дарма що одержує вісімнадцять карбованців стипендії, примудрилася не тільки жити на них, а ще й викроїти з цього прибутку на гостинці дочці. Були, звичайно, цукерки, кілька книжечок-метеликів із кольоровими малюнками й відріз шотландки на нову сукню. І ще чарівна трубка — калейдоскоп — ми ж бо всі, від найменших до старих, зачаровані красою, що ніколи не повторюється.

Цукерки, звичайно, їли на повен рот, невиховано прицмокували, облизували губи й пальці, часто пили воду — до повної знемоги. Відріз прикладали до грудей, крутилися перед дзеркалом, схиляли голівку то на одне, то на друге плече, закидали її назад, пускали очима бісики, обгорталися тканиною, мов тунікою, щасливо зітхали, бо ми були жінкою від самого народження. І будемо доти, поки нашою вродою перестануть милуватися не тільки інші, а й ми самі.

Калейдоскоп, кумедно зморщившись, націлювали на сонце. Обертали й просто німіли від захоплення — народжувались немислимі квіти й суцвіття, що їх ніколи не запам'ятаємо: спалах, вибух барв і друге миттєве народження — мов ефемерида супроти людини, як людина перед вічністю.

Ми були розчуленими, ніжними й великодушними. Ми котиком муркотіли під боком у матері, захлинаючись, освідчувались у любові до неї, дуже невиразним голоском повідомляли їй про наші успіхи в навчанні,— скоріше соромилися їх, аніж пишалися, цілували маму розтуленими вустами — дуже вологі, але щирі поцілунки,— вдихали запах мами й дурманіли від тих рідних пахощів, але найголовніше, що в присутності Єфросинії Петрівни ми були цілком лояльними до цієї поважної дами й говорили про її чесноти з таким виглядом, ніби переконували в цьому саму ж Єфросинію Петрівну.

«Вона мені як мама рідна. Ти, мамо, ніколи, ніколи не зможеш бути такою, як Єфросинія Петрівна!»

Й мама свято вірила в це. Ми не шепотілися з мамою десь у кутку, знали вже про існування інтонацій, тисяч відтінків посмішок, знали, що текст — для жорстокосердих, підтекст — для добрих. І ми вірили в те, що врешті-решт позбудемося над собою опіки з боку лицемірних, а по суті, недобрих матрон. «О, як я хочу, мамо, щоб ти швидше звільнила Єфросинію Петрівну від зайвого клопоту!..»

А кохана моя дружина аж кипіла від гордощів — її доброту визнають публічно! — й від обурення, що слова, призначені для неї, можна витлумачити ще й по-іншому.

О святе дитинство! Горе тобі, коли вже й ти, з міркувань житейських, із спонукань влаштувати своє спокійне щоденне буття, починаєш лицемірити — навіть із примруженим усміхом.

Нас із Єфросинією Петрівною теж обдарували. Дружині дісталася чималенька жерстяна коробочка з намальованою на ній повновидою красунею з наплоєним коротким волоссям — пудра «Киска», ціла голова цукру в синій паперовій обгортці, мені — гарний настільний пенал з новим Радянським гербом і римською цифрою «V» і ще довгий вузенький алфавітний записник.

Ми пили запашний китайський чай із агрусовим варенням, і посеред столу стояв новий нікельований самовар, тихо муркотів і, виспівуючи найніжніші хорали, насміхався з нас якимись видовженими носатими пиками.

Милі мої нащадки! Коли будете викидати зі свого побуту весь непотріб днів оцих, не руште тільки самовар! Він вас урятує від самотності, приведе до вашої хати друзів — тихих, умиротворених, він вас спасе від гордині марнотратства й пияцтва!..

Вікна в нашій хаті були навстіж розчинені, над лампою сатанинськими сателітами кружляли нічні метелики, самовіддано лізли у вогонь, осліпло билися об білу скатертину, але ми, здавалося, не помічали їх — час завмирав, як рій бджіл по заході сонця. Ми перекидалися словами, мовби дослухаючись до власної мови, й вона видавалася музикою, що не потребує конкретного змісту. Такі ми були переповнені одне одним і самими собою.

— А знаєте,— раптом ожвавилася Ніна Вітольдівна,— мої подруги по гуртожитку не вірять, що я виховувалась в інституті. «Як, у тому, де «благородні»?.. Не може цього бути!.. Ви ж, мовляв, і прати вмієте, й підлогу миєте незгірш за нас!..» Кажу: «Я і жати вмію, і в'язати. Й хліб пекти. Й варити. Й усього цього мене навчила революція».— «Ну, дякуйте,— кажуть,— революції, що зробила з вас людину!» Якось у лазні одна обережненько погладила мене по спині. «А ви геть-чисто, як наші дівчата. Думала, що хоч шкіра у вас якась не така. Тонша, чи що...»

Ми з Єфросинією Петрівною вельми втішалися.

— А я їй,— вела далі Ніна Вітольдівна,— дала ще й мозолі помацати,— вони ще й досі не зійшли від того часу,

як ми з Віктóром мали землю від громади. Так вони всі кинулись до мене цілувати: «Ви ж тепер наша, цілком наша!..» Бачте, як мало треба для того, щоб одержати допуск у інший суспільний стан!..

— Ну, це ви, Ніно Вітольдівно, спрощуєте! Ті наївні дівчата ще не роблять погоди.

— Я гадаю: якщо вони мене прийняли, то прийме й громада. Я не можу думати про них гірше, ніж вони того варті. Мені зараз так легко, що я вірю тільки в хороше.

Вже, здається, можна було й розходитись, як з'явилася з хати-читальні наша Павлина. Дівчина була смутна, сливе похмура.

— Ти що, дитино? Сідай з нами пити чай.

— Ой Єфросиніє Петрівно, на душу не йде!..

— Що, може, парубота?..

— Та ні, Йване Івановичу... Зовсім не те. Сьогодні в якихось Титаренків невістку із зашморгу витягли. Ледве, кажуть, одволодали.

Якесь недобре, млосне і ядуче тепло розлилося мені в грудях. Перед очима стала миготлива сітка й не зникала навіть тоді, коли я заплющив очі.

— Яринка... о господи!..

— Що?! Як?! — Єфросинія Петрівна насіла на свою майбутню невістку, мовби вона була причетна до Яринчиного крутого відчаю.

— Всяке кажуть,— оборонялася Павлина.— Одні — причинна вона, мовляв, і чого їй, мовляв, треба ще, як попала до таких багатирів? Інші — чоловік її, мовляв, пасеться на чужому полі, а ще інші — ці зажери ще не одну на той світ спровадять.

І за столом серед нас, здавалося, сів хтось сірий і кошлатий, без обличчя і теплого духу. Й роз'єднав усіх нас. Ми почувались, як злодії, що їх мають вивести з хати на людський глум. І від сорому зрікались одне одного — не я! не я! мене не було в цій хаті, я не живу разом із цими людьми, їхня жорстокість мене не обходить!

І Ніна Вітольдівна пішла з донечкою до себе, а ми з Єфросинією Петрівною теж утікали — кожне само в себе.

Тільки Павлина залишилася сама собою — не відчувала жодної вини.

— Треба й у нас організувати жінраду. Захищати жінок. Ох, як би я їх!.. Тих хазяїв! Глитаїв!

Тінь Єфросинії Петрівни відказала на це:

— Гляди, дитино! Уб'ють! Я не переживу цього.

— Вони вбивають завше! Роботою, що аж рамена тріщать і в голові паморочиться! Прокльонами — за кусень хліба, що дають тобі за ту роботу! Я їх знаю.

Частка мого єства, мій скепсис теж подав голос:

— А ніхто не піде в ту твою жіночу раду!

Й Павлина, мабуть, знала — не підуть. Та була в ній якась уперта — поза часом і обставинами — віра.

— Сьогодні не підуть, то завтра підуть!

І аж примружилась, і дві рисочки, дві борозенки залягли між бровами — від рішучості. Й цього разу вона теж була дуже гарна, хоч і псували її гарячу вроду ті холодні, почоловічому жорстокі рисочки. Мовби на якусь мить зрікалася своєї жіночності й терплячої ласкавості, ставала суддею.

Ми одразу полягали спати. Що то воно буде вранці?

В темряві мені верзлося хтозна-що. Мовби, висвітлена по обрису внутрішнім світлом, у чорнильному мороці хиталася видовжена постать. Раз сюди, раз — туди... Наче маятник, що відсікає час. Я лічив подумки до ста, до двохсот, а постать хиталася під мій лік, і я не міг спочити від того мертвого коливання.

В кімнаті зрідка гмикала Павлина. Потім я почув, як вона встала й обережно пройшла по кухні. Я вгадав її постать у дверях мого ванькирчика.

— Іване Івановичу,— зашепотіла,— чуйте, ви не спите?

— Ой, де там...

— Пробачте, ніяк не могла влежати. Все не виходить із голови... та вішальниця. От ніби й не боюся, а моторошно. Мовби оце сама... сама задихаюсь і... каюсь. Та пізно каяття приходить... Ой, пізно!.. І чи ж кожен кається?.. Чи, може, тільки мука смертельна спонукає до того каяття?..

— Не знаю, чи й каються... Мабуть, те, що призводить до самогубства, тяжче за смертельну муку.

Мовчала дівчина, важко дихала.

— Ти сядь, дитино. Десь там ослінчик.

— Я — нічо'... Тільки ніби мерзну...

Тріщала тиша.

— Чуйте, Іване Івановичу... Я, здається, ту молодичку знаю... Як розповідають — то це та сама. Ви сказали — Яринка, еге ж? Була така в нас на радгоспі... поденна. Височенька, тоненька й гарна. Очі довгі-довгі. Й кучерява.

— Так, так, вона.

— Ну, підліток, та й годі.

Мені було чутно, як цокотять зуби в дівчини.

— Йди, дитино, спи.

Й щоб вона не боялася і не картала себе за свій страх, я додав:

— Мені теж важко.

— Так, так, іду. А взавтра!..

Павлина прошелепотіла до своєї постелі.

Може, від того, що в своїй тривозі й печалі не був самотній, я потроху заспокоївся і невдовзі заснув.

Прокинувся дуже рано. Душу огортала сіра нудьга. В роті — полиновий присмак. Як після важкого суду.

Судили мене.

Мої домашні ще спали. Єфросинія Петрівна, як завжди, спокійно й праведно — її ніколи не судили. Зазирнув до Павлини. Гарне обличчя — поза часом, не знати, скільки їй зараз — вісімнадцять чи тридцять літ. Ця, либонь, зараз судить інших.

Куди йти, що робити? Не знав я. Для дій потрібен ясний розум і спокійні нерви, а в мене руки й ноги тремтять, у горлі пересохло,— чи піднесу я голос до крику в палкій філіппіці: «Карфаген повинен бути зруйнований!»?

Вийшов надвір. Якби це було в романі, мав би тужно свистіти вітер, гнулись би дерева, періщив би косий дощ, гатив би в землю грім,— усе відповідало б переживанням головного героя. А тут, з біса, в рожевім лоні неба зачинався чудесний світанок, щебетали пташки, на сіро-зеленій траві перлинами біліла роса, в повітрі стояла така гостра свіжість, що совісно було дихати на повні груди,— хай дістанеться ще й іншим.

Я пройшов до школи. Через вулицю од криниці пробігла сторожиха Ядзя Стшелецька з повними відрами на гнутім коромислі. Вода хлюпала в пилюку, босі ноги молодиці були мокрі й брудні. Ядзя квапилася — треба позамітати й вимити підлогу в класах, поки не прокинулись і не заниділи малі Ступенята.

Я, здається, і не поздоровкався з нею. Ношу тяжке серце ще з того часу, як Ригор Власович повінчав її зі Ступою своїм наганом. І навіть в уяві моїй зблякла її неземна врода, й тіло, що, так думаю, могло засліпити самого Бога, подумки бачу почорнілим — пощипане сірими Ступиними клешнями. Нема Бога, коли Богородиця — в свинюшнику!

Й уже в уяві бачив і Ядзю в зашморгу — схилена набік голова, висолоплений синій язик. Померх золотий німб її

волосся над ясним чолом. Бог теж покине її — святій не вільно залишати життя, поки її не замучили.

З ганку школи обережно копотить у своїх ладних туфельках Ніна Вітольдівна. Вона зараз теж нагадує мені світанок. Підняла очі, побачила мене, зраділа.

— Ой, ви!.. Доброго ранку, любий Іване Івановичу!

Я зажмурився від щастя: вона — жива! Не накладе на себе рук, жінка щаслива своїм другим народженням. Як це добре, що я набагато старший за неї, й тому вона, як і нащадки мої,— довіку безсмертна! Адже всі, хто за моєю межею,— безсмертні.

— Ніночко!..— Так, здається, вперше сказав я голосно. Бо в душі це слово плекав, стояв перед ним навколішки, прикладався до нього вустами, пив, як найчистішу живу воду.

І я був дуже здивований, що мене не вбило громом. Може, тому, що Ніні Вітольдівні давно не казали ніжних слів. Мабуть, тому, що в неї боліла душа й слово моє капнуло на неї бальзамом. А ще, може, й тому, що вона слухала якийсь голос у собі й мого слова не почула. А може...

Але я був тверезий навіть у оп'янінні своєму, й останнє припущення відкинув. Та воно й не потрібне мені. З мене досить і цього, я ситий уповні своєю радістю — вона жива!

Може, вихованість, може, такт, а може, й... Ні, це її ясний розум підказав їй відповідь.

— Ох, як ви мені завжди потрібні, любий Іване Івановичу!..— Й хоч вона говорила й далі, а я відсік ці слова, й вони довго бриніли в мені, як благовіст.— Я всю ніч не спала... все розмовляла з вами... з близькою людиною... все про те саме... як жити, щоб не почуватись винною в чужих болях. Як, врешті, діяти.

Й зовсім несподівано для себе я вирішив вивірити її. Хотілось ясності, безмежної ясності.

— Це запитання всього вашого життя?

Вона знітилася. Брови заграли хвильками.

— Так. Це не сьогоднішній плач. Але за інших часів я була глибоко переконана в непорушності світу, щоб плекати якусь надію на краще. З надією приходить і бажання діяти. Але що робити, що?

— Мабуть, помагати таким, як Поліщук. Ці не знають вагань. Для них усе ясне. В них чітке уявлення про межу між добром і злом.

Ніна Вітольдівна мовчала, замислена.

— Їм я вірю. Аби тільки повірили мені.— Ще помовчавши, додала: — Як тільки-но повернусь у село, запишусь у жінраду. Туди мене, мабуть, приймуть. І горе буде тому, як тепер кажуть, глитаєві, що заміриться на життя та гідність жінки! Мені здається: комуна там, де по-справжньому вільна жінка, де вона народжуватиме не рабів, а лицарів і героїв! Ходімо! — рішуче поклала вона руку мені на лікоть.

Хоч тільки-но благословлялось на світ, а в Титаренків уже не спали. Данько запрягав коні, Кузьма Дмитрович із Тимком укладали плуг і теліжку на віз, виїжджали орати ранній пар. Тут не мали часу на роздуми про життя і смерть, про страждання душі людської, в кожного свої обов'язки: той відходитиме з життя, та стогнатиме в пологових муках, той з істиком у руці ходитиме за плугом. На цьому стоїть світ.

Уздрівши нас, Кузьма Дмитрович вирячив очі, аж присів. Сплеснув об поли.

— Ай-ай-ай! От, гадство! — На розгублене, ніби вичеканене на міді, обличчя,— риси подовжні, риси поперечні, глибокі до чорного,— напливла напружена посмішка.— Ге-ге! Ранні пташечки! Й пані Бубновська!.. Й Іван Іванович! У гості, отак... А ми, гадство, на поле, значця, так... на поле... Отак жизня встроєна... Тимку, підтягни собаку до буди, щоб панію не порвав... Це ви, значця, про чотири пілки... А ми вже давно хазяйнуємо в чотири руки, як наша власть каже...

— Ні,— з несподіваною для мене різкістю відрубала Ніна Вітольдівна,— ми хочемо бачити вашу невістку, що її довели до самогубства! Ми хочемо пересвідчитись, що її ще не доконали!

Старий затремтів усім тілом.

— Воно, значця, так... значця, так...— Він задихався.— От гадство!.. Значця, так... Даньку, розсобачий сину, чом гриву не випростав?! — закричав він високим, що аж зірвався на фальцет, голосом. Вихопив із синових рук батіг і з болісною гримасою шмагонув хлопця кілька раз пужалном.

Данько відскочив, люто заревів і стис кулаки. Старий кинув батіг і схопив із воза істик.

— Ось я тебе, гадство!.. Навчу як!.. Навчу!..— Потім плюнув і прохрипів: — Воно, значця, так... Ніякого пані, касательства не маю... Єй-бо... Палажку, значця, питайте...— Й затрусив головою: — Мужикові, гадство, треба

робить... Робить, поки здохнеш... А вони там!.. Отак, гадство, жизня встроєна... Одчиняй ворота! — знову ревнув до Данька. Й з такою квапливістю застьобав коні, ніби поспішав на пожежу. На ходу вискочив на воза, люто обернувся до синів, що непоспіхом коливалися з двору, й замахав на них кулаком. Ті припустили бігцем.

З вулиці до нас поспішала Павлина.

— О, й ви тут! — протягла вона по-простонародному. І я зрозумів, як вона збентежена від того, що припізнилася.

Ми постукали, хоч це й було зайвим. В сільській хаті не повинно бути гріха.

Палажка мовби на нас і чекала. Стояла в закутку між піччю і полом, напівобернувшись до дверей — висока, широка, худа, чорнолика.

— Здрастуйте!

— Дай боже здоров'я.

Була Палажка непорушна не тільки поставою, а й душею. Вона зараз скидалася на почорнілу дубову лаву, поставлену сторчма. Й ми не знали, як до неї підступитися.

— А невістка ж де? — Це, здається, вихопилось із мене.

— На тій хаті.

Очі в неї були темні й мудрі. Погляд непорушний, як і душа.

— Що ви наробили!..— тремтячим голосом сказала Ніна Вітольдівна.— Ах, що ви наробили!..

— Ну, ти диви! — здивувалася стара.— Винувата хата, що впустила Гната!.. Чудєніє, та й годі!

Й ми знову мовчали й почувалися так, немовби нас облили помиями.

— Слухайте, ви!..— раптом прорвало мене. Та Палажка й не поворухнулася.

— Чо' кричете? — прогугнявила вона — без серця, без злоби, без вини, без страху.— Кажіть, чо' прийшли. Робить треба.

Ми й справді заважали їй. Невелике свято, невелика біда, коли хтось дурний прагне вкоротити собі віку. А час не сидить на колоді, а сонце не спутане.

Й ми вже намірилися йти до другої хати, як попід вікном хтось прогупав. Садонуло ногою сінешні двері, забрязкотіло клямкою хатніх, і на порозі на якусь мить застиг Степан Курило. Він, здавалося, і не помітив нас. Очі люто округлені, весь подався вперед — ось стрибне, зімне, понівечить.

— Ти!..— ворухнув губами до Палажки. Й вона зрозуміла. Ще потемнішала на виду й хутко перехрестилася.

Степан рвонув шаблю з піхов і стрибнув уперед. Відкинув назад правицю і, гостро хекнувши, описав клинком блискучу й тоненьку, як молода крига, дугу. Й сам мало не впав. Вістря клинка угородилося в сволок дюймів на два. Я кинувся до знавіснілого чоловіка, охопив його за плечі. Ніна Вітольдівна й Павлина заступили стару.

— Степане, опам'ятайтесь!.. Ви збожеволіли! Лю-ууди!..

А він дужо випручувався, конвульсивно смикав шаблю. Я втрачав останні сили, а той ліз на мене, як ведмідь, обдавав гарячим диханням, ненавидів. Нараз обм'як і затріпався в злому риданні.

— Г-гади! С-сикучі! Одбили... одібрали... останнє!.. Та й те, ненависні, збавили!..

Він ще раз рвонувся до Палажки, але з меншим завзяттям, і я його стримав.

— Степане!.. На Бога!.. Одійдіть, кажу! А то...

Він непорозуміло блимнув на мене й швидко дійшов тями. Трохи поступився назад, кинув кашкетом об землю.

— Тьху... Падло!.. Руки бруднити!.. Н-ні.— Ще раз поглянув на мене, опустив голову.— Пробачайте. Дякую. І ще раз вам... спасибі велике.— Й широким кроком подався до другої хати. Ми всі хутко проштовхалися за ним.

Мабуть, від страху Яринка прикрилася рядном з головою.

Але, зачувши наші кроки, на мить обпекла нас дикими очима.

Степан, лабонь, забув про нас.

— Квітко моя!..

Грюкнувши шаблею і прикладом карабіна, опустився перед постіллю навколішки.

— Яринцю!

Уткнув голову в подушку.

— Бодай я не родився був на світ!

Яринка звелася на лікоть, а потім і зовсім сіла. Дивилася на схилені плечі вітчимові з подивом і всезнаючою мудрістю. Перехопила мій погляд і рвучко затулила шию ліктем.

Степан важко звівся й уже спокійним і твердим голосом до пасербиці:

— Одягайся.

І, суворо глянувши на нас усіх, перший вийшов із кімнати.

Палажка стояла так само в своєму кутку.

— І скриню заберете?

Степан аж примружився від ненависті.

— Н-ні! — пропустив крізь зуби.— Самі привезете.— Помовчав і змінив рішення: — А то не так. На руках принесете. А то порубаю. Всіх. Пошаткую. Чула?.. Затям. І щоб удень несли. А то й хату за димом пущу. Помирати, так з музиками. Я сказав.— І він одвернувся від неї майже з байдужим виглядом. Скинув із-за плеча карабін, одчепив шаблю і передав усе мені.— Ви, Йване Івановичу, самі були воякою... А то тут женщини... не знають, з якого боку його взяти...

Знову зайшов до кімнати й за якусь хвилину з'явився з Яринкою на руках. Довга й тонка, молодичка обвила його берізкою.

— Відчиня-а-ай! — гарикнув Степан до старої. І до мене — без тіні усмішки: — Як забариться, рубайте куркуляку од плеча до пояса!

Доля і Палажка звільнили мене від виконання Степанового наказу.

Й ми йшли вулицею так: попереду Степан зі своєю дорогою ношею — розчулений, сплаканий і страшний у своїй ніжності, за ним, як свідки великого горя і батьківської любові, Ніна Вітольдівна з Павлиною, а позаду я з карабіном і шаблею в руці — його ненависть і рішучість.

— Доню... доню... життя моє... нагідко моя!..

І люди мовчки дивилися на нас і бачили нас, як і треба було бачити: отак ми заступимо кожну упосліджену душу. Зв'язану путами — земними й небесними.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

у котрому автор оповідає, як Софія не знає, на яку й ступити, і як Степан перевищив свої повноваження і що з того вийшло

Часом Степанові здавалося, що живе в нім два чоловіки. Кінний міліціонер Степан Курило справляв службу старанно й дисципліновано. Щодня чистив коня, зброю, відбував чергування. Сам-один або з товаришами їздив на села, разом із представником сільради й понятими трусив самогонні апарати, діловито й без тіні жалю товк прикладом пузаті бутлі з сивухою; робив обшуки в багатих мужиків і частенько знаходив,— там, де вказано й цілком

випадково,— обрізи, револьвери, гвинтівки й патрони, бомби та всяку холодну зброю; затримував по селах приблудних дядьків, що з дивною квапливістю приставали в прийми до овдовілих солдаток, а потім виявлялося, що то «козаки» з розгромлених банд Струка й Шкарбаненка; прочісував ліси, виловлюючи грабіжників,— і все це нагадувало йому призабутий полк, кінну розвідку, походи, а то ще варту на покинутих зимових квартирах, де почуваєшся трохи вільніше без недремного ока вищого начальства, але з подвоєною увагою і відповідальністю.

Цьому кінному міліціонерові раз на тиждень давали вихідний, і він їхав при зброї додому. Інколи, як у службових справах доводилось бути в своєму селі чи в близьких сусідніх, наїжджав і посеред тижня.

І тоді в нім оселювався інший чоловік — Софіїн муж, господар двору, хоч і відірваний од хазяйства, проте сповнений його турбот. І дивно: спливали в пам'яті перші дні його одруження, якась нерішучість у господарських справах — давалася взнаки й та відірваність од хати й Софіїна зверхність хазяйки, що може обійтися і без нього. Ну й що ти для неї? Той самий приймак, як і в перші дні, так само зголоднілий на жіночі пестощі, з розв'язною нерішучістю прагнеш її таємничого тепла. Й вона, свідома своєї влади, не дуже поспішає зі своєю ніжністю,— ай, голова болить, ай, нездужаю. І уже аж потім обачно поступається.

І хоча на початку нове його службове становище викликало в неї бурхливе обурення,— як же, кинув господарство, хазяїв кривдить, десь на селах матиме собі полюбовниць! — з часом навіть потайки пишалася його, як їй здавалося, великою владою, тією боязкою повагою, що почували односельці до її чоловіка, й своєю нібито причетністю до чоловікових справ. Іноді навіть обережненько натякала сусідам на ту причетність — «ось треба буде сказати Степанові»,— деяким наганяла страху, й з радістю помічала, що навіть незалежний і похмурий Ригор Поліщук почав ставитись до неї якщо й не упередливо, то значно м'якше. Непокоїли тільки мовчазний осуд сватів — у очі світять, а поза очі тихенько шпигають, та ще притамована ненависть баланівського роду, що йому Степан уже встиг добряче залити сала за шкуру.

Господарство занепадало. Це помічала не тільки Софія, а й сам Степан.

Для Софії ще не настала потреба пробачатися перед братами першого свого чоловіка Миколи й кликати їх на поміч. Але дедалі важче ставало жінці, й Софія ніяк не могла змиритися, що молоде її тіло від тяжкої роботи починає старіти,— полишають бажання, і відчуває вона його все — до останньої жилки. А раніше не чула ніг під собою, не знала, в чому живе її безхмарна душа.

Можна було сказати: йди, чоловіче добрий, куди тебе твоя дорога веде. Та ні — не могла. Бо й досі Степан був її власністю, ба, може, й частиною її єства. Старі ночви не викинеш із двору, а це ж чоловік!.. І ще, може, й любила його,— не такого хмурного й недоброго, як зараз, а того, що відродив був її призабуту за сім років удівства пристрасть і пекучу цікавість до любовної таїни. І ще, може, сподівалася: станеться зміна, навернеться Степан до неї серцем, покине свою службу, стане ласкавий і добрий, тоскно зажадає її, заспокоїть лагідним словом, чистим поглядом.

Жінка знала про причини його зчуження і тому легко розлучилася з Яринкою. І не помічала навіть, що хата спорожніла, а тиша, що настала в ній, не була тоскною. Адже сподівалася Софія, що ця тиша втихомирить і бурю в серці Степановім. А тоді... Й бачила вже себе помолоділою, ненаситною коханкою і можновладною господинею тихого дому.

Та спокій не приходив, і любов не поверталася. І сповнилась Софія дратівливої неприязні до дочки, ніби вона, покидаючи хату, обікрала матір. Так і казала подумки: «Я ж тебе виносила, вигодувала, а ти, ледащо... отака мені дяка!..»

Й, щоб урівноважити притамовану неприязнь до дочки, упадала навколо сватів, що, думалось, перебрали на себе її матерні обов'язки. Кожну вільну часинку, щоб не зостатися в принишклій хаті, бігала до Титаренків, пишалася з того, що її вітають із якоюсь упередливою, навіть боязкою гостинністю, співчутливо вислуховувала скарги на дочку, щиро покрикувала на неї — покорись! — і навіть та обставина, що Яринці відібрало ноги, засмучувала її тим, що дочка (Софія вірила: таке молоде, дасть Бог, одужає швидко) тільки обтяжувала роботящу та хазяйновиту родину.

Й, здогадуючись, яке то може бути подружнє життя, коли жінка недужа, залишаючись на самоті з дочкою, округлювала очі й шепотіла:

— Як до тебе Данько... з обіймами... то не приндись... І показуй, що й тобі... Потерпи. Чоловіки, вони без цього не можуть... І бог велить... душею і тілом...

І, відштовхнута терплячою тоскною й безвідносною ненавистю в Яринчиному погляді, з лагідним роздратуванням закінчувала:

— Терпи. Всі ми, бідолашні жінки, терпимо. За гріхи наші від першого коліна.

Гаряча до несамовитості в любовному єднанні, Софія вірила, що й вона терпить — адже від десятків молодиць чувала, що ніч для них — ух! — суща кара.

Терпи... Й не лишень уночі, а й удень терпи. Руками, раменами, словом і поглядом — терпи.

Хвороба не полишала Яринку. Це почало непокоїти Софію. Бігала до фельдшера Діодора Микитовича. Сопів, немов після макітри вареників, мовчав, набиваючи собі ціну, коливався до Титаренків. Добре снідав там, заголював молодичку більше, аніж була в цьому потреба, від чого Яринка смикалась і підбирала ноги, тицяв сюди-туди негнучким, мов цурпалок, пальцем, витягав губи в ручочку:

— Медіціна іздєсь бєзсільная. Одна надьожда на Бога. Ви, мадам Курилова, обратились би ік знахаркє. Онє баби скусниї. Зоставляю вам слоїчок іс лікарством. Помолясь Богу, нехай пйоть, воно вреда не принесьоть. Када больная будіт на ісходє — гукньотє. Прощавайтє покєдова.— На порозі ще радив:— Можно ішо молебень отправіть.

До знахарки баби Секлети Софія не ходила, щоб не накликати ще більшої біди — не забуде, клята, як її якось годувала Софія дьогтем. Ще візьме та наворожить навиворіт.

А до батюшки зверталася. І молебень замовляла. Й правили чин чином.

Тільки й те не помогло.

Довідалась: добре настояти на горілці зібраних у маю мурашок і цією настойкою натирати ноги. Робила. Не помагало. Западала в серце тривога. Та мало-помалу почала звикати й до того, що Яринка може залишитися калікою. Інколи спадало на думку забрати дочку додому. А потім і так думалось: я ж їм здорову дівку віддала, в них скалічіла, то хай собі й доглядають. І зупинилася на цьому: «Терпіть, як збавили мені дочку!» Й, щоб не наражатися на докори, перестала ходити до сватів.

Чула від людей — розцяцьковує Яринка хату, розмальовує писанки. Дивувалася. І нащо воно їй? Вдома цього не робила. Химерує, та й годі. Годують — живи та моли в Бога здоров'я.

А Степан усе хмарився та лютився. Мовчала — не з покірливості, а з наміром вибрати слушну хвилину й шпигнути. А він, мабуть, почував це й сам таївся, теж очікував. І Софія боялася, що чоловік колись закипить і вибухне, й мовчала вже від страху. Й Степан знав, чому принишкла жінка, й нагнітав у собі зло — стривай, стривай, не оглядишся, з якого боку на тебе лихо зійде!..

І, так обоє затаївшись, усе мовчали й мовчали.

Та ось несподівано вдарив грім.

Прибіг Титаренків Павлик, випалив:

— Тітко Софіє, Ягина повісилась!.. А мати нагвались та мотуз втяли!.. Стгах, та й годі...

Софія наче потекла вся донизу. Тіло мовби опадало, як снігова баба на лютім сонці.

Заточувалась, заточувалась, аж поки набрела на лаву. «Ох!» — та й сіла.

— То як же це?..— жебоніла.— Чи вона... ох!..

— На ліжку,— радо пояснив Павлик.— Пгив'язала мотузку до бильця та й... Хагчить собі, а двегі запегла. А мати надійшли знадвогу, почули та й... Як стусануть пгечем!...— Павлик аж сяяв од того, що важлива доросла новина вийшла від нього. Іншим випадком він радий би був почути похвалу, та помітив, як мертвотно зблідла тітка Софія, і знітився.— Ви, цьоцю, не плачте, вона ожила. Мати на неї воду лляли, тгусили за плечі й кгичали, як скажені...

Трохи оговтавшись, Софія вибігла, забула навіть примкнути хату.

До Титаренків гналася так, що мало не розгубила всі свої принади.

Ще не встигла й дух перевести в свашиній хаті, не встигла навіть голос подати, як Палажка обурено забубоніла:

— Чуденіє, та й годі! Нащо мені цей клопіт, га?! Вивішайтесь ви всі до ноги, та тільки не в моїй хаті! Не на мою голову!.. Господи, Господи, за що ти мене так тяжко караєш?!

І Софія зрозуміла, що викричатись їй тут не дадуть. І її сто правд виказати теж не дозволять. І скласти вину

на них не зможе. Залишалося одне — звинуватити в усьому Яринку.

Й вона залементувала:

— Кохала, ростила, ночей не спала! Думала — буде покірливе та роботяще!.. А воно, ледащо, зав'язало голову такому чоловікові, гарному та знакомитому!.. Та не робить, як люди, а все химерує та вихимеровує. Та й доки ж це воно буде, га?! Коси видеру ледащиці!.. Своїми руками...— Софія вже й не знала, що далі зробить своїми руками. Тому стишилась, шморгнула носом і спитала спокійно:— Та де ж вона, бісова дочка?..

З виглядом лагідного обурення сваха мовчки стисла губи в курячу гузочку.

— Бог бачить! — загула Палажка мовби примирливо.— А нам таке ні до чо'.

— Авжеж,— зітхнула Софія й подалася до другої хати. Там було вже прибрано, але долівка ще мокра.

— Яри-ино!..

Молодичка лежала на ліжку, вкрита благеньким ряденцем.

Очі так міцно зажмурені, як у людини, що аж сичить від болю.

Мабуть, не хотіла й бачити матір, бо не ворухнулася жодним м'язом.

— Ярино! — ще раз покликала Софія.— Ти що ж це, кат твоїй матері?! Й сорома на тебе нема?! Та й що ж мені з тобою робити, га?!

А молодичка мовчала.

— Ну, ти диви!.. Чуденіє, та й годі!

Й обидві свахи, не змовляючись, вийшли з кімнати. Палажка полапала під сінником на полу й витягла вірьовку.

Глипнула мудрими темними очима,— осуд, глум, співчуття,— простягла мотузку Софії.

— Нате вам. На щастя.— І взялася рукою за щоку, мов у неї боліли зуби.

Мовчали.

«Зараз скаже — заберіть!»

«Зараз скаже — заберу!»

І чекали тільки, хто перша.

«А дідька лисого!»

І зглянулись.

«Кого бог з'єднав, того тільки Бог і розлучить!»— так подумки сказала Софія.

І це зрозуміла сваха, зітхнула тяжко:

— Ох, гріхи наші, гріхи!..

Й Софія зрозуміла й теж зітхнула — з полегшенням.

— Гріхи наші, гріхи!.. От гадство!..

Палажка була розумна й обачна. Хоча в душі в неї ще й досі стояв щем, загула заспокійливо, з байдужою ласкавістю:

— Та вже якось... Ой, гріхи наші тяжкії!.. Та, проте, перемелеться, мука буде... Не журіться. Бог дасть день, Бог дасть правду. Й не зважайте. Чи ж не було й у мене, та й у вас, щоб світ Божий не милий?.. А було! Було-о... Було, що й під копою дитину приведеш, світ сірий, однак жити треба й робити треба! І діти вмирають, і сама за ними в яму кидаєшся, і сама вмираєш, та Бог смерті не дає. І раз Господь заповів у поті лиця свого, то й покоряєшся, поки душу янголи заберуть. Оце й усе наше на землі.

— А правда ваша, правда!

Чорна й велика, пласка, мов тінь, Палажка непоспіхом снувала по хаті, ставила на стіл. Обтерла чарку зсередини великим пальцем, недбало стукнула нею поруч із пляшкою.

— Та сідайте.

Й сама сіла, безрадісна й незворушна, задумана й мудра, як добра відьма.

— Тож вип'ємо, щоб терпілося!

— Дай Боже здоров'я!

Потім Софія плакала й почувалася дівчинкою в келії суворої схимниці.

— Правда ваша, правда!..

Їй було незручно заходити до дочки вдруге. Розмашно вклонилася до образів, поцілувалася зі свахою й пішла.

Вдома човпласа бездумно, мов сновида, й усе чогось ждала. Якогось вісника — й не доброго, й не злого. Розбиралася на ніч і все поглядала на вікно — ось зараз хтось постукає. І страху не було, й радості від тої зустрічі не очікувала.

А коли впала в постіль, усе тіло й мозок налилися холодним непротивним тягарем, перестала чекати вісника, думки заворушилися, мов примерзлі бджоли, в якусь хвилю легенько загули й нараз замовкли.

Прокинулась із сонцем уже без тривоги, але чимось невдоволена. Мовби її одурили.

За поворотом вулиці почувся кінський тупіт. Гналось учвал.

У сонному тихому селі цей звук сприймався, мов стукіт стривоженого серця.

Це, либонь, той вісник. Софії видалось, ніби хтось погладив її по спині й боках мертвою рукою.

Степан...

Уже розрізняла його обличчя. Воно було аж чорне, й не тільки від крутої смаги, а й від лютої крові.

Знає... Зна-а...

Ноги її огидно затремтіли, серце посунулось униз. І не могла зрушитися з місця.

Не доїжджаючи воріт, загарцював, смикнув жеребця за вуздечку, вдарив шпорами й, потолочивши сажнів зо два картопляних кущів, перемахнув лісу.

І, завзято помахуючи головою, кінь пішов на неї.

І жінка вже бачила чорний вогонь у чоловікових очах, але плетена нагайка в його піднесеній руці — не для неї.

Все сталося так несподівано, що вона не встигла навіть зойкнути. Тільки ногам стало мокро, й від сорому, а не від шпаркого болю, Софія з'їжачилась, підставляючи йому налиту роздвоєну спину. Але біль став нестерпним, і вона закричала. Тоді Степан оскаженіло висмикнув шаблю з піхов і плазом з виляском ударив її нижче спини.

І вже тільки від цього Софія дійшла тями й притьмом кинулась до хати. Поки він злазив із коня, жінка встигла запертися на засув і, привалившись спиною до дверей, усім тілом відчувала дуже двигтіння, коли Степан добувався в сіни.

І все це мовчки. Затаївшись у сінях, Софія учувала, як різко дихає він.

«Господи, спаси й помилуй!»

І, попри свій сором і образу, Софія сповнювалась тремтливою, майже ніжною радістю — вперше в житті чоловік її набив!

Не раз чула від молодиць, як їх обколочують чоловіки, не розуміла тих гірких їхніх гордощів, коли жінки показували одна одній свої синяки. Ох і лупцював же, скажений!.. І тільки сьогодні звідала теж дикунську радість — чоловік повинен бути хоч раз у житті звіром!.. Так само він має озвіріти, коли хтось чужий замірюється на його жінку!

Круто вилаявшись — і це жінка йому простила! — Степан брязнув шаблею об стремено й кудись поїхав.

А Софія, хлипаючи від болю, образи і якоїсь щемливої, але радісної нудьги, зайшла до хати й, підіткнувши

спідницю, вступила в цебер і почала зливати на ноги.

— А зачумився б ти... заразюцький... А скрутив би в'язи!.. А вдарила б тебе кров!.. А вчепились би до тебе пранці!..

Але лайка ця була — за кофтину, що луснула в кількох місцях, та за сині басамани, що їх вона носитиме з тиждень, а не за те, що чоловік завдав їй болю і сорому.

Й, поволі втихаючи, Софія подумала з молитовною самовідданістю: «Отепер слухатиму його довіку!.. Бо це ж чоловік! Бо це ж... чолові-і-ік!..»

А коли на вулиці вгледіла гурт людей із Степаном на чолі, що ніс, як дитину, як скривджену дитину, тоненьку й гнучку, наче лозинка, Яринку, вона широко розчинила двері.

— Слава Богові! Слава всьому святому!

І побігла поперед нього й розкрила ліжко, поплескуючи подушки — для своєї дитини, для рідної дитини, яку так любив, несамовито кохав її чоловік. А що це була її рідна дочка, то зараз вона й не вбачала в цьому нічого гріховного.

Нехай кохає, ой, нехай кохає, може, Бог простить йому, може, саме з Божої волі ота гірка, тужна й гріховно свята любов!

Може, це її, Софіїн гріх, що відібрала в дочки призначене їй долею щастя!..

Десь у глибині душі Софія знала, що ненадовго вистачить її залассся, що знову заворушаться, мов пригріті змії, ревнощі, але тепер її каяття було цілком щире. Й ще розуміла: це від того, що вчора в Титаренків їй не дали викричатись, скласти на них вину, не дали пожаліти дочки.

— Ой спасибі, люди добрі,— це до Івана Івановича, Ніни Вітольдівни й до половецької дівчини,— спасибі, людоньки, що вирятували мені дитину од тих турків поганих! Бачте, що зробили з дитяти! Мов із хреста знята!.. Й віщувало мені серце, та повірила ж тим бусурменам, та й люди їх так хвалили та підхвалювали, що я і розуму одбігла!.. Та сідайте, люди добрі, ви для мене найперші гості, найблиги-ищі ро-о-одичі-і... лю-у-убі мої-ї... та ві-і-ірні-і...

Вона ридала так щиро й ревно, що всі, навіть і Степан, сповнились до неї обережного співчуття і дратівливої поваги.

Потім у хаті стало так тихо, що чутно було, як гудуть мухи.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

у якому автор позачергово повідомляє про те, як буківське жіноцтво об'єдналося в бойові лави

Того дня в Курилів перебувало чимало людей. Почалося з того, що вслід за Степаном, який приніс Яринку на руках, ішов цілий гурт — учитель Іван Іванович вів коня та ніс на собі Степанову зброю, його супроводжували ще вчителька Ніна Вітольдівна та піонервожата й завідувачка хати-читальні Павлина Костюк.

У хаті не змовкали розмови. Грудним, переривчастим од хвилювання голосом Бубновська довго совістила Софію. Слова падали гострі й болісні — «безсердечність, черствість, селянська захланність, жорстокість», і через те Софія їх не розуміла,— відскакували од неї, як горох од стіни. Й Ніна Вітольдівна відчувала це, й від безсилля свого по-жіночому розплакалась і зовсім по-простонародному захлюпала носом.

Сльози були зрозумілі Софії, і їй стало жаль жінки, й від жалю незрозумілі слова мовби прояснилися, вона й собі заплакала.

— Ой, правду, пані, кажете, правду!..

Й знервована Ніна Вітольдівна раптом прикрикнула на неї:

— Ви й людей не поважаєте, яка я вам пані?! Ви, певно, й революції не визнаєте, що зрівняла всіх людей!.. А як визнаєте, то чому так прагнете збагачення, що задля нього запропастили рідну дитину?!

— А правда ваша, па... звиняйте, Ніно Вітольдівно. Усе мені було в голові хазяйство, та коні, та воли, та овечки... А про що ж дурний мужик думає?..

— Знаєте, Софіє, сказати по правді, то я втратила більше, аніж у вас є, навіть власного кутка не маю. Але й за цих обставин ніколи не занапастила б ні себе, ні своєї дитини.

Софія вдавано зітхнула.

— Вам, Ніно Вітольдівно, легше. За весь свій вік ви ні до чого рук не приклали, та й зараз вам легко, дітей учити — не руками робити... А в нас, мужиків, воно все рідне, бо власними руками вироблене. То ми такі й захланні.

Довід був сильний. Ніна Вітольдівна закліпала, почервоніла й замовкла. Трохи згодом запитала:

— Ну, то як же тепер ви думаєте жити?

— А що Бог дасть, те й буде.

— І з дочкою так само?

Софія знітилася.

— Ой, що вам сказати?.. Одне тільки знаю — житиму для неї... Чи ви нас, мужиків, і за людей не маєте?.. Та я б... Я б їй свої ноги віддала... таж робити треба. То ви руки заломите, та на Бога ремствуєте, та слова різні кажете. А я рідну матір поховала надвечір, а вночі пішла пшеницю жати, бо осипається. Ні думати багато не можна, ні тужити — руку серпом вріжеш. Отак жизня встроєна!..

— Але вихід же якийсь має бути?.. Іване Івановичу, як ви?

— Це, по-моєму, Ніно Вітольдівно, поза Софіїною сферою. Життя повинно йти на неї, а не вона до життя. Так собі гадаю, що світогляд — поза людиною, в її оточенні, в умовах, у яких вона живе.

— Отже, зрозуміло! Ми з вами й вона,— Ніна Вітольдівна кивнула на Павлину,— маємо створити ці умови!

Степан мовчки почав збиратися в дорогу. Переперезався шаблею й підсумком, закинув карабін за плече, мовчки й зизом глянув на дружину, що відповіла йому ясним, бездумним поглядом, попрощався з гістьми.

— Ну, люди добрі, так я вам вдячний, що не знаю, як і сказати... Такі ви мені сьогодні рідні, що оце четвертину з вами випив би... так служба... Щоб боялися нас глитаї та ще кого в зашморг не сунули... Прощавайте.— І ще раз спідлоба глянув на Софію.

І вона защебетала грудним сплаканим і щасливим — у своєму одужанні? — голосом:

— Ти, Степанцю, їдь та справляй службу, а я вже тут без тебе... А дитину нашу більше ніхто не скривдить... Турки погані!..

Він похмуро всміхнувся і, мов оббиваючи з чобота грязюку, дзенькнув острогою. І, свідомий своєї внутрішньої сили, зсунув на потилицю червоного кашкета.

— Так що прощавайте ще раз.

Коли Степан вийшов і застрибав на одній нозі, приміряючись скочити в сідло, Софія запишалася:

— Отакий у мене чоловік! Сказав — як одрубав! І знаєте, сьогодні один раз так уже мене встюжив!.. Але за діло. За діло. Бо ми, баби, тільки й розумні що за чоловіками.

Іван Іванович сумовито всміхнувся. Заперечувати їй зараз було б марне. Крім того, він і сам у душі схвалював Степанів учинок щодо дружини. «Буває, що й гарапник — добрий порадник».

— Ну що ж, Софіє, дуже радий, що ви вчинили по правді та й чоловіка напоумили.

— Авжеж, не раз казала: заберемо, мовлялечки, дитину від тих турків...

Ніна Вітольдівна не стрималася і зареготала. Павлина теж усміхнулася.

— Авжеж — турків!..— Софія закліпала чистими сірими очима.— Це так їх Ригор Поліщук охрестив, а я і собі.

Іван Іванович провів долонею по обличчю, зітер посмішку,— чи то Софія і справді не зрозуміла його колючої репліки, чи була щира до глупоти,— сказав:

— Як Титаренки будуть з вами позиватись, то візьміть нас у свідки.

— Де там! — махнула рукою хазяйка.— Ані писнуть!

— А в жіночу раду запишетесь? — Це Ніна Вітольдівна.

Софія заграла всіма своїми рисами.

— Я... чого б... Як чоловік уже позволить...

Цього разу Ніна Вітольдівна трималась — стисла губи й опустила очі.

Зайшли до кімнати попрощатись з Яринкою.

— А я тебе впізнала.— Павлина нагнулася і поцілувала молодичку.

— Я тебе — теж...— Яринка замислилась.— Тільки пізно ти прийшла.

— Зате тепер я тебе не покину. От і завтра прийду. Й позавтрому.

— Кому я тепер потрібна...

— Ну, нічо'. Я вже тебе розворушу. Ти в мене підеш!

Увечері зібралися жіночі збори.

Щоб усі з'явилися, Ригор Власович розіслав виконавців і напутив їх:

— Як питатимуть жінки, то не зразу кажіть, а помніться трохи й шепніть... Справа, мовляв, дуже секретна. Й влада, мовляв, не хоче чоловіків кликати. Бо нап'ються та й розбебають... А жінки, мовляв... Одне слово, вас учить не треба... Й ще раз у дверях скажете: «На чоловіків, мовляв, Ригор не покладається...»

Надвечір у хаті-читальні аж гуло. Дошкандибали навіть древні бабусі — кожній так же кортіло почути

таємницю, щоб потім зберегти її в серці й нізащо, нізащо нікому не виказати. А хоч жар під ноги клади — ніхто аністілечки не дізнається!..

Заради «святої таємниці» всі повбиралися в святкове. Вибрано було зі скринь щонайліпше, посагове, чого, либонь, не надівали навіть до церкви. Й вишивані сорочки з тонкого лляного полотна, й оксамитові керсетки, й зелені та сині кашемірові спідниці, такі рясні, що під ними, як розгорнути, могли сховатися зо троє дебелих мужиків, і хустинка біла в кожної затиснута в кулаці, хустки на голові очі вбирають, а котрі навіть не в хустках, а в материх очіпках,— одне слово, справжня пишнота, що її ніколи не побачиш не тільки в обох сільських крамарів, ба навіть і на ярмарку.

Й от вийшов на підвищення Ригор Власович, подивився поверх голів на вхідні двері, підняв руку, зачекав, доки стихнуть.

— А чи не сховався поміж вас, товариші жінки, хоч один який непотрібний мужик?

Усі озирнулися, деякі й спідниці підгорнули й під лавою помацали. Й зітхнули з полегшенням:

— А жодного тобі нечистого духа!

— Ну, тепер я спокійний! — І Ригор Власович підштовхнув наперед Павлину.— Ось зараз почуєте.

Від хвилювання Павлинине лице взялося густим рум'янцем. Обводила очима людей, мовби шукала співчуття.

По рядах перекотиполем пройшлося перешіптування, закудкудакав смішок.

— Ти-и-ихше, баби-и-и...— протяг хтось співуче.

— Товариші жінки! — раптом, набравшись духу, дзвінко гукнула Павлина.— Що я хочу вам сказати...

— Кажи, не бійсь!

— ...Наша революція, Радянська влада зрівняла всіх...

— Одні рівні, а інші рівніші!

— Усі трудящі, робітники та селяни, як перемогли контрів, взялися за відбудову нашого господарства, за кооперативний план. Але забобони та темрява живуть ще серед жінок. Куркулі та інші темні люди перепиняють нас: не для вас, мовляв, Радянська влада, вам тільки горщики шкребти та дітей плодити.

— Хай тепера мужики спробують... попокричати...

— ...Еге ж, тільки, мовляв, дітей плодити та до церкви ходити!..

— Ти церкви не чіпай! То не твого розуму діло!

— ...Та знущаються над нами, та б'ють нас, та до того доводять, що самі в зашморг ліземо!

— Як дурна, то й полізе!

— ...А полічіть на собі синяки, та полічіть свої згорьовані літа, то чи хоч одна щаслива з вас, як у тридцять років од роботи зігнеться в три погибелі та сива, як стара баба!..

— А це вже так! Як тридцять, то вже не до співів!..

— Замотуйся в три хустки, щоб не дошкуляло, як чоловік на кулаках носитиме!..

— Он учора молоденька молодичка, що в Титаренків за невістку, мало життя собі не вкоротила. Не буде цього більше! Не дасть Радянська влада трудових жінок на поталу! Й пожаліє їх, і просвітить, щоб не були бідними та темними, й лікуватиме їх, щоб здорові були та гарні...

— ...Й цукерки даватимуть! — хтось єхидно.— Й за нас коноплі мочитимуть. І полотно ткатимуть і білитимуть!

— ...Хай куркулі не сміються — зуби повипадають. А ми своє приробимо на здоров'я!

— А ти багато приробила?! Все книжечки читаєш та парубків приманюєш!..

— Щодо парубків, то вийди сюди та скажи — як правда, то не заплюють очі. А щодо читання, то й ви будете читати! Навчимо. Й самі себе не впізнаєте за кілька років!

— На вчительок повигучуються. На модисток! На кушерок! А картоплю хто підгортатиме?

— Все буде. Тільки треба прикласти рук!

— Не знаєш уже, до чого їх прикладати! Чи до дітей, чи до поля, чи до хазяйства! Чи до чоловіка, хай йому трясця!..

В хаті зчинився такий галас, що й не чутно було окремих вигуків. Жінки зривалися з місця і, вимахуючи руками, гукали щось до Павлини, одна до одної, виблискували очима, розпашілі, обурені й лихі.

Ригор Власович знову виступив наперед, підніс обидві руки. І, як трохи вгамувалися, гукнув:

— Тихше, товариші жінки, а то мужики почують.

Жінки засміялися, переглянулись, повели плечима, зручно вмощуючись. Запала тиша.

І знову задзвенів Павлинин голос:

— Давайте ж оберемо нашу жіночу раду, що помагатиме Радянській владі обстоювати й просвіщати жінок! Щоб наші трудящі жінки були ще миліші для Радвлади!.. Ну, кажіть, кого хочете.

Позатихали. Й цього разу озиралися одна на одну, боячись і когось назвати, й собі комусь на язик потрапити.

— Ну, чо' ж ви, жінки? У нас повна свобода! — підбадьорював Поліщук.— Мужики вас тепер не вкусять. А як котрий...— Ригор Власович промовисто потрусив кулаком.

— Може б, яку з іншого села...

— Хай дівки...

— Ніззя, бо заміж не візьмуть!

— От хіба Павлину Костюківну!

— Добре,— записав Ригор Власович до свого зшитка.— Давайте й ще зубатеньких.

— І ще Просину Петрівну, вчительшу! Її не тільки мужики бояться, а й рідний чоловік!

— І Ніну Вітольдівну!

— А з бідняків кого ж? — Це знову сказав Ригор Власович.

— Василину Одинець. Убога вдова.

— Й ще Тодоську Кучеряву. В неї і тину нема.

— Трясця вашій матері! — заволала котрась із жінок.— То ж всесвітня курва! Всіх чоловіків...

— Не тра-а-а!

Зчинився галас. І знову Ригор Власович вгамовував галасливе жіноче товариство.

— Стало бути, Тодосьці даємо відвод. Її ще саму треба виховувати.

— Заголити та кропивою!

— По селу провести!

— Дьогтем та в пір'я обкачати!

— Тихше, жінки! Ніяких таких розмов! Самосуд, о!.. Як котру жінку чоловіки дуже люблять, то влади це не стосується. А ви самі своїх чоловіків обходьте.

— Їм, бугаям, одної завше мало!

— Це як для кого. Он у одної жінки...

— Тихше, товариші! А то тут такі анекдоти підуть!.. Будемо голосувати.

Ніна Вітольдівна, вся запашіла й мимоволі гарна, з радісними ревнощами стежила, як голосують за неї. Й коли довкола виріс ліс рук, у співчутливій тиші схилила голову до колін і тихо заплакала. Й ніхто її не втішав. Розуміли — треба залишити людину на самоті з гірким її щастям.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

у якому Іван Іванович несподівано опинився на першій лінії класової боротьби

Про таємні жіночі збори ми, чоловіча половина села, звичайно, нічого не знали. Наші дружини, навіть поскладавши всю празникову одежу в скрині, свято берегли таємницю. І доки світло горіло, ніхто з чоловіків так нічого й не дізнався. І навіть, залишившись у самих спідніх сорочках на шляху до постелі, жінки зберігали ту таїну. Й, вклавшись поряд із чоловіками, не втрачали пильності. Й, зітхнувши з полегшенням, наші подруги теж перебували на височині. Й навіть звичайно лайнувшись,— ай, одстань! — вони й цього разу виявляли притамовану їм витривалість. І вже аж потім, коли чоловіки були остаточно переможені в гарячому двобої і поодверталися до стіни кожному тільки натякнули:

— А Титаренкам, чуєш, старий, бойкот оголосили. Аж на штири тижні. Це — щоб з ними ніхто не балакав, ніхто нічо' не позичав, а в крамницях — нічо' не продавали. Це за те, що в них невістка мало душу не занапастила. Ти чуєш, старий?.. А заснув би ти навіки!.. Мурчить, як кіт на лежанці... То я й кажу, чуй, там баби мало не тягалися за коси. Всі невістки та ще комнезамші криком кричали, як Бубновська таку думку подала, а свекрухи та багатирші їм кулак об кулак: вам би, мовляв, бісові дочки, тільки б до святих голубчиків спати та щоб на вас свекрухи робили та чоловіків на миньків хвіст переводити! Та зраділи, що вам право дане на головах ходити! Та заждіть, псяюхи, на вас чорна хмара насуне! Он як зайдуть англичанка та Польща, то таких вам шонполів всиплють!.. А Ригор за комнезами вступатися почав, то йому мало не було. Та все одно — як влада настановила, так воно й сталося. Почали голосувати, то невістки та комнезамихи догори руки пнуть, а свекрухи їх донизу смикають. І все 'дно на їхнє вийшло. Бо невісток та голоти більш було... Ну, й тепера... Та ти слухаєш чи ні?.. Ну, ти диви! Чи він упився... Ну, постривай, матимеш ти в мене... і раз, і другий, і третій!..

Чи був справді дійовим той бойкот — важко сказати. Запнуте в чорні хустки, з лицями, як печені яблука, село намагалося висловити Титаренчисі своє співчуття. «Ви, Палажко, не зважайте.— Й на вухо: шу-шу-шу...— Осьде-го вони вам... А погляньте, онде-го не Ригор сопе?..

Ой, прощавайте, побіжу, а то ще якусь оплать накинуть... Од тих комнезамів усього діждешся...»

Ходив селом на розвідини Кузьма Дмитрович, обережненько торкався до козирка:

— Дай Боже здоровля... Хе-хе-хе... Значця, так... жив собі чоловік, як тра, й раптом — не догодив власті... От, гадство, як жизня встроєна... То тобі грамоти дають за гарбузи та буряки, а то вже й карасину не купиш у купирації... Значця, так... не втручаюсь я в баб'ячі справи, то чо' й мені потерпати?.. От, гадство, як жизня встроєна! А продподаток і всяку оплать неси!.. Завтра їду за карасином аж до міста, то, може, тра — підвезу... Значця, так... до міста за карасином... Бувайте покамість!..

Надвечір несли Титаренки Яринчину скриню до свахи. Не за дужки, а як труну — на плечах. Попереду бамбулуватий і здоровий, як віл, Тимко, йому помагав рослявий, але кволий Андрій у пенсне, а позаду — Кузьма Дмитрович із Даньком. Од великого сорому старий лютився й час од часу намагався тицьнути сухим кулачком Данька під бік, той ухилявся, і скриня рухалась уперед ривками й зигзагами, як водяний павук. Попереду снували хлопчаки, зачіпали Андрюшку: «Скубент, скубент! штири гока, один ніс, до рота ложку не доніс!..» Танцювали навколо Данька: «Няв! няв! Котосмал!»

Стояли дядьки на воротях, смоктали «козячі ніжки».

— Боже поможи!

Кректав старий із досадою, з обуренням:

— Спасибі! Дай Боже й вам такого!..

В себе на обійсті зустріла їх Софія — руки в боки, стиснуті губи, сувора та неприступна.

— Значця, так... Драстуйте, свашко!.. Принесли, значця, щоб без клопоту... Значця, так... усе тут, ще й, може, свого доклали... Нам, значця, чужого не тра... Щоб по совісті... Отак, гадство, жизня встроєна!..

— Поставте отутечки, та й ходіть з Богом... І нам вашого не треба... Збавили дитину... отак... ні за прости Господи... То що ж, нам за це ваші пасма потрібні?.. Ходіть, люди добрі, хай вам Бог простить!..

Мружився Данько на вікна тещиної хати, стискав зуби, аж жовна випиналися на щоках.

— Значця, так... бувайте... Хочте — перегляньте все в скрині, хочте — так... А нам, значця, пора... Даньку, гадський сину, чо' вилупився, як баран на нові ворота?! Вон, гадство, одсюдова! Тутечки вже тобі не теща, та

й жінки нема! Тра було глядіть! Од доброго хазяїна й пес не втече.

Назад Титаренки йшли понурі й мовчазні. Навіть Кузьма Дмитрович не гарикав на Данька...

...Стомивсь я від усього цього... Відпочити б не тільки від моєї Книги Добра і Зла, а й від самого неласкавого життя. Скільки радощів дарувало воно мені? Скільки щастя? Кажуть, щастя в тому, щоб жити радощами й болями людей. Але чужі радощі обходять мене стороною, а от болі... Й серце моє щемить, і тіло болить, кожен нерв сіпає. І де сховатися від тої муки?

Я — пасую.

Згортаю свою конторську книгу, пильно розглядаю перо, тру його ганчірочкою, затикаю корком чорнильницю-невиливайку. Може, за мене допишуть люди. Й кому випаде ця нелегка праця, одне прошу: пишіть, як на свій темперамент і вдачу,— гаряче, пристрасно, з іронією чи з похмурою флегмою, але за всіх обставин — чесно й правдиво. Бо хоч нам і не дано право судити сьогоднішній день, але кожен, за людським законом, має бути тільки чесним і правдивим свідком.

...Отак я собі думав і полишив був мою Книгу Добра і Зла. Та життя нікого не залишає в самотині. Нема вже на карті землі того безлюдного острова, де можна переховатися від бур житейських.

Знову беру до рук перо й, мабуть, писатиму, поки передсмертна судома зведе пальці.

Перед самими випускними іспитами приїхав до нас на кілька днів Віталик.

І росте ж хлопчисько, як сонях. Давно минулися часи, коли він міг сховатися в мене під пахвою. А зараз — козарлюга хоч куди. Вже, здається, вищий за мене, веснянки поблідли, став ще худіший, ходить навмисне перевальцем, не знає, куди подіти руки. Відросле рудувате волосся стікає човником у долинку на потилиці. На лівій кишені сорочки значок КІМ. І піонерська краватка. Й прозорі хитренькі вуха притиснуті до скронь. І довгі штани — бо ж комсомолець. Отакий мій син.

Красуня Павлина довго придивлялася до свого майбутнього нареченого. Намагалася, либонь, побачити в ньому того незрівнянного сина Єфросинії Петрівни, в котрого вона будь-що повинна була закохатися. Але дівчина так

і залишилася сліпою. Бо нічого такого в ньому не побачила. Був награно похмурий хлопчисько чотирнадцяти років, що й у ній, і в її підкресленій увазі вбачав якусь таємну загрозу для себе. Коротко кажучи, в його уяві Павлина була старою-престарою Катею Бубновською. Різниця в чотири чи п'ять років у їхньому віці, що її, різницю, Єфросинія Петрівна просто знехтувала, для Віталика складала мало не третину його життя, і отже становила нездоланну перешкоду для обопільного — Віталикового й Павлининого — щастя.

А що невдячна дівчина не оцінила щастя мати такого розумного й вродливого чоловіка, як наш Віталик (та ще й молодшого за неї!), його достойна мати одразу й змінила рішення — не бути цій примхливій і нерозумній красуні її, Єфросинії Петрівни, невісткою!..

Довгоноге дівчисько з чорними кісками й синіми очима знову привернуло серце суворої матрони.

І Єфросинія Петрівна забігала навколо Каті. Раптом виявилось, що дівчинка не так заплелася, і її наставниця, поставивши дитину в себе між коліньми, обережно й любовно почала розчісувати її довгу косу, розбирати на пасма, заплітати, стягаючи розпушені кінчики новими, із власної скрині, кісниками. То не сподобалось моїй коханій дружині, що сукенка в Каті не зовсім чиста, й вона, залишивши дівчинку в білому ліфчику й панталончиках, заходилася сама прати — раніше на її загад робила це сама Катя. Дружина моя одразу помітила, що ремінчик у Катиних сандаліях розтягся, й самотужки прокрутила шилом нові дірочки.

Й уже погукувала на Віталика, що не приділяє достатньої уваги своїй майбутній (це вже остаточно!) нареченій.

— Погуляй із Катею. Їй самій нудно.

Й одержимим поглядом розумної баби-яги спостерігала, як розгоряються палкою цікавістю Катині очиці — її, недавно упосліджену Попелюшку, мав розважати принц із казки! Катя,— це вже ясно,— не була сліпою, як її старша подруга й суперниця!..

І з такою самою поблажливістю, як і рік тому, Віталик гордо виступав поряд із тонким, йому по плечі, дівчиськом і навчав його, як на світі жити. Не знаю, чи була в захопленні від тих розмов Попелюшка, зате її майбутня свекруха здіймалась на сьоме небо — все йдеться, як і належало бути!

Й тому серце її краяли ревнощі, як уночі чула притамоване кихкотіння в кімнаті, де мешкали дві подруги-розлучниці.

І я навіть чув тиху молитву моєї коханої дружини, що нею вона мала запобігти злим чарам відхиленої невістки.

В неділю години об одинадцятій ранку всією нашою чималою сім'єю ми пішли в ліс по пшінку на борщ,— така собі приємна й корисна маївка.

Вже добре припікало. Єфросинія Петрівна була лінива, велична й щаслива. Крицеві очі вологі від гордощів — під її владою були не тільки ми, а й наші долі. Вона могла скарати нас і помилувати, а це право робило нашу владичицю доброю: вона нас тільки милувала.

Дівчата ні на крок не покидали Єфросинію Петрівну. Павлина — із вдячності за те, що наша мати перестала терзати її своєю любов'ю, а Катя — що їй повернуто прихильність. Крім того, дівчинка, виявляючи належну цікавість до Віталика, мабуть, добре розуміла, що головне — не в ньому, а в його матері.

Син же мій, либонь, нічого не розумів. Він, як і кожний мужчина його віку, зневажав жіноче товариство й зовсім не крився з цим. Тому незалежно й гордовито, забувши, що в гурті був ще один чоловік,— батько його,— випередив нас усіх, щоб побути на самоті зі своїми великими думками. Ми ще не дійшли до узлісся, як його блакитна сорочка тільки майнула в густих кущах.

Єфросинія Петрівна розмовляла з дівчатами, а я нудився. Незрозуміле почуття самотності й занедбаності огорнуло мою душу. Ліс, наче викупаний, прохолодний і незвично таємничий, обступив нас, обняв — скрадливо, з потаємною хитринкою. І хоч цвіринька різна пташина дрібнота, знущалися з наших літ похриплі зозулі, а мені ця музика видавалася фальшивою,— насправді в лісі повинна була стояти тиша,— він, відчулося, заводить нас у оману, недобре причаївся.

— Чого, старий, киснеш? — звернула увагу на мій стан Єфросинія Петрівна.

Я змовчав. Адже дружина моя не вірила не тільки в добрі й злі сили, а й у лихі передчуття. Тільки зітхнув.

І дружина заспокоїла мене,— батько наш, мовляв, завжди кривиться, мов середа на п'ятницю, бо й народився, кажуть, під погану погоду. Й ви знаєте, діточки,

такий наш батько нюня, що й сама дивуюсь, як за нього заміж вийшла. А сватали ж такі веселі! Й де моя голова була!..

Й мені дали спокій. І я образився, і від того моя жура стала ще гострішою.

Жіноче товариство вже набрело на свою пшінку, поруч були цілі зарості папороті, й дівчата допитувались у Єфросинії Петрівни, чи й справді квіт папороті може принести щастя, і наша вчителька без тіні замішання наставляла їх, коли саме слід виходити на пошуки. Й сама наставниця, і її підопічні дуже добре знали ціну того квіту, й кожна з них не пішла б сама глупої ночі в ліс, але в сподіванні щастя залишали для себе хоча б один, нехай навіть сумнівний шанс.

А я стояв на однім місці й озирався довкола, й мене щось тягло в глибину лісу, і я не знав, яку б мені знайти до того причину. А коли моя туга стала нестерпною, я пішов спочатку повільно, а потім майже побіг...

Далі я записую Віталикову розповідь:

«Я йду собі, йду, нікого не чіпаю, а скрізь ні душі, тільки білка на ялині майнула. Я став собі й дивлюся, де це вона заховалася, нікого не чіпаю. А раптом хтось мене за вуха отак долонями стис, що й не поворухнешся. Я не злякався, але трохи страшно стало, й кажу тому: «Пусти, що за іграшки!» А воно тримає й мовчить, тільки сопе. Я і ще кажу йому: «Пусти! А то дам!» А воно засміялось і затулило мені рота. А я як стусону назад ліктем. А воно каже: «Бит-тися?! Ах ти ж комсомольський вилупок!» А я його кусь за руку! А воно як вдарить мене по голові! А потім каже: «Ви, гади, вже не раз нас кусали, землю в нас одняли, й шкуру з нас спускаєте, й жінок одбиваєте!.. А твій сухорукий батечко!..» — Та як смикне мене, й повернуло до себе. А то був Котосмал! Блідий, як смерть, та страшний, як відьмак! «Ну,— каже,— почепив собі на шию червоний зашморг, то й здохнеш од нього!» Та засунув руку під червону краватку ззаду та цупить і душить мене. Я йому коліном — сюди! А він скрутився в три погибелі, а краватку не випуска! І тут мені запаморочилося в очах. Тільки й подумав собі: «Такий молодий, а вже гину, як герой, за світову революцію і комуну від білих гадів, од куркулів!..»

...Я, звичайно, не вірю, щоб син мій у ту хвилину міг бути сповненим таких героїчних думок про свій рішенець.

Я більш ніж певен, що він безгучно, всією кров'ю, всіма жилами й теплим тілом волав до цілого світу: «Мамо! Врятуй! Та-а-а-ату, де ти?!»

Та мені, заради сьогоднішніх і прийдешніх поколінь юних піонерів нового світу, не хочеться спростовувати його нелукаву неправду. Так, дійсно, він кричав усім своїм юним тілом: «Нехай живе Комуна і Свободи стяг!» У ім'я сьогоднішнього й майбутнього поколінь юних піонерів нового життя!

Я надбіг, здається, вчасно. Мені годі було роздумувати, як гуманно визволити рідного сина від смерті. Я вдарив ногою бандита так, що він увесь загув, як бубон. Одлетів кроків на три й гепнувся на землю, мов мішок із солониною. Я послизнувся на траві й теж упав, забивши собі памороки — стукнувся головою об оголений корінь ялини. За якусь хвилю прийшов до тями. Син мій здригався всім тілом од блювоти, а бандита вже ніде не було. Тільки десь далеченько тріщали кущі. А може, то мені тільки вчулося.

І, пересвідчившись, що Віталик живий, я від жаху, від дикої радості закричав. Той крик і болісна луна від нього мене самого пройняли морозком, і я й досі десь усередині свого єства чую той крик, і мене так само обдає снігом, як і в ту страшну хвилину.

За якийсь час надбігли й мої супутниці. Вони так нічого й не второпали. Бо я не міг нічого їм пояснити. Я махав на них руками, навіть, здається, кричав, а потім, схопивши Віталика за руку, подався з ним до села. Жіноцтво, стривожене моїм виглядом (потім Єфросинія Петрівна казала мені: «Спочатку подумала, що Віталика вжалила гадюка»), вирушило за нами.

Я оббігав усе село, поки спіткав Ригора Власовича. Знайшов його в кооперативній крамниці, де у вільний час збиралися дядьки погомоніти про всяку всячину, переповісти новини, а то й, сівши в холодку на спориші, випити з горлечка півпляшки.

Поліщук, зіпершись ліктем на прилавок, спиною до продавця, умовляв мужиків контрактувати буряки.

— Та ми ж і так сіємо... Хіба сам собі ворог...

— А от як на папері запишеться... що, мовляв, наступного року посію стільки-от і стільки, а вродить, як на мою гадку, стільки й стільки, то й цукроварня може на щось розраховувати... Ми ж не буржуї, щоб стихія, в нас план...

— Ну, це вже як вийде!..

— Як не прикладеш рук, то стечуть, і гички не матимеш!

— Ригоре Власовичу,— проштовхавсь я до нього.— Вийдімо на часинку.

— Чо' у вас? — з ледь помітним роздратуванням спитав він мене, коли ми відійшли осторонь.— Я людям пояснюю, що й до чого. Перебили.

— Ось,— поклав я руку на плече Віталикові.

— Ну, бачу, синаш...

— Так от, цього, як ви кажете, синаша тільки-но мало не задушив Данило Титаренко. Якби я не нарвавсь...

Ригор Власович глянув мені в перенісся суворо, примружено, здавалося, мовби з ненавистю. Аж засопів.

— Як тривога, стало бути, то й до Бога... Тоді ото,— пам'ятаєте, як ви минулого року з Ніною Вітольдівною спіткали бандюгу Шкарбаненка з Котосмалом,— ви думаєте, я не здогадувався? То ви мовчали, це, мовляв, мене не обходить, та я його, стало бути, не бачив на власні очі, то руки ви мені тоді зв'язали, щоб не поцупив контру, гнидявого турка. А зараз, як класова боротьба й вас торкнулася, то ви аж допіру допетрали, де й хто... Ох, стихія у вас в голові, Йване Івановичу!..

— Правда ваша, Ригоре Власовичу... Стинайте голову... ось...

— Де і як?

Ненавидячи себе за недорікуватість, я розповів, як усе сталося.

За кілька хвилин на дзвініці вдарили на сполох.

Коли стеклася юрба, Поліщук заклав руку за ремінь, обвів суворим поглядом дядьків.

— Таке діло, громадяни й товариші. Беріть хто що може,— кілки й таке інше, підемо на ліс. Ловити Котосмала. Хотів сьогодні дитину порішити. Вчителевого синаша. Піонера, стало бути, й комсомольця, що куркулякам упоперек горла став. Усі, хто за Радвладу, за мною!

Обнишпорили весь ліс, та Данила не знайшли.

Потягли до сільради Кузьму Дмитровича.

— Ти, старий, не крути! — похмуро блимнув на нього Ригор Власович.— Де Данило?

Титаренко ляснув себе об поли й аж присів.

— Чи ж за ним, гадство, вслідкуєш?.. Значця, так... чи вслідкуєш? Чо', знов когось набив? — злякано вирячився він на голову.— Значця, так... посадіть його в

холодну... значця, так... посадіть, а я йому, гадство, й хліба не принесу.

— Твій вилупок, передовий хазяїне, турку таємний, сьогодні зробив замах на дитину, на нашу, стало бути, зміну, комсомольців і піонерів-спартаківців, а значить, і на нашу Радянську владу! Й пощади собі хай він не чекає.

Старий звалився навколішки.

— Одрікаюсь! Проклинаю! — затрусив піднятими руками.— Нема в мене такого сина! Значця, так... одрікаюсь — і все!.. Люди добрі, простіть, як на мені вина!

— Встань! — гримнув на нього Поліщук.— Радянській владі богомольців не треба. А що вигодував таку мерзенну контру, запишемо тебе в одвітники.

Допомагаючи собі руками, старий повільно звівся.

— Значця, так, люди добрі... Значця, я на все согласен, бо так, гадство, жизня встроєна... як ти когось не з'їсиш, то тебе з'їдять... Значця, це по-божому... щоб око за око, а зуб за зуб... Значця, винен — одвічай!.. А не винен — то тож...— І почовгав до дверей.

Пізненько увечері приїхали міліціонери, зробили засідку в Титаренковім дворі.

Та Котосмал і носа не потикав.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,

у якому автор намагається дослідити психологію творчості, оповідає про силу слабкого та сміх упослідженого

Того самого дня, коли вітчим приніс Яринку до рідної хати, надвечір знову зайшла до молодички Павлина. Принесла невеличкий клуночок, а в нім з півфунта цукерок з червоними рачками на обгортці, а в капустяних листках — двоє квашених яблук.

Яринка закліпала від соромливої вдячності. Поклала гостинці на дзиглик поряд із ліжком, вагалася, з чого почати.

— Ти диви, як багато! Я ж не дитина, щоб цукерки...

А потім згадала, як ховала материні гостинці в сінніку, боялася свекрухи, й від тої згадки розсердилася на саму себе й водночас зрадувалась — ось тут уже вона ні від кого не критиметься! — надкусила яблуко й розгорнула цукерку.

— Ой добрі! Ось покуштуй! — І щедро подала жменю «Рачків» Павлині.

— Та я наїлась! Ніяк води не обіп'юсь.

— І чо' це ми, которі жіночого роду, так любимо солоденьке?.. Он мужики та парубки — їм би все гіркого, горілки, тютюну...

— Хтозна. Либонь, тому, що живеться нам гірко.

— А й справді! Ти диви!..

Павлина озирнула кімнату, замилувалася химерними квітами, намальованими над вікнами.

— Ой гарно ж! Наче сниться... Чиє ж то малювання?

Яринка опустила очі.

— Та-а... Отак... Нездужаю робити, то й... Намалюєш собі знічев'я, і на серці легше.

— І як воно в тебе так виходить?

— А справді, не знаю. Отак ніби щось зіпре в грудях — дихати важко, сама станеш легенька-легенька, й кортить малювати — до сліз. А як почнеш, то мовби хтось твоєю рукою водить ласкаво, мовби притримує: ось так не роби, ось сюди, мовляв, не веди. А потім і дихаєш рівно, вгамується серце, й так гарно-гарно стане на душі, мов десь далеко музики грають. І забуваєш, що безнога каліка, що й заміжня була та свекрусі годила. Ще й там було, в них, як малюєш, то начеб над тобою нікого нема, ніхто й не гризе, а ти — як пташка в небі.

— Аж заздрісно...

— Ой, хто мені позаздрить!.. Сиднем сиджу та тільки в думці літаю... І, знаєш, часто й сниться — літаю. Найбільше над лугом. А там — квіток! І думаєш собі: оцього я не намалюю, бо невдатна. От коли б могла таке гарне зробити, як там, то, може, й не плакала б на свою долю!

І Яринка змовкла. Й тонка печаль була в її погляді, коли вона задивилася начеб і близько від себе, й водночас далеко-далеко. Немовби в кінець свого життя.

— Щось треба робити,— замислено сказала Павлина.

— Що-о?! — аж примружилась від болю Яринка.— Кричати? До кого?

— До людей. Сама геть нічо' не вдієш. Та тільки в розпачі богомільною станеш, як стара баба. Бо куди ж подітися самотньому, як не до Бога? А той Бог любить, щоб перед ним усі нещасні. Богові щасливий — наче більмо в оці.

— Не треба про Бога. Боюсь.

— Мале дитя, та й годі...— Павлина осміхнулася поблажливо.— Усі ми сірі, та темні, та злякані, бо нічо' не знаємо. Он я, бува, зостануся сама в хаті-читальні, візьму книжку, як стану читати, то аж страшно стає: й цього не знаю, й про те не відаю. Від того страх Божий, що люди нічо' не знають. І скажу тобі — вже десятків п'ять книжок усяких прочитала, й така мене взяла охота до читання!.. І тобі читати треба, щоб порозумнішала, тоді й горе твоє не так пектиме. Й пишатимешся собою: от я, мовляв, хоч і каліка, а мудріша за тих, хто віку доживає!.. Ось принесу я тобі таку книжку! Й слізьми вмиватимешся над нею, й радітимеш — були, мовляв, люди на світі, що про кожну мою думку наперед дізналися й горе моє і радість обписали!.. Й мати твоя, і ти сама ніколи про себе такого не знаєте, як той чоловік, що обписував. Він ще й малював, та вже так гарно, що його в професори художніх наук записали, такий він був учений.

— Та це ж ти про Тараса Шевченка! — ожвавилась Яринка.— Ми теж у школі ті вірші проходили: «Роботящим умам, роботящим рукам перелоги орать, думать, сіять, не ждать і посіяне жать роботящим рукам».

— От бач! То принести?

— Авжеж, авжеж! І ще інші книжки.

І наступного дня ще зранку Павлина принесла Яринці «Кобзаря». І залишила її саму. Ворушачи губами, молодичка поглинала рядок за рядком і аж очманіла від великого хвилювання і душевного піднесення. Могутня пісня вливалася в груди й аж розпирала їх. Свідомістю, суто практичною селянською спостережливістю вона не могла збагнути, чому «реве та стогне» Дніпр широкий, а другою своєю — поетичною — натурою, тими почуваннями, що опановували її, коли малювала свої химерні квіти чи ясним голоском виспівувала, як рання пташка, знала й відчувала, що саме так — «реве та стогне»... Й знала: якби доля дала їй так само хист складати пісні, як і Тарасові, то й вона почувала б у душі те, чого не почували й не побачили інші. Й ще розуміла: чого не встигло, а може, й ніколи не встигне виспівати її серце, наперед вимучившись її болями, вклав у пісню Тарас.

Сиділа й плакала: від жалю до самої себе, й від розчулення: ось хто мій рідний батько, він і пожалів ме-

не, й приголубив, і плакав над моєю долею, і утішав мене.

Й хоч не казав мені: «Бідна ти, бідна!» — не жалів мене, як баба Секлета, підвиваючи вдаваним святенницьким плачем, а голубив суворою мужичою любов'ю — зваж свою силу, дочко! — не любив-кохав, як мати,— терпи, мовляв, дитино, всі ми терпимо! — а його любов праведніша: «Не корись злій силі, й на цьому стій!»

Усе було таке нове й незвідане, що Яринка наче й забула про себе, про своє каліцтво. Й бажала зараз тільки одного: щоб якомога більше людей дізналося про той новий світ, що його зачарованим поглядом уздріла вона.

Й ламким од палкої нетерплячки голосом пробувала читати матері. Якусь хвилину, кліпаючи, Софія слухала, либонь, нічого не розуміла, чи була зачинена в неї душа, кидала: «Я ось зараз» — і зникала надовго, певно, вважаючи Яринчин спалах як химерування чи чергову примху.

І Яринка зрозуміла: її мати ніколи не складала пісень — навіть в уяві своїй. Терпіти легше, ніж палко й нетерпляче, гарячими, як жарюки, словами розпалювати пісню чи, заклякаючи від страху й відваги, малювати небачені й небуденні квіти.

Стомлена й щаслива, Яринка відкладала книжку. А в ушах ще гули далекі дзвони, рокотіли цимбали, витинали скрипки. Й світ, як заплющиш очі, кружляв у нестримному танці. Й могутня сила підхоплювала й кружляла її.

Цілими днями Яринку не можна було відірвати од книжок. Софія вже й забоялася: чи не одбіжить її дочка розуму. Остерігалася говорити про це з Яринкою сама, направляла Степана, як приїздив додому.

— Та скажи ти їй,— мало не з розпачем заломлювала руки,— й так скалічіла, а то ще й запричиниться!

— Дурна! — гримав Степан. Він ще злостився на дружину й не дуже вибирав слова.— Дурна ти зі своїми турками та бабами-шептухами! Це, може, її щастя, що знайшла щось до серця собі!

— Ну, гляди! Ти-и мені гляди! Як що до чого...

— Як що до чого, то я з тебе шкуру спущу!

Й вона, тяжко зітхнувши,— пропала її влада в цій хаті,— мусила вірити йому, й не тільки в те, що з Яринчиним умом не станеться нічого лихого, а й у те, що він з неї, колись владної жінки й господині, таки спустить шкуру.

— Замордуєте ви мене! — скрушно похитувала вона головою.

— Сто років проживеш, нічого з тобою не станеться! — І розводив долонями на рівні стегон. І всміхався злісно й насмішкувато.— І мене поховаєш, і навіть її переживеш!..

— Якщо й переживу тебе,— та де там! — то не інакше, як із волі Божої,— вдавано сумирно оборонялася вона.— Бог бачить!

Щодень приходила Павлина, жевріла своїм смаглявим рум'янцем, свіжа й гожа, приносила ненав'язливу бадьорість і несвідому віру. Балакали про різне, але жодного разу гостя не зводила розмову на книжку. Либонь, остерігалася внутрішнього опору.

Й нарешті настав час, коли Яринка з жалем і радістю перегорнула останню сторінку.

— Всю прочитала,— з гордістю сказала Павлині.— Геть хоч що б пропустила... А ти мені, як ласка твоя, принеси ще. Щоб гарна така та жаліслива... щоб про кохання... та про людей гарних та добрих...

— Таж люди бувають всякі. А в книжках правду описують.

— Не треба мені про злих... Надивилася...

Коли приїхав Степан, попросила:

— Тату, а купіть мені книжку.

— Яку?

— Та «Кобзаря».

І коли привіз, притисла книжку до грудей, як мала дитина улюблену ляльку, розцвіла:

— Ох, які ви, тату, які!..— Зненацька схопила його руку і — не встиг і зміркувати — поцілувала її.— Такі ви, тату, такі вже!..

Степанові аж млосно стало. Не спромігся здобутися і на слово. Став поперек горла якийсь клубок, і він, щоб не розплакатись, притьмом кинувся з кімнати.

Яринчине спілкування з книжками не минулося марно. Вона сама собі здавалася дужчою. І коли в перші дні після повернення додому була дратівлива й нетерпляча, то зараз подобрішала навіть до матері. Й це було не примирення, а поблажливість і терплячість дужчого. Але, щодень думаючи про матір, вирішила собі: «Ніколи не буду догоджати. Нікому в світі. Ніколи не коритимусь нічиїм примхам. Ніколи не житиму нічиїм розумом».

Знову заходилася малювати на стінах. Стояла на лаві навколішки, витягалася догори, як стеблина до сонця.

Хитала головою Софія, бурчала собі під ніс — ох, химерує! — та вже боялася дочки. Слухняно ходила до Меїра, купувала водяні фарби, перепалювала глину, готувала відвари з цибулі та вільхової кори. Приносила всі ті барвники в черепочках, ставила на лаві, складала руки на грудях, багатозначно зітхала. А вголос лестила:

— Ну, ти диви! От, гадство!.. Геть і в церкві такого не побачиш.

Знову мовчала, сопіла. А потім вкрадливо:

— Оце якось іду до крамниці, аж зустрічаю сваху. Вклонилася вона мені гарненько, як треба, та й каже: «Чуденіє, та й годі! Ще й досі,— каже,— не повірю, що діти наші розлучилися. Й чо' їм тра? При батькові, при матері розкошували, жили собі, як голуб із голубкою, і тут тобі таке чуденіє!.. Данько такий нервений став, як сірник! Сидить над своєю морокою та все кільця ниже, й хоч би словом прохопився. А спитаєш, то тільки блимне: «Не чіпайте мене, бо я відчайдушний!» То вже, мовлялечки, як одужає Ярина, то хай би перепросила чоловіка, а ми із старим прип'ятствія не маємо. Бо як не була ганджована, то робила ж... А Данько, мовлялечки, так мучиться, уві сні зубами скрегоче та подушку обійма...» А я й кажу... а я так собі гадаю... а я і думаю... Ой, та не варт, мабуть, про це балакать, бо он льоху ще не запорала... А я і думаю... Ну, пішла, пішла...

Оберталась Яринка, довго дивилася вслід матері.

Й жодного почуття не було в її серці — закам'яніло.

Й не гнівалась на матір. І не жаліла.

Не пожаліла й тоді, як Софія вбігла до хати вся в сльозах:

— Ой горе нам, горе! Ой, безталанні ми!.. Там усеньким селом пішли ловити Данька. Мужики з кілками, а Ригор з лівольвертом! Ой матінко, Пресвята Богородице, заступи!.. Бебають — хтів, мовляв, задушити вчителевого синка!.. Ну, Йван Іванович! Гадала, він такий, а він он який!..

— «А він он який!» — в'їдливо засміялась Яринка.— Обидився, що сина хотіли задушить!.. Ну, чо' тут зобижатися?! Хай би вже й задушив!

— Як — задушив?! Чи ж Данько Бога в серці не має? Чи ледачих батьків син?..

— А він би й матір рідну замордував! Він би й вас у ополонку вкинув! Тільки — буль! — за вами — буль!..

А тепер і міліція його ловитиме. Й тато наш. А тато зловлять! Бо в них ружжо та шабля гостра! Та ще й праведні тато наш... не як інші... котрі вболівають за турків різних, за бандюг та душогубів!

— Яри-и-ино!..

— Що-о-о?!

— Ну, Яри-ино! Не край моє серце!.. Воно й так на штири половини репає!..

— Нема чо' йому репати. Воно у вас глухе. Чо' воно не репнуло, як мене ті турки мучили?.. А от тепера ви плачете, а я сміюся! Ха-ха-ха! — так мені смішно! Так мені втішно!

— Бож-же ж ти мій!..

— От-так мені смішно! Й долі моїй гіркій смішно! Й моїм молодим літам пропащим! І серцю моєму! Й моїм ногам!.. Ой, сміі-ішно мені... ой, сміі-ішно! Ой, смію-у-усь я... слііізьми-и-и кривави-и-ими... сміі-ію-у-усь... сміі-ію-у-у...

Тонкосльоза Софія і собі почала ридати.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,

у якім Іван Іванович міряє чужу біду власною і переповідає дуже важливу новину

Побачивши в себе в обійсті Кузьму Дмитровича Титаренка, я не дуже зрадів. І він, очевидно, про це знав. Хитнувшись у попереку, стояв переді мною, жував губами й довго не міг здобутися на слово. Й хоч я добре зважував міру його приниження, однак не почувався ніяково.

Врешті Титаренко тяжко зітхнув:

— Значця, так, Іване Івановичу... Так уже жизня встроєна, що хтось та комусь щось винен. Значця, так... настало уремля, щоб мені борг віддавать... значця, за рідну кров...— Старий схлипнув.— От, гадство, як жизня встроєна! Хоч і не винен, значця, однак одвічай... Так уже настановили, що, може, й мене в одвітники запишуть... А за що? За те, будем казать, що хазяїн... що за кервавицю хазяйство справив...

— Ну, Кузьмо Дмитровичу,— здається, лагідно заперечив я.— За те, що ваш син — бандит, тягався з Шкарбаненком, за те, що... Ну, та ви вже знаєте...

— Значця, так... чи ж я його на те посилав... коли шість год у тій Америці одробив?..

— Ви от, може, й не винуваті... та хтозна: не кинувся ж він душити кого-небудь із баланівського роду... з вашого, так би мовити, класу, а мого сина, піонера, комсомольця, що стоїть за нову владу...

— Значця, так... винуватий, та тільки наполовину. Що, значця, породив його, воспитував хлібом, а не задушив у колисці... Значця, так... винуватий. Але що, значця, від того зміниться, коли візьмуть мене на замітку?.. От, значця, Данило втік, і приклади тепер йому вогню...

— А це, Кузьмо Дмитровичу, щоб і ви, й Балан, і Прищепа, й Близнець, і Харченко та й увесь ваш клас боялися нас, нашої влади!

— Значця, так... боємось... вже крепко й сильно боємось! Аж дрижаки беруть!

— Та чого ви ще хочете?

— Значця, так... будем казать так... За банду не знаю, та й коли б був там Данько, то всім уже помилування вийшло.

— Не всім. А тільки тим, хто добровільно й до строку покаявся.

— Ну, значця, так... Хай би ви на слідстві сказали, що Данило, будем казать, пошуткував, а ви в те уремля на нього дуже сильно нагримали, от він, будем казать, од сильного перепугу вдарився навтьоки... Й, значця, ви не маєте претензій, а він, будем казать, хай вертається до своїх рідних родителів... І я, значця, стану перед вами навколішки, як перед Богом святим небесним, і землю, будем казать, поцілую, на котрій ви, праведний чоловік, стоєте... Отак, значця, мов перед родителем своїм, стану навколішки, отак...

Я божеволів од туги. Та тут згадав посиніле синове обличчя, в якого вже було відібрало останній схлип повітря, його муку смертельну й мало не вмер від сердечного болю.

І щоб полегшити синову муку й власні страждання, сказав:

— То чи ж буде це, Кузьмо Дмитровичу, по правді, щоб нас убивали, а ми тільки прощали?

— Значця, так... Як по правді, то треба й вам самим убивать... щоб, значця, око за око... Значця, правда ваша... А з другого боку... то й у цуценяти є матка, котора його жаліє і виє, значця, за цим цуценятком... Бо, будем казать, так на роду написано, щоб хтось за нами та плакав...

І знову в мене всередині все затрусилося від плачу. А потім — так мені вже на роду написано,— я заплакав за Віталиком.

— Я, може, й простив би Данилові. Та всім вам прощати не можна. Бо дай тільки вашим владу,— кишки сотатимете з нас, дітей наших у вогонь покидаєте! Й несправедливо — одному простити, коли не прощати всім!

— Вам, будем казать, я простив би. Сказав би: оце, значця, праведний чоловік, милосердний... Отак, значця, милосердний...

— Ну, припустімо, що ви особисто не мстили б... Та інші з ваших, люті та затяті, не простили б... Так що, Кузьмо Дмитровичу, прощавайте. Бо на роду нам з вами написано бути смертельними ворогами. Отак.

Він повірив, що це моє останнє слово.

Й хоч дружина моя знала, про що ми з Титаренком могли розмовляти, все ж спитала:

— Просив?

Я промовчав.

І був, здається, такий знічений, що вона далі й не допитувалась.

Ну, що їй скажеш?

Питатимеш ради? Звичайно, Єфросинія Петрівна схвалить мою твердість. Але зі своїх непохитних позицій. І вона ніколи не вслухається в жахливі інтонації Титаренкових речей, які мене морозом проймають. Вона не мучитиметься моїми сумнівами, й тому її поради я не можу прийняти. Я нізащо не можу простити Данилові, але не можу не пожаліти й «тую суку, що виє за своїм цуценятком».

І все ж мені потрібно на щось зважитись. І це буде, мабуть, так, як зі мною на війні. Я, переконаний тоді пацифіст, за третім пострілом завжди накривав снарядом ціль і в той же самий час ненавидів себе за влучну стрільбу. Але згодом... згодом я вже й не думав про наслідки своєї роботи.

Й, може, зараз мій порятунок у відчутті, що я знову на війні. Цього разу — не з безіменним германцем, а з цілком конкретними, безжалісними баланами, харченками, прищепами. «Ну, ви тее... живіть покамість»,— так прощалися вони зі мною в ту ніч, коли Шкарбаненко зі своїми «козаками» мали випустити з мене душу.

Ну, що ж, і я їм сьогодні сказав: живіть тим часом... поки сидите тихо...

Отак, здається, й буде.

І все ж — як тяжко бути людиною! Як тяжко, мимоволі опинившись у центрі бійки, вберегтися від притаманної бійцеві упередженості...

Переконуюсь: не можна бути водночас і янголом, і дияволом. І нікому не дане право вибору, за тебе все зробить життя.

Отак не пощастило й мені стати поза сутичкою.

А життя йде в наступ, переступає через трагедії, і вони вибухають позад нього, і що більше тих вибухів, то прудкіше треба бігти в атаку...

Мене, як ви вже, мабуть, чули, призначили уповноваженим земельної громади до землеміра.

Й оце йду до межового інженера добродія Кресанського перевіряти, чи не марно громада витрачає на нього питльовану муку, свинину та первак.

Зустрічає мене ще на воротях Балан, обурено ворушить вусами-віниками, показує великим пальцем назад на вікна:

— Та й доки ж мені цей розор?! Ви, Іване Івановичу, як уже власть вас любить та на вас звіряється, ослобоніть мене од цього постою! Ну, ставив йому на ніч черепочка. Мало! Подавай йому мою взуванку! Ну, вже пожертвував і чоботи,— все одно не просихали, то тепера йому забандюрилось зіпсувати й жінчині. Й зосталися ми зі старою роззуті. А ще ж кожухи! А ще ж лейбики!..

— Ну, то купіть ще зо дві пари чобіт.

— Ви шуткуєте, а мої витяжки три рублі, а жінчині — аж п'ять!

— Ну, то позивайте.

Балан тільки руками розвів.

Цього разу добродій Кресанський не взивав мене «вашим політпросвітительством», тому я не згадував, що він — «його вірнопідданство».

Привітались стримано. В поведінці добродія відчувалась навіть якась запобігливість, хоч інколи й зуби шкірив.

— Чував я, що вас мало не спіткала біда.— Очей він не зводив.— Що якийсь бандит... м-да... Репані... Для них душу викладаєш... А вони отак цінують ваші благородні поривання... м-да...

— Між іншим,— також не підводячи очей, сказав я,— господар ваш жалівся, що ви псуєте його чоботи. Ви б якось спростували цей наклеп.

— М-да... А навіщо спростовувати?.. Неприємна, знаєте, гусарська звичка... м-да... А може, ще й неусвідомлене прагнення людської особистості залишити по собі якусь пам'ятку. Як ото вирізають власні ймення на корі дерев... м-да... Ну, й цей репаний, мабуть, запам'ятає, хто саме був у нього розквартирований. Га-га-га!

— Однак...

— М-да... Я згоден із вами. Цілком приєднуюсь... М-да... Так от. Ставлю до відома, що горизонтальні зйймання повністю закінчено, обчислені координати... Вам відомо, з якої це орнітології? Ах, я і забув, що ви заурядпрапорщик... Обчислено площі й складено експлікацію угідь. Можна приступати до складання попереднього проекту землеустрою. Але мене затримує сільрада: не затверджено списки землекористувачів, не визначено, кому мають одійти лишки орної землі, що залишаться після впровадження обов'язкової норми на їдців — одна десятина на душу.

— Добре. Постараюсь прискорити справу. Знаю тільки, що частина землі відійде до малоземельних Половців, а решта — в користування сільськогосподарської комуни типу артілі.

— Комуни... м-да... Ви задоволені з моєї роботи? — виклично дивлячись мені у вічі, запитав добродій Кресанський.

— О, цілком! Своєю працею ви заперечуєте... несвідомо... деякі ваші... гм!... переконання... погляди... Ви, мабуть, дійшли думки залишитися на своїй роботі постійно...

— Вирішив?.. М-да...

— От тільки історія з чобітьми...

— Вона жодною мірою не вплине на гармонію в моїх стосунках із переможним класом. Адже скарги на мене надходять з боку кур...кур...лів. Здається, так?

— Тут, знаєте, певною мірою долучається ще й хамство...

— М-да... Згоден. Цілком приєднуюсь. Гусарська відчайдушність... М-да...

Розпрощалися ми, здається, без особливої ворожнечі. Він навіть запропонував мені склянку самогону.

— Не п'ю.

— М-да... Я знову забув, що ви — заурядпрапорщик... А в мене гусарська натура... м-да... А чи знаєте ви,— з серйозною міною запитав мене межовий інженер,— яка

різниця між землеміром і котом? Отак, не знаєте... м-да... А та, що землемір накладає по координатах, а кіт — по кутах... Га-га-га!

Я знизав плечима.

Від добродія Кресанського подався до Ригора Власовича.

— Чому затримуєте списки? Землемір киває на сільраду та комнезам.

— Не ми тут винні, Іване Івановичу. Зволікають волость та повіт. А за нами тільки — списки комунарів. Надійшло двадцять дев'ять заяв. Та треба їх перетрусити. В неділю збираємо сходку, хай громада вирішує, кого можна пустити.

Ще задовго до призначеної години на майданчику коло сільради стояв людський гомін. Прийшли всі, кого ноги носили. Одні — так гадаю — аж мінилися від поганих передчуттів, немов після віщого сну. Інші — недовірливо, з мужицьким скептицизмом посміхалися самими очима: а що ж то у вас вийде? Треті — з приємним холодком у серці чекали якогось чуда, ще інші — з палкою вірою, що сьогодні, може, вперше в житті всміхнеться їм доля. І — понурі й мовчазні, а з вигляду покірливі — це ті, що втрачали наймитів та відробітників.

Аж ось із приміщення задки вийшов Сашко Безуглий — виносив із писарем стола на ганок. За ними неспіхом, урочисто виступав Ригор Власович.

Селяни тісніше оточили наших сільських проводирів. Секретар сільради виносив ще каламар, папір, пробував на нігті перо, довго вмощувався на рипучому стільці, а Ригор Власович терпляче чекав. Затим підніс догори руку й кинув — тихше!

— Товариші й громадяни! Й ви, куркулі, котрих поки що не позбавили голосу. Стало бути, настав для наших трудових селян щасливий день, що його пам'ятатимуть і діти, й онуки наші. Сьогодні засновуємо комуну, задля котрої велике множество людей склали голови в боротьбі зі світовим капіталом, задля якої товариш Ленін прийняв велику муку від руки ворогів, щоб нам усім краще жилося... Небагато сьогодні тих, що повірили серцем у комуну, та побачать усі люди, що таке соціалізм, то не буде одбою від охочих. І переможе комуна. А турки різні — світовий капітал та куркулі — заплачуть отакими слізьми, так їм жаль стане, що вони завчас не покаялись. А Радвлада наша, котра вболіває за бідний клас та за середніх

селян, дасть комуні в позичку й грошей, і машинерію різну — тільки робіть, аби соціалізм узяв гору! Аби комунарам добре жилося, та й інші, на них дивлячись, раділи за комуну та самі туди просилися... Та не всім туди двері відчиняють. Різним глитаям нема входу, бо довго грішили, та не каялись, та ще й там експлуатацію розведуть... Хай спокутують свої гріхи, поки бідними стануть...

— Себто як — обдерете? — це хтось із багатіїв.

— Не обдеремо. Самі шкуру спустите. Як тії змії... Ну, так от... А ще й так народ каже: «Й кортить душі в рай, так гріхи не пускають». Це вже я про тих, хто й не багатий, а велику хитрість у серці має. «Візьму я та запишусь у комуну, щоб там нічо' не робити, а тільки галушки з салом їсти». А ми йому, тому ледачому, що скажемо? А скажемо йому те, товариші, що не мились, бо голитись не будеш! І ще й тих у комуну не пустимо, що торбохвати та крадії, бо то такі елементи, що як нема де вкрасти, то в себе з комори потягне, аби не одвикнуть. І ще п'янюг різних не треба пускати, а то все збіжжя перетрублять на самогон, та всі машини розтягнуть на трубки для змійовиків. От кого ми, товариші й громадяни, не пустимо й на поріг до комуни. Хай і вони, як і тії глитаї, покаються та стануть інші. А тепер, Федоре, зачитуй заяви. А народ, стало бути, кого похвалить і в нове життя пустить, а кого попід микитки та ще й коліном під сідало!

Писар гугняво проспівав:

«Од Поліщука Ригора заява в комуну. Прошу вас прийняти мене в соціалізм, бо я за нього кров проливав і жити без нього не можу. А що я порубаний та постріляний, то не сумнівайтеся,— над силу робитиму, щоб не пасти задніх. І не думайте, що я хочу керувати, а бажаю бути як усі, щоб на мене, на комуніста, ніхто лихим оком не дивився, а за приклад мали. Прошу не відмовити в моєму проханні. Підписався *Ригор Поліщук*».

— Ну, то як, товариші,— виступив наперед голова комнезаму Безуглий,— задовольнить чи ослобонить?

— Задовольнить!

— Хай іде!

— Цей не вкраде та й іншому не дасть!

— Хай спробує киселю, що сам запарив! Соло-о-одкий!...

— Тихше, куркулі, вас туди все 'дно не пустять!

— А ми свій хліб їмо! Ще й вам дамо! На одробіток! Га-га-га!..

— Засміємось на кутні!

— Голосувати!

— Галасуйте, галасуйте! Він вам таку комуну вчворить! Аби тільки видихали!

— Та вже й не на вас, гадів, робитимем!

Проте, як стали голосувати, підняли руки одностайно. Навіть багатирі, бо комуна їх не обходила, та й не бажали заводитись із Ригором. Одне діло підгавкнути за чужою спиною, а друге — на очах у всіх тягти руку — нате, мовляв, і мій глек, щоб і я була Химка!..

Сашкові Безуглому був відвід:

— Не пускать! У нього теща богомільна!

— Дурні! Він її пересвятив!..

— Тихше, товариші! — подав голос Сашко.— З тещею в мене, дійсно, не гаразд. Не хоче в комуну. Ну, то хай собі робить на світовий капітал! А жінка моя, хоч і не хоче, та нічо' їй не поможе, бо інакше розлуку візьму!

— Бож-ж-же ти мій!.. Розлу-у-уку!..

— Не витримає, сердешна! Оце б я такого чоловіка іншій оддала б!..

— З таким і я б до гурту! Цілуватися!..

— А повітри на вас нема, довгохвості!..

Заяви перших сільських комсомольців Митя Петрука, Крикуна Тодося та Карпа Антосиного розбирали недовго. Навіть багатирі, зважаючи не ревниву увагу Ригора Власовича до підлітка-наймита, червоноармійця та сироти, не ганили їх.

А Балан, Митин хазяїн, одвернувшись од влади, що була на ганку, тільки рукою махнув: про таких, мовляв, і балакати не варто.

Як схвалили Митьову кандидатуру, хлопець зійшов на ганок і вклонився односельчанам:

— Спасибі, люди добрі!.. А я вже те... буду робить, щоб те... буржуям кисло було...

Карпо та Тодось із промовами не виступали.

Так само обережно поставились і до Василини Одинець. Тільки хтось із селян хитренько пожалів комунарів:

— Воно-то конешно, та тільки в неї мати сухорука та троє діток. Їсти всі просять, а робитиме сама тільки Василина... От вопрос!..

— А ми для того й комуну засновуємо, щоб усі, старі й дітки малі, мали на кого сподіватися! — Це Ригор

Власович.— Не сумнівайся, Василино, за Радвладою — як за горою камінною!

Про кількох сперечалися, хто казав — «ледачий», хто «байдужий до хазяйства», про кого — «усе між пальців тече», а загалом — погаласували й затвердили.

А от Онисима Дударя забалотували, чи то пак залаяли. Пригадали, що ще в Бубновського мав липкі руки,— то клумак пшениці потягне з току, то грису * з корівника, а вже за Радвлади потайки лісу навозив стільки, що в обійсті не вміщався,— наклав стос колод аж на вулиці.

— Братці, так то ж у буржуя! — виправдовувався Онисим.— То ж я своє кревне брав!..

— А дуби?!

— Так то ж наше, спільне!..

— А в комуні теж спільне!..

— Ну, товариші й громадяни,— покрутив головою Ригор Власович,— такий нам не підходить!.. Комунар повинен бути таким, щоб про нього мовили: оце, мовляв, чоловік, аж світиться! А який з тебе, Онисиме, комунар? Та ти торбохват, за тобою тюрма плаче!

Провалили й Микиту Шамрая, хоч і бідний був, так п'янюга несосвітенний.

А коли секретар зачитав заяву Юхима Плескала, весь сход аж за живіт брався від реготу.

Ригор Власович потемнів на виду.

— Федоре, ти що ж, понімаєш, комуну на глузи береш?!

— Так він оце тільки вчора мені заяву приніс...— чухав потилицю секретар.— Ну й сказано ж — бідних...

— Юхиме?! — гримнув Ригор Власович.— Ти тут є?

— Ну осьде я!

— Так щоб тебе тут не було! Чув?! У двадцять чотири години ноль-ноль!

Аби тихо-лихо, Плескало, обережненько, вибрався з натовпу й посопів собі в невідомому напрямку.

Поліщук якусь хвилю проводжав його важким поглядом, потім мовчки показав кулака Федорові.

Як угамувався сміх, досить мирно розібрали ще кілька заяв — усе бідаки та вдови. Й Ригор Власович узяв заключне слово.

— От, стало бути, товариші й громадяни, заснували ми комуну, й побажаймо їй доброго здоров'я на страх куркулям та світовому капіталові. Може, й важко буде нам напочатку,

---

* Висівки *(обл.)*.

може, й не вистачить нам попервах розуму, як хазяйнувати, так є в нас мудра порадниця — Комуністична партія, є в нас рідна Радянська влада, є в нас проводир товариш Ленін. А вони вже нас, комунарів, та й усіх трудових селян, напутять! Нехай живе Радянська влада! Нехай живе Червона Армія! Нехай живе світова революція!..

І, виструнчившись, Ригор Власович і Сашко Безуглий заспівали «Інтернаціонал».

Перші комунари, а за ними й усі селяни підтримали спів.

...з Інтернаціоналом
здобудем людських прав!..

Довго живи, наша буківська комуно! — так від усього серця бажаю тобі я, Іван Іванович.

Слався, Комуно!..

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,

у якому автор розповідає,
як усе окошилося на Степанові,
як він утратив перспективи й знову найшов себе

— То що робитимем з Яринкою?

— А це вже як ти скажеш... Ти ж усьому голова.

Софія дивилася на Степана чистими-чистими очима. Вона зараз і думати зле не насмілювалась. І не тому, що визнала вже його владу в сім'ї, а й тому, що так їй було вигідніше,— примиряло його з Яринчиною долею, і він перебирав відповідальність за все, що могло статися. Якби йшлося не по його, були б вічна гризота й дорікання. Тепер же він за все в одвіті. Забрав дочку до хати,— прийняв і клопіт — і вчорашній, і завтрашній.

І, проникаючись цим настроєм, вона навіть лестила йому:

— Ти ж знаєш, Степанцю, я за тобою — як нитка за голкою. Бо й люди кажуть мені: «Ой Софіє, розумного чоловіка маєш!..» А я і кажу... я і кажу... Оце вже й сваха мене переймала... й сват... мовляв, хай би наші діти помирились... А я кажу — не треба нам такого бусурмена... каторжника, мовляв... Наш батько його й бачити не хоче... й у холодну посадить, як побаче... Наш, кажу, батько справедливий... отако...

Він не повірив жодному її слову. Мружився, та усміхався, та глипав на її речі. Бо й сама її щирість була нещирою, бо й сердечність її — безсердечна, бо й та злагода, що прийшла до них, світила лисячими очима. Це він знав. Навіть покірливість її — це після гарапника! — була звична рабська покірливість, а невільник завжди має при собі ніж, хоч би навіть уявний. Із невільником завжди його зброя — готовність до зради. Зрадить вона його, зрадить... Як потайна норовиста кобилиця, що в якусь мить може гризнути верхівця за коліно. Й він готовий був, як доведеться обпекти її батогом по зубах.

І для того, щоб приспати її злісну пильність, він навіював їй думку, що його недовіра — вдавана. Це так само, мовляв, як чоловік, упевнений у безмежній вірності дружини, ревнує її навіть до стовпа, аби пам'ятала про його чоловічу пильність...

Софія ж готова була вірити й у свою покору, й у свою щирість.

— Повеземо Яринку до лікарів. Хай обстежать.— У своєму великому горі він зараз міг повірити в що завгодно.

— Авжеж, авжеж... як ти сказав, так і буде. Чоловіча голова... атож.

Степан відпросився в начальства на два дні, Софія наготувала в дорогу, всадовили слабу й покотили.

Цього разу дорога не радувала Яринку. Не чекали її нові відкриття, світ вона вже пізнала — болями своїми. Байдуже дивилася в далечінь: ось там шлях зверне праворуч, он там проїдуть над самим проваллям, а далі — навпрошки лугом,— там скрізь їй не виповнилось ще й шістнадцяти літ.

І вдячності не почувала до батьків: «Де ви, мамо, були, коли мене тягали за коси та кóпали чобітьми під ребра, де ви були, дядьку, як я харчала в зашморгу?..» Хоч десь у глибині свідомості відзначала, що вітчим ні в чому не винен, проте, щоб полегшити своє існування, вона повинна була когось та ненавидіти чи зневажати, бо любов, що нею вона колись обдаровувала весь світ, не дала їй ні крихітки щастя. Та, навіть нагнітаючи в собі неприязнь до Степана, вона жаліла його за те, що складала на нього вину. За те, що він — материн чоловік і мусить каратися за її, материні, гріхи. Як і вона, Яринка, тепер карається за лиху Данькову душу.

— Ой не женіть так! — гукнула вона до вітчима зі злістю.

Він обернувся і довго дивився на неї, дивуючись чи розуміючи. Мабуть, таки учував її настрій, бо перевів коні на ступу й зсутулився. Мати теж, либонь, зрозуміла її злість.

— Ой, парить же! Дощ буде.— І голос її був рожевий і солодкий, як сік із кавуна.

Розсердившись на саму себе, Яринка почала мугикати якусь пісню, й пісня її теж дратувала, й раптом вона безгучно заплакала. Бо почувалася такою самотньою, що хотілося якось злетіти з підводи й полинути далеко-далеко, щоб рідна хата й люди в ній залишилися по той бік. Щоб і згадки не зосталося, бо то все було несправжнє, як марево...

І як усе на цім світі було несправжнє, то й про хворобу свою вона не думала, бо й власне її тіло теж було несправжнє. Ні рук, ні ніг своїх мовби й не бачила, й навіть усе довколишнє — і дорога, й тополі обіруч шляху, й високі вікна неба поміж ними неначе були й не були. Тільки й бачила сама в собі власну душу — прозору, райдужно-блискучу, мов крижана куля.

Крадькома втирала сльози кулаком — це знову повертала ся у власне тіло, до остогидлої хати й людей, що їх не любила. Й кивала сама до себе головою — он ти яка! — коли вже й вітчима, що приніс тебе на руках, не пожаліла!..

Й закричала подумки: «Ой дядьку Степане, які ви!..» Згадала Степана, коли він хотів зазнайомити її з половецьким парубком,— і всю її аж морозом пройняло від заласся. І їй захотілося жити в цьому світі, гіркому, й страшному, й гарному до сліз.

І коли Степан зносив її з воза й легко ступав по камінних сходах, що вели до високих скляних дверей лікарні, міцно оповила його шию руками, мало не задушила в обіймах, і, випнувши маленькі, мов приклеєні, губи, дзвінко поцілувала.

— Ох, які ж ви, які!..

Зустрівши материн погляд, не знітилась, а наперекір, зі смачною злістю, із мстивою радістю ще раз приклала вогкі вуста до колючої Степанової щоки.

«Ось нате вам! Ось нате!..»

В Софіїному серці щось аж тенькнуло. Але мовчала. Молилася мовчки. Ридала мовчки. Й кричала мовчки.

Розуміла — втрачала не чоловіка, дочку. Степана вона, здається, давно втратила. Й ще стало ясно їй: тепер мусить пильнувати їх обох. Степана — заради Яринки, дочку — заради чоловіка. Бо стали вони дуже близькі.

Про Степана вона знала все. А ким доводиться зараз Степан Яринці — не відала. Тільки добрим вітчимом? Батьком? Чи...

Надумала вдавати, що останнє її не цікавить.

Сиділа Софія з дочкою на лаві, чекали Степана, що потикався від дверей до дверей.

Нарешті його впустили, й чоловік довгенько не повертався. Потім виглянув, покликав рукою, затим усміхнувся вибачливо й попрямував до них.

Знову обережно взяв Яринку на руки, й усі вони зайшли в потрібний кабінет.

Їх зустрів огрядний лисуватий лікар у золотім пенсне і з засуканими, як до бійки, рукавами. Борідка в нього була аж занадто чорна — смужечкою від губи до кінця підборіддя. Вусики — їжачком.

— А-а, от і ми! — весело потер він руки перед Яринчиним обличчям і ущипнув її за щоку.— Ну, посадіть її отут.— І білою пещеною рукою вказав на застелену простирадлом кушетку.— А ви вже постійте, нема стільців.

Лікар сів за стіл, затарабанив пальцями. Очі за овальними скельцями, здавалося, сміялись — такі вони добрі.

— Ну, то що в нас, золотко, болить? — І на кожне Яринчине слово кивав головою, мовляв, так і повинно бути.

— Так, так, так...— І коли дізнався, від чого все сталося, похитав головою — ах, дурне ж дитя!.. ах, дикість ваша!.. ах, бити вас нікому!.. ах, розбійники!.. Ну, я вас!.. Так, так, так...

Потім, натиснувши на Яринчине підборіддя, змусив молодичку лягти й почав обмацувати її ноги.

— Так, так... А ми без панталонів!..— І поглянув поверх скелець на Софію.— Ви, золотко, пошийте їй штанці, такі — тут резинки й тут резинка... так, так... треба бути культурними...

— Авжеж, авжеж! — радо закивала головою Софія.— Як у панів...

— Так, так... як у культурних людей... Так...

Лікар муркотів над Яринкою довгенько. Й поступово усмішка сходила з його рум'яного обличчя, дихав він усе важче.

— Х-ху! — і почав мити руки.

Крізь проріху його білого халата на спині було видно сите тіло в густій сітці.

— Так! — сказав він серйозно.— Віднесіть вашу дочку в коридор, потім поговоримо.

Коли повернувся Степан, лікар довго дивився на нього поверх скелець. Затим вгатив кулаком по столі й гарикнув:

— Варвари! Розбійники! — Підскочив до Степана й замахав у нього перед обличчям стисненими кулаками: — Ось я тебе!..

Він бушував хвилини зо дві. Відтак раптово й утихомирився.

— Ах, змії потайні!.. Х-ху!..— Впав на стілець і замахав у себе перед обличчям великою книгою.— Н-ну, так слухайте!

Зблідле від страху подружжя намагалося не пропустити жодного слова, хоч і не все розуміло — гостра форма полі-ар-три-ту... становище дуже серйозне... майже безнадійне... врятувати може тільки ку-рорт... так, курорт... із кількаразовим повторенням кур-су лікування... ах, жорстокі... звернутися до повітздороввідділу... плакати... благати... навколішки ставати... господарство загнати... все з димом... аби дитину врятувати... А поки що випишу натирання... на ніч... обкутувати ноги... в теплі... Ах, розбійники, ах ідіоти!..

Й, чмихаючи і чортихаючись, щохвилі позираючи то на одного, то на другого, почав писати на вузенькому клаптику паперу.

— Нате, троглодити, візьмете ліки в аптеці! — А коли потривожені Софіїною вдячною рукою в кошику в неї закудкудакали кури, лікар розчервонівся, зробився круглий, як опука, натупав на них ногами й прогнав.

Потім просунув черевце у вузько прочинені двері й ще раз гримнув:

— Ждати!

За кілька хвилин, уже спокійний, виніс ще одного папірця.

— Направлення на комісію. Там же, в повітздороввідділі. Варвари!..

Софія з ляку аж перехрестилася на людей, що чекали своєї черги.

— Ой людоньки, ой рідні!..

— Ну?! — сказав Степан, коли до лікаря зайшов хтось інший.— Чула?..

— Ох ти, Господи милосердний!.. Мало не вмерла!.. Ну, й пан собі!..

— Який пан, дурепо?.. Люди-ина! Гарна, добра людина. Не те, що ми з тобою... варвари!..

— Авжеж, авжеж! — закліпала Софія.— Я й кажу: такий уже приємний, та ласкавий, та гречний!..

Степан зареготав.

— Ха-ха-ха! Гречний!.. Мало пику не наклепав!

— Чо' смієшся? Не на мене ж визвірився!

— Ба й справді! — Степан усміхнувся сумовито.— На мене! Отак!

— Ну, ти не гнівайся, Степанцю. Покричав... То й що? За діло. Щоб голову мав на в'язах. Авжеж.

Потрапити на комісію того дня їм не пощастило. Ночувати мали в заїзді в Шльоминої Сари.

І цього разу при зустрічі гожа господиня смачно поцілувала Степана на очах у свого грізного мужа.

— Ой Сонічко, нехай мені буде стільки добра, який ваш молодий чоловік гарний! Не те, що мій одоробало Шльома!

— Зате показний у вас чоловік!

Шльома мовчки дивився на гостей згори донизу, трохи схиливши голову на плече, й люлька його шкварчала, мов сковорідка з яєчнею.

— Ото тільки що здоровий! — зітхнула Сара.— А розуму Бог не дав. Да, да, не дав Бог розуму! Ви подумайте тільки,— піднесла вона пальця догори,— подав прошеніє в артіль! Да, да! Ну, нащо мені такі музики?! Куди кінь з копитом, туди й рак із клешнею! Да, да, з клешнею! Ай, не кажи мені своїх слів! — замахала вона рукою на чоловіка, хоч він і не думав озиватися.— Ви подумайте, й буланого туди одвів! Да, да, одвів! І що ти тепер маєш, дурний мужлай?! Да, да, що ти тепер маєш? Саму тільки бідну жіночку, да, да, бідну! Ай-ай-ай, який дурний чоловік!..

— Чуєш? — Степан до Софії.— Он куди люди прагнуть!..

— Н-ну...— з'їжачилась Софія.— Вони люди городські... которі поля свого не мали й не мають... то їм можна гулять... А нам робити тра!..

— А буланий!.. Да, да, буланий!..— не вгавала Сара.

— А я, єй-бо, не знаю... це діло мущинське...— Софія поклала собі не сперечатися з чоловіком на людях.— Як він уже вирішить... а моєї охоти туди нема... Та не будем про це балакать... Ось пообідаємо сумєсно... Бери, Степанцю, кошика... В нас там і пляшка є... і сало... а ви, ма'ть, сала не кушаєте?.. Як хто...

— Той мужлай Шльома з'їсть вам цілу свиню. Особливо, як на дурняк... А чо' це ваша баришня з воза не злазить?

— Та... знаєте... хороба в неї... скоропостижно вчепилася... отак ні з чого... Роматиз...

— Ай-ай-ай! Така бідна панночка!.. Бог дасть їй здоров'я. Ще й гарно заміж вийде.

По обіді червонолиций Шльома аж посизів і, грізно покашлюючи, пішов собі на роботу. Степан запорав коні й ліг на возі спочити, а жіноцтво вело безконечну розмову в світлиці.

«Що ж то заспіває мені Софія насправді, коли скажу про комуну? — думав Степан.— Тут уже гарапником не направиш її на розум... Ух ти, чортове кодло!»

Проте згадка про завтрашню комісію поступово витіснила з голови думку про комуну.

Нехай... не втече... Головне — дитина». Так і подумав: «Дитина».

Й, щоб заспокоїтись, міркував ще: «Я і так служу комуні». Та нашіптував хтось збоку: «Ось уже настає те, за що ти воював. Тож поринай у нове життя. Не вагайся!»

Того дня Степан був неспокійний і дратівливий. Навіть до Яринки почував ворожість. Хто тобі ця дівчина-молодиця? Що за радість принесла вона тобі? Чого від неї сподіваєшся? Чим віддячить вона за твій великий неспокій? І чи не виросте з неї та сама Софія? Чи не ошукався ти? Може, вона не справжня, а вигадана тобою ж?

І згадка про те, що навіть віку хотів укоротити через неї, викликала в нього досаду й ніяковість.

Піду. Забудеться. Минеться. Життя ще попереду. Й світ на ній не зійшовся клином.

Непомітно настав вечір.

Бродив по місту, вглядався в кожне обличчя. Ловив на собі жіночі погляди. Холонуло всередині. Це ж усе таке нове — сім років пробув на війні, стріляв, рубав, боялися тебе чоловіки й жінки, другий рік віддаєш свою чоловічу силу жінці, що випадково стала на твоїм шляху, покохав нічим не видатне дівчисько, а тут — мов уперше народився на світ.

Чи не одужання це?..

Ох, як же було самотньо, як тоскно...

Займали його розмальовані жінки в широких капелюхах, із цигарками в зубах — симпатичний мужчина, ви такий душка, непорозуміло зводив очі — що?, ох, котику, який ви непойнятливий, а з вигляду воєнний!.. три рублі й вечеря?, ах, панчохи сповзають — спідницю вище коліна, погладжує стегно, палить поглядом — підемо, котику?.. Нема грошей? Ну, то чого пристав? Дєрєвня! Мурло!..

А-а, й це теж любов?!

Майже у відчаї подався до заїзду. Софія і Яринка вже вкладалися спати. Наговорившись із Сарою досхочу, дружина була ожвавлена й безжурна.

— Де ти бродиш? Пора вже спатоньки! — й закинула повні руки за спину, розмотуючи косу.

Здоровий її вигляд збурив у ньому відповідь на запросини жінки, що в неї сповзли були панчохи.

Яринка дивилася на нього сторожко, сливе зі страхом, мовби розуміючи його стан.

Пом'явся трохи, сказав скрипуче:

— Я, мабуть, ночуватиму коло коней.

— Та-а... можеш і тут, на лаві. А проте стерегтися треба.

— Атож.

Вмостився на возі.

Коні хрупали овес, совали морди йому під ноги, шукаючи в опалках чогось ліпшого.

Небо відкривалося високе й моторошне в своїй далечині.

Десь на заріччі валували пси, шуміла вода, переливаючись через камінну греблю.

Спокій. Мир.

І поступово роздратування осідало в нім, як каламуть, прозоріша ставала душа. Перестав відчувати плин часу,— позаду не було минулого, попереду теж не було нічого, окрім синього в плямах неба — вічність без будучини. Вляглися бажання, і він став прозорий і невагомий.

Ранок засліпив його й оглушив. Прокинувся легкий, сьогоднішній, без лихої пам'яті, з самим тільки відчуттям сонячного тепла.

Напоїв коней, умився під умивальником, що висів на стовпчику палісадника, утерся полою сорочки, знічев'я, поки прокинуться жінки, пішов вузенькою крученою вуличкою до пителя.

Гримотіло, двигтіло, люди неквапливо походжали по білій підлозі, світили очима з-під припорошених борошном вій, було радісно од відчуття неугавного, як серце, гомону машин і знайомої кожному хліборобові віри в завтрашній день, коли працьовиті, мов мурахи, вантажники котили залізні тачки зі схожими на мурашині лялечки туго набитими лантухами.

І, як і кожен хлібороб, Степан почувався причетним до ласкавого тепла муки в мішках, до прихованої в них людської сили й радості. Й від того сповнювався великих гордощів, кортіло пройтися по всіх закутках, розштовхувати людей,— ось я, мовляв, той, кому ви маєте дякувати за паляницю, що як пух, як дух, як праведне сонце. Й хто з вас це заперечить?

Ніхто не заперечував, усі були згодні з ним, усі поважали його. Сприймали його існування на світі як дуже потрібної людини. Й Степан від задоволення полюбив усіх — від

здорових сивих мельників до співучих босоногих молодиць, що ходили по припорошеному мучкою помосту легенько, мовби обмацували кожну дошку, й позирали на нього вільно, ласкаво й задумливо.

Всі ці люди були незнайомі йому й водночас близькі родичі. Й оскільки про це знав він і, гадалося, знали люди, Степан мовчки усміхався всім, не нагадував про ту спорідненість.

Радісно стомлений, повернувся до заїзду. Зі щемливою ніжністю всадовив на підводу Яринку, був уважний до Софії. І його зовсім не збентежило, що на комісії нічого певного не пообіцяли,— путівок на курорт дуже мало, в першу чергу призначають інвалідам громадянської війни, ветеранам праці та незаможникам, а проте хвору візьмуть на облік, чекайте, так, так, мусите чекати, іншого виходу нема, не втрачайте, хвора, надії,— він вірив людям більше, аніж вони самі собі, бо знав про ту таємну спорідненість між ними й собою, що про неї вони, мабуть, і не здогадувались.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,

у якому Іван Іванович не захоплений непорочним зачаттям і ще оповідає про благодать, якої сподобилась свята дурка

Мені не личить бути злим. Я не маю права бути недобрим. Але ось беру до рук перо, присуваю до себе мою Книгу Добра і Зла, й ненавиджу навіть чистий папір.

Я, що радий кожній добрій людині й намагаюсь не помічати вад людських, поки вони не стають на шкоду всім іншим, сьогодні ненавиджу дитину, що не народилась іще. Дитину жінки з обличчям як квітка, з поглядом мадонни, заглибленим у святу таїну. Отакий я нечестивець!

Розгнівався навіть на кохану дружину, що з'явилася до мене з тим благовістом.

Як завжди, всі новини мені повідомляють у постелі. Лежить отак Єфросинія Петрівна, руки, як у школяра, поверх ковдри, строга й розумна, дивиться, мабуть, у стелю,— а куди ж можуть дивитися святі жінки? — мовчить у глибокій задумі.

А потім і каже:

— Чуй, старий, ти не спиш?

— Чую,— кажу,— та тільки сплю.

— А ти не спи, може, я тобі щось скажу.

— Не тре-е-еба...— крекчу я.

— Як то — не треба? Та ти що?..

— Отак,— кажу,— не бажаю слухати. Сплю. Сплю.

— Та ти почуй! — І торгає мене за плече.

Я безвільний, як мрець, коли вже його наряджають.

— Ти диви! Ну, ти диви!.. То чорта ж лисого я тобі скажу!

І одвертається, і аж кипить тими словами-бульбашками, що, не вимовлені, так і випаровуються з неї. І ще кипить від досади, що я не люблю новин. І ще обурюється, що я ніколи не прошу її поділитися ними.

Котел розширає гострою парою, внутрішній тиск у нім ставатиме катастрофічно високим і — б-бух!

— А знаєш-ш-ш... наша Ядзя...— І пауза.

Тут уже я не витримую:

— Що-о?

— ...в цікавому стані.

— О! — Я приголомшений. Убитий.

Наша свята діва понесла!

Не від Бога. Ні навіть од диявола, що я міг би й простити їй. Від Ступи... Ха-ха-ха!..

— Не може цього бути... бо це неможливо...— бурмочу я.

— Ну й недоумок! Чи ж ти не бачиш, як вона... гм!.. горбатіє спереду... Отакі ці чоловіки... а Господи!

Та-а-ак!.. Ба й справді, треба бути сліпим, щоб не примітити за Ядзею цього «цікавого стану»! Треба бути придурком, щоб не зміркувати: благочестивий Ступа не зможе сотворити чудо словом. Треба бути повним ідіотом, щоб не знати: Ступа підступає до своєї узаконеної жони не тільки зі своїм обсмоктаним словом...

Але чому ж я так і не побачив на Ядзинім обличчі слідів її розпуки, горя не помітив чи хоча б досади не уздрів?

Ні. Ходить наша Ядзя аж занадто прямо, носить свій живіт обережно й гордо, мовби й справді сподобилась Божої благодаті з вуст архангела Гавриїла. На обличчі спокій і навіть якесь сонне замилування собою, своїм обважнілим тілом і внутрішньою святою роботою, процесом творення. І жінку зовсім, мабуть, не обходить, що нивку її засіяно не золотим зерном, а послідом.

Любі жінки! Чому ви такі нерозбірливі? Адже прагнуть вас і боги й герої. Чому ж так часто віддаєте своє святе лоно нікчемам, а то й просто мерзотникам? Невже тільки від жалості — щоб, мовляв, і розбійник побував зі Спасителем у раю?

Я тепер розумію — жалість небезпечна, вона може обернутися рабством. Люди, остерігайтеся бездумної жалості! Бійтеся жалості! Ненавидьте жалість! Це кажу вам я, не-

жорстокий, жалісливий чоловік, що сам немало поплатився за свою жалість.

Та повернімося до нашої діви.

Чи маю я право ганити її? Чи маю право каменувати? «Хто безгрішний, перший кинь на неї каменя!»

Кидаю. Бо мені боляче. За неї. За себе. За похмурого парубка, що не жалів ні її, ні себе заради Червоної Зорі, яку боявся зрадити.

Ригоре Власовичу, ти, що повінчав її зі святенником і лицеміром, щоб не запідозрили тебе в негідних для твого службового стану ревнощах, кинь на неї камінь! Покарай її за свої сумніви! Замордуй за свою гірку любов!

Я плачу. Справді плачу в темряві — ось уже позаду спалено всі мости, ніколи не побачу щасливим свого нерозумного названого сина, спокійною і радісною — свою приймачку.

А яке мені діло до них? Чому я маю каратися?

І сам не знаю.

Важко. Плачу.

І все думаю про те дитя, що його має купати й сповивати, навчати першого слова золотокоса жінка з очима кольору недостиглих слив.

Скільки болів і мук завдасть воно матері, що ніколи вже не стане мадонною! І чим заплатить воно своїй неньці? Пшоняною кашею з картоплею на старість, зневагою дужого, що йому остогид вигляд старечої слабкості, притамованою ненавистю до людини, що вже не може працювати? Чи, як і батечко, обсмоктуючи слова, до смерті коритиме її бідністю і вірністю чужому богові? Й ніколи не подякує за небесну красу, що принесла його мати в посаг оскотинілому батькові? За лагідність і любов, що навіть у його татусеві відзначила щось людське?

Ригоре Власовичу, я не схвалюю тебе за твою самопожертву, за твою дурну шляхетність, що спричинила горе! Ненавиджу за муки її, твої і мої! Ненавиджу себе за байдужість. І прошу вас, люди, завше в усе втручайтесь! І тоді спасете не тільки чужі душі, а й свою власну.

Пам'ятаєте, писав: не втручаюсь, мовляв, у життя, хай воно тече само по собі... Одрікаюсь. І присягаюсь: встрявати-му в усі бійки за душу людську, за радість людську, за спокій людський. І нехай згину, то з радісною свідомістю, що нічиє горе не лежатиме каменем на моїх грудях.

А довкола мене клекоче життя, киплять пристрасті, народжуються і помирають люди, обступають новини, нашіптують на вухо смішне й страшне.

Оце наша матушка розкопала на чужих селах нову святу. Була собі придуркувата дівка Маланка, пасла свиней. І ось якось із кущів у дубині, де її паства хрумала жолуді, вийшов чоловік — гарний-прегарний, кучерявий такий — волосся, мов овеча вовна, і ніс зовсім не кирпатий, а навпаки, й борідка ріденька русява, й очі аж горіли святістю, наче голодний-преголодний. І сказав він до діви Меланії: а нагодуй, мовляв, мене, як тобі душа дорога. Й дівиця Меланія зразу пойняла, що то неабиякий чоловік, ще й молоком напоїла, а він возложив на неї руки й гладив її вельми ласкаво, й таку вже напустив на неї благодать, що в неї аж серденько затріпотіло. А затим Меланія відчула таке блаженство, наче в раю...

Й змикитили бабки, а за ними й матушка, що то було явлення святого. Й водили дурку до храму, й навколішки ставили, й деякі бачили навіть сяєво навколо її ницої духом голови.

А міліція шукала того святого, бо безбожники впізнавали в нім Данила Титаренка. Отаке!..

А то ще хтось розвалив голову каменюкою скарбникові, а портфеля з грішми забрав.

І знову міліція шукала святого.

Й ще ходив по селу Тадей Балан і рипів: «Близько, братця, кінець світу, ой близько!.. Бо вже нечестивці комуну заводять, та землю од хазяїв одбиратимуть — на тею комуну, та ще половцям прирізатимуть, та наймитів од хазяїв зманять — у тею комуну. Та не потерпить лиха мир хрещений, будуть бунти, й кров проллється, та ще Польща та Англія, та єроплани, та пулімньоти! Та гази! Та шонполи! Та шибениці!»

І тривога велика була серед багатирів: як же це без наймитів? Хто ж це отак сам управиться? Як же без оренди? Та й куди ж подітись, як залишать усього по десятині на їдця? Та й де ж тих їдців узяти? Старців наприймати, чи що? Ох, може б, і не треба кровопролитія, а проте — хай би вже й Польща, й Англія, та єроплани, та пулімньоти!..

Й мерзенними хробаками точила тривога серця деяких комнезамівців: невже ж оте вернеться — і пан урядник, і шомполи, й шибениці?..

Це в слабкодухих.

А ті, що зліші — ходили слідком за Ригором та Сашком Безуглим, усе радились про комуну та землеустрій, вчитувались у кожний рядок газети — ні, не бояться більшовики ні лорда Керзона, ані літаків та кулеметів!

А були й такі, що їздили до міста, бачили червоноармійців — усі молоді, гарні, як перемиті, й гвинтівки в них нові: ложа жовті зі свіжого дерева, стволи вороновані, сизі, з радянської криці. Й чоботи на червоноармійцях нові ялові, й гімнастерки не вицвілі, й кулемети на тачанках у брезентових чохлах, а на вигоні коло річки приземлювався літак, що його зробили на наші гроші,— охочих катає попід хмарами, й усе це — не на згубу людську, а в осторогу тим, що полізли б з аеропланами та кулеметами, з шибеницями та шомполами!

А ще й казали інші — а дивіться, які більшовики кріпкі, що вже й пані Бубновська до них на службу пішла!

Отак, як бачите, й живемо. З одного боку холодить нас чутками дикими, а з другого гріє світло дня нового.

Й ще новина. Закінчив Андрій Титаренко ветеринарну школу, приїхав до Буків у відпустку. А щоб не сидіти без діла, йде до мужиків, витягають за задні ноги кабанчиків із хлівців, прив'язують до драбини, й новоспечений ветеринар, засукавши рукава й поблискуючи скельцями пенсне, видирає із свинячих нутрощів бажання до продовження роду. Й не засипає рану попелом, а змащує йодом.

І бере за це всього по полтинику, й обурюється, коли закликають його до господи — на чарку та огірочка.

— Оце наука! — дивуються мужики, бо коновали та інші фахівці брали значно дорожче.— Таку антилігенцію треба на руках носити!

Й корів лікує Андрюшка, чи то пак Андрій Кузьмич, і коней, і кличуть його, як вівця закрутиться, й усьому, що на чотирьох ногах, може лад дати.

Аж повеселішав Кузьма Дмитрович.

— От, гадство, як жизня встроєна! Через одну рідну кров, либонь, в одвітники запишуть, а через другу, будем казать, мало не на руках носять!.. Значця, так... мало не на руках носять!.. Таки, мабуть, тра за цю власть держатися, бо, будем казать, всяке полегшення від неї йде... Значця, так... тра держаться... Може, будем казать, і помилування вийде Данькові... значця, як дитина... дурне... отак... А ми, хазяї, будем казать, нашу власть без хліба та м'яса не зоставим...

Та не віриться, щоб його сват Талан пристав на цю його думку.

Й тривожно мені інколи на серці, передчуття тяжкі гнітять душу. Мов у передгроззя: тяжке небо, жита прямі й настовбурчені, наче від жаху. Й тиша дивна — ані

шелесне, й кури лежать боком у ямках і кубляться — на велику грозу.

Надвечір ходжу з Павлиною по кутках, збираємо мужиків на колоди і, сліпаючи, читаємо свіжі газети, щоб прогнати ту дурну тривогу.

Ні, таки не буде скаженої грози, не гоготатиме грім, не палитиме блискавиця наших мирних осель!

І скільки сил моїх, ітиму до людей зі щирим словом, щоб кожному веселіше ходилося за плугом і вночі не мучили кошмари — триколірні прапори, офіцери зі стеками, чужі літаки, злі, як цербери, кулемети, шомполи та шибениці.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,

у якім автор поглиблює дружбу між двома дійовими особами

Після поїздки до міста потроху спала напруга в Степановій душі. Ще раз пересвідчився — любить. Нічого вже не вимагав од свого кохання, нічого не сподівався, і хоч не мав радощів од того почуття, а вже й жити без нього не міг. І навіть знайшов собі нову мету: «Житиму, щоб вона жила. Якби не я — загризла б її хвороба люта, захиріла б душею, бо що ж може дати їй Софія? Хто захистить її від докорів, а й цього не минути, хто захистить її від біди, що вже й так нависла над нею?»

Пригода зі святою дуркою, про яку теревенили пропахлі цвіллю і ладаном бабусі, тільки розвеселила Степана. Він навіть кпив із Софії — отакого ти, мовляв, мала зятя, оце тобі хазяйський син, та гарний, та знакомитий,— яку ж він мав тещу, а яку полюбовницю!..

Софія м'ялась, смикалася, мов заїдала її нужа, але була достатньо хитрою, щоб не погоджуватись із ним.

— А ей-бо, ти наче у воду дивився!.. Турок, та й годі!.. перевело таку дитину, заразюцьке, та ще й ганьбить! Злови вже його та посади в холодну... Хай зна, гадство, як слабу жінку кидати... Може, ще попроситься...

Така вже була щирість у її словах, що навіть сльози зблискували на віях, і він поминув увагою її притамовану віру, що все повернеться на старе.

— Ну, ти!..— тільки й сказав.

Вона одразу зрозуміла його.

— ...попроситься, попроситься, та з тим і піде собі!

Та коли довідався Степан про забитого скарбника, не на жарт занепокоївся. Вовк почав щирити ікла.

У волості забили на сполох. Наряди кінної міліції об'їздили всі усюди, потикалися в ліси, навідувались на глухі хутори.

Хитрі хуторяни, столипінські улюбленці, гасячи пекучу цікавість і злорадність, ламкими від єлейної ненависті голосами божилися:

— А хрест святий, граждани, не варимо клятого зілля. Та й нащо хліб святий збавляти, як наша рідна власть тую казьонку може з усякого — гм! — мелясу зробить. А хоч куба шукайте, хоч змійку, то не знайдете, а хоч запарку...

Брешуть, гади. Й бандюгу десь переховують, і самогон женуть. Скільки разів знаходили десь у шелюгах чи в чагарях дбайливо складені пічки із самогонною машинерією. Вогонь горить, первак дзюрчить, а хазяїна не знайдеш. Не знаємо, чиє воно, може, які комнезами — спільно, комуною... А хазяїн справжній — то в нього клопоту аж по зав'язку: тут тобі й продподаток властям плати, й трудгуж тягни, й од комнезамів наругу терпи, й усе, значця, таке прочее... Титаренко?.. Данило?.. Шукайте десь-інде... голку в сіні...— Й руки за спину та й сопе собі до хати...

Спробуй дошукайся хитрого підпілля, перетруси все сіно на горищі, перекидай усі гілляки за повіткою — чи нема ями, обнишпор усі канави та бур'яни...

Шукали. Та знаходили інше. Позеленілі набої серед різного залізяччя. Для чого? Звідки?.. Та, знаєте, хлопчисько десь натаскав, хіба за ними вгледиш? Ось я тобі, чортів сину!..

Німецькі ножові багнети... А це, гражданин, дуже способна штука кабанчиків чавить...

Але траплялися гвинтівки й куцаки. Скрушно розводили руками — ну ви дивіться, що в мене за сусіди,— якби не знайшли оце, то й не повірили б, що то за повії в мене під боком!...

Чи зважали на ці пояснення в особливому відділі — невідомо. Проте квапили: шукайте, в бандита повинні бути зв'язки.

Степан розмірковував: чому саме глитаї переховували того душогуба? Адже банди розбито, й самі багатирі намагаються показати, що вони в злагоді з новою владою... Для чогось він їм та потрібен... Може, навіть для того, аби

відчували люди — є ще порох у куркульських порохівницях. Є ще, мовляв, люди, готові стати на прю з самими всесильними більшовиками!.. Сьогодні, мовляв, один, а взавтра...

Ні! Не буде й одного. Не буде страху, що темної ночі скрадається до наших вікон. Не буде бандитських пострілів у комуну!...

Проте й самотній вовк небезпечний.

Степан зрозумів: не тільки він полює за сіроманцем, а й той за ним. Ходить голодний, кудлатий і зарослий, невідступно ступає по його, Степанових, слідах. Може, навіть до самої хати проводить, либонь, до самих вікон підходить. Слухає, як люди сплять... як тихенько схлипує уві сні Яринка.

І в цьому небезпека!

Чи залишилося щось тепле в Даниловій душі, Степан не знав. Найімовірніше — був жаль за втраченим, а звідти й лють: як не мені, то й нікому!

І тут Степан забоявся. За солом'яну стріху. За зовнішні віконниці. За надвірню клямку на дверях.

Мучився. Як усьому тому запобігти? Але щоб і Софія не здогадалася: почне лементувати — бач, пішов на хазяїв, а нам теперечки хоч у землю лізь!.. щоб не сполохати Яринчину тиху радість — у тих квітах, що вимальовувала на стінах, у книжках, що їх, ворушачи губами, вичитувала до єдиного слова, як молитву.

У вихідні дні, замість давати лад господарству, стругав дошки, припасовував внутрішні віконниці. Ось так закладатимем залізними штабами, розвелося ж тепер злодіїв!.. А думав так: не вкине бомбу.

Потайки виважив ломиком скобля. Помітила Софія, розкудкудакалась. Не заспокоював. Замірились, мовляв, злодії добутися до хати, та щось перебило. Вріжу внутрішній замок. А думав так: не зав'яжуть клямку знадвору. Як що до чого, то з хати вирвуться.

Почав був умовляти Софію, щоб облити стріху глиняним розчином,— бачив, мовляв, на чужих селах. Щоб, як блискавка вдарить... А думав: не підпалить хату.

Та Софія затялася — не дам, і все. Попрогризають миші діри, заливатимуть дощі. Де ж це видано, де ж це чувано, щоб не так, як у людей? Грім тільки в грішну хату б'є, а тут всі праведні. Що ж та дитина нещасна Богові винна, щоб її — блискавкою?! Чи ж я сама безбожна, що гріхи за мною?!

Степан мусив погодитися, що дружина його — мало не свята. Правда, залишався ще він сам, та Софія замолить гріхи й за нього...

А от чи відхрестишся ти від куркуленка?!

Й почувався спокійно тільки в дощову днину.

І як ночував десь на чужих селах, у риденькій, мов серпанок, дрімоті ввижалися заграви від пожеж, тріщало, палахкотіло злоязике полум'я, і Яринка, вся в білому, простягала до нього руки, безгучно ворушила губами, кликала.

Сушив голову: кому звіритись?

І якось у суботу, залишившись удома, зайшов до хати-читальні.

Довго сидів над газетами, перечитав навіть усі об'яви і, дочекавшись, поки вийшов останній відвідувач, підійшов до Павлини.

— Чуєш, дівчино, діло в мене до тебе.

Павлина занепокоїлась, повідчиняла всі двері.

— Зачини.

Вона знизала плечима, але скорилася.

— Отаке в мене. Дочка, як знаєш, слаба... цілий день сама, як палець... Нудно їй без людей, а в матері господарство... та й не така в мене жінка, щоб од її слова комусь потеплішало на серці. А Яринка ж — таке дитя... ніжне та вразливе, що ласкаве слово їй рани гоїть. І любить тебе вона, за приклад має. То, може б, перейшла жити до нас?.. А якщо боїшся, що через мене напад який, то я тобі в начальника наган дістану, як ти комсомолка... Й будете ви жити душа в душу, як діти матері одної. І Яринка буде дивитися на тебе й переймати все, й душа в неї одігріється... Та на тебе тільки поглянути,— гарна та здорова,— й то втіха...

Говорив, а сам думав: «Як то погано, що не все ти знаєш, дівчино... що затаїв од тебе найперше, найголовніше... Але то нічого, вона геройська... Вже одне те, що в комсомол вступила, коли навкруги ще лютували бандюги... та не боялася від рідні одійти... Нічого... нічого, може, вона й сама розуміє...»

Павлина усміхнулася, згадавши круту норовом Єфросинію Петрівну, раптове її охолодження до своєї квартирантки, подумала ще про те, що їй до душі цей дивний чоловік у міліцейському одязі, посумувала трохи за прудконогим дівчиськом, із яким подружилася в учительки, затим спокійно й просто сказала:

— Ну, то що ж... задля Яринки — то чого ж... Тільки як на це ваші тітка?..

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,

у якому Іван Іванович замилувався з мрії Сидора Коряка

Рано-вранці, розповідають, із половецького радгоспу приїхав до нас механік, він же й коваль. Того самого дня і познайомився я з ним. Отак уявляю собі його приїзд: невеликий сухий чолов'яга в потертій шкірянці, з худющим смаглим обличчям, покресленим чіткими й глибокими зморшками, мов шрами від шабельних ран, із чорним шкіряним кружечком на оці, сидить поряд із фурманом, стомлено взявшись руками за коліно, а за ним у соломі й дерев'яних скриньках — пудів з десять різного залізяччя.

Єдине чорне, як у цигана, пронизливе око механіка жваво озирає наші Буки. Молодиці, стрівши підводу з тим характерником, певно, потайки хрестяться.

Фурманом у коваля був глухий Федір Балацко, тож на кожне слово, як завжди, обертатиметься до нього й, вилупивши банькаті блакитні очі, гукатиме:

— Чо'? Га?

Й небавом усе село дізнається, що Чога привіз у село комісара.

Що це був таки комісар, пересвідчились ще й з такого. Коли чоловік із кружечком на оці зліз із підводи напитися з Харченкової криниці й хазяйські собацюги, в яких від жиру шкіра бралася брижами, кинулись на нього, аж повитягавшись від запопадливості, чоловік той, замість кричати пробі, вийняв нагана й почав совати ствол у самі собачі пащі. А коли собачий шал дійшов крайньої межі — це вийшов на гвалт господар і, заклавши п'ятірню під кашкета, розмірковував, як повестися,— чолов'яга встиг ко́пнути одного пса під щелепу, другого тріснути по голові наганом. І отако гримнув:

— Ан-ну, з-забери! Перестріляю!...

І Харченко аж тоді зрозумів, що треба втрутитися. Кинувся до одного цербера, до другого, схопив за ошийники й, боязко озираючись на наган, потяг свою худобу до двору.

— Ніззя, ніззя! — втихомирював псів.— І, задихаючись від натуги, гукав до одноокого: — Не бійтеся, не во́зьмуть! Вони ще манепькі цуценята!

— Я т-тобі дам цуценят, глитаю паршивий!..

Чоловік у шкірянці сховав револьвер, витяг тичкою відро води.

Неквапливо напився й помахав Харченкові, що визирав із-за рогу, чималим чорним кулаком:

— Я т-тебе! Ти в мене!...

Одним махом вискочив на підводу. Балацко знову вилупився на нього — чо'? га? — і коні рушили.

Зупинилася підвода коло ганку сільради.

Обидва голови — Ригор Власович і Сашко Безуглий — одразу вийшли надвір, і чоловік, щиро розмахнувшись рукою, немов косив, поздоровкався з ними.

— Коряк Сидір. Робочий. Помагати вашій комуні. Що там у вас справляти? Все можемо. Денікіна, Петлюру розбивав — то важче було — ех, і люблю я вояцьку справу! — а якась там, звиняюсь, сівалка чи трієр — то сущий пустяк для червоного козака!.. Кулемет оцими-о справляв! Замок до орудії! Ех, люблю воєнне діло! Щоб скрізь зражаться за нашу Радянську владу!

— Ох, та тут у нас!..— покрутив головою Ригор Власович.— У нас ще й два трактори парових без руху! Й плуги саківські двокорпусні! Й лобогрійки. Та тільки від них сама назва зосталася... а сущність усю турки розтаскали.

Коваль прицмокнув. Та був, мабуть, оптиміст, бо рубонув повітря долонею.

— Зберемо! Все до гвинтика! — Й засміявся якійсь своїй думці.— Усе, кажу, зберемо!.. Об заклад?..

— Може б, настрахати куркуляк? — обережно запитав Ригор Власович.— Там щодо нетрушеної сажі в димарях чи не змащеної глиною стелі в хлівах?..

— Туди мені! Від страху дядько забуде, куди й поховав усе натаскане. А ми покличемо мóлодіж малу, та скажемо їй таке мєчтательне слово! Ось побачите!.. Ге-е, я вже вмію!..— І поманив рукою хлопчаків, що оточили підводу: — А йдіть сюди, юноші!..

З хлопчачого гурту почулося звичне в таких випадках «ги!..» — але з осторогою і дорослою поважністю, позакладавши руки до кишень, вони наблизилися до дорослого гурту.

— Слухайте мене, мóлодіж! Там бачили, що я привіз?

— Ги!.. Залізяки. Потрібне воно!...

— Ви кажете — залізяки, а я кажу — зовсім інакше! Бо я є майстер і буду робити автомобіль, щоб їхав аж до Києва й по всій землі!.. Ту-ту! — й поїхав! І вас усіх можу взяти.

— Ги!.. Не візьмете! Тільки дурите!

— Я — та дурити?! Та мене сам Будьонний знає! Котовський!.. Червоного козака Сидора Коряка! Ех і любив же я воєнне діло!..

— А побожіться!

— Ну, юноші, червоному бійцеві божитися гріх!.. Отак: сказав — одрубав! Тільки тих візьму на автомобіль, хто мені найперше принесе залізні частини й поможе для комуни машини справити! А тоді — всіх юнош посадовлю в автомобіль, і поїдемо самі до Києва, та не до святих угодників, а до робочого люду. А потім — куди хто забажає. І хай тоді ваші батьки навколішки стають — не беріть, мовляв, мого юноша до Києва, а я все одно візьму, бо дуже люблю мóлодіж, як вона хоче йти до кращого майбутнього. Бо й сам страх як обожаю кудись їхати, далеко-далеко, й бачити, як різний робочий люд живе, бо й самому мені хочеться побачити знов ті місця, де воював за нашу Радянську владу!..

— Поїдьмо, дядьку, поїдьмо!

— Ну, то добре, гукніть усім сільським юношам, хай зносять залізо, й будемо з вами кувати нове життя! Ех і люблю я всяке нове діло!

— Ну й ну! — покрутив головою Сашко-комнезам і аж руки потер.

— А як ти гадав? — блиснув на нього циганським оком коваль.— Треба, щоб в усьому мечта була, бо без неї всяка робота — як тіло без душі. Рубонеш, було, пана шляхтіца від плеча до гикавки, а сам думаєш: не смертовбивство це, а ще на один крок до комуни ближче!.. Мєчта, кажу тобі!..

В руїнах кузні, в колишньому маєтку Бубновського, оселився веселий дух Сидора Коряка.

Якась несамовитість була в його роботі. Чим харчувався напочатку — ніхто й не знав. Хто випалював для нього вугілля, для мене теж залишається таємницею.

Але допомагали йому всі. А найбільше підлітки. Страшна його зовнішність — домовик, та й годі! — не лякала юних, так би мовити, ковалів щастя. Позносили до кузні все, що залізом звалося, навіть півпудові замки та ключі від возів. І щоб не образити молодіж, коваль приймав усе те, ще й підхвалював:

— Ти юнош толковий, розумного батька син! Для комуни ти дуже способний.

— А коли ж автомобіль?

— Ось як тільки управимось із реманентом для комуни. Скоро, скоро, потерпи!

Напочатку ремонтували сівалки, щоб устигнути до озимого посіву. Старших підлітків Коряк поставив до міха та молота, менші, замурзавшись, як чорти в пеклі, нарізали болти. Радісною музикою дзвеніло й рипіло залізо в крицевих зубах плашок.

— Олеонафту підливай! — погукував коваль.— Суха ложка рот дере — навіть залізу. Щоразу перевіряй, чи находить гайка! Прожируй болти!

Вже протягом першого дня хлопчаки непогано розумілися на всіх тонкощах ковальської й слюсарної справи.

— Дядьку, а де драчевий терпуг? Головку болта запиляти.

— Шукайте самі. Ви тут хазяї. Ех і люблю ж, як усе сообща!

Від білого жару горна не можна було одвести очей. Міх зітхав тяжко й скрипуче, як недужий чоловік. Коряк, запечений жаром, у пропаленім шкірянім фартусі, нагортав коцюбкою вуглини на залізо, весь напружений і святковий — ось зараз вихопить кліщами шмат іскристого заліза, гарячого й сліпучого, як сонце, покладе на ковадло, й почнеться весела сварка: тоненьким дзвінким голоском жінка наставлятиме свого вайлуватого й тупого мужа — день-день! — той же бухатиме на те саме — глупа ніч! Й тільки чутиметься: день-ніч, день-ніч, день-ніч, аж поки все охолоне. Й знову, й знову займатиметься зоря в горні, на ковадло лягатиме шмат сліпучого сонця, і скакатиме осою дзвінкоголоса жіночка — день-день! — і загрозливо й глухо гупатиме дурний мужик — глупа ніч!

Я ходив до кузні, як на святки. Годинами простоював, зіпершися плечима на стовпчик, оглушений і щасливий. Радувала мене метушня замурзаних дітей Вулкана, іскри окалини, мов падучі зорі, сипались мені до ніг. Потім разом із підлітками почав однією рукою допомагати ковалеві — де припасуємо дошку до ящика сівалки, де болт затягнемо, де змастимо олеонафтом трибки. Від постійних протягів схопив посеред літа нежить. А як то ж ковалеві й дітиськам?..

Пішов по селу, зібрав молодиць — майбутніх комунарок — на шарварок. Я тесав і міняв заміт, молодиці ліпили й укладали вальки. За день полагодили всі стінки в кузні. Коваль, хоч і звичний був до протягів, похвалив нас:

— Ну, спасибі вам од комуни! Ех і люблю ж козацьку товариськість! Чи ворогів рубати, чи шанці копати, чи штани латати — все сообща!.. Та й розумний же вигадав комуну!

За тиждень справили три сівалки.

Над лобогрійкою Корякові довелося помучитись. Не виставало багатьох зубців — відковував і обпилював сам, не було доброї криці на ножі. Їздив до міліції, набрав там конфіскованих німецьких багнетів, порозплескував їх, нарубав трикутників, а найбільш здібні його помічники обточували їх терпугами. А тоді вже завзятий механік приклепував готові ножі до полотна.

Розбиті триби Коряк просвердлював і брав на металічні стяжки.

Молотарку із господарського двору Бубновського знайшли десь аж на третьому селі. Прижилася вона в багатого мужика й не хотіла признаватися, аж поки Безуглий поїхав до голови волвиконкому, й той прислав наряд міліції. І плакала молотарка, й божилася, що вона — не вона, й кивала на революцію — усе, мовляв, наше. Та старший міліціонер знайшов на ній і тавра якісь — номери, записані в інвентарній книзі Бубновських, а вона посилалася на те, що старий пан продав її, а документів на це не мала, й знову плакала, й дядько плакав, і тітка плакала, й крутороги хазяйські воли, що вивозили її з двору, до комуни, теж плакали.

Й хоч дядько наостанку скрушно хитав головою,— а я не за таку, граждани, революцію! — та міліціонери були зовсім іншої думки. Бо старший так і сказав:

— Революцію, дядюшко, робили для бідних, а не для вас!

І ось таким робом, зрадивши надії куркулів на всезагальну справедливість революції, молотарка вступила до комуни.

Треба сказати, що вона була в добрих приймах, і Корякові не довелося прикласти до неї рук. Обтерли, змастили, й хоч зараз запускай керата й кидай їй у барабан снопи.

Завбачливой Ригор Власович склав із комунарів чергу, й щоночі сторожі, озброєні його гвинтівкою, вартували на дворищі.

Двоє комунівських теслярів пересипали брами камінного гамазею, незабаром мали привезти зі станції добірну насіннєву пшеницю.

Це був перший кредит натурою новонародженій артілі.

— Ти диви,— дивувались багаті мужики,— яке до них уніманіє!..

— Нічо', Бог дасть — уродить сам-один.

— Га-га-га! Знатимуть, яка то на дурняк комісарська пшениця!

— Голодранці! Не сіяли, не жали, на печі лежали, а й собі — в хазяї! Хто ж то на них робитиме, на ледачих?!

— А хазяїв, котрі справні, до них на панщину пожене-нуть. Трудгуж!

— А так, так! Нічо' з цього не вийде! Он дядько Тадей Балан кажуть, що в газеті вичитали: Польща та Англія не мають ока на комуну. Як заведете, кажуть, сюю пошесть, то підемо на вас із пулімньотами! Й батюшку питали — ніде, кажуть, в писанії про комуну не обписано.

— А ми своє писаніє напишемо, щоб по-нашому!

— Пишіть, пишіть! Напишуть вам на штанях!..

— Спробували були Денікін та Врангель — самі без штанів повтікали!..

Виходить, комуна стає реальністю, коли вже її лають... Ну-ну!..

А Сидір Коряк, механік комуни, не зважав на балачки, а зі своїми юними мандрівниками день крізь день дзвенів у кузні,— закіптюжений, страшний на виду й гарячий серцем.

— Поспішайте, юноші! Нам ще треба всю землю об'їхати!

Кажу йому:

— І нащо ви, Сидоре Ларіоновичу, дітей ошукуєте? То, може, найбільший злочин — брехати дитині!

— Гм! — приклав Коряк пальці до лоба.— Це ви мене, Іване Івановичу, зразили наповал. Воно дійсно, не можна юношів дурити. Але ж мєчта! Хіба вона не більша за все, що ми робимо? От я не можу літать, бо не пташка. А кортить! Уві сні літаю. Виходить, що й себе дурю... Не можу всю землю об'їхати. А кортить. Думкою де тільки не буваю. Бо мєчта!.. А ви хочете відняти її в мене. Й у цих юношів. Щоб вони жили, як кроти сліпі. А хіба до загальної комуни ми з вами доживемо? Але вони, а може, діти їхні, доживуть. Бо мєчта! Така гарна, що задля неї й робити треба, й голову покласти не жаль! Ну, а сказати б про цих юношів. Не ошукаю я їх. Піду до самого голови повітвиконкому, скажу: «Дай ти мені, товаришу Арістов, свого «бенца» тільки на один день — заради комуни, заради мєчти!..» І покатаю я

своїх бойових юношів хоча б до Половців і назад, усіх — до єдиного, й скільки радості буде!.. Адже для них світ кінчається десь за горою, як їхати до волості. А тут тобі раптом — і поля, і ліси, й гори, й долини. Вся земля, гарна, як мечта!..

Того дня запросив я Сидора Ларіоновича до себе на обід. Він не відмовлявся, тільки розгублено озирнув свої руки.

Фиркаючи, як кінь, довго вмивався під умивальником, натирав руки піском і все не наважувався утертися свіжим рушником, що винесла Єфросинія Петрівна.

— Мені, мадам, якусь ганчірочку,— возвеличив він мою дружину. А що його примусили скористатися з рушника, то обережно потикав ним у обличчя, так само напівосушив руки й невдоволено крекнув: — Забувся вже, як серед людей... А жінку в мене деніки встрелили... Отак бурлакую... Так що звиняйте за мій сіртук.

Поблажлива посмішка Єфросинії Петрівни не заспокоїла його. Сидів з'їжачившись і все пригладжував свою цупку чуприну.

Біла скатертина лякала його.

Єфросинія Петрівна розщедрилась на півпляшки казенки.

— Після контузії я начеб не п'ю, та заради такого случáю...

Перша ж чарочка вдарила йому в голову. Лице ще більше потемніло, єдине око горіло чорним вогнем.

Борщ Єфросинія Петрівна варить так смачно, що я дивувався з ковалевої витримки — їв обережно, обороняючи ложку шматком хліба.

— Ну, мадам!..— Таким робом він висловлював своє захоплення з кулінарних здібностей господині.— Ех, мадам!..

Звідки він набрався такої гречності, я не знав.

Вареники потопали в сметані, й Сидір Ларіонович мусив поспішно їх вирятовувати.

А потім Коряк розговорився.

— Отак би нагодувати всіх робочих людей на всенькій землі... Може, аж тоді я був би щасливий!...

— «Не єдиним хлібом», Сидоре Ларіоновичу!..— заперечив я.

— Ні, Йване Йвановичу! Поки на всенькій землі велике множество ротів голодних, найперше комуна должна нагодувати людей. Бо хто голодний, той і ниций. А нам потрібно, щоб люд був щасливий і гордий, щоб не гнувся

і нікого не боявся, щоб не підставляв другу щоку, а як треба — то шаблею, шаблею! А тоді вже хай споживає і духовну пищу — од неї шкоди не буде... А вас, мадам, можна сміло настановити куховаркою на всю світову комуну!

Мадам розцвіла, вона, мабуть, із давніх-давен тільки й мріяла стати куховаркою.

Потім Коряк розповідав про бої на білопольському фронті. Він так пристрасно переживав минуле, що на нас із дружиною аж вітром війнуло від тих запеклих атак. А коли дійшло до нашої невдачі під Львовом, схопився за голову ветеран і заридав.

— Не думайте, мадам, що п'яний... А дуже мені жаль, що трудящий люд у Польщі зостався в панській неволі! Але воював я чесно, кажу вам! Ех і люблю ж я воєнне діло, коли треба обороняти робочий люд! Колись і я був бився з буржуями за восьмигодинний, а зараз от по чотирнадцять роблю для комуни, бо — мєчта! Й у партію записався ще у вісімнадцятім, щоб та мєчта скоріш розцвіла!.. Ну, прощавайте покамість. Спасибі за гостину й за обід, дуже ви правильні люди, що не цураєтесь нашої загальної справи, й — так мені серце каже — поважаєте комуну... А в мене роботи!.. Й борони ще беззубі, й культиватори безногі, й парові трактори — без душі. Та тільки все зробимо. Бо — мєчта!..

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,

у котрім автор розповідає, як один дідок сприяв Яринчиному навернению

Після розмови зі Степаном Курилом днів зо два не наважувалась Павлина сказати Єфросинії Петрівні про своє переселення. Не хотілося їй розлучатись і з Катею.

Проте вибрала слушний час і звернулася до Івана Івановича:

— Приходив до мене ваш близький сусіда. Міліціонер.

Вчитель пильно подивився на дівчину й, здогадавшись, що розмова буде неприємною, промовчав.

— У нього пасербиця слаба. Знаєте?..

— Чого б не знати... Я так гадаю, що про неї незабаром знатимуть багато людей.

— То я до них переходжу.

— Отак...

Запала мовчанка.

— Ви не думайте...

Іван Іванович усміхнувся — жаль, обида, вибачливість.

— Нас оце вже вдруге полишають... Настане, мабуть, час, коли й Віталик залишить рідне гніздо. Старі завжди залишаються самотні.

— Ой Іване Івановичу, мене аж сльози беруть. Звикла я до вас. Та тільки й люди, котрим ще важче.

— Розумію. От тільки Єфросинія Петрівна... Ну, й перепаде мені!..

— Та, мабуть, і мені...— засміялася Павлина.

Проте Єфросинія Петрівна не накрила мокрим рядном ні чоловіка свого, ні Павлину.

— Може, так воно й краще.

Від часу, коли зруйнувалися її матримоніальні заміри щодо дівчини, Єфросинія Петрівна потроху втрачала пекучий інтерес до Павлини. Й усе ж, коли та зібрала свої пожитки й почала прощатися, вчителька зміркувала: а чи не скажуть — вигнала дівчину, норов свій показала? А всі ж повинні знати: палка захисниця жіноцтва, голова жінради — не тільки взірець справедливості, а й добра, така вже добра жінка!..

І Єфросинія Петрівна, пригорнувши Павлину, зовсім природно розплакалась у неї на плечі,— постривай, дитино, я ще не все сказала... ось ще кілька слів... сядь, хвилину посидь... А далі кинулась до скрині, довгенько порпалась, притримуючи віко головою, вийняла жовтогарячу, в квітках хустку й урочисто накинула її на Павлинині плечі.

— Ну, ти поглянь, Ваню, яка вона гарна! — Й це мало значити, що такою пишною дівчина стала завдяки подарованій хустці.

Було примушено дівчину гарненько запнутися, покрутитися перед дзеркалом, а збоку жіноцтво теж перекладало з плеча на плече, й теж позирало в дзеркало, а там відбивалися усміх щедрості й стиснені від гордощів губи.

— Носи, дитино, на щастя, та хоч інколи згадуй ту вредну Фросину Петрівну!

Й знову обійми, й знову сльози — цього разу від розчулення своєю добротою.

Того дня Павлину обіймали тричі. Єфросинія Петрівна, як відомо, поклала початок.

Софія Курилиха, кліпаючи своїми пречудовими сірими очима,— ой, казав мені чоловік, така, мовляв, гарна, як писана, така добра, й прийми ти її, як дочку рідну!.. А я ж в усьому слухаю його, бо це ж чоловік!.. А що ви в тому комсомолі, то що ж... хіба там безбожники які?.. Безвірники, кажете?.. Гм!.. Це вже як хто...

А Яринка то мало не задушила дівчину в своїх обіймах.

— Ой, Павлинко, яка ж ти, яка!.. Я думала — не прийдеш... Плакати хтіла!.. А ти!.. Отак би відкушувала тебе, як цукерку!.. Отак би їла б тебе з паляницею, як мед! Отак би обслухала тебе всю, як казку!.. Отак би обмалювала тебе всю, як квітку!.. Й чо' ти така гарна? Й чом я не така?.. Ти тепер носитимеш мені книжки щодня, ге ж так? І спатимем разом? Я не брикаюсь, єй-бо!.. А щоб хропти — нізащо! Я тобі казки казатиму, поки заснеш. Я знаю гарні-прегарні!.. А то ще вірші напам'ять. Ой, гарно ж!.. А то ще тобі хату-читальню розмалюю... Любиш мене?.. А я тебе так люблю, так уже, так!.. Тільки не нагадуй мені, що я крива. Бо як я з тобою, то мені й ніг не треба. Геть як літа-а-аю-у-у-у... з тобою-у-у ра-а-зом!..

І Павлина теж плакала.

Й у душі поклала собі оббити всі пороги, аби люди попіклувалися цією жінкою-дитиною. Може, станеться чудо.

Й сказала:

— Я вже заступатимусь за тебе. Й перед людьми, й перед долею.

І більше не могла нічого сказати, бо була неговірка.

Й звіряли одна одній свої таємниці. Й плакались одна одній об свої жалі.

Й шукали одна в одній щось сестринське, щоб навіки не розлучало.

Й забували про те, що, може, покохає кожна з них, і жодна сила тоді не з'єднає їх.

І коли настала повна довіра, Павлина сказала подрузі:

— Хочу, щоб були ми — як одна душа. Записуйся до комсомолу.

Замовкла Яринка.

Все думала, зважувала.

Як то мати подивиться на це. Адже, вступивши в комсомол, стане Яринка супроти не тільки Данила, а і його батьків, родичів, усіх баланів, прищеп, харченків, близнецiв. Стане наперекір і матері своїй, що породичалася з багатирями.

Стане супроти самого Бога.

А хіба ж не стала вона проти них усіх, коли накинула зашморг на шию і саму смерть поставила між ними й собою? І хіба не розбила вона материних надій, не переступила Божі заповіді? Про терпіння до самого скону... Не терпіла. Волала до цілого світу — болями своїми, чистими рожами, що малювала на стінах, ненавистю своєю: ось топчіть чобітьми мої квіти — не буде вам спасіння ні на цім, ні на тім світі! Й тим, що пішла від них до вітчима й Павлини, які знають іншу правду.

Й коли зважила це, осуду материнього вже не боялася. Бо не вірила жодному її слову. Й мати, рідна мати, перестала бути для неї взірцем. Навіть порядною. А для матері мало народити дитину, їй треба бути ще й святою.

Яринка наперед знала, що скаже на її запит вітчим, і про Степана вона не думала.

Був ще звичайнісінький людський страх. Спірве де-небудь Данило, міситиме чобітьми. Лякали глитайські чутки про аероплани та шибениці. Але вона вже вмирала двічі — від Данилових стусанів, од зашморгу. Лякали ще й образи́ — тонконосі діди з блакитними несамовитими очима та смаглі тонкогубі й безгруді жінки, що довгі роки в неї перед очима помирали від голоду чи сухот.

Але вітчим не боявся їх. Не боялася і Павлина.

Яринка почувалася слабкою. Та знала: вітчим трупом ляже, аби захистити її, Павлина — з нею.

Та залишався ще один сумнів. Чи потрібна каліка самим комсомольцям? Що́ вона, немічна, зробить, щоб стати повноцінною в їхнім гурті?..

Так поки що нічого й не вирішила молодичка.

Павлина не наважувалась нагадувати про їхню розмову.

А Яринка мовчала — почувалася винною перед нею.

Подруга, либонь, розуміла її стан. І теж наодинці сама з собою каралася — чим вона допоможе Яринці, щоб та відчувалася дужою тілом і душею?..

На облупленій скрипучій бричці приїхав до Буків дідок у низенькому солом'яному брилику й у брезентовому плащі.

Біля сільради фаетон зупинився, дідок недбало кинув свого балахона на крило й бадьоро забіг до приміщення. Пригладжуючи свою срібну — клинцем — борідку, звернувся до секретаря:

— Е-е, скажіть, милейший, де тут у вас проживає народна художниця Ірина Миколаївна Корчук?

— Яка це Ірина Миколаївна?

— Сказано, народна художниця.— Дідок витяг із кишені папірця, підніс до очей пенсне, що тримав за петельку, пробіг очима й помахав пальцем: — Е-е, милейший, соромно вам, місцевому, та не знати своїх знаменитих людей!.. Так, так, Ірина Миколаївна!..

— Ви, громадянине начальнику, мабуть, не туди заїхали! Фурман ваш, мабуть, ще вчора напився.

— Милейший!..— Дідок погрозливо підніс догори пальця.

— А хто ви такі, звиняюсь, будете?

— Театральний художник Синцов на посаді методиста народної творчості повітового політпросвіту.

— Ну, то сідайте, товаришу ме...ме...ме...

— ...методист. Так, так, милейший. Ви цілком правильно промекали назву моєї посади. А тепер переберіть у вашій світлій пам'яті всі сільські прізвища й подайте мені Ірину Миколаївну живу й здорову!

— Та це ж... та це ж...— На секретаря найшло раптове просвітлення.— Та це ж Сопіїна Яринка!.. Щось там малює на стінах... Та куди їй до моєї жінки! Як підведе хату жовтою глиною, то наче одрізала!.. Ну, як уже вам Яринку, то хай. Ви сідайте на бричку, а я побіжу попереду.

— Ні, милейший, ви сядете зі мною поряд, бо мені вже набридло, щоб поперед мене бігали глашатаї!..

Коли бричка підкотила до Софіїної хати, Синцов милостиво відпустив секретаря.

— Можете, милейший, бути вільним. Тільки проїдьтесь із кучером і реквізуйте де-небудь гарнець вівса для моїх огирів.— Він велично вказав на похнюплених шкап, що повисли в шлеях.— Вашу нерозпорядливість розглядатиму як неповагу до політпросвіту.— Дідок приклав долоню до рота й повідомив по-змовницькому: — Моїм жеребцям січка спротивилась.

— Зараз.

А дідок, підхопивши в одну руку розіпханий портфель, а в другу — побитий етюдник, сміливо пішов до хати.

Він влетів так навально, що мало не збив із ніг Софію, здивовану появою брички коло її воріт.

Йому одразу кинулось у вічі Яринчине малювання.

— Тихо! — погрозив він пальцем Софії замість привітання.

І, осідлавши горбатенького носа пенсне, почав жадібно розглядати химерні квіти, буйне свято ліній і кольорів.

— Тихо! — ще погрозливіше цикнув він на жінку, хоч та з переляку зовсім втратила мову.

Оглянув стіни, надвіконня, піч, мальовані паперові рушники на портреті Шевченка, зацмокав язиком:

— Ай-ай-ай!... От так пасаж! Ну, милєйша, ну й ну!.. То це ви будете Ірина Миколаївна?..

— Та... та...— нарешті здобулася на слово Софія.— А єй-бо, не я... Мені й у голову таке не спало б... Не винна я, товаришу, ні в чому, а хрест святий!..

— Винні! — гримнув дідок.— У таланті вашому! В красі вашій. Тілесній і духовній. Правду про вас сказали!

— Ой товаришу, звиняйте вже, то дочка моя. Отак, нічо' не робить, бо слаба та й... Якби знала, що від власті такий осуд, то я б їй... я б їй!

Дідок непорозуміло закліпав. Потім із серцем швиргонув портфеля на лаву.

— Ну, що я міг у вас побачити! А ще, старий дурень, вважав себе за фізіономіста!.. Звичайнісіньке гарненьке обличчя, тупувате навіть.. Ну, прощаю... Показуйте мені вашу знамениту дочку!

— Яри-и-но! От бачиш!.. Казала!..

Й Софія з виглядом святої непричетності й шляхетного обурення завела дідка до кімнати.

Яринка зустріла його сторожким і водночас твердим поглядом (захистять її вітчим і Павлина!), обороняючись притиснутим до грудей «Кобзарем».

Дідок прискіпливо й довго вивчав Яринчине малювання, час від часу блискаючи скельцями пенсне на авторку.

— Ну й ну!

— Бачиш-ш-ш! — похитувала головою Софія.— Чи ж казала тобі?

— Ти-и-ихо! — шепотом пригрозив їй дідок.— Невігласи мовчать, коли говорить мистецтво! — Й уже зовсім по-простонародному гримнув: — Цить!..

Ходив по хаті, похитував головою, скубав коротеньку борідку, жував кінчик вуса. Потім обернувся до Яринки:

— А скажіть, милєйша, в кого це ви перемальовували?

Яринка з'їжачилась.

— Це вона ще в свекрухи...— стала дочці на захист Софія.

— В свекрухи?.. Ви заміжні?.. Така молоденька... Ви комсомолка?

Яринка мовчала. Потім насупилась і сказала майже зло:

— Ну й малюю, то що? Комусь хліб перебиваю?.. Й не од свекрухи перейняла, а зі своєї голови!.. Як тяжко мені, то й малюю.

І міцно зажмурилась.

— Дитино моя, ти ще сама не знаєш, що...

— Казала тобі!..— перебила його Софія. Та дідок так глянув на неї, що та аж заточилася.

— А ви зустрічались коли-небудь із такою жінкою — Шостак-Собачко?

— В нас, у Буках, такої тітки нема.

— Ах, он що!.. А як ви гадаєте — гарно взагалі малюєте?

— Ой, що ви, діду!.. Погано. Ще в школі намалюєш, було, коня, а Йван Іванович, учитель наш, питають: «Це в тебе собака, чи що?» Нема в мене хисту до малювання. А оце — так собі, щоб душі було легше.

— Он ви яка!.. Та вам ціни нема, золота ви дитино! Ну, от що. Талант у вас неабиякий. Колір — просто чудо. Грандіозно! Та тільки бентежить мене розхристаність композиції. Не відчуваєте ви ще меж прекрасного. Частенько нестриманість ваша приводить до солоденького замилування. Це важко вам зрозуміти сьогодні, але стане ясним пізніше. Треба стримувати руку, чуєте, дівчино?! Будьте суворішою до себе й до своїх квітів. Щоб вони не все промовляли, а примушували людей в уяві ще й своє домальовувати.

— Ой дідуню!..

— Отак. А тепер дозвольте скопіювати всі ваші композиції, може, влаштуємо виставку. Щоб усі побачили, на що здатний наш народ, наші комсомольці. Й працюйте, працюйте, дитино, на радість людям. Бо все прекрасне має належати всьому народові. Чуєте, комсомолко?

— Ой дідуню, які ж ви, які!.. Та після того, що ви сказали... та я... таке малюватиму... щоб аж співало... аж пахло!

А дідок уже зручно всівся на одному стільці, на другий поставив етюдник і кварту води й, прикріпивши аркуш паперу до віка, почав перемальовувати Яринчині квіти. Робив він це швидко й натхненно, відкладав готові аркуші на лаву сохнути й хутенько брався за інші.

Заспокоєна Софія кілька разів заходила до кімнати, м'ялася. І нарешті насмілилась запросити дідка до обіду.

Той одразу ж погодився. Тільки попередив:

— Як прийде мій кучер, нагодуєте і його. Інакше сам не сяду.

— Та що ви! — замахала на нього руками господиня.— Чи ж ми турки які!..

Синцов їв, мов за себе кидав. І, подобрішавши, підхвалював Софію:

— Достойна ви мати, коли виховали таку дочку!

— Ой, геть уся в мене!.. А проте химериста трішки... неслухняна... погукує на матір!

— Ну, це для творчих натур не первина!

— Я і кажу...

До самісінького вечора художник перемальовував Яринчин казковий квітник.

Прощаючись, намагався поцілувати молодичці руку, але та, спаленівши, випручала її. Поцілунок дістався Софії в щоку.

Курилиха довго пишалася з того:

— От чортів дід! Усе б йому цілуватися!.. Такий уже ласий до гарних молодиць!..

Пізно увечері приїхала з волості Павлина.

Яринка соромилася розповідати їй про відвідини художника. Тільки зітхала від палкої нетерплячки. Проте не зрадила себе. Засинаючи, пробурмотіла:

— Записуй. Мене люди й так мають за ту... ну, комсомолку.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,

у якому Іван Іванович із сумом повідомляє, що наполегливість вищого начальства обернулася для нього злом

З тиждень тому надвечір завітав до мене пресимпатичний старий — художник Костянтин Львович Синцов. Уже давненько я просив його оглянути художні витвори Яринки Корчук (ніяк не можу звикнути, що вона заміжня).

Мені не пощастило закликати дідка до хати,— він квапився додому, посилаючись на якісь термінові справи.

Зустрівшися, обняв мене й розцілував.

— Ну, Іване Івановичу, милєйший, спасибі! Завдяки вам відкрив я такий феномен!.. І, боже ж ти мій,— ще зовсім дитина!.. Ну й талантище ж! Це, може, друга Шостак! Спасибі, рідний, спасибі!..

— Ця, як ви кажете, дитина, дуже багато пережила. Невдале заміжжя, каліцтво. Безнадія.

— Так, так. Я помітив. Безпосередність дитини й дух дорослої мудрої жінки.

— Щось треба робити.

— Напочатку я спробую звернути на неї увагу громадськості. Може, пощастить влаштувати її персональну виставку. Або хоч куточок на виставці декоративного й прикладного мистецтва, що незабаром маємо влаштувати в повіті. А там... ну...

— Вчитись їй треба. Малярства.

Костянтин Львович похитав головою.

— Хоч це вам видасться дивним, а боюсь я, щоб її не зіпсували. Потерпаю, що почне вона свою науку в малярстві з жеребчиків та собачок, а закінчить козаком із дівчиною десь у гаю чи над ставом. Що тільки радив би їй — читати. Підтримувати той вогонь, що живе в її душі. А все інше... Ви ж протягом чотирьох років не навчили її малювати лошаків?..

— Каюсь, Костянтине Львовичу, каюсь...

— Ну, пробачайте, милейший, поспішаю. Ще раз дякую. Помолодшав на двадцять років. Отак, доторкнешся до молодої сили, й самому хочеться спалахнути магнієм.

Синцов церемонно вклонився, махнувши на мене своїм бриликом, запнувся в дощовик і затермосив сонного кучера:

— Ну, милейший, пішов, пішов!

Коні закивали головами, бричка зарипіла всіма своїми старечими ребрами, й тільки пил золотою хмаркою повився над шляхом.

Від радості мене аж дріж пройняв. Ну, слава Богові, не помилився я, не зрадило мене чуття. Може, й пощастить вивести ясну людину на широкой шлях. Треба, щоб у людей перед очима був гарний приклад. Читаєш, було, благополучні повісті про Попелюшок, про цяцю-хлопчика, що став королем чи багатієм, а тут тобі без жодної омани трудяща людина стає знакомитою. Без щасливого випадку, без доброго чародійника, без тітоньки, що, віддавши Богові душу, відписала маєтність вдячному небожеві... «Роботящим умам, роботящим рукам перелоги орать, думать, сіять, не ждать!» Яке пророцтво!

З Єфросинією Петрівною радістю своєю не поділився. Знаю, як то їй: гірко бути розумною людиною, що не має жодного таланту. Тоді — заздрість, що маскується під нігілізм та скепсис.

Ну що ж, будемо чекати добрих новин.

Десь днів за два по приїзді Синцова одержали ми з дружиною листа від Ніни Вітольдівни.

Читали за столом. Дружина ревниво стежила за кожним словом. Тепла її рука на моїм плечі готова була стиснутись, як тільки-но вчулася б їй якась зашифрована мова.

«Здрастуйте, моя дорога подруго й ви, Іване Івановичу! — Поки що все йшло гладко, й дружинина рука була розслаблена.— Будь здорова й ти, донечко. Маю надію, що ти не дуже надокучаєш своїй другій мамі — Єфросинії Петрівні...— Рука дружини легенько стиснулась — вона могла витлумачити цю фразу як двозначність.— Спішу повідомити, що я вже закінчила педагогічні курси.

Тільки півроку минуло, як потрапила я в незвичне середовище, тільки-но встигла подружитися з чудовими людьми, набратися премудрості на лекціях, де й педагогіка, й українська, й російська, й німецька мови, й історія філософії, й науковий комунізм, і поточна політика, й іще, й іще, а тут тобі — прощайся з усіма й зі всім і, головне, воюй за призначення.

Як вам відомо, я зовсім не надавала значення запросинам начальства працювати в штаті повітнаросвіти. Я твердо заявила тоді, що маю намір повернутися в Буки, де мене знають люди, перед котрими я в неоплатнім боргу.

Начальство радило було подумати, відпустили мене з деякою навіть запобігливістю, з милими посмішками, і я, наївна, заспокоїлась. А виявляється, то був підступ, і ці «милі» люди пройнялися чорною зрадою. Бо відразу ж по закінченні курсів стало відомо, що мене залишають у повіті.

Інспектором народних шкіл.

Завідувач повітнаросвіти прийняв мене знову ж таки з милою посмішкою.

А коли довідався, в чому річ, умить спохмурнів і затарабанив пальцями по столу, наче я стала для нього дуже неприємною.

«Мадам,— сказав мені цей безсовісний бюрократ (ви бачите,— я вже засвоїла сучасну термінологію!),— мадам, я зовсім не маю охоти дискутувати з вами в той час, коли в нас ще не розв'язано проблему безробіття!» Подумайте тільки, на що він натякає!.. Просто вбив мене жорстокий чоловік!.. «Ви не маєте права!» — спалахнула я і, здається, відчула на очах сльози. «Товаришко Бубновська,— процідив він,— ви дуже гарна женщина, та я вже вийшов із того віку, коли на мене згубно діють жіночі чари. Крім того, ваше призначення погоджено з повітпарткомом».—

«Я безпартійна»,— пропхинькала. «А це нічого не значить!» — була холодна відповідь. Я хотіла крикнути йому в обличчя, що... що це грубий примус... Та спромоглася тільки промимрити: «Я буду скаржитись!..» Він одверто засміявся і сказав: «Мені подобається ваша наполегливість. Передбачаю, що й у роботі виявлятимете цю похвальну рису характеру».

Того ж дня побігла я до секретаря повітпарткому, звичайно, скаржитись.

І от що він мені сказав:

«Товаришко Бубновська, а ви ввійдіть і в наше становище. В повіті всього дванадцять учителів із вищою й незакінченою вищою освітою. Переважна більшість із них, а це ж одиниці, працюють у середній школі, у відділі освіти. А трапляються серед них і такі, що їх просто незручно використовувати на керівних посадах. Ну, ви розумієте... грішки... Денікін... Петлюра... А у виховній роботі ми можемо покладатися тільки на чесних, лояльних людей... Зважте, прошу, на це».

Й що я могла йому сказати? Що я, мовляв, «не стою на платформі», не лояльна? Не можна було навіть заплакати...

Й усе ж я зробила останню спробу до порятунку.

«Товаришу секретар, у мене неповнолітня донька, я не можу виїздити й покидати її напризволяще!»

«А це враховано. Ви будете інспектувати міські школи й найближчі з сільських. Матимете свій виїзд. Щодня бувати-мете вдома. Квартиру дамо. Й подумайте собі: як гарно буде, коли інтелігентна, гуманна людина з'явиться в сільську школу, де працює, бува, що й напівінтелігент, напівселюк, який інколи навіть поголитися забуває,— як то підтягатиме його ця обставина — пристойно вдягнена чарівна жінка, висока культура, інтелігентність і все таке інше!.. Та я б, на місці того вчителя, чекав би вашого інспектування, як свята!..»

Отак мене добив ще й секретар повітпарткому!..

Так що, друзі, простіть мені моє «відступництво», а ти, Катю, готуйся до переїзду. Видно, не судилося нам жити, як хотілось би...

Любі мої друзі! Я назавжди збережу найтепліші почуття до вас, до Віталика, якого встигла полюбити, мов рідного сина. Ми не втратимо живого зв'язку, мій дім буде вашим, а моє серце було, є і буде вашим навіки. Благословіть мене».

Нашу хату повила тяжка жура.

Катя теж замкнулася в собі, мов у чомусь винувата.

Ми ще раз пересвідчились, що старість зустрінемо в самотині.

Була Ядзя. З великої ніжності тиранила її Єфросинія Петрівна, як дочку. Добрим тиранам завжди потрібен предмет прикладення їхньої доброчесності. Була Павлина. Її вже мали за невістку. Вона теж повинна була стерпіти сердечну щедрість майбутньої свекрухи. Й ця пішла. Була Ніна Вітольдівна — щира подруга, що її можна було обдаровувати обов'язковими порадами. Й цієї не стало. А за кілька днів зникне й Катя, на яку переклали несамовиту ніжність Єфросинії Петрівни.

Й, поставивши малу мученицю між коліньми, допитують її (тяжке дихання, очі, що, здавалося, теж дихають, ламкий метал у голосі):

— Ти ж не забудеш нас?

Чутливі пальці погладжують худеньку спину дитини, обмацують кожна ребринку, наче вивіряють щирість (де ж та загадкова кісточка зради?).

А ми з дитиною, тремтячи від холоду примусової присяги, жебонимо:

— Я не забуду про вас...

І знову ми з Катею здригаємось від запитання:

— І Віталика не забудеш, ні?

— Не забуду, так...

Нас стискають у обіймах, таких вдячних, таких гарячих, що ми стогнемо в знемозі, намагаємось випручатись. Нас заціловують мало не до задухи. Нас несамовито люблять. Але чи надовго?

Й чи скоро знайдеться новий «предмет»?

А я втрачав усе. Й те, що мав, і те, чого мені доля не дала.

Що ж залишається мені?

Стареча самотність. Одна мудра жінка сказала: «Нема самотності страшнішої, як самотність удвох».

І ще...

...залишається мені...

За сорок копійок балагула * привіз Ніну Вітольдівну до Буків. За стільки ж він мав довезти її до міста разом із донькою і речами.

Старий єврей-візник був непорушний, мовчазний і зігнутий, як лук. Кістлявий його фаетон нагадував обдерту в останньому смертельному бою конаючу стару звірину.

---

* Візник на значні відстані.

Благенькі пожитки було складено в два шкіряних чемодани й прив'язано ззаду коляски до ресор, дещо поглинув ящик у козлах, все ж інше навалилося на ноги двох пасажирок.

Плакали.

Цілувалося жіноцтво. Й знову плакало. Не могло наговоритися. Дідок на козлах був терплячий, як дервіш. Коні куняли, зрідка послаблюючи одну чи другу задні ноги.

А я чекав.

Був ще нервовий сміх (проблиск сонця між двома дощовими хмарами), був щебіт про якісь дрібниці, хвилинний сум із заплющеними очима (перед внутрішнім зором — майбутнє), останній потиск, коли руки ще й погладжують, і, нарешті, дуже серйозно, пильно, розуміюче, з суворою і доброю тоскністю глянула Ніна Вітольдівна мені у вічі.

— І з вами також, Іване Івановичу.

Коли я взяв її простягнену руку, жінка легенько притягла мене до себе й поцілувала в губи. Й бровою не повела в бік Єфросинії Петрівни.

— За все.— Й, заплющивши очі, повторила: — За все.

Й тепер мені до кінця життя доведеться розмірковувати над змістом цих двох слів. І я ніколи не посмію допитуватись у Ніни Вітольдівни про їхнє значення.

І нехай моя дружина теж думає над цими словами. Й певен, що вона дійде їхнього змісту раніше за мене.

Й поїхала моя золота нудьга в нові світи. На цьому, здається, мав би закінчитись і найліпший роман...

Тупе одерев'яніння оволоділо мною. Чув у собі плач — не міг здобутися на сльозу. Чув усередині якісь печальні пісні — пересохло в горлі, щоб підтягти суголосному хорові. Вчувався гомін десятків голосів — не розумів, про що вони. Відповідав на речі дружини — й не чув власних слів. Не знав, про що мене питають і що дістали у відповідь. Я був десь у іншому світі — за скляною стіною, що начеб навіки відділила мене од сьогодні.

Єфросинія Петрівна, либонь, розуміла мій стан. Бо дивилася на мене з німим здивуванням і острахом.

Так тривало днів кілька.

Потім наодинці — соромно сказати — плакав. Стало легше, і я мовби зрадувався, що ввійшла в моє життя безконечна печаль. Що я тепер не самотній, ходить вона за мною тінню, дихає мені в потилицю. І мовчить про те, про що і я не прохопився словом.

А оце вчора одержав нове число повітової газети «Молот і плуг». Все, як треба, де гаряче, де нуднувато, гостра стаття про якогось голову волвиконкому, що злигався з куркулями й продав їм справні вози з агропункту по сорок пудів пашні за штуку, в той час, коли на ярмарку за воза дають сто двадцять пудів. І на третій сторінці — підвал: «Спів душі». Читаю. Та це ж про нашу Яринку! Й такі слова!.. Я мало не задихнувся від радості. Було дано дві клішинки — найкращі Яринчині композиції. Як захоплювався старий Синцов!.. Я заздрив йому: він побачив у цій дівчині більше за мене...

Побіг із газетою до Курилів. Там було вже все відомо — радісну звістку перша принесла Павлина.

Яринка сиділа на ліжку тонка й напружена, з високо піднесеною головою. Вдячна. По-своєму велична. Строга. Запитливо глянула мені у вічі. «Вірити?» Я зрозумів її сумніви. Кивнув головою: «Вір тільки доброму!»

Софія була лагіда й незвично добра. Очі її зволожились від щастя — адже вона, мовляв, і до цього причетна.

— Ви дивіться, як про нас обписують! — похитувала головою. А за якусь хвилю дійшла й такого: — Може, оце як почнуть переміряти землю, то й підкинуть нам якусь десятину на її воспитаніє...

— Чи вам і цього мало? — кивнув я на газету.

Софія зморщилась.

— Воно, звісно... малює там... Але кров моя... ночі мої недоспані... руки мої натруджені... А за це й заплата повинна бути...

Он воно що!..

Я дуже шкодував, що не застав Степана. Й дуже був радий із того, бо вже знав його вдачу...

Надвечір зайшла до мене Павлина. Була, як завжди, дуже гарна, та тільки засмучена. Навіть кучері її, здавалося, пнулись з-під хустки на лоб пругкіше, тривожніше.

— Іване Івановичу, а скажіть... що Яринці за те буде?..

В мене все обірвалося всередині.

— Може, грошей багато дадуть?

— А ти гадаєш, що вона з тобою поділить?..

А що ж мені залишалося сказати?

Дівчина зрозуміла. Зітхнула.

— Якби гроші... то, може, поїхала б на курорти...

Й заплакала.

— Чо' воно так... Чо' гарні люди мають каратися... за чуже зло?.. Ну, чо'?!

Я не заспокоював її. Мовчки всадовив на лаву, поклав руки на плечі. Щось їй скажу... А що?.. Повитрясаю гроші з жінчиних простирадл, куди вона ховає їх сама від себе? Та й скільки витрусиш?.. Пропрацювали ми з Єфросинією Петрівною всеньке життя, а маєтність у нас та сама — стара хатина, хлівець, а в ньому божественна Манька зі своєю дочкою. Та ще скриня з лахами... Ні, чуда я не сотворю...

Походив по хаті. Перекладав думки, мов стосик зшитків — оцей поганий, цей так собі, цей гарний...

Стривай!..

Все-таки добру справу зробив старий театральний художник!

— Нічого не дадуть! — продовжив я розмову з Павлиною.— Ні шага! Хіба шану людську можна виважити золотом? Що б ти вибрала: півмішка червінців і самотність чи людську некорисливу любов і добре товариство?

— Ой, це ви правду... авжеж...

— Ото бери цю газету, їдь у повіт... До кого знаєш... до кого насмілишся... Домагайся... бийся... перемагай!

— Іване Йвановичу...— Дівчина підбігла до мене, схопила за руку й застигла — певно, вагалася, що з нею робити. Потім потисла мені правицю, шарпаючи її донизу.— Йване Йвановичу... присягаюсь... не тільки в повіт... до самого Всеукраїнського старости... Ось побачите... ну, чесне комсомольське!..

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ,

у якому автор та його добрі герої остаточно перевиховують Софію Курилиху

Після розмови з учителем Павлина загорілася їхати в повіт. Та її хазяї пішли в сінокіс, і дівчині довелося допомагати їм.

Степан відпросився на п'ятницю і суботу, в неділю — вихідний, отже мав надію за три дні управитись.

Того року ще до початку сінокосу пішли дощі, й на низьких місцях сіножаті аж хлюпало.

Косар, підкасавши холоші, брьохався восковими ногами в рудій воді, стиха лаявся,— на кожнім кроці траплялися кротовини.

Софія піддавала жару:

— Нема хазяїна. Запустили сіножать.

Степан рвучко обертався, стискав зуби.

— Позбудешся і цього. Ось підемо в комуну.

Софія знала, з якого боку вдарити.

— Вільному — воля, скаженому — степ... Туди без хазяйства беруть?.. Як що — то забирай своє ружжо та шашку й іди собі. А на мене не тече. Не ходитиму до вашого спільного казана. Та не вкриватимусь одним рядном із вошивою Василиною.

Мовчав. Тяжко дихав. Потім озивався:

— Позиватимусь. За половину всього.

Холодок проходив по спині в Софії — знала: такий тепер лад. Але за неї стояв неписаний сільський закон — ніколи ще приймак не наважувався поділити жінчине добро. Село цього не простить.

Усміхалася до себе, та, проте, справляла його в інший бік:

— Ну, що ж, уріжеш шмат поля, увірвеш половину хати й хліва, та й тягни собі до голодранців. А нам... із дочкою... як-небудь...

Он куди вона гне!

Поговорити з Яринкою?.. Вона, може, й пристане на його думку. Але чи погодяться комунари взяти на своє піклування каліку, коли вже й своїх у них вистачає?..

Люто зрізав косою вогкі купини, аж кров шугала в лице від напруження. Та хіба цим зарадиш?

Не міг він кинути пасербицю напризволяще, на Софіїну ласку... Розвалити хату над Яринчиною головою?..

І помститися Софії не міг.

Через те зненавидів усе, що повинен би мати хоч наполовину за своє.

Чуже!..

Й ця жінка, й хата її, і город, і сіножать. Навіть небо над ними — чуже.

Й працював завзято,— не від любові, а з ненависті,— аби швидше управитись. Затим — ногу в стремено й — гайда ловити оружну глитайню, Струкових та Шкарбаненкових недобитків, Титаренкового вилупка...

Й уже не зважав, що залишаються огріхи і Софія сопе від такого безладу. Й не турбувало, що дружина аж крекче, завдаючи собі на спину рядна з непросохлим сіном (зносили з Павлиною на суходіл),— так, так, натужся, скинь із себе лою!..

Шугонула від нього гадюка, зловчився, схопив за хвіст і, крутячи нею в повітрі, підніс догори. Гадина звивалася, але дістати руки не могла. Натішившись Софіїним переляком, убив огидного плазуна об кісся. Підморгнув до Павлини, що вся зблідла.

— Отак ми з гадами!..

Його внутрішня напруга розрядилася, і він з легким почуттям фізичної втоми працював уже спокійно, без злості.

Павлина почувалася дуже ніяково. Їй здавалося, ніби родинна сварка якоюсь мірою стосувалась і її. Щоб згладити враження цієї гаданої причетності до сімейної чвари, вона почала упадати навколо Софії, намагалася працювати моторніше за господиню.

— Та спочиньте, тітко Софіє. Я сама...

— Ой, чо' ти... Сказати б — чий обід, а старцям клопіт,— із грубуватою вдячністю бурчала хазяйка.— Стань спочити, так той бусурмен... Ой і лихий же!.. Все за комунію свою...

— Дядько Степан справедливі...— ухилялася від суперечки дівчина. Досадувала сама на себе, бо все відкладала дуже важливу розмову.

Як зійшлися підобідувати, сказала, не піднімаючи очей:

— Дядьку Степане, треба завтра якось відвезти Яринку в Половці.

— А чо'? — насторожилася Софія.— Не бачили її там, чи що?

— Затверджуватимуть у комсомол. Це вже нас п'ятеро буде в Буках.

На якусь мить Софія заніміла.

— Оце так?! — вибухнула вона.— За моє добро?! Чи мало ще мені горя в хаті?!

— Оце так, тітко! — тихо, але твердо відказала Павлина. Вона вся напружилася — ось зараз скочу на ноги, побіжу, зберу манатки і...

— Молодець дівка! — просто сказав Степан.— Завтра сам запряжу.

— Радше б на цвинтар повезла, аніж туди!

— На кладовище тебе я випроваджу,— лінькувато пообіцяв їй Степан. Але в голосі його відчула Софія таку погрозу, що в неї всередині аж тенькнуло.

Схопилася на ноги й побігла додому.

Степан переглянувся з Павлиною і непоспіхом подався за дружиною.

Коли Софія влетіла до хати, їй здавалося, що в ній гуде осиний рій.

Підступила з кулаками до дочки, засичала:

— Бога с-святого перес-стала боятис-ся?!

— Чо' вам? — трохи зблідла Яринка.

— В комсомол?! Мало тобі одного лиха?! Мало поговору?! Мало слави?! Не поїдеш!.. На гікони присягаюсь!

— Винесіть, мамо, образи,— з дивним спокоєм сказала Яринка. Й ще мовила занімілій од жаху матері: — Як вони мені не помогли, то й не нашкодять. Винесіть! — Лице її аж пересмикнулося від болю.

— Не пої-і-ідеш! — заридала Софія.— Проклену!

— Поїду, мамо. Це вже собі так і знайте! А тільки...— Вона на якусь хвилю завагалася.—...А тільки станете на заваді — поб'ю рогачами всі образи в хаті! Ага!.. От візьму й поб'ю!.. А ви мені нічо' не зробите. Дядько Степан заступляться!.. От і поїхала. Й у комсомол записалася!.. Бо з вами... та з вашими турками... глитаями... я щастя не зазнала... Та й не зазнаю...

Софія заточувалась-заточувалась, та й сіла на лаву. Тільки ворушила губами, бо голос утратила.

Такою її застав Степан.

— Дядьку, подайте матері води. Вони нездужають.

— Я їй ось зараз дам пити!..— похмуро протяг Степан.— Ну, то що? — звернувся до дружини.— Одговорила?.. Говорила, балакала, розказувала, аж плакала... Увірвалося вже твоє! — І майже з жалістю глянув на дружину.— Не ставай людям на дорозі, бо стопчуть. Не затоптуй правду, бо опечешся! — Узяв за руку, поставив на ноги й легенько, але настійливо потяг із хати.

— А в комуну не піду, а хоч убий! — Це була поступка Софіїна — чоловікові й дочці.

— Та тебе туди й не приймуть,— теж поступився Степан.— Ти й там злигаєшся з куркулями. Та ще й не замолила гріхів за Титаренкового душогуба.

Що діялося в Софіїній душі — не відала, мабуть, і вона.

Чи й справді поступалася чимось — Степан не знав. Вона хитріша, ніж можна сподіватися.

Так і зрозумів: з надією на більше вимагала малого.

— І ще гобразів не руште. В першій хаті.

— Ну-ну...— буркнув він. І це була не поступка, а розуміння її наміру торгуватися.— Ну-ну!..— цього разу

твердіше сказав Степан, і вона відчула в цьому тихутиху погрозу.

І ще виторговувала:

— Мабуть, тій Павлині тісно в нас... Та й люди бебають, мовляв, хазяїн молодий, а вона дівка гарна... От, мовлялечки, коло соломи й дрова займуться... То хай би...

— Ну-ну?..

Цього разу вона прикусила язика.

До вечора все небо затяглося хмарами. По вечері Степан мовчки пішов із хати. Надворі стояла глупа парка ніч. Непоспіхом, попід тинами, слизаючись на вузенькій стежечці, подався до Василини.

До хати не заходив. Легенько постукав у шибку нігтем. Як ласка, виглянула жінка, довго приглядалася. І, упізнавши, легенько охнула й припала йому до грудей.

— Гадала, ніколи вже не прийдеш. Ой.

Обома руками пестила його руку, потім поклала собі під кофтину.

— А я тебе кілька разів бачила. Їхав на коні. Ружжо й шабля. Прямий такий. Як козак... Може, до хати зайдеш? Стара спить.

— Чого мені так добре? Наче з рідною сестрою.

Жінка мовчала, зітхала, легенько вивільнила його руку.

— Ти наче нетутешній...— сказала печально.— Наче з іншого світу. Ой.

— От ти й діждалася... На тім тижні комуні нарізжуть землю.

— Страшно... Зайдуть бандюги... а в мене аж троє...

— А наші карабіни, наші шаблі для чого?.. Виловлюємо... й виловим... Щоб ти була спокійна.

— Ой любий мій! — Вона несамохіть знову притислась до нього.— От такого б мені... до любові... до серця! Ой. І так би любила... чорнобривий мій!..

Степанові запекло в очах. Обійняв, погладжував худенькі плечі, цілував маленьке дитяче обличчя. Вуста її були сухі й шорсткі.

— А я, як і був, так і зостався... ба, мабуть, і залишусь далеко від тебе...

Мовчали й журилися кожне об своє.

— Пенсію справно платять?

— Авжеж. Щомісяця ходжу в Половці на пошту. Все до копієчки сплачують... А баба такі раді, щоразу віддаю їм по карбованцю, ховають. «Це,— кажуть,— мені

на поховання. Приговори,— кажуть,— чоловіка, щоб зробив труну гарну чорну, з хрестом на вікові, буду в ній спати, може,— кажуть,— швидше в Бога сподоблюсь...»

— От дивлюсь, як люди стомлюються на світі жити... Мені двадцять восьмий, а вже тяжко. Інколи думаєш: хоч би який бандюга послав кулю під ліву лопатку.

— Ой, що ти!.. А як же я тоді житиму? Про кого думатиму?

Й знову смутилися.

— Ходімо.

Жінка довго не відповідала.

— Справила меншенькій нову крамну сукенку. А хлопцям — штанці... Ти ж не любиш мене.

— А не можу без тебе.

— Який ти щирий. Ой. За це тебе, мабуть, ще більше любитиму. Чорнобривий мій.

— Не знаю чий. Не знаю, чи коли прийду до тебе. Не знаю. Але так як подумаю — то начеб ми прожили з тобою в парі двадцять літ. І начеб я на заробітках, а ти мене ждеш. А я не знаю, чи прийду.

— А я і кажу тобі: не буду одбивати. А як прийдеш сам — прийму.

— Сестро!..

— Не кажи так. Ох, як мені боляче!.. А проте люблю і для тебе нічо' не пожалію, хоч ти й не прийдеш. Знаю — не прийдеш. Людині інколи цілого життя не вистачить, щоб прийти, де на ню ждуть.

— Як же ти близько від мене. І як далеко!

— Так, мабуть, нам судилося. Ох, якби ж ти мене любив!..

— А проте й жити без тебе не можу.

— Не до мене ходиш. До совісті своєї. До правди своєї. А проте хтіла б, щоб до мене самої прийшов. Ой.

— Ходімо,— крізь зуби сказав він.

— Мабуть, так і зостанемось — і самотні й укупі. Та мені більше нічо' й не треба — аби тільки думати про тебе. Й чекати на тебе, як прийдеш зі своєю бідою. Але чуй, хто тебе там тримає?

Навіть найближчій душі він не міг сказати. Обняв молодицю, що та аж застогнала, й пішов, коливаючись, мов п'яний.

«Оце, здається, і тримає мене на світі».

Спозарання виряджала Софія чоловіка й дочку мов на суд, на страту. Може, й повернуться. Але то вже

будуть інші люди. Й у хаті, де колись вона була господинею, настануть нові порядки, нові голоси почує з уст людей, що втілились у оболонку колишніх рідних. І слова її про минуле сприйматимуть із подивом — нічого вони не знають про колишню дружину й матір,— адже це тільки двійники тих, кого жінка сьогодні проводжає в далеку-далеку дорогу...

Чекала їх, може, цілі роки.

А повернулися всього годин за чотири — веселі, такі самі, як і були.

— Ой мамо, там такого казали!..— сплеснула руками Яринка.— Й мене трохи картали, ей-бо, лаяли, що погано вивчила ту книжечку... ну, програму... ще й статут... Кажуть, якби іншого, то й додому прогнали б... щоб гучив як слід... І тепер у нас в селі свій комсомольський осередок... Павлина, й Карпо Антосин, і Крикун, і Мить Петрук, і я. І будемо своє робить — помагати партійним, щоб нове життя... щоб люди комуною жили.

— Ну, ти диви!..— вдавано захоплювалась Софія. А сама пильно приглядалася до дівчини — чи ж її це дитина, чи не підмінена. Так, це була таки її рідна кров, і в подяку за те, що все залишилось, як було, Софія остаточно сприйняла її як дочку — чи ж не однаково мати любить дитя, що випадково стало калічкою?.. Ще міцніше.

— Ну, ходи, ходи! — простягла вона руки, щоб зняти її з підводи.— Ну, йди вже, доньцю, химеристе моє нещастячко!

Й це було так насправді, так щиро, що Степан замилувався і поковзом чмокнув її в щоку.

— Ну, от... А ти гвалт підняла... Усе, як треба. Так і повинно було бути.

Й та веремія, що зчинила вона була, зараз видалась Софії такою непотрібною, дурною, що тут же поклала собі більше ніколи ні в чому не ставити опір чоловікові та дочці. Так востаннє присягалася. Бо то ж чоловік! Бо то ж дочка!..

Їй кортіло підставити боки Степанові — ну, бий, бо винувата! Але він так поблажливо й доброзичливо погукував на неї, як зносили все з воза до хати, що жінка в цьому вбачала кару ще суворішу, аніж би Степан її одлупцював. І Павлина стала їй такою рідною, що, наслідуючи чоловіка, Софія теж погукувала на неї — без злості, добре, як до дитини у великій селянській

сім'ї. І та сприймала це як належне, й так само беззлісно огризалася — на правах близької родички й робітниці на родинному шарварку.

Й кудись у найтемніші закутки пам'яті позникали всі, хто тривожив Софіїну сприйнятливу душу — й свати Титаренки, й інші родичі через них — рипучі й недобрі Балани. Й хоч їх не стало, пощезали, як лихі духи по третіх півнях, а більше не учувала себе самотньою, мовби все село зійшлося до неї в хату — рід її й плем'я.

«Як і вмру, то на Великдень!»

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ,

у якому Іван Іванович Лановенко ще не знає, чи заступить кого-небудь грудьми

Мокрі кури повмощувались попід хатою, стрінують із голівок краплі води, позіщулювались, попригиналися, наче їх збираються ловити. Тільки червонястий півень походжає окремо, бадьориться, хизується перед своїм гаремом витривалістю. Сміливо ступає в рівчачок, вибитий краплями зі стріхи, час від часу розгрібає пазурами стужавілу мокру землю, припрошує своїх коханок підобідати черв'яком, що, потривожений, скручується в кільця й випростовується, мов пружина.

Вже третій день ідуть дощі. Це ті, непрошені, під які сіна́ кошені. Буйна зелень без ясного сонця видається похмурою і недоброю. Навіть від погляду на неї робиться на душі холодно й незатишно.

На сірій каламуті низького неба пропливають, мов видива, брудні, з невиразними обрисами чудовиська-хмари. Розгрузлі вулиці, вкриті сірим ряботинням слідів, калюжками, схожими на вигризки проіржавілої цинкової бляхи, пустельні й німі. Тільки зрідка, сковзаючись, похитається дядько з підкасаними до колін холошами, з напнутим на голову мішком у ріжок.

Холодно й нудно.

Від вимушеної бездіяльності не знаєш куди подітися — чи то зайти до кооперативної крамниці, де розпарені мокрі мужики, посідавши на порожні ящики, ляпають масними картами по бочці з-під гасу, чи податися до сільради, де сонний Федір позіхає так болісно й смачно, що потім мусить, стогнучи, вправляти собі щелепу чи так і сидіти в нудному

присмерку й сліпати над книжечкою Жюля Верна про екзальтованого однорукого вояку, що підбив своїх нерозважливих приятелів податися на Місяць. Надягаю брезентового дощовика, накидаю на голову каптур і йду до кооперації по цукор і новини.

Знайома картина: вмостившись ліктями на широкім прилавку, куняє продавець Тодось, непорозуміло кліпає на звернення хлопчиська в кашкеті без козирка й, второпавши що й до чого, викидає, немов грається в орлянку, цукерки — по дві на копійку. Й, затуманеним поглядом змірявши набридлого покупця, знову поринає в свої тяжкі думи.

Віконниці на загратованих вікнах Тодось не відчиняє навіть удень. У присмерку крамниці пасмами стелиться дим від «розкурочних», які палять багатші хазяї, і від махорки й «турецького» — це вже мужики бідніші.

Точаться неквапливі, монотонні, мов дзижчання мух, розмови, безконечні й помірно хвилясті, як телеграфні проводи. Й дратує вдавана безсторонність суджень — чи то від великих хитрощів, чи тому, що ці речі вже набили оскому.

Починається з того, що ціни на пашню падають, а до краму не підступишся — аршин ситцю аж цілий злот.

А потім поступово всі речі зводяться на комуну. Хай би її десь одділили — на далеку степову економію, щоб не колотила мужиків. Щоб не так заздрісно було — адже скільки землі їм, комунарам, увітнуть від громади, аж цілих двісті десятин, казав землемір, і житимуть комунари, мабуть, ліпше за багатих мужиків,— адже влада їм і кредити, й позички, й усяку машинерію. А ще й п'ятиполля заведуть, а за ними й мужиків приневолять хазяйнувати в п'ять рук, а це ж толоки зменшиться, де худобу випасати?.. А ще й расового бугая триматимуть, та й за те їм плати. А в кого з багатих свій бугай, то так він і захиріє, а від того великі збитки хазяям. І олійницю, і крупорушку заберуть тії комунари в млині, а в кого з хазяїв своя — то хоч сам тоді під прес лягай, бо комунари братимуть меншу міру... Й де ж це видано, де ж це чувано, щоб отака несправедливість.

І, кажуть, збираються багаті хазяї на раду, обмірковують, яка то шкода буде їм од комуни. Й хтось примітив, як до тих хазяїв, будем казати — куркулів, прослизнув Данько Котосмал, і бачили, кажуть, у нього щось таке, мовби куцак за поясом,— ой, либонь, устрелить когось і махне на Кубань у комиші несходимі.

А ще гомоніли: нарубали розбишацькі парубки кілків, як будуть, мовляв, одбивати землю до Половців, то поло-

вецьким мужикам голови провалювати, щоб не зазіхали на чуже добро. А влада, мовляв, як побачить таке, то мусить поступитися і комуною, щоб хазяїв не сердити. Бо тут тобі й Польща, й Англія, та ще й свої сердиті мужики...

Я слухав і думав: чи то залякують, чи й справді куркульня не склала зброю?..

Невже наші сільські — Поліщук, Безуглий і Коряк — нічого не відають про ці розмови? Чи, може, й знають, та не надають ваги — провокаційні, мовляв, чутки?..

Мені вже відомо, що наступної неділі мають прибути представники половецької земельної громади й комуни на визначення в натурі нових меж.

І мене чомусь дуже непокоїть, що того дня у нас, в Буках, справляють храм. Чи не перенести б розмежування на інший день?..

Ні, мабуть-таки, тривога моя марна, всі дядьки, й багаті, й бідні зовсім не згадують храмове свято, й жодних сильних емоцій у розмовах не помічаю.

Може, навіть краще буде, коли державної ваги справа відволікатиме дядьків од непомірної пиятики релігійного свята. Так, мені здається, і розрахували все до тонкощів наші сільські проводирі. Ну що ж, побачимо.

Із кооперації брьохаюсь грязюкою до Баланової хати — як то межовий інженер добродій Кресанський підготувався до межування.

Коло повітки ціла купа двоаршинних дубових стовпів із поперечками й таврованими державним гербом зарізами. Лежать також довгі тички на віхи.

Балан зустрічає мене з незвичною запобігливістю, як давнього приятеля. Мовби й не давав мені короткої відстрочки в смерті — «живіть покамість».

А дідько його знає, що в нього на мислі... Й землеміром, здається, цього разу вдоволений, бо вже й не згадує про збавлені чоботи.

Кресанський, як завжди, насмішкуватий і єхидний.

— М-да... Ви розумієте що-небудь на планах? Ах, я і забув, що ви колишній заурядпрапорщик!.. Ну, так от: зафарбоване сірим — це старий світ корисливості й наживи, індивідуальний сектор; рожеве — новий світ... м-да... наша довгождана комуна; блакитним визначена площа, що відійде до половецьких князів чи то пак до трудящого селянства села Половців... Грандіозно?.. А ви кажете — Кресанський ретроград, реакціонер, мало не погромник!.. М-да...

«Ну що ж, ваше вірнопідданство, свої пуди, самогон і свинину, зібрані з мужиків, «задєлку», виправлену з казни, ви відробили сумлінно. А тепер ми змусимо вас здійснити цей проект і в натурі. Дерзайте в ім'я Революції, коли хочете, щоб вас і надалі тримали на роботі!..»

Так я промовляв до нього подумки. А вголос поблажливо підхвалював:

— Ой, що ви, що ви!.. Я певен, що ваша бравада й фрондерство тільки прикривають справжню відданість і любов до революції!..

— Любов?.. М-да... Відданість?.. М-да... Боюсь, що остання моя чеснота незабаром вилізе мені боком...

І глянув на мене поверх окулярів. Якось промовисто.

— Вам щось відомо? — запитав я по хвилині мовчанки.

— Відомо?.. М-да... Знаю тільки, що мужик любить бунтувати. Проти його імператорської величності. Проти верховного правителя. Проти правителя півдня Росії... Проти... м-да...

— І ви гадаєте?..

— Нічого не гадаю. В неділю виходимо в натуру відбивати нові межі. Решта ж мене не стосується.

На порозі відчинених сінешніх дверей стояв Балан і, ворушачи вусами-віниками, споглядав затягнений хмарами світ. Було схоже, що чекає на мене.

— Кхе-кхе... задощило...— І лагідненько взяв мене за лікоть.— З добродієм землеміром бесідували?.. Такий уже розумний чоловік!.. І так за нову власть уболівають!.. Кажуть — правильна власть... Робоча й християнська. А я їм на те — всі ми, мовляв, на таку власть сильно дуже довольні... Кхе-кхе... От і землю, мовляв, знов ділити муть на душі... на комунію... та на чужі села... Аякже — тра!..

— А чоботи?..

Балан тільки рукою махнув.

— А земелька, що од вас ще одійде?..

Балан глянув на мене з усміхненою, лагідною і розумною ненавистю, розумнішою, аніж він був сам.

— Од Господа за гріхи наші.

Я подумав собі: «А чого це їх обох,— і квартиранта, й господаря — наче хто підмінив? І чому між ними, якщо судити з Баланових речей, раптом настала злагода?»

Якоїсь певної думки не дійшов, і це ще більше мене занепокоїло.

На воротях довгенько вагався, куди йти.

Ригора Власовича знайшов коло комунівської кузні. Разом із Коряком та Безуглим розглядав обидва парових трактори. Одного з них механік почав справляти.

Поздоровкався.

Сашко й Коряк відповідали дуже привітно. Підставляли для ручкання лікті — руки в мастилі.

Поліщук був чимось дуже зажурений, і на моє привітання тільки зобиджено пожував губами.

— А знаєте, як вони працюють? — хотів просвітити мене Коряк, кивнувши на трактор.

— Е-е, бачив ще в Бубновського. Один на однім кінці гонів, другий — на іншому. Й лебідками тягнуть на стальних кодолах п'ятикорпусні плуги.

— Ех, люблю тямовитих! — незаслужено похвалив мене механік.— А в нас вони запрацюють — ого!

— Що там у вас? — невесело запитав Поліщук.

Якось нерішуче,— мені завжди бракує переконаності в безперечній власній правоті,— я оповів про всі свої тривоги.

— Схоже, що гідри ті, глитайня, стало бути, щось затіває... І це ви правильно, Іване Івановичу,— те храмове свято зовсім не до случáю... Може б, заборонити попові?..

— Нажаліються аж у Харків. Біди не обберешся...— Це Сашко.

— І не з руки,— покрутив головою Коряк.— Скажуть: вас аж троє комуністів, п'ять комсомольців, а не зуміли приборкати стихію...

— А щоб відкласти розмежування? — подав думку я.

— Ніяк не можна, Іване Івановичу,— заперечив Поліщук.— Викликали суміжників повістками. Та й комуні не можна чекати, треба орати ранні пари.

— А може, обійдеться? — озирнув усіх нас єдиним оком коваль.— Ні, братики мої, побояться глитаї напасти на комуну! Знають, що Радянська влада стоїть за неї кріпко. Замахнутися на комуну?! Ні. Не такі вже вони дурні.

Довгенько мовчали.

— Ну що ж, хай спробують, турки.— Ригор Власович мовби знічев'я переклав із кишені в кишеню наган.— Тричі по сім — двадцять один. Та ще моя гвинтівка із двома обоймами. Та ще дві взяли в міліції. Можна йти в атаку на світовий капітал... А за добру раду, Іване Івановичу, спасибі вам від Радянської влади, партійного осередку й комнезаму. Не сумнівайтеся, будемо пильнувати. Ех, Іване Івановичу, давно ви підступили до партії. А щоб

записатися остаточно — не маєте соображенія... Було б тоді нас четверо... Та не стійте на дощі, йдіть собі до Просини Петрівни, а то застудитесь та ще вмрете. А хто ж тоді нас учитиме? — Й усміхнувся самими очима.— Й ще раз не турбуйтеся, з контрою та зі стихією ми управимось.— І міцно потрусив мою руку.

Натяки наших сільських проводирів на якісь заходи, що вони нібито вживають щодо можливого виступу вандейців, не заспокоїли мене.

Я розумів: якщо й справді куркулі готують якусь капость, то вона в першу чергу буде спрямована проти комуни. Хоч і не відкидав можливості якогось маневру, що мав би навести слідство на хибні висновки.

Вдома мене чекала ще одна новина. Ох, це жіноцтво!..

Єфросинія Петрівна, виявляється, вже десь довідалась про причини Ригорового поганого настрою.

Поліщука готують у висуванці.

Волосні й повітові начальники пересвідчились, що, попри деякі адміністративні спотикання, Поліщук людина тверeза й розумна, досить хитра й крута, коли йдеться про його ставлення до куркульства, досить тверда в проведенні державної політики, й тому вирішили поставити його на відповідальніший пост. А що освіта в нього недостатня, то ухвалено було,— ну, звичайно, й десь записано,— послати його на навчання.

І ще довідалось пронозувате жіноцтво, що Ригор страшенно хотів залишатися у своєму селі, в комуні та ще й на рядовій роботі.

«Товариші, дожив я до комуни, то дайте мені в ній жити й умерти!» — так, кажуть, просився Поліщук. Але на це не зважили.

«Пожити тобі дамо скільки влізе,— так, мовляв, йому відповіли.— А от з Буками доведеться розпрощатися, бо й коріння, і насіння свого ти там ще й досі не лишив».

Це, як розуміло жіноцтво, мабуть, натякнули йому на невдале залицяння до теперішньої Ступиної дружини, колишньої пресвятої діви Ядвіги.

Оце вже втрете раз по раз безжальна доля відриває од мого серця близьких людей.

То Ядзя Стшелецька пішла від нас шукати щастя в Ступиних хоромах, знайшла там купу чужих дітей, товстезну Біблію та вузлуваті руки-кліщі, що мнуть і рвуть її красу.

Потім люди забрали від мене останню любов.

І оце вже й суворий Ригор, до якого я колись ставився поблажливо й трохи іронічно, відходить од мене у вищі сфери.

Мені тепер щодня не вистачатиме цього чоловіка. Залишуся сам без його переконаності, не дивуватиме мене його безкомпромісність, не сердитиме жорстокість по відношенню до «турків», не хвилюватиме його некорисливість, не дратуватиме спартанський спосіб життя, не ображатиме грубість, коли йдеться про мою нібито інтелігентську благодушність, не розчулюватиме його нерозумна жертовність у коханні,— одне слово, потечуть дні без дива, без хвилювань, без любові й гніву.

І я, може статися, залишуся без нього зі своїми вагання-ми, нерішучістю, ніхто мене не підштовхне, ніхто щиро не вилає. І, може, доживу свого віку, не осушивши, як кажуть, дитячої сльози, не заступивши нікого грудьми.

Але хоч хай би там що — я був на боці Комуни.

На цьому уриваються записи Івана Івановича Лановенка.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ,

у якому автор змушений продовжувати Книгу Добра і Зла сам-один

Правили заутреню в церкві, потім уся паства йшла процесією.

Було тихо й парко. Простоволосі бронзові діди ревно й терпляче, готові на подвиг, якого від них ніхто не вимагав, готові, може, й на смерть покірливу на очах хрещеного люду,— заради чого — ніхто не знав,— несли позолоченого хреста й корогви кудись у далеч, думалось, аж по той бік життя.

Земля була тепла й вогка, й кожен, ступаючи в її м'яку податливість, із розчуленням учував себе навіки з нею спорідненим — у житті й смерті.

Від присадибних канав млосно пахло бугилою і лопухами. Бджоли креслили безконечні напружені спіралі над блідо-рожевим квітом дерези. Жалібний негучний спів церковного хору, схожий на гудіння бджіл, запаморочливим димом стелився сіро-голубими вулицями.

Й усі — й ті, що перед вели, й ті, що плентались у хвості,— й знали й не знали, куди прийдуть. І знали й не знали,

чи живуть вони, чи вже померли. Були живі, бо дихали й рухались, були мертві, бо з піснею неухильно йшли до мертвих.

Зупинялися на вулиці. Тихо проказував отець Никифор старі як світ, незрозумілі слова, потім, мов горобці, злітали гласи, й хор срібними й неживими голосами виспівував «алілуя».

Так брав свій початок той день.

І ще почався він з того, що в сінях сільради знайшли підкидного папірця.

«Зничтожимо тую машинерію шо постягали до комуни».

— На пушку беруть,— переконано сказав Поліщук.— Куркульський папірець. Бо хто насмілиться зараз піти вдень на злочин?

— Ти почекай-но, хай нап'ються! А що сьогодні в церковників «мир погибатиме», то дам собі голову втяти,— похмуро кинув Сашко-комнезам.

У Ригора Поліщука на щоках випнулись жовна.

— Заманюють, контри, в якусь пастку.

— Й хоч вони цього й домагаються, та треба нам розділитися. На відмежування підеш ти, Ригоре, а нам із Саньком та комсомольцями потрібно побути коло ременту. Бо якщо й справді глитайня поб'є машини, то що ж тоді комуні?..

Думали. Гадали. Прикидали сюди й туди, а проте вигадати чого-небудь ліпшого не могли.

— Й не кажи, Ригоре, а машини для нас зараз — головне! — Сидір Коряк рішуче зробив у повітрі заковику, схожу на кому.— Й ще б міліцію покликати...

— Сказав! — Поліщук самолюбно нахмурився.— Що ми за влада, що ми за партійці, коли турків боїмося!.. Отак самі й справимось. Чи, може, хто й боїться?..

— Іди ти!..— мляво відгризнувся Сашко.— Герой.

— Ну, так от!..

Поліщук поклав до кишені свого знаменитого зшитка, в якому були переписані всі гріхи «турків», і подався підганяти землеміра. О десятій годині сумежникам була призначена зустріч на половецькій межі.

Все частіше й частіше, нагнітаючи екстатичне тремтіння і страх, зупинялася процесія, і хор металевими безживними голосами закликав невідомо до чого. До освяченого злочину? До безіменного подвижництва? До готовності померти — за кого? До прагнення стати рабами?

Очі ставали металевими, тіла — чавунними, відлитими в заздалегідь заготовлених формах. Дихання — механічним, мов із бездушного ковальського міха. Йшла процесія.

Збиралися майбутні комунари одним гуртом. У празниковій одежі, зі світлом завтрашнього в лицях. Усі були знайомі й близькі своєю давньою бідою, сьогоднішніми добрими сподіваннями. Й усі видавалися несхожими на вчорашніх буденних. Жінки — кращі, ласкавіші, чоловіки — мужніші, розумніші, добріші. Ще не піднятий, стояв серед них прапор. Вони його піднімуть.

З вишневими пужалнами сходились до сільради середні хазяї. З насмішкуватою поблажливістю косували на комунівців,— диви, диви, он Василина як нова копійка, а Баланів наймит мов із медяником у роті,— мружились од міцного самосаду й від задоволення, що сьогоднішній земельний переділ їх мало стосується.

В церковній процесії попереду коливалися сільські дуки. В поглядах — удавана святість, зле терпіння, єхидна мудрість людей, що знають більше за інших. Щось буде. Буде.

Церковна процесія мов ненавмисне зупиняється навпроти сільради. Металеві, неживі голоси хору запаморочливим димом стеляться над вигоном. Дуки похапливо хрестяться. Буде. Буде. Буде.

Середняки озираються довкола — щоб не першому й не останньому — обережно торкаються до козирків. Нам і так, нам і сяк, наше діло — сторона.

Почервонівши від рішучості, комунівські чоловіки залишаються в кашкетах. І прапор росте, виростає над ними — їхня людська надія. Знак готовності до бою.

Корогви.

Прапор.

Хор стихає.

Буде. Буде. Буде.

Обережно перезираються дуки. Нічого не знаємо. Нічого не відаєм. Нічого не скажемо.

Й зовсім тихо, наче нашкодивши, проходить далі процесія.

Тісним гуртом, з прапором попереду, вирушають комунари на поле. За ними поступово, наче втягнутий розлитою річкою, плине люд. Немов відважні горобці серед гайвороння, снують у натовпі діти.

З Баланового подвір'я виїжджає підвода, навантажена довгими віхами та опецькуватими межовими стовпами.

Втиснутий у вузенькі вулиці, ніби вода в млиновий лоток, тече натовп.

Корогви запливають у притвор, діди хутенько ставлять їх у куток і чимчикують додому — випити й закусити, чим Бог послав. І це бажання таке нестримне, що навіть титар Прищепа не залишається з кліром наводити в церкві лад.

Будьмо. І ще раз будьмо. Перша — колом. Друга — соколом. Третя — дрібною пташечкою.

За що мир погибає?

Через комуну, куме, через комуну.

У кілки їх. У кров. У погибіль.

Не можна. За ними влада. Хазяї кажуть не так... а ось так... І землемір, учений чоловік, то віи...

Тихше... тихше...

Суне на поле друга хвиля. Чорна.

За селом, там, де половецькі землі стикаються з буківськими, все село збилося в натовп.

Чималий гурт половців, ніяково посміюючись, підходить до буківської земельної комісії.

— Будьте здорові на межі!

Показних дядьків обрала половецька громада своїми представниками. Зростом — добрих футів по шість та ще й з лишком, розтоптані босі ножиська, ручиська — хоч бочку під пахву бери, кулаки — мов кавуни, а вишивані манишки на сорочках ширші, ніж у бідного на полі постать.

Негнучкими пальцями з кремінними нігтями повільно витягають люльки, неквапливо запалюють, обережними поглядами обмацують буківців і аж потім витягають папери із здоровенними сільрадівськими печатками — свої посвідки.

Не такими спокійними хотілось би бачити буківським багатирям отих половецьких зайд... Прийшли по чужу землю — кланяйтесь у ноги, сучі сини, може, й зглянуться хазяї на вашу вікову нужду, позітхавши, й поступляться вам якимсь десятком десятин — що з панського, як уже так влада наполягає... А то стоять, задерши голови, мружаться від диму чи від в'їдливої посмішки... Аж двісті десятин прихоплять широкоштанні розбійники. Й наплюдять на тих десятинах стільки половецького кодла, що за

кілька років знову присунуть — оддайте й ще, дурні буківці!.. А нема на вас повітри!..

Двоє парубків із землемірового почту тягнуть мірний ланцюг. Щоразу по десять сажнів одходить до Половців. І ще ж якої землі!.. Ну, досить уже, досить, майте совість, закопуйте палю!.. Не слухають... Уже п'ять раз по десять сажнів відтято од самого серця... П'ятнадцять... вісімнадцять. Утирають чола парубки — весь час доводиться нагинатися і випростовуватись, втикаючи на кінцях ланцюга залізні кілочки-шпильки.

Копають яму на палю. Під стовп кидають сірого камінця — «нетлінний предмет», повертають палю зарізом на ліс, прикопують біля неї високу віху з кудлатою головешкою — крутінь соломи, обкопують копець, землемірові парубки сідають на підводу, а всі інші пішки вирушають до лісу,— там має бути друга паля.

Лихо позирають буківці на половецьких, до котрих підходять усе нові й нові односельці — старі й малі.

— Дав Бог і нам долю!

— Не Бог, а Радвлада!

— Ну, що, зажерли?

— Може, вам ще й табун коней? Череду корів? Отару овець?.. Хазяйнувать, так хазяйнувать!..

— Нічо', самі розведемо. На землі, що нам Радвлада дає.

— Добре давати з чужої кишені. Чо' немає в мене, то на тобі, Семене!..

— А ти не дуже, контра!.. Либонь, вам весь Бубновський маєток оддали!

— Віддали, та з рук не випускають. У кого й борінка «зигзаг» була, то й ту одібрали на комунію!

— А в комуні — не ваші?

— Там усплош голодранці!

— Поговори, поговори! Глитай!

— Ти своє глитай, а на чуже не зазіхай!..

— Петре, чо' ти з ним завівся? Пошли його ік дідьку А не відстане — посади на долоню й здмухни!

Сердились. Бурчали. Ціпили зуби. Скоса позирали на похмурого Поліщука, що йшов разом із учителем.

— Добрі й ці! — кивали на голову сільради й на Івана Івановича, голову земельної комісії.— Не робили на землі, а віддають нетрудженим, ще й посміхаються: «Мужички будуть жать, а ми будем їсти!»

— Нічо', прийде й на них... Он кажуть добрі люди... хазяї... Тихше... тихше...

Підходило до натовпу дедалі більше половців.

— Боже поможи, люди добрі!

— На вашу поміч ждали, щоб ви нас обібрали!

— Половецькі гольтіпаки!

— Ану, тихше!..— Ригор Поліщук загрозливо примружився.

— Товариші! — перекрив галас своїм тенорком учитель.— Не носіть злоби в серці! Будьте завжди людьми. Там, де мудрість, там і справедливість!

— Оратель сухорукий!..

— Якби сам коло землі упрівав, то не те б співав!..

— Тихше, людоньки, тихше... Не настало ще времля!..

Мовчки, сопучи від натуги, землемірові парубки закопали під лісом другу палю. Скрушно похитуючи солом'яною головою, важко звелася друга віха.

— Ма-га-атінко, скіки втяли!.. А ще ж на комунію!.. А ще ж на каведе!..

— Люди добрі, не поступайся!..

— Тихо! Нажлуктились, як свині браги, то йдіть спати! — озирнувся Поліщук.— А то...— І постукав нікельованим наконечником олівця по зшитку.

— Він ще й грозиться... гад!..

— У три шиї зайд!..

Половецький хлопчина, задерикувато блискаючи очима, вискочив на свіжий копець, затанцював:

— Ой гоп, гала, наша взяла! — Поплескував себе по стегнах, попід коліньми, крутився на одній нозі, мов чортеня, що вирвалось на волю з пекла.— Ой, гоп, чуки-чуки, показіться, вражі дуки!..

Розмахуючи ліктями, кинувся до нього Павлик Титаренко.

— Ви чо', пагшиві комнезами?! Чо' кгивишся?! — Підстрибнув по-півнячому, вдарив половецького кулаком у вухо.

Хлопці зчепилися, скотилися в канавку. Павлик уперся коліньми своєму супротивнику в груди й гамселив куди доведеться.

Половецький дядько спокійно й неквапно підійшов, одним стусаном знизу підбив Павлушині руки, потім підняв за сорочину й відкинув геть.

— Хрещений люд! — заволав Балан.— Настало времля!!!

— Діток б'ють!

— Борони рідну кров!

– Бий гастролябію!

— Бий половецьку босоту!

Якийсь кудлатий, із божевільними очима, роздерши в крикові червоний рот, рубонув заступом астролябію.

— Землеміра не тро-го-онь! — ревнуло збоку.— На-а-аш чолові-і-ік!

Бризкаючи слиною, кинулись до підводи, хапали віхи, трощили в спицях на кілки, гатили половецьких.

— Бий-и-ий!

— У кро-го-ов! У кашу! В сме-ге-ерть!

Зблідлий Поліщук вихопив нагана, випалив у повітря.

— Стій, глитаї! Поб'ю! Хто ще раз ударить — там і ляже!

Баланові родичі — Близнець і Харченко — накинулись на нього ззаду. дужо викрутили руки.

— Ти що ж, гадюко, хочеш нам діток перестрілять?!

Миготіли кілки. Ревище різало душу.

І тоді з поросло'ї кущами лісової канави, мов чорти із терну, вигулькнули три постаті.

Згинці, немов закрадалися в чужий баштан, наближалися до побоїська.

В кучерявому, оброслому рудою бородою, впізнали Данила Титаренка!

— Данько Котосмал!

— Ох, цей учворить!..

Данько спокійно розмахував обрізом, його поплічники мали за плечима іржаві гвинтівки на ременях із сириці.

— Іменем Радянської влади ви, бандюги, заарештовані! — гукнув Поліщук, випручуючи руки.— Н-наган, гади!!.

Кілька комунарів почали пробиватися до Ригора на поміч.

Данько помітив це, наставив куцака. Його спільники хутко скинули з пліч гвинтівки.

— Которі за Ригором — розступіться! — скомандував Данило.— А то куля — дура, а штик — молодець. Пойняли?..

За Ригором і двома куркулями, що цупили його за руки, вмить розтеклася широка вулиця.

— Даниле, сучий сину... Значця, так... чо' надумав?

— А ви, тату, йдіть одцюдова! Чо' надумав, то не передумаю! Одібрали в мене все... то чо' вже мені?.. Все одно — що в лоб, що по лобі.

— Даниле! Що сродственикам твоїм буде — знаєш?!

— Не кавчіть, тату! То брат став на брата, а син на отця свого!

— Люди! — закричав учитель.— Хапаймо їх! У ім'я людяності!

— Одійдіть, Іване Йвановичу! І ви всі, геть усі подайтеся назад! Пойняли? Н-ну! — І Данило загнав патрона в патронник. Тихо, дуже тихо люди почали задкувати.— Отак воно лучче. Пойняли?! Ну, так от, Ригоре, настало. Й тобі, й твоїй комунії. Притісняв ти людей, которі хазяї, мучив їх, а тепер тобі буде суд. Пойняв?.. Которі тримають його, щоб не кидався на людей, одійдіть, а то подумають, що ви мені помагали. А ви ж не хтіли, щоб він людей перекалічив!..

— Ти заарештований, глитаю проклятий!..— хрипів Поліщук.

Данило засміявся.

— Ну й чудак.

— Люди! — знову підняв голос учитель.— Цей недолюдок, душогуб заміряється на Радянську владу! В ім'я добра!..— І, весь побілілий, став попереду Поліщука.— Чи зведеться в тебе рука, мерзотнику, стріляти в інваліда, в того, хто навчив тебе читати «мама»?!

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ,

у якім автор завершує свою працю визначенням ваги ненависті

На комунівське дворище ніхто й не думав нападати. Це зрозуміли й Сашко Безуглий, і Коряк, і ті декілька комунарів та комсомольців, що залишилися там на варті.

Було тихо й парко. Нестерпне сонце сліпило не тільки згори, а й відбите в калюжах.

Блаженно рохкали безпритульні свині, приймаючи безплатні грязеві ванни в каламутних баюрах. Сокоріли на дворищі сусідські кури. Жорсткими підкриллями креслили магічні кола осліплі від пристрасті індики. В холодку під молотаркою дрімав кудлатий пес. Малі дітлахи вовтузились біля лобогрійки, намагаючись стягти з нагрітого зручного сидіння свого щасливого товариша. Густий, як борода, повій із саженною бугилою оточував дворисько, мов оборонний вал.

Тільки-но народившись, усі звуки щезали, мов обгорнуті сирим клоччям. І пригріта тиша, й непролазне обва-

лування дерези навіювали спокій кількох озброєним людям.

Комсомолець Мить Петрук, колишній Баланів наймит, добровільно перебрав на себе обов'язки дозорця.

Вмостившись на оголених кроквах корівника, який ще не встигли розтягти по камінчику, видивлявся в далечінь.

— Ну, що там, Мить?

— Та-а... Віху ставлять...

— Злізай, а то ще карк вломиш.

— Та-а... Як уже в наймах ламали, то більше не вломиться...

І хоч сонце вже підбилося під полудень, а жодного приводу до тривоги так і не знайшлося.

— Мить, бандюг не бачиш? Щоб сюди йшли?

— Та-а... Дурні вони йти туди, де їх ждуть...

— Провокація! — ворушив своїми страшними вусами Коряк.— Чує моє серце.

Перепинили діда, що вертав із поля.

— Здоровенькі були, діду! А й пече!..

— Дай боже здоров'я! — І, кліпаючи вицвілими очима, дід скидає кашкета й утирає лисину рукавом.— Безпременно град натягне... посіче... Ой, гріхи наші, гріхи!..

— А що воно там, на полі?

— На полі... на полі...— киває дід.— Страстя Господнії... що на небі... що на землі... Народ одбився од пастирів... скрегіт зубовний...

— А й що?

— Сильно дуже сердяться... слова непотрібнії... кулаки ціплять... страстя... в Бога-Христа... скрегіт зубовний...

— Куркулі підбивають на якусь капость,— стис губи Коряк.

Ходили. Нудились. Сумнівалися. Тривожились.

— Мить! — гукнув Коряк.— А злазь-но!..

— Та-а...

— Кому сказав?!

Парубійко неохоче, охопивши крокву спіднизу руками й ногами, непоспіхом спустився на горище, потім, по-мавпячи зігнувшись, стрибнув на землю, заляпав по стегнах, обтрушуючи штани, підійшов до гурту.

— Чо' вам? — Він був явно невдоволений — зверху на кроквах почувався відповідальним за всіх.

Сашко Безуглий слинив хімічного олівця і виводив на папері якесь довге послання.

— Катай зараз до мене, візьмеш буланого й гайда в Половці. Віддаси голові волвиконкому, хай мерщій шле до нас міліцію. Скажеш — надумали куркуляки якусь штукенцію. І ще скажеш, що це не байка якась. Бо випили, скажеш, бочку самогону, а надворі парко, то щоб не кинулась гадам кров у голову. Й ще скажеш, що гадюче кодло сичить на комуну й треба матися на бачності. Й скажеш, що в бомазі все обписано понятним язиком, хай лишень протруть очі й прочитають. А як хто з наших сільських питатиме, куди їдеш, то пошли його сам знаєш куди. Й щоб одна нога була тут, а друга там! Алюр три хрести!

Мить із підстрибом кинувся виконувати наказ.

— Уже й на обід звернуло,— позіхнув хтось із комунарів.

— Ех, мóлодіж!..— покрутив головою Коряк.

Розмови на якийсь час вщухли.

Й хоч тривога про комуну відійшла, непокоїлись про тих, що в полі.

— Ригора послухали! Хоробрий!..— Сашко хмурився.

— Години за півтори над'їдуть з міліції... Якщо й не станеться нічого такого, то хоч самогон потрусять.

Спираючись на гвинтівки, як на ціпки, терпляче чекали...

Старшим опергрупи було призначено Степана Курила.

Після того, як осідлали коней, Степан доповів начальникові про готовність до виконання завдання.

— От що. Дій за обставинами, але не забувай про революційну законність. Пам'ятай — за тобою стоїть Радянська влада. Бажаю!..

— По ко-о!..

Зразу взяли в швидку рись. Стрічний потік повітря приємно лоскотав боки. Мить Петрук охляп трюхикав далеко позаду. Та на нього міліціонери й не зважали. Адже він до пуття не знав, чого можна сподіватися від перепилих куркулів. Розповів тільки, що на полі закопують межові стовпи й «дуже сердяться».

— Ну, то й що там?

— Та-а... Матюкаються.

— Ну й сонний ти! — з досадою покрутив головою Степан.

— Та-а... послали тільки з цим. Аби спершу мене туди, то я б уже все розвідав...

— Розвідник... Та добре, подивимось на місці.

Звернули з путівця на тасьму. Степан вирішив їхати лісом, щоб у випадку якоїсь веремії відрізати туди дорогу можливим злочинцям.

На полі обабіч дороги сонно хилилися високі жита. Час від часу, мов підкинуті пружиною, низько злітали й знову поринали в зеленаво-сизі хвилі важкі перепілки. Червоні маки розливалися густим накрапом, мов чийсь кривавий слід.

Степанове серце огортала безпричинна тривога. Не за себе. За когось іншого, дуже близького. Озирався назад, чи не спіткнеться кінь під кимось із товаришів. Цим хотів угамувати занепокоєння про долю того, про кого безнастанно думав. Він не бачив його обличчя, але той був десь тут, поряд. Може, навіть у нім самім. Його можуть убити. Десь поряд із ним, Степаном. А може, навіть у нім. І той хтось інший був такий рідний Степанові, що він навіть волів би заступити його грудьми, аби тільки він, той інший, жив. І серце його відчував у своїм серці. Й то було не одне серце, а цілих два.

Це вперше так Степанові довелося. Сім років на фронті він перед загрозою смерті знав своє тіло одним одне, й страх самотній, і боязнь виказати той страх на людях — страх одного-єдиного його тіла, й самотню трепетну радість, коли виходили з бою.

Міліціонери жодного разу не збивалися на ступу. Й тому в ліс не просто в'їхали, а поринули, як у воду,— одразу стало прохолодніше, й те, що було позаду, зникло, мовби й не існувало. І як це не дивно, той хтось інший, Степанів супутник, кудись зник, чи, може, навіки розчинився в нім. І від цього чоловік почувався вільніше, мовби з нього спав тягар. Пізніше він здогадався, що виною його марення міг бути гарячий запаморочливий дух жита, яке весь час стінами оточувало їх обабіч тасьми.

Лісова доріжка тяглася вздовж канави попід половецькими полями. За якихось дві-три версти відкриється межа з буківською землею.

Степан притис закаблуками тверді лиснючі боки огира.

— Люди! — підніс голос учитель.— Цей недолюдок, душогуб заміряється на Радянську владу! В ім'я добра!..— Й, увесь побілілий, став попереду Поліщука.— Чи зведеться в тебе рука, мерзотнику, стріляти в інваліда, в того, хто навчив тебе читати «мама»?!

— А чого ж. Мені жизні нема. То й вам.

І, не цілячись, Данило випалив у обох зразу.

Й двоє людей, таких різних і таких однакових, упали водночас.

І здійнявся крик страшний. Данило й обоє його спільників, наставивши зброю на натовп, позадкували до лісу.

Й знову розгорілася бійка. Та цього разу вже не між буківцями й половецькими.

Що далі, то прудкіше скакали. Останню версту долали галопом. А далі, мов змовившись, перейшли на алюр.

Серце виривалося Степанові з грудей. Він уже певно знав, що станеться щось непоправне.

Хльоснуло тоненькою гіллякою, мало не вийняло очі. Степан був напружений і злитий в одне з конем.

У прорив між кущами й деревами рідколісся уздрів густий натовп.

І тут зарокотав громовим відлунням постріл.

Степан осадив коня і, опустивши повіддя, обережними поштовхами колін спонукав жеребця перейти канаву.

За собою чув засапане дихання коней і стривожений гомін товаришів.

— Одрізати шлях до лісу!

Й верхівці поскакали обабіч від нього.

Шостим почуттям зацькованого вовка Данило відчув небезпеку ззаду.

Вздовж лісової канави на відстані з півсотні сажнів один від одного маячили верхівці в червоних кашкетах. А один тихою ступою наближався до натовпу, що в пристрастях своїх опадав, як підбите тісто.

Данько гикнув і, розмахуючи куцаком, як поліном, проклав собі шлях у розтеклій юрбі й дременув до байраку. Тільки й завважив, як обидва його поплічники покидали зброю й з високо піднесеними руками почвалали до верхівця.

Ще вовтузились, вчепившись у подерті сорочки один одного, найзавзятіші перебійники, але спроквола ревище побоїська затихало.

Степан навіть не поглянув ні на натовп, ні на двох кудланів, що прямували до нього здаватися. Тільки вгледів два непорушних тіла в самім осередку того виру людських пристрастей.

— Далебі, не стріляв... ось поспитайтесь... а ей-бо... здаюсь...

Не зважав на заюшених, розчервонілих од люті дядьків, що задкували від його коня.

Бачив тільки ворога свого тяжкого, ворога комуни, що з вискоком, як заєць, мчав до найближчого водомию.

Нараз втікач зупинився й випалив по ньому з обріза. Степан інстинктивно припав до луки й з місця зірвав коня в галоп.

Друга куля тоненько проспівала в нього біля вуха.

Зібрав усі м'язи в жмут, зробився маленький і тонкий.

Притримуючи піхви ногою, висмикнув клинок.

Третій постріл. Четвертий.

Більше не буде.

І, роздавшись у плечах, щомиті наливався страшною вагою і силою.

Знову відчув того, когось іншого, що жив у нім. І очима того, іншого, бачив почорнілу торішню стерню толоки, густий пирій, і жовтенькі квіти кульбаби, й себе на коні з піднятим клинком. І кроків за тридцять поперед себе — рудуватого чоловіка, що в шаленому бігові нагадував павука.

Й, долаючи відстань між собою й ворогом, сперечався з тим, іншим, що жив у нім, як повестися.

І коли кінь, порівнявшись із втікачем, що прикрив голову обома руками, тривожно заіржав, клинок раптом став таким тяжким, що Степан аж застогнав.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ,

матеріали з газет, виписки з документів

З газети «Молот і плуг» від 8 липня 1923 року

«ІЗ ЗАЛИ СУДУ

5 липня 1923 року народний суд ***-ського повіту розглянув карну справу гр. Курила С. О. по обвинуваченню в убивстві Титаренка Д. К. Враховуючи бідняцький стан і значні революційні заслуги обвинуваченого та зважаючи на те, що вбивство сталося з порядку самооборони, суд знайшов за потрібне засудити його до одного року позбавлення волі умовно із забороною працювати в каральних органах».

«В ПРОКУРАТУРІ ***-СЬКОГО ПОВІТУ

Закінчено слідство в справі куркульського виступу в селі Буках Половецької волості. Притягнуто до карної відповідальності колишнього білогвардійця Кресансько-

го І. М. та місцевих куркулів Балана Т. Ф., Прищепу Т. К., Харченка І. Д., Близнеця Х. І.

Решту винуватців у згаданій справі вирішено притягти до адміністративної відповідальності.

Найближчим часом справу буде передано на розгляд народного суду».

«***-СЬКОМУ ПОВІТОВОМУ ВІДДІЛУ
ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

На клопотання Буківського комсомольського осередку, підтримане Половецьким волосним комітетом КСМ та повітовим відділом народної освіти, виділіть позачергово 1 (одну) путівку на санаторно-курортне лікування комсомолці Корчук Ярині Миколаївні, талановитій народній художниці.

Про виконання цього повідомте мене особисто.

Секретар повітпарткому *(підпис)*»

«ПОСТАНОВА
***-СЬКОГО ПОВІТПАРТКОМУ ТА ПОВІТВИКОНКОМУ

. . . . . .

3

Надати відпустку до повного видужання голові Буківської сільради Половецької волості тов. Поліщуку Григорію Власовичу, тяжко пораненому в сутичці з бандитами.

. . . . . .

5

Задовольнити клопотання сходу села Буків Половецької волості та загальних зборів членів Буківської сільськогосподарської комуни про присвоєння комуні імені народного вчителя тов. Лановенка Івана Івановича, що поліг від рук куркульських бандитів.

Це рішення опублікувати в пресі».

ЗМІСТ

ЗОРІ Й ОСЕЛЕДЦІ,
або Книга Добра і Зла, яку автор написав разом із покійним нині вчителем Іваном Івановичем Лановенком

Книга перша
ТИХА ПРИСТАНЬ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,
у якому читач довідається про Івана Івановича Лановенка, його законну дружину Єфросинію Петрівну, біженку Ядзю та ще інших, не менш потрібних персонажів
4

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,
із якого, власне, й починається роман і в котрому автор оповідає про Софію Корчук, її дочку Яринку та про Шльому з Голубиної вулиці
14

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,
у якому Іван Іванович Лановенко подає відомості про гусенят та гусей
28

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,
де автор оповідає, як Софія Корчук вгамувала чоловічі самолюбства
38

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,
у якому Іван Іванович Лановенко веде подвійну бухгалтерію, Ядзя Стшелецька поповнює лави пролетаріату, а Єфросинія Петрівна оберігає секрет полішинеля
48

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,
у якому автор оповідає, як Софія Корчук виявила мудрість, обачність і підступність своєї великої прародички, а Степан переконався, що він створений не з глини
59

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,
у якому автор позачергово повідомляє, як Яринку вперше вивезли в світ, розповідає про двосічний меч на ложі Трістана й Ізольди, про троїсті музики та про перші дівочі жалі
64

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,
у якому Іван Іванович Лановенко роздумує про зорі та оселедці
78

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,
у якому автор оповідає, як Степан присягається на образ Пресвятої Богородиці, чого, мабуть, не зробив би ніколи, якби на це не було підстав
87

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,
у якім мовиться про штани мої сині, про горщик вартістю в чотири мільйони, про Данька Котосмала та про нічну пригоду Івана Івановича й Ніни Вітольдівни
96

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,
де автор оповідає, як Яринку Корчук поставили перед доконаним фактом
112

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,
у якому інтриги караються великими збитками, турки залишаються ні з чим, Іван Іванович роздумує про мезальянс, Македонський втрачає свого Буцефала, а Ригор Власович вибиває шпагу з рук противника
124

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,
у якому автор розповідає, як Степан Курило з наймита став хазяїном
131

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,
де Іван Іванович розповідає, яким великим попитом користується цигарковий папір «Дзвін», як його невістонька долає бар'єр несумісності, як слідству передує суд і чим закінчився похід Македонського
143

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ,
у якому автор оповідає, що Софія Курилиха не певна в своєму мужеві, Степана кличуть сурми, а батько Шкарбаненко прагне знищити різницю між містом і селом
155

СУД У ДУШАХ НАШИХ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,
у якому Іван Іванович Лановенко сперечається з Богом, виголошує промову на цвинтарі, а далі повідомляє чимало важливих новин
165

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,
у якому знову бере слово автор і де все сповнене осіннього настрою
185

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,
де Іван Іванович Лановенко міркує про вічну жіночу молодість та про справи далеко простіші
197

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,
де автор розказує, як пізньої осені розцвітає перша дівоча весна
206

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,
у якім Іван Іванович недоречно починає про Маньчину дитину, відтак веде мову про своїх школяриків, про щастя пітекантропа та про злигодні своєї невістоньки Каті Бубновської
219

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,
у якому Іван Іванович тяжко сумує з приводу злигоднів ясної панни Ядвіги
227

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,
у якому автор констатує, що хазяйській дочці щастить більше, ніж безпосажній панні
233

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,
у якому Іван Іванович поступається моральними принципами задля майбутніх родичів і в ім'я знакомитого сажотруса
240

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,
де автор повідомляє, як Степан Курило дарує своїй полюбовниці не бурштинове намисто й не золоті кульчики і як важливий державний захід викликає невдоволення Софії Курилихи
245

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,
у якому Іван Іванович Лановенко ще раз поступається моральними принципами
253

НА ЯСНІ ЗОРІ

Продовження Книги Добра і Зла, що її автор написав разом із покійним нині вчителем Іваном Івановичем Лановенком

Книга друга
ПОКЛИК ЗБРОЇ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,
де Іван Іванович Лановенко розповідає, як його син Віталик вийшов переможцем у сутичці з темними силами
262

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,
у якому автор шукає виходу із тяжкого становища, в котре потрапив Курило Степан, шукає, шукає, та так і не знаходить
274

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,
із якого видно, що Іван Іванович Лановенко не складає собі справи в балеті
281

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,
у якому автор кваліфіковано подає відомості про позаклубну культроботу в селі Буках
288

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
у якім Іван Іванович торкається деяких аспектів альтруїзму
296

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,
у якому автор оповідає, що Степан Курило геть пустився берега
300

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,
у якім Іван Іванович не бажає добра молодому подружжю
305

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,
у якім автор разом із Яринкою подає старостам рушники
310

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,
у якому Іван Іванович вдається до філософії кохання
315

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,
у якому автор оповідає. як Степан Курило зазнайомився зі своїми новими родичами
324

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,
де Іван Іванович розповідає, як Сашко Безуглий здивував не тільки свою жінку, а й усе село
333

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,
у якім автор бачить Яринку справжньою щасливою молодицею
341

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,
у якім Іван Іванович розповідає про спартанське виховання невісток та про велику хурделицю
346

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,
у якім автор продовжує почату Іваном Івановичем розмову про спартанське виховання
356

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ,
у якому Іван Іванович оповідає про земне відродження, матримоніальні розрахунки своєї дружини та про те, як Ригор Власович перебрав на себе невластиві йому обов'язки
362

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ,
у якому автор залишає Яринку без надії і просвітку
369

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ,
у якому Іван Іванович, зачудований мистецькими явищами, простежує зростання Ніни Вітольдівни й дивується з викопних решток монархізму
373

ГРОЗИ І СОНЦЕ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,
у якому Іван Іванович Лановенко в міру своїх скромних можливостей відповідає на ноту Керзона, згадуючи побіжно його спільника Юхима Плескала
382

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,
у якому автор оповідає, як Степан не використав наданих йому можливостей
387

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,
у якому Іван Іванович у котрий уже раз звертається до людської краси, але не встигає довести справу до кінця через Яринчине занепадництво
391

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,
у котрому автор оповідає, як Софія не знає, на яку й ступити, і як Степан перевищив свої повноваження і що з того вийшло
401

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,
у якому автор позачергово повідомляє про те, як букінське жіноцтво об'єдналося в бойові лави
410

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,
у якому Іван Іванович, несподівано опинився на першій лінії класової боротьби
416

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,
у якому автор намагається дослідити психологію творчості, оповідає про силу слабкого та сміх упослідженого
424

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,
у якім Іван Іванович міряє чужу біду власною і переповідає дуже важливу новину
430

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,
у якому автор розповідає, як усе окошилося на Степанові, як він утратив перспективи й знову найшов себе
439

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,
у якому Іван Іванович не захоплений непорочним зачаттям і ще оповідає про благодать, якої сподобилась свята дурка
447

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,
у якім автор поглиблює дружбу між двома дійовими особами
452

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,
у якому Іван Іванович замилувався з мрії Сидора Коряка
456

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,
у котрім автор розповідає, як один дідок сприяв Яринчиному навернению
463

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,
у якому Іван Іванович із сумом повідомляє, що наполегливість вищого начальства обернулася для нього злом
470

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ,
у якому автор та його добрі герої остаточно перевиховують Софію Курилиху
477

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ,
у якому Іван Іванович Лановенко ще не знає, чи заступить кого-небудь грудьми
484

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ,
у якому автор змушений продовжувати Книгу Добра і Зла сам-один
490

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
у якім автор завершує свою працю визначенням ваги ненависті
497

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ,
матеріали з газет, виписки з документів
502

Литературно-художественное издание

МИНЯЙЛО Виктор Александрович

Избранные произведения в двух томах

Том второй

ЗВЕЗДЫ И СЕЛЬДИ. К ЯСНЫМ ЗОРЯМ

Дилогия

Киев,
издательство художественной литературы
«Днипро»

На украинском языке

Художнє оформлення *С. П. Савицького*
Художній редактор *Я. М. Яковенко*
Технічний редактор *І. М. Драгончук*
Коректори *В. Ф. Котляревська, М. К. Скляренко*

ИБ № 3517

Здано до фотоскладання 30.11.88.
Підписано до друку 11.05.89.
Формат 84 × $108^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 2.
Гарнітура бодоні. Друк високий з ФПФ.
Умовн. друк. арк. 26,88. Умовн. фарбовідб. 27,3.
Обл.-вид. арк. 30,022. Тираж 30 000 пр.
Зам. 8-995. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Міняйло В. О.

М 62 Вибрані твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1989.— Т. 2: Зорі й оселедці; На ясні зорі: Дилогія.— 510 с.

ISBN 5-308-00353-X (т. 2)
ISBN 5-308-00354-8

Кінець громадянської війни. В лісах ще лютують контрреволюційні банди. Червоні бійці повертаються до мирної праці. Серед них і Степан Курило, людина складної долі й гарячого серця. Велика любов приходить до нього, проте щастя йому не приносить.

Мудрий сільський літописець Іван Іванович Лановенко допомагає авторові простежувати складні долі героїв романів «Зорі й оселедці» та «На ясні зорі».

В романах багато любові, зворушливого кохання, протиборства і благородного гніву проти зла земного — таке життя...

М $\frac{4702640201—084}{M205(04)—89}$ 84.89 **ББК 84Ук7-44**